

श्रीमद् शंकराचार्य
द्वादशरत्न.

भक्ति-दर्शन.

भगवद्देव रामयेंद्र नरुष्टे.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાક્ષિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૨૪૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય આદ્યશરણ

વિષય ૫૬૬૨

સત્યં

શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય ભગવત્ પ્રણીત

પરં.

શંકરાચાર્ય દ્વાદશ રત્ન.

મૂળ સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર
વિવેચન સહિત.

ભાષાંતર તથા વિવેચન કરનાર
(વેદાંત કવિ હીરાલાલ જાદવરાય બુચ.)

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ. નકલ ૧૨૦૦.

સત્વપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. પ્રેમચંદ નહાલચંદ તથા
ડાહ્યાભાઈ શંકરાભાઈ ગાંધીજી છાપ્યું.
ટે. સ્લાડીયામાં—અમદાવાદ.

સંવત્ ૧૯૬૮. સન્ ૧૯૧૨.

ધી

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

મહિ

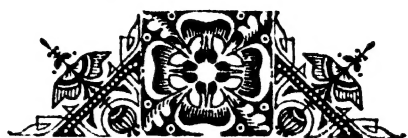

(Registered for Copy-right
and for Translation under
the Government of India's
Act XXV. of 1867.)

फ६६२१
४२४९
विद्यापीठ ग्रंथालय
अ. वि. वि. ए.
गुजराती कॉपीराइट-संग्रह

यावदायुस्त्रयो वन्द्या वेदान्तो गुरु रीश्वरः ।
मनसा कर्मणा वाचा श्रुतिरेवैष निश्चयः ॥ १ ॥
तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।
तत्त्वीभूत स्तदा रामस्तत्त्वाद्प्रच्युतो भवेत् ॥ २ ॥

I have gone through the book. The author Vedanta Kavi Hiralal Jadavrai Buch deserves congratulations for placing such a book before the Gujarati public. The language is lucid and simple, and the author seems to have taken great pains after making the commentary as interesting as possible. Of course, there are some misprints in the Sanskrit Text, but I hope, they will undergo correction in the next edition of the book.

<i>Harris High School,</i>	Kashiram Ambashanker
<i>Palitana.</i>	
<i>July 3rd 1912.</i>	

	Jani. B. A.
	<i>Sometime Assistant-teacher.</i>
	<i>G. T. High School, Bombay.</i>
	<i>Now Assistant-teacher Harris</i>
	<i>High School, Palitana.</i>

વેદાન્ત કવિ મહાશય હીરાલાલ રચિત શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના સ્તોત્રાને વિવેચન સાથેના અનુવાદ અમને અવલોકનાર્થે મળ્યો છે. જણાવવાનો ધણો હાર્દ થાય છે કે શ્લોકોના રહસ્ય સમજાવવામાં લેખકે ધણો શ્રમ લીધો છે. ભાષા ધણી સાદી અને સરલ છે અને સાધારણ જ્ઞાનવાળો મનુષ્ય પણ ધણી સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી ઉત્તમ પદ્ધતિથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં મુદ્રણ દોષ રહી ગયા છે. પણ મને આશા છે કે તે બધાને માટે સારું શુદ્ધિપત્ર આપવામાં આવશે.

લી. જેઠાલાલ ચીમનલાલ.

સ્વામીનારાયણ.

પ્રોફેસર ઓફ મેથેમેટીક્સ,

ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદ.

श्री

विदित मेव हि विदुषां विद्वन्मंडलमुकुटमणयः विविध ना-
स्तिक समयांधकार निराकरणैक भास्कराः श्री शंकरावतारभताः
श्री १०८ शंकराचार्या आसन्निति सुप्रसिद्धानि च तत्कृतानि चतुर
चेतश्चमत्कारकारीणि ज्ञानोपदेशनपराणि-बहूनि स्तोत्ररत्नानि
तेषु च प्रातः स्मरण मनीषा पंचक शतश्लोकी प्रभृतीनि द्वादश-
स्तोत्र रत्नानि संगृह्य जादवरायात्मज हीरालाल शर्मा प्रतिस्तोत्रं
प्रबंधरूपेण गुर्जरभाषायां भावार्थेन सह विवेचनं कृतवान् तत्रापि
अंतःकरण चतुष्टयादीनां त्रिपुटी प्रदर्शकानि कानि चित् कोष्ठका-
न्यपि सम्यक् प्रदर्शितानि विवेचनं चैतत् प्रायशः वेदांतमार्गप्रति-
पित्सूनां-गीर्वाणवाणीविज्ञानविरहितानां, तर्ककर्कशविचारहीनानां
चातीवोपकारकमिति स्वकीयामनुमतिं ददामः-

• वीरेश्वर शास्त्री-विद्यानन्दः-

ॐ ब्रह्मणे नमः

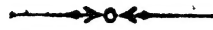
विदितमस्ति सर्वेषां विद्याशालिनां यदपारपारावारीणस्य वेदांत-
सागरस्य बहूनि सन्ति ग्रंथरत्नानि तेषु प्रायोऽतीवकठीनानि महान्ति
चाल्पधियां सद्गुरुर्योगं विना ज्ञातुमशक्यानि ज्ञात्वाऽपि आत्म-
साधनेऽल्पबुद्धित्वादुहापोहकल्पनयास्मिन्संसारे भ्रमतां मुमुक्षूणां
मात्मज्ञाननौकया वेदान्तरत्नसागरपारे स्थितस्य ब्रह्मणः स्वेना-
भेदत्वं (अहं ब्रह्मास्मि) इति ज्ञात्वा दृश्यमान मायाप्रपंचमोक्षणै-
कहेतुकोल्पप्रयाससुखसाध्य एक एवायं द्वादशरत्नाख्यग्रंथस्य श्रव-
ण मनन निदिध्यासनरूपोस्त्युपायः । न केवलमल्पमेधसां किंतु वि-
दुषामप्यतीवादरणीयोऽयं ग्रंथः । यस्मिञ्छ्रीमच्छंकराचार्यविरचित-
द्वादशस्तोत्ररत्नानां गुर्जरभाषायां जिज्ञासूना मतीव सरलज्ञानजन-
कविवेचनपुरःसरं टीकाकृता श्रीमता नागर कुलावतंसेन जादव-
रायतनुजनुषां हीरालालेन महाश्रमकारिणा ततोऽसौ धन्यवादम-
र्हति विदुषामित्यलम्

श्रीश्री नर्मदाशंकर वि. अमरजी,

जैन विधवाश्रम पाठशाला

पालीताणा

अनुक्रमणिका.

प्रकरणस्तोत्र.	पृष्ठ.
१ प्रातःस्मरण...	१
२ सदाचार स्तोत्र...	१२
३ तत्त्वबोध...	६४
४ आत्म षट्क स्तोत्र...	११६
५ काशी पंचक स्तोत्र...	१२७
६ मनीषा पंचक...	१३८
७ निर्वाण दशक...	१५१
८ हस्ताभक्षक...	१७१
९ विज्ञान नौका...	१८८
१० साधन पंचक...	२३७
११ शत श्लोकी...	२६२
१२ धन्याष्टक...	४२२

“ तावद्गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
न गर्जति महाशक्ति र्भवद्वेदान्तकेसरी ” ॥

ભૂમિકા.

શંકરં શંકરાચાર્યે કેશવં વાદરાયણમ્

ભાષ્યસુત્રકૃતૌ વંદે ભગવન્તૌ પુનઃ પુનઃ ॥ ૧ ॥

આદ્ય શંકરાચાર્યના અદ્વૈત રહસ્યનું જ્યાંસુધી જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં-
સુધી ઉચ્ચતમ સુખની આશાનો ઇતર પ્રકારથી અવધિ છેજ નહીં.
સર્વ શિરોમણિ વેદાંત દર્શન મોક્ષ માર્ગનું સાધક છે અને ઇતર દર્શનો
મોક્ષ માર્ગનાં પરાક્ષરીતે અમુક અંશે સાધનો છે. ન્યૂનાધિક સુખની પ્રાપ્તિ-
વાળાં અનેક દર્શનોનો જે દર્શનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તેવું સ્વતઃસિદ્ધ
વેદાંતદર્શનજ ખરેખરી નિવૃત્તિનું સાધક શિષ્ટપુરુષો માનતા આવ્યા છે
અને માનશે એમાં આશ્ચર્ય નથી. સર્વ વિદ્યાઓનો જેમાં સમાવેશ છે, સર્વ
શંકાઓની જેમાં વિલયાવસ્થા છે, સર્વ ધર્મોનું જેમાં દૂરમાં કે સમીપમાં નિ-
રાકરણ થઈ જાય છે, તેવું પ્રસ્થાનત્રય-વેદાંતદર્શન અનુભવસિદ્ધ વસ્તુનો
સ્વાનુભવ કરાવે છે. પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં પૂર્ણ સ્થિતિમાં પહોંચ્યાડનાઈ
ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યનું અદ્વૈત રહસ્ય પ્રાકૃતપુરુષોને બરાબર સમજાતું ન
હોવાથી તેઓ અશ્રદ્ધાથી અનાદર કરે છે તેથી ઉચ્ચ તત્ત્વનાં સંપાદક ઉચ્ચ
શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ નથીજ. વેદાંતનાં ઉચ્ચતમ સુખની પ્રાપ્તિ થવાને
ઉચ્ચ અધિકારની સદાય અપેક્ષા રહે છે અને તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત થયા
વિના સત્ય અનુભવની નિષ્પત્તિ થતી સંકડો પ્રકારથી અશક્યજ છે. સામા-
ન્ય રૂપથી સર્વગત ચેતન એકજ હોવાથી અને પ્રપંચનો સમ્યક્ પ્રકારે બાધ
થતો હોવાથીજ વેદોમાં અદ્વૈત સિદ્ધાંતજ સ્થાપિત થયો જેવામાં આવે છે.
વેદાંત એ કોઈ સંપ્રદાય નથી પરંતુ એ એક આખી સૃષ્ટિની સર્વથા ઉત્પત્તિ
કરનારી પરમ વિદ્યા છે કે જે વિદ્યાનાં ભેવનથી સંકડો જીવો સ્વસ્વરૂપાવ-

બોધને પામી અખંડાનંદરૂપે રહે છે. અદ્વૈત રહસ્યનો ઉત્તમતાનો અનુભવ કોઇ ભેદરૂપે કરનાર નથી કારણ કે જે વાસ્તવિક સત્ય છે, અદ્વૈત છે અને પરમ તત્ત્વ છે તેજ તેને પોતાને સ્વાનુભવે સર્વપ્રકારે સ્વેચ્છાથી અનુભવે છે.

સાંપ્રતકાળની સૃષ્ટિ, માયાના આવરણથી શૃંગારિક અને વિભાવિક પદાર્થોની પાશમાં વિશેષે કરી આવી પડે છે અને આથી કરી માયાનાં કાર્ય-રૂપ અનેક આપત્તિરૂપ વેદનાઓમાં વીંટાયેલી રહે છે. સુખની તો સર્વની રૂચિ છે પરંતુ સુખ મેળવવાનાં સાધનમાં ભ્રાંતિ યોગે વિપરીત પ્રયાસ સેવી ઈચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા વિના, સેંકડો જીવો જેવા જન્મ્યા તેવાજ જાય છે. મિથ્યા સાંસારિક પ્રપંચ પરાયણ અનેક માર્ગના ઉપાસક બની ખરાં કર્તવ્યને લોકો આજ ભૂલી ગયા હોવાથી આર્યાવર્તની અધમદશાનાં નગારાં સર્વત્ર નાદ કરીરહ્યાં છે. જે સમયે આ દેશપર આર્યધર્મરૂપ વિજયનાદ વેદાદિ શાસ્ત્રોના પ્રણેતાઓના પરમ પ્રણય ગાનથી ઘોષ કરતો હતો તે સમયે આપણી પરમ પાવતી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રજાની નસેનસમાં અને શ્વાસોચ્છવાસમાં વ્યાપક થઈ રહી હતી. પ્રાચીન અર્વાચીન અને બવિધ્યમાં માયાનું આવરણ તો સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓને લાગેલું તો છેજ પરંતુ આધુનિક જમાનાનો બાહ્યાડંબર ભોળા લોકોને સત્ય માર્ગથી બ્રહ્મ કરે છે. કાળ જતાં જતાં આપણો વેદધર્મ અસ્તગત થયો છે. કેટલાક સેંકડા થયાં ભોળાં લોકોમાં અંધ પરંપરા ચાલી રહી છે અને જે વિદ્યાથી ઉચ્ચતમ સ્થિતિમાં રહેનારાં જૂનકાળનાં આર્ય રત્નો હતાં તે વિદ્યા પણ હાલ નષ્ટપ્રાયઃ થઈ છે અને તેવાં રત્નોની પણ હાલ તો ઘણીજ ખામી છે. આપણા અહોભાગ્યે કેટલોક સમય થયાં કેટલાક આચાર્યોએ આર્ય ધર્મનો વિજય ધ્વજ ફરકાવવા પ્રવૃત્તિ કરી હતી પણ તે પ્રવૃત્તિ પણ હાલ રૂપાંતરને પામી વેદધર્મનો અસ્ત થવા સહાયકારી બળતી સંપાદક થઈ પડી છે. અઘાપિપર્યંત આર્ય લોકોમાં વેદધર્મ એ સર્વ ધર્મનું નાભિસ્થાન છે એવી શ્રદ્ધા તો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ તે શ્રદ્ધા તે શ્રદ્ધાના રૂપમાંજ રહે છે પરંતુ વિશેષ અંશે ક્રિયામાં તો શુન્યત્વ વ્યાધિ વ્યાપ્યો છે. વેદ-વે-

દાંતના અનુકૂળ વિચારોને આવરણ કરનારા અનેક નર્મિન ઉદ્ભવ થયા છે અને થતા આવે છે છતાં જે સત્ય છે તે હજુ પણ તેવું અને તેવું તેની કક્ષામાં ચળકે છે.

અનેક ગદ્ય પદ્યાત્મક પ્રયોગોમાં અનેક આચાર્યોએ વેદના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશનું રક્ષણ તો કર્યું છે અને વેદના સિદ્ધાંતો મિશ્રિત સ્થિતિમાં સંપૂર્ણ રીતે આપાદ પણ છે તો પણ વેદની પ્રધાનતા તેમજ વેદનો સત્ય નિર્ણય જે પ્રકારનો છે તે પ્રકારને પ્રકાશમાં આવવા ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યેજ પ્રવૃત્તિ કરી બતાવી છે કે જેનું ફળ આપણે આપણું આર્યત્વ હજુ સુધી જાળવી શક્યા છીએ એ છે. અનેક આચાર્યોના ઉત્તમ ગ્રંથોથી આપણું ધણું ઇષ્ટ થયું છે તો પણ ઉચ્ચતમ કથાણુ અને અખિત સૃષ્ટિનો ખરો આશય વેદોમાં રહેતો પરમગૂઢ અદૈત સિદ્ધાંત છે કે જેની તુલનામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની કોઈ પણ તત્ત્વ વિદ્યા હજુ આવી શકે તેમ નથી. આવા વેદના સાર ભાગ વેદાંતની દિશાઓનું સર્વ પ્રકારથી ભાન કરાવવું એ ભગવત્પાદજેવા સમર્થ તત્ત્વવેત્તા પ્રભુનીજ પ્રભુતાથી અને એમ છે અને એજ કારણથી શંકરની વાણી સંવાપરી કહેવાય છે. શંકરની પ્રયોગ રચના તરફ જ્યારે આપણે દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સહજ ભાન થાય છે કે તેઓની ઉપદેશ પદ્ધતિ અને લેખન પદ્ધતિમાં વેદમય શબ્દધારા સાથે કોઈ અલૌકિક રહસ્ય રહ્યું છે. જ્ઞાનની સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડી આનંદની અવધિમાં આનંદરૂપેજ સ્થિતિ કરાવનાર ભગવત્પાદનો પરમ અદૈત યોધ પ્રાકૃત પુરુષોથી ટીકામાં જણાવ્યો જાય તેવો નથી તોપણ આ પ્રકરણ ગ્રંથમાં પામર ભુદ્ધિથી જે કાંઈ વિવેચનામાં આવ્યું છે, તેથી ઉક્ત મહાત્મા પ્રતિ પ્રણયભાવ ભજવી શકાય છે.

જ્યારે આપણો આર્યાવર્ત અનેક પ્રકારની રાજકીય ધાર્મિક અને ઇતર પ્રકારની વિટંબણારૂપ દશામાં દસાતો હતો અને જ્યારે યૌદ્ધ, ચાર્વાક, અને કાપાલિક આદિ, આપણા આર્યધર્મ પર ચોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના હેતુથી

ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા ત્યારે શુદ્ધ વેદ માર્ગનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા માટે તથા વિધર્મી મ્લેચ્છોનો પરાજય કરવા માટે અને વેદના વિજયનો ઘોષ વિશ્વમાં વિસ્તારવા માટે—

**શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્યવર્ય—પદવાક્યપ્રમાણપારા
વારાપારીણયમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનધારણાસમાધ્યષ્ટાંગ
યોગાનુષ્ઠાનવ્યાખ્યાનસિંહાસનાધીશ્વર—સકલનિગમાગમ હૃદય—
સાંખ્યત્રયપ્રતિપાદકવૈદિકમાર્ગપ્રવર્તક—સર્વતંત્ર—સ્વતંત્ર નાસ્તિ-
કદ્વૈતધ્વાંતકદંબજ્ઞાનમાતર્ડંબોધાબ્જાવિભાકર—શ્રીરાજાધિરાજ જગદ્-
ગુરુ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય**

આપણા આ આર્યક્ષેત્રમાં અવતાર ધારણ કરી પધાર્યા અને વળી—

દુષ્ટાચારવિનાશાય પ્રાદુર્ભૂતો મહીતલે

સ એવ શંકરાચાર્યઃ સાક્ષાત્ કૈવલ્યનાયકઃ

સાક્ષાત્ મોક્ષના અધિષ્ઠાતા પ્રભુ શંકરાચાર્યે દુષ્ટાચારનો વિનાશ કરવાના હેતુથી પોતાનાં વિશેષ સ્વરૂપ શરીરરૂપ ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. ગોવિંદપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યે દિગ્વિજય કરી જે 'માનવતી પદવી' પ્રાપ્ત કરી હતી તે પદવીને ઇતર પ્રાકૃત પુરૂષો ક્યાંથી પામી શકે? ભગવત્પાદનો જન્મ કેરલ દેશમાં પોતાના પિતા શિવગુરૂ અને માતા વિશિષ્ટાથી થયો હતો. શંકર પોતાની વિધવા માતા વિશિષ્ટાને સદાય આજક વયમાંથીજ વેદાંતનાં રહસ્યોદ્ધારા આત્મકલ્યાણનો માર્ગ પ્રયોધતા હતા. કોઈ સમયે ભગવાન શંકરે પોતાની માતાને કહ્યું કે 'હે માતા ! મને મગર મત્સ્યોએ એક મહાન મહાસાગરમાં મારો પગ પકડી સપડાવ્યો છે વાસ્તે તે બંધનમાંથી છૂટી જવાની મને આજ્ઞા આપ. " પુત્રનાં આત્માં વ્રત્યનથી માતા વિસ્મય પામી અને ત્યારે પુત્રરૂપે પ્રગટ પ્રભુ શંકરાચાર્યે કહ્યું કે 'હે માતા ! આ સંસાર

એક મહાન મહાસાગર છે, તેમાં હું ડૂબેલો છું તથા કામ ક્રોધાદિ મગર અને માછલાં મારો પગ પકડી મને પીડા આપે છે વાસ્તે સર્વ કામનાઓનો જેમાં ત્યાગ છે એવી સન્યાસની મને તું દિક્ષા આપ. આ શબ્દથી માતા પ્રથમ તો ચિંતામાં આવી પડી પરંતુ પુત્રના યોધથી વિશુદ્ધ આશયવાળી તે તત્ત્વજ્ઞાની માતાએ શંકરને તેમ કરવાની અનુજ્ઞા આપી. શંકરે ગોવીંદાચાર્ય ગુરૂની પાસે સન્યસ્ત લઇ તેઓના સમીપમાં નિવાસ કરી શાંત ચિત્તે ગુરુ શુશ્રૂષા શરૂ કરી. આલ્યાવસ્થાથીજ સન્યસ્ત જીવન શંકરનું અલૌકિક દર્શન કરાવે છે. ગુરુ સમીપ વિદ્યાભ્યાસ કરી શંકર નિરંકુશ સ્વભાવના બની સ્વેચ્છાનુસાર વારાણસીના વિમળ વનમાં વિહાર કરવા લાગ્યા. કાંઈ એક સમયે ચંડાળરૂપે ભગવાન સદાશિવ શંકરની કસોટી કરવા તેના સમીપમાં ઉભા રહ્યા. આ પ્રસંગે સદાશિવના મનનું સમાધાન ઉત્તમ પ્રકારથી શંકરે કર્યું હતું એજ એ મહાત્માની પ્રભુતાનો પ્રકાશ છે. સર્વદા નિઃશંકપણે વિચરતા ભગવાન શંકરાચાર્યને તેમનાં આનંદગિરિ આદિ શિષ્યમંડળ સમક્ષ એક વાર ભગવાન વ્યાસ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ લઇ સમીપ થયા હતા અને તેઓએ શંકરનાં ઉચ્ચ જ્ઞાનની કસોટી કરવા અનેક પ્રકારથી અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવા યુક્તિઓ વાપરી હતી છતાં શુદ્ધાત્મા શરીરધારી શંકરાચાર્યે વ્યાસજીના તમામ પ્રશ્નોનું ઉત્તમ પ્રકારથી સમાધાન કર્યું હતું. આ પ્રકારે શંકરનાં જીવનની કસોટી અનેકવાર થયાજ કરતી હતી છતાં જળકમળની જેમ નિર્દોષ સ્થિતિવાળા શંકરને શંકાનો અવસર પણ પ્રાપ્ત થતોજ નહીં. આ સ્થળમાં તેઓનું જીવનસંત નથી લખવામાં આવતું પણ ફક્ત સ્મૃતિરૂપે ગ્રંથના નાયકની પ્રેરણાભક્તિ કરીએ છીએ. બ્રહ્મસુત્રાદિ અનેક ગ્રંથોના પ્રકાશક પરમાત્મા શંકર કોઈએક વાર નર્મદા તીરપર માહુભમતિ નગરીમાં કર્મકાંડ નિષ્ઠ પંડિત મંડનમિશ્ર સાથે ધર્મવાદમાં ઉતર્યા હતા. આ પંડિત ભારત ભૂમિપર સમર્થ વિદ્વાન મનાતો હતો અને તે વેદના એક દેશ કર્મકાંડનુંજ પ્રતિપાદન કરતો હતો. તેણે પોતામાં દ્વારમાં મેના પોપટ વિગેરે પક્ષીઓનાં પીંજરાં લટકાવેલાં હતાં.

“ સ્વતઃ પ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં કિરાંગના યત્ર ગિરો ગિરાંતિ ।

દ્વારસ્થનીઢાંતરસંનિરુદ્ધા જાનીહિ તન્મંડનામિશ્રધામ ॥

॥ શં૦ દિ૦ ॥

આ પક્ષીઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યા પછીજ મંડનમિશ્રનાં મંદીરમાં પ્રવેશ કરી શકાતો હતો. ભગવત્પાદ ગગન પ્રદેશમાંથી વિહાર કરી મંડન મિશ્રના સામે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યા હતા અને વિવાદરૂપ ભિક્ષા માગી શંકર મંડનમિશ્ર પાસે ઊભા રહ્યા હતા. વિવાદ શરૂ થયો હતો અને તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે શંકરાચાર્યે ગળામાં પુષ્પમાળા ધારણ કરી સંવાદ ચલાવવો અને મંડનમિશ્રે પણ તેમ કરવું. જેના કંઠમાં માળા સુકાય તે હાથે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થતાં ભગવત્પાદની અવિચ્છિન્ન વાણીની ધારાઓએ સભાનાં હ્રુવનને શીતળ કરી નાંખ્યું અને છેવટ મંડનમિશ્રનાં ગળાંમાંની માળાને પણ સુકાવી નાંખી અને તેને હરાવ્યો. મંડનમિશ્રની હાર થવાથી તેની પડિતા પત્ની ભગવત્પાદની સામે પોતે મંડનમિશ્રનું અરધું અંગ છે તે જીતાય ત્યારેજ મંડનમિશ્ર જીતાયો કહેવાય એમ કહી, શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થઇ ગઇ. શંકરાચાર્યને મંડનમિશ્રની પત્નીએ કેટલાક શૃંગારિક પ્રશ્નો પૂછ્યા.

શંકરાચાર્ય જન્મથીજ બ્રહ્મચારી હોવાથી શૃંગારથી તદ્દન અપરિચીત હતા, જેથી તેઓએ મંડનમિશ્રની પત્નીનાં પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા તેની પાસે મુદત માગી અને તે મુદત મળ્યા પછી મૃતઃપ્રાય થયેલા અમરક રાજના શરીરમાં પોતે પ્રવેશી, રાણીઓ પાસેથી કામકળા શીખી મુદતસર હાજર થઇ મંડનમિશ્રની પત્નીના પ્રશ્નાના જવાબ આપી તેને પણ સન્નિહ હાર ખવરાવી અને મંડનમિશ્રને પોતાનો શિષ્ય બનાવી પ્રવાસમાં સાથે લીધો.

આ પ્રમાણે શંકરાચાર્યે આખા ભરતખંડમાં વેદધર્મની-અદ્વૈતમતની સ્થાપના કરી દિગ્વિજય કર્યો હતો અને યૌદ્ધ્યાર્યાક આદિ પ્રાપચિક ધર્મોનું ખંડન કરી, આર્થાવર્તમાં અનાદિ વેદધર્મના વિન્યયના ઘોષ સ્થળે સ્થળ

પ્રસરાવ્યા હતા. છેવટે સરસ્વતીનું મંદીર કે જે કાશ્મીરમાં હતું તેનો ત્રણે
 બાજુએ પંડિત-શિષ્યોએ ખુદ્દી કરી હતી અને ચોથી બાજુ બંધ હતી
 તેને ખુલ્લી કરી ભગવાન શંકરાચાર્ય સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા હતા. સરસ્વ-
 તીએ યુક્તિથી તેમને બેસતાં અટકાવ્યા હતા અને કહ્યું હતું કે હું અપવિત્ર
 આત્મા ! સંન્યાસી થઈ તેં અમરક રાજની સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કર્યો છે
 માટે તું આ સિંહાસનને યોગ્ય નથી. સરસ્વતીનાં આવાં વચનો સાંભળી
 શંકરે કહ્યું હતું કે ‘ હું દેવી ! મારા દેહથી મેં વિહાર કર્યો નથી પરંતુ
 અમરક રાજનાજ દેહથી મેં વિહાર કર્યો છે વાસ્તે આ દેહ પવિત્ર છે અને
 આત્મા તો અજર અમર અવિનાશી છે જેથી હું કાંઈ પણ અયોગ્ય કરતો
 જ નથી. સરસ્વતી શંકરની પ્રભુતાનું માહાત્મ્ય સમજી ગઈ અને વિનયપૂર્વક
 નમસ્કાર કરી ઉભી રહી. શંકરાચાર્ય સિંહાસનારૂઢ થયા અને સર્વત્ર પુષ્પાન્તી
 વૃષ્ટિ તથા વેદધર્મના વિજય ઘોષો વિસ્તાર પામ્યા હતા. શિષ્યો પ્રશિષ્યો-
 યે ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્ણ પ્રણયભાવ બતાવ્યો હતો. મહામ્નાય વિગેરે
 શંકરનાં કાર્યો આ દેશની ઉન્નતિનાંજ સાધક છે તેમ તેઓનાં પ્રત્યેક કર્ત્ત-
 વ્યોમાં ઉચ્ચ આનંદનીજ નિષ્પત્તિ થાય છે. આ શંકરાચાર્ય પ્રણીત અનેક
 ગ્રંથો ઉપર સમર્થ વિદ્વાનોએ વિવેચન કર્યાં છે પરંતુ હાલ કેટલાક પરા-
 પકારી વિદ્વાનોનો ગુન્જર ભાષામાં શંકરનાં સાહિત્યોને નિરૂપી, વિશ્વ કલ્યાણ
 કરે છે તેમ અમને પણ તેઓની કૃતિનાજ આશ્રયથી આવો એકાદ ગ્રંથ
 બહાર પાડવાની જિજ્ઞાસા થતાં આ શંકરનાં સ્તોત્રોના સંચયરૂપ ‘ દ્વાદશ
 રત્ન કે જેમાં અનેક પ્રકારે અદ્વૈત રહસ્યની રોશની ચળકાટ મારી રહી છે
 તેને વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન સાથે પ્રકાશમાં મૂકી ગુન્જર પ્રજાની બનતી સેવા
 બળવવા ઉમેદ થઈ અને તે ઉમેદ વિદ્વાનોના કર્ત્તવ્યોની આભાર વૃત્તિઓના
 આશ્રયથી બર આવે. સંસ્કૃત ઉપરથી સંસ્કૃત ટીકાકરો તથા તેનો અન્વય
 સમજનારાઓનો અમે આભાર માનીએ છીએ કે જેઓનાં કર્ત્તવ્યોથીજ અમે
 આવાં કર્ત્તવ્યોનો પ્રકાશ કરી શકીએ છીએ. ગુન્જર ભાષામાં ભાષાંતર કર-
 નારા પૂર્વ પુરૂષોનો તેમજ આધુનિક વિદ્વાનોનો પણ આ સ્થળમાં અમારે

આભાર માનવો પડે છે કારણ કે તેઓનાં કર્તવ્યો પણ અમને કેટલેક અંશે અનુકરણીય થઈ પડ્યાં છે. વેદાંત વિષયમાં રહસ્યને કયા પ્રકારે સુતર અને સુલભ બનાવવું અને તેમ કરવામાં કદાચ ઠાંઈની અનુમતિ અનુસાર ચાલવું પડે તો ચાલવું એજ ઉત્તમ છે પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં આત્મ ગૌરવને જાળવવા ખાતર નવીન બાબતોની સંકલના કરી રસ ભંગતા કરવી એ ઉચિત નથી. આ ગ્રંથનાં શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી વાચકને વરિષ્ઠ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એજ અમારી ઉચ્ચ અભિલાષા છે. ગ્રંથની પ્રશંસા થાય તેના કરતાં તેમાં રહેલાં રહસ્યથી કલ્યાણકારી જીવન બનાવી શકાય તો તેજ ગ્રંથના પ્રયાસની ઉત્તમ ફળ નિષ્પત્તિ છે એમ માનીએ છીએ. અસ્તુ.

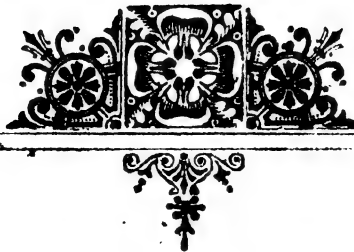
गच्छतः स्वलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जना स्तत्र समादधति साधवः ॥ ११ ॥

લી૦ સંતચરણોપાસક.

વેદાંત કવિ હીરાલાલ જાદવરાય બુચ.

ભાષાંતર તથા વિવેચન કર્તા.

—: બે બોલ :—

પ્રાણીમાત્રને જાણમાં કે અજાણમાં આત્યાંતિક દુઃખની નિવૃત્તિની અને પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય જ છે. દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિની બાબત, જેવો પ્રયાસ હોય છે તેવી સિદ્ધિ થાય છે. દાખલા તરીકે અનેક સુવર્ણના અલંકારની કીંમત સુવર્ણના ઉચ્ચત્વ નીચત્વથી વિવિધ પ્રકારની અંકાય છે તેમ પરમાનંદરૂપ સુખની પ્રાપ્તિની પૂરેપૂરી સ્થિતિ તો વેદાંતમાં જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેવું નથી. વેદાંતનો ઉચ્ચ આશયજ દુઃખની આત્યાંતિક નિવૃત્તિ અને પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાને પૂર્ણતા પમાડે છે અને ઇતર દર્શનો વેદાંતને ન્યૂનાધિક અંશે અનુમોદક છે પરંતુ દુઃખની સર્વથા હાનિ અને સુખનીજ સર્વથા સ્થિતિ બતાવવા તે દર્શનો સંકુચિત વિચારવાળાં હોઈ સમર્થ નથી. જ્યાં પૂર્ણ અભેદ સ્થિતિમાં અંતરાયનું અણું માત્ર પણ હોય ત્યાં તેટલી ઉચ્ચ ઈળની પ્રાપ્તિની ન્યૂનતાજ છે અને જ્યાં સર્વ સિદ્ધાંતોને, સર્વ હૃદયોને અને સર્વ શાસ્ત્રોને નિવાસ મળતો હોય ત્યાં પૂર્ણતાનીજ સ્થિતિ સમજવી. ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યવિરચિત આ દ્વાદશસ્તન પ્રાકૃત પુરૂષોને એક વેદાંતની પ્રવેશ પોથી સમાન અગર ઉત્તમ અધિકારીને પરમાનંદની પ્રાપ્તિના અપ્રતિહત ઉપાય સમાન અમોઘે ગુજર્જર ભાષામાં વેદાંત કવિ હીરાલાલ જાદવરાય બુચ પાસે તૈયાર કરાવી છપાવ્યું છે તો આ ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિ સર્વ ગ્રાહકોનું ઇષ્ટ થવાજ થઈ છે એમ સમજી ગ્રંથ-વિષે ગુણ દૃષ્ટિ રાખી સાર ભાગજ લેવા અમારી પ્રાર્થના છે. અરુત.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટી.

॥ श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं ॥

॥ प्रातः स्मरण स्तोत्रम् ॥

वसंततिलका वृत्तानि.

प्रातःस्मरामि हृदि संस्फुरदात्म तत्त्वम्
सच्चित्सुखं परमहंस गतिं तुरीयम् ।
यत्स्वप्न जागर सुषुप्त मवૈતિ નિત્યમ્
તદ્ બ્રહ્મ નિષ્કલ મહં ન ચ ભૂતસંઘઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થઃ—પ્રાતઃકાળમાં હૃદયમાં સ્ફુરતાં આત્મતત્ત્વને હું
સ્મરું છું, જે સત્ ચિત્ સુખરૂપ છે, જેની પરમહંસ એવી
ગતિ છે, જે તુરીય છે, જે નિરંતર જાગૃત સ્વપ્ન, અને સુષુ-
પ્તિના અભિમાનીને જુએ છે—નિહાળે છે, તે હું નિષ્કલ બ્રહ્મ છું.
(નહીં કે ભૂતોનો સંઘ) સંયોગ રૂપ પિંજર તે હું નથી
અર્થાત્ દેહ તે હું નથી. ॥ ૧ ॥

વિવેચન.

વિવેકી મુમુક્ષુએ પ્રતિદિન અને પ્રતિપણે હું કાણુ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું, ક્યાં જઈશ, માંડું શું કર્તવ્ય છે તેનો વિચાર નિરંતર કર્યા કરવાનો છે. હું સત્ ચિત્ અને સુખરૂપ આત્મ તત્ત્વ કે જેની પરમહંસરૂપ ગતિ છે, જે જાગૃત સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ અવસ્થાથી અતીત છે, અર્થાત્ તે ત્રણે સ્થિતિના અભિમાનીનો તટસ્થ દૃષ્ટાંત છે તે હું નિષ્કલ બ્રહ્મજી છું નહીં કે આ પંચ ભૌતિક દેહ તે હું છું, એમ પોતાનાં સ્વરૂપનું ચીંતન કરવાનું છે. વિચાર વિના તત્ત્વનો વિવેક થવો સંભવતો નથી અને તે વિચાર પ્રત્યેક મનુષ્ય મુમુક્ષુને કરવો આવશ્યક છે, કારણ કે દેહના અભિમાનને લાઇને જીવ પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ ભુલી ગયો છે, અને જન્મમરણરૂપ બેડીમાં જકડાઇ ગયો છે. આવાં અભિમાનને સમ્યક્ તત્ત્વ વિચારથી તોડી મુક્ત બની શાશ્વત એવાં પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જીવને વિલાવું છે. સ્વરૂપનો વિવેક વિચારરૂપ સ્મરણ વિના સંભવતો નથી. આપણે પિતાને પિતારૂપે, માતાને માતારૂપે, ભાઈને ભાઈરૂપે, સ્ત્રીને સ્ત્રીરૂપે અને સહોદર સંબંધી સર્વને તેના તેના રૂપે જાળખીએ છીએ. તે પ્રત્યેકને અનુકુળ ધર્મોનો—વ્યવહારોનો આપણે વિવેક રાખીએ છીએ તે વિવેક આપણને ક્યાંથી આવડે છે? વિચારથીજ તે વિવેક આપણે શીખ્યા છીએ અને એમ કરવું જરૂરનું છે નહીં તો વ્યવસ્થાનો લોપ થાય છે. આ પ્રમાણે આત્માનો વિવેક કરવા—પરબ્રહ્મથી તેનું અનુસંધાન કરવા સ્વસ્વરૂપનો વિચાર આવશ્યક છે. તત્ત્વદષ્ટિએ જ્ઞેતાં આત્મસ્વરૂપથી સર્વ કાંઈ એકજ છે. હું તમે બીજા સહુ અદ્વિતીય આત્મ-પ્રાત આત્મરૂપજી છીએ તથાપિ વ્યક્તિમાં આપણે આ માતા—આ પિતા આ સ્ત્રી—આ સહોદરો—ઇત્યાદિ તેઓના પ્રત્યેના ધર્મોનો વિવેક સેવીએ છીએ, તો આત્માના વિવેકમાં સ્વરૂપના અનુભવમાં પરબ્રહ્મ કે જ્યાંથી અગ્નિમાંથી જેમ તણખો જુદો પડે તેમ આપણે જુદા પડી ગયા છીએ, તેમાં સલગ્ન

ચવા વિવેક રહિત-વિચાર રહિત આગસુ પ્રમાદી બનીએ એ શું ઉચિત છે ??
આપણને માનવ જન્મ પામી જે કરવાનું છે તે આ છે:—

વિહાયૈનઃ કૃત્વા ઋતુવિધુરકર્માદિ વિહિતં
ધિયં સંશોધ્યાઽઽસ્ત્વાચિદચિદવલોકાદિનિકરમ્ ।
સમારાધ્યાઽઽચાર્યં નતિ વિમાતિ શુશ્રૂષણ મુઝૈઃ
પ્રપન્નઃ સન્ પૃચ્છેદ્ વિવિદિષિતમાત્મીય મશ્વિલમ્ ॥૧૥

ભાવાર્થ:—વિહિત એટલે કૃણ સંકલ્પ રહિત કર્મ અને ઉપા-
સનાનું અનુષ્ઠાન કરી મળવિશ્લેષરૂપ પાપનો નાશ કરી, બુદ્ધિને
શુદ્ધ કરી જડ ચૈતન્ય વિવેકને સમજવા વિવેકાદિ સાધન સંપા-
દન કરી, સેવા આદિ અનેક વિનય ધર્મવડે નમસ્કારપૂર્વક ગુરૂને
પોતાને જ્ઞાતવ્ય યોગ્ય શું છે એ બાબત અધિકારી સુમુક્ષુએ
પ્રથમ પ્રશ્ન પુછવો. ॥ ૧ ॥

વિચાર્યાઽઽત્માનં સ્વં શ્રુતિ ગદિત·સચ્ચિત્સુખમયં
પરંબ્રહ્માસ્મીતિ શ્રવણ મનન ધ્યાન કરણૈઃ ।
અહં બ્રહ્માસ્મીતિ દૃઢમવગતિં ગમ્ય પરમાં
વિબાધ્યેદં દૃશ્યં સકલ મલ મજ્ઞાન સહિતમ્ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—ગુરૂના સમીપ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત સચ્ચીદાનંદ સ્વ-
રૂપ સ્વાત્માને ‘હું’ પરબ્રહ્મ છું’ એવો વિચાર કરીને શ્રવણ, મનન

અને નિદિધ્યાસનરૂપ સાધનદ્વારા ‘હુ’ પ્રહ્ય હુ’ એવી સર્વોત્તમ વિદ્યા જેમ દૃઢ થાય તેમ પ્રાપ્ત કરી, અજ્ઞાન સહીત આ સકળ દૃશ્યનો અત્યંત અપવાદ (બાધ) કરી સ્થિતિ કરવી. ॥ ૨ ॥

વિદિત્વેત્થં તત્ત્વં નિશ્ચિલ નિગમાં તૈર્નિગદિતં
નિહત્વાઽનર્થં વૈ સકલ મપિ જીવાતુ સહિતમ્ ।
પરાનંદો ભૂત્વા ભવતિ ભુવિ ભવ્યો ભુપતિ ભો
વિધેયં કર્ત્તવ્યં વિધ વિધ મપિ હેયં હૃદિ ગતમ્ ॥૩॥

ભાવાર્થઃ—આ પ્રકારે સાધક સકળ વેદાંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વને જાણીને કારણ સહીત સકળ અનર્થનો અપરોક્ષ બાધ કરીને પરમાનંદરૂપ બની ભૂમિ વિષે શ્રેષ્ઠ ચંદ્રમા સમાન કાંતિમાન (શાંત) બને છે. આમ થતાં વિધાન કરવાને યોગ્ય હૃદયગત વિધ વિધ પ્રકારનું કર્ત્તવ્ય પણ તજવા યોગ્ય તેને બને છે. ॥ ૩ ॥

મુદોજીવન્મુક્તે યદિ હૃદિ મનીષા સ્વવિદુષ
સ્તદાવૃત્તિં વૃત્તે રનિશ મભિ કુર્વન્ બહુ તિથમ્ ।
વિનાશ્યૈવસ્થૌલ્યં મલિનતર સત્ત્વસ્ય મનસઃ
સુસત્ત્વાવિર્ભાવાત્ પરમસુખ સિંધૌ હિ સુરમેત્ ॥૪॥

ભાવાર્થઃ—બળી જો-સ્વસ્વરૂપ વેત્તા (જ્ઞાની) ને જો જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની ઈચ્છા પ્રગટે તો નિરંતર અને દીર્ઘ-

કાળ તે બ્રહ્માકારવૃત્તિની આવૃત્તિ કરતો કરતો અત્યંત મલીન છે સત્ત્વગુણ જેનો (રજ તમસથી તિરસ્કૃત) એવા મનના સ્થૂલ ભાવનો (રજ તમવડે સત્ત્વગુણનો તિરસ્કાર) (બ્રહ્માભ્યાસ બળ-યોગ્યથી રજતમના તિરસ્કારદ્વારા) વિનાશ કરીને (એવા પ્રકારે મનોનાશ કરીને) શુદ્ધ સત્ત્વગુણના આવિર્ભાવવડે નિરતિશય સુખના સમુદ્ર વિષે નિરંતર રમણ કરે (કર્યા કરે). ॥ ૪ ॥

સુભૂમિં પ્રાપ્યેમાં પરમસુખદાં પંચમસુખાં

સુખં ભુક્ત્વા બ્રાહ્મં દૃઢતર નિજારબ્ધમપિ ચ ।

વિલાપ્યેદં વિશ્વં જગદગમયં હેતુ સહિતં

ચિદાનંદે શુદ્ધે ભજતિ ચ વિદેહામૃતમયમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—આ (ઉક્ત પ્રકારની) જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદને આપનારી પાંચ આદિ શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા (ચિત્તની અવસ્થા વિશેષ)ને પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્મસુખ અને દૃઢતર (પ્રયત્નથી ન મટે તેવાં) સ્વપ્રારબ્ધને ભોગવી હેતુ (અજ્ઞાનની વિક્ષેપ શક્તિ) સહિત આ (દૃશ્યમાન) ચરાચરરૂપ વિશ્વનો શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં લય પમાડી આ જ્ઞાની વિદેહભોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

આ પ્રકારે પ્રત્યેક મનુષ્ય જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય અને જ્ઞાતવ્યમાંજ હોવો ઉચિત છે. વિવેકાદિ સાધન સંપન્ન થઈ સદ્ગુરુ દ્વારા આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ જાણી સ્વાત્મ તત્ત્વનો વિચાર કરી પોતે ને સ્વરૂપ

છે એમ પોતાનાં અજર અમર આદિ લક્ષણુ વિધિ સમજી નિષેધ ક્રમથી જડ, દશ્યનો અપવાદ કરી તે અપવાદ અપરોક્ષ કરી એટલે કે વાસ્તવીક જડ નથી પરંતુ સર્વ પ્રપંચનું વિવર્તપણું સમજી એકજ અદ્વય પરબ્રહ્મ હું છું એવો નિગમ સિદ્ધાંત સમજી જીવન્મુક્ત દશામાં સ્થિતિ કરવારૂપ માનવ-જીવનની ઉન્નતિનો પ્રથમ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ અને એ તદ્વિધિ પ્રારબ્ધ ક્ષય પર્યંત બ્રહ્મરૂપે સમસ્ત પ્રપંચમાં વ્યવહાર રાખી પ્રારબ્ધના ક્ષયાવસાને પોતાનાં વાસ્તવિકરૂપે સ્થિતિ (અર્થાત્) (શરીરાદિક ઉપાધિ રહિતપણું) કરવી એ જીવનની ઉન્નતિની પરાકાષ્ટા છે. માનવ જીવન જીવનની ખરી પાયરીએ પહોંચવાજ પ્રાપ્ત થયું હોવાથી તેવી દુર્લભ પ્રાપ્તિના સંજોગમાં પ્રમાદને અવસર આપવો કાંઈ પણ પ્રકારે ઉચીત છેજ નહીં. વ્યવહારીક મિથ્યા માતૃપિતા આદિના ધર્મોના પ્રતિ વિવેકવિનય સાચવતાં આપણે શીખીએ છીએ અને દેહ તેથી સ્વસ્વરૂપ ભિન્ન જે આત્મા તેને યોગખવા આપણે કાં કૃપણ બનીએ ? જ્યારે નશ્વર દેહને સુવસ્ત્રાલંકારે વિભૂષિત બનાવવા, ઉત્તમ ખાનપાનથી પરિતુષ્ટ બનાવવા આપણે ઉદ્યોગ કર્યા કરીએ છીએ તો જેની પ્રાપ્તિથી-જેની પિછાણથી-યોગખાણથી શાશ્વત મુક્તિનું સુખ આવી ભેટે છે. તેને કાં ભૂખે મારીએ અર્થાત્ તેને લક્ષવા કાં દુર્લક્ષ સેવીએ ! તાત્પર્યમાં દેહ તે હું નથી, પંચભૂતનું પુતળું તે હું નથી, આત્મસ્વરૂપ પુણું સનાતન પરબ્રહ્મ તેજ હું છું એ ભાવ સ્થિર થવા-દેહના વ્યવહારોમાં દેહના અભિમાનમાં પ્રવેશી તેને નહીં વિસ્મરવા તેનું સ્મરણ ચીંતન કર્યા કરવાનું ભગવત્પાદ ઉક્ત શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે અને લક્ષ્યાર્થે એમ સમજાવવા માગે છે કે-અનેક કીટ પતંગ આદિ યોનિના પરિભ્રમણના ભોગે સત્યાસત્યનો, શાશ્વત અશાશ્વતનો આત્મ અનાત્મનો વિવેક કરી તત્ત્વનો લાભ કરી શકે એવા હે મનુષ્યો ! આ મહાપુણ્યના ઉદ્યરૂપ મનુષ્ય દેહ તમે પામ્યા છો એને, પાશ્વ જીવનમાં નશ્વર દેહનાં સુખોમાં ખપાવી આ લક્ષ-ચોરાશીની ફાંસી હાથે કરી કાં વોરી લ્યો છો ! ! ! પશુ ઇત્યાદિઓ અલ્પ

પુણ્યવાળાં હોવાથી તેઓનું પાશ્વજીવન અત્ય પુણ્યનું પરીણામ છે તો તેઓ તેવું ગાફલપણું સેવે તો તે ક્ષતવ્ય અને ઉચિત છે. તેઓને કશો વિવેક નથી. તમે મનુષ્ય છો, પશુઓ નથી, તમને વિવેક મળ્યો છે તો તેનો સદુપયોગ કરો, સ્વસ્વરૂપના વિચારમાં વિહરો પરશ્વજીવને ભેટો. વિવેક ચૂડામણિના દ્વિતીય શ્લોકમાં જન્તુનાં એ આદિથી ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યે માનુષ દેહનો માહિમા યરાયર બતાવ્યો છે તે વિચારી જુઓ? સર્વના સમયનીજ અનુકૂળતા સાચવવાના હેતુપુરઃસર પ્રાતઃકાળનું કથન શ્લોકમાં છે. વ્યવહારીઓને વિશેષે કરી પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ મળે તેવો આ સમય છે. શાસ્ત્રકોવિદોએ પ્રાયશઃ પ્રવૃત્તિશીત્રોને તે કાળે બહુધા નિવૃત્તિ હોય છે એજ હેતુથી સવાર સાંજનો સમય ધ્યાન ઈત્યાદિ માટે નિયમરૂપે સ્થાપન કીધો છે, પરંતુ મુમુક્ષુએ તો પ્રતિપળ પોતાના સ્વાત્મ રૂપમાં લયલીન રહેવું જોઈએ. જે ઘડી જે ક્ષણ જાય છે તે શુભજ છે અશુભ એક પણ નથી. ગફલતમાં જેટલો સમય આપણે ખોઈ બેસીએ છીએ તે પાછો પૈસાના ભોગે પણ આપણને મળવાનો નથી. આયુષ્યમાં એકજ પળ કોઈવાર એવી આવી જાય છે કે જે રાત્રિવાર આપણો બેડો પાર કરી દે છે માટે સમયની કીંમત જેમ પાશ્વત્ય પ્રજા હાલ સમજી છે, તેમ સમજવી કારણ કે જે ઘડી, જે દિવસ કે જેટલો સમય આત્મસ્વરૂપના ચીંતનમાં ગયો તેટલોજ સફળ છે અને બાકીનો વરાળયંત્રમાંથી વ્યર્થ વરાળની ગતિની જેમ નિષ્ફળ છે. સ્વરૂપના ચીંતનમાં અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સમય બેવાપણું છેજ નહીં જેથી હરઘડી હંમેશાં હૃદય સ્ફુટ આત્મતત્ત્વનોજ વિચાર કર્યા કરવો તે મુમુક્ષુઓને કર્તવ્યરૂપજ છે. इति.

પ્રાતર્ભ જામિ મનસો વચસા મગમ્યં

વાચો વિમાંતિ નિશિલા યદનુગ્રહેણ,

યન્નેતિ નેતિ વચનૈર્નિગમાં અવોચુઃ

તં દેવ દેવ ભજ મચ્યુત માહુ રગ્રયમ્ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—મન અને વાણીથી જે અગમ્ય છે, નિખિલ સમસ્ત વીણી જેના અનુગ્રહવડે વિભૂષિત છે, નિગમ-વેદો નેતિ નેતિ, અર્થાત્ જેનો અંત નથી, જેનો અંત નથી એમ કહે છે તે દેવના દેવ અજન્મા અને અચ્યુતને હું પ્રાતઃકાલમાં ભજું છું. ॥૨॥

વિવેચન.

મન જ્યાં પદ આરોપી શકતું નથી, અર્થાત્ પ્રવેશી શકતું નથી, જેના સ્વરૂપનું કથન કરવા વાણીમાં સામર્થ્ય નથી, અર્થાત્ વાણિ ત્યાં નિષ્ફળ છે, અર્થાત્ તે અનુભવે કરીનેજ ગમ્ય છે. સાકર ગળી છે, અશીણ કડવું છે એનો આખી અનુભવ નહીં કરનારને તેનો અનુભવીએ વાણીથી તેનો અનુભવ શી રીતે આપી શકે, પરાકાષ્ટાએ બહુતો તેનો કાંક ખ્યાલ આપી શકે. બ્રહ્મ એ કાંઈ કહેવાની વસ્તુ નથી કે વાણીથી ઘોળી તમારા પેટમાં ઉતારી શકીએ, એતો અનુભવનો વિષય છે એમ જ્ઞાનીએ કહે છે. અમેતો તેનો યત્કિંચિત્ માર્ગ બોધી શકીએ—તમે પ્રયત્ન કરો—અનુભવ કરી ઝાળખો, એમ કહીએ છીએ કે જેને ન ઇતિ ન ઇતિ કહી નિગમો નિરૂપે છે જે, અજ અજન્મા છે, જન્મ જરા અને મૃત્યુ રહિત છે. જન્મ નથી તેને જરા મૃત્યુ ન હોય તે સ્વભાવિક છે, જેનો નાશ નથી એ તેની ઝાળખાણ છે, જે સ્થિતિમાં તમારા અનુભવના પ્રયત્નમાં આવો પરીચય તમને મળે તેને તમે બ્રહ્મ ચિન્હથી ઝાળખો, ભજો, એથી વિશેષ શું કહી શકાય !! મજામી ઇત્યાદિ કથનથી ભગવત્પાદ આ સ્તોત્ર પોતાને માટેજ કરે છે એમ શંકા ન કરવી પરંતુ તેઓતો કર્તવ્ય રહીત જ્ઞાનાંમૃતથી તૃપ્તજ હતા પરંતુ તેઓનો આશય પ્રત્યેક વ્યક્તિને આ સ્તોત્રનું મનન કરાવવાજ છે. પોતામાટે નહીંજ. અપાણિ પાદો જવનો ઇત્યાદિ શબ્દોથી શ્રુતિપણુ બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું મહાત્મ્ય દર્શાવે છે. અવણુ નથી છતાં સર્વત્ર કાનવાળું છે, નેત્ર નથી છતાં સર્વ નેત્રવાળું છું, ધ્રાણુ નથી છતાં સર્વ સુમધને

જાણનારું છે ઇત્યાદિ લક્ષણવાળું પરબ્રહ્મ સત્ છે અદ્વિતીય, અનામ અનાશ્રિત અને અખંડ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. પરબ્રહ્મ કે જેનો નિષેધ અને વિધિથી ગુરુ, શાસ્ત્ર અને અનુભવ માત્ર કરાવે છે તે મન વાણીથી અગોચર હોવાથી શબ્દોમાં નિરૂપી શકાય તેવું નથી? આવું છે, તેવું છે, આના જેવું છે, આટલું છે, તેટલું છે, નાનું છે, મોટું છે ઇત્યાદિ ભેદ કરી જેતું સ્વરૂપ સમજાવી શકાય તેવું નથી તેને અમે તમને કયા પ્રકારે જ્ઞાણખાવીએ એમ જ્ઞાની પુરૂષો કહે છે. આદિ મધ્ય અને અવસાનમાં એકજ આત્મોત્પ્રાત પરબ્રહ્મતું વ્યાપક સ્વરૂપજ અસ્તિત્વે રહ્યું છે અને તેના સિવાય અન્ય પદાર્થ ભિન્નરૂપે છેજ નહીં ત્યારે નિરૂપણ કાતું અને કાણ કરી શકે! સમુદ્રનો તરંગ સમુદ્રરૂપેજ હોવાથી ભેદ પણ કેમ થયે? ઉપાસક ઉપાસ્ય ભાવ જ્યારે એકજ વસ્તુ છે ત્યારે ક્યાંથી ઘટી શકે? અર્થાત્ જે જેવું છે તે તેવું છે એ કથનથીજ બ્રહ્મનાં અગોચર સ્વરૂપને તમે પોતેજ અનુભવમાં લઇ શકશો. પણ પોતે ઔષધ પીધા વિના જેમ ખીજના પીધાથી વ્યાધિ નાશ પામતી નથી તેમ તમે પણ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ અનુભવમાં સચ્ચાસ્ત્ર, યુક્તિ અને ગુરુગમથી લેશો ત્યારેજ વાસ્તવીક સુખ જે તમારું છે તે તમે પોતેજ અનુભવી શકશો. પણ સ્નાન દાન પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ કોઇ દ્વારા તમારા પોતાના અનુભવ વિના તમારું પોતાનું સ્વરૂપ તમારાથી સમજી શકાશે નહીં.

પ્રાતર્નમાભિ તમસઃ પરમર્કવર્ણમ્

પૂર્ણ સનાતન પદં પુરુષોત્તમારવ્યમ્ ।

યસ્મિન્નિદં જગદ શેષ મશેષ મૂર્તૌ

રજ્જવાં ભુજંગમ ઇવ પ્રતિભાસિતં વૈ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રાતઃકાળે તમસઃ જે ધ્વાંત અર્થાત્ અંધકારને જેમ સૂર્ય નિવારે છે તેમ હૃદયસ્થ અંધકારને નિવારણ જે

સૂર્યરૂપ છે, જે પૂર્ણ છે, જે સનાતન પદ છે, જે પુરૂષોત્તમ કહેવાય છે, જેમાં રજ્જુને વિષે દેખાતા સર્પની પેઠે આ દશ્ય-સંસાર તેનો નિઃશેષ લય છે તેને હું નમું છું. ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

અવિદ્યારૂપ અધિકારને હરનારા હોવાથી હૃદયગત પરમાત્મા સૂર્યરૂપ છે એમ કહેવાય છે પરંતુ તત્ત્વ દૃષ્ટિથી આ દૃષ્ટાંતનો ઉપયોગ નથી કારણ કે અવિદ્યા એ એજ પરમાત્માનો નિવર્તાકાર હોવાથી વાસ્તવીક તો પરમાત્મા એકજ અનાદિ અનંત છે અને બીજું કશું છેજ નહીં; રજ્જુમાં જેમ સર્પની પ્રતીતિ થાય છે અને રજ્જુજ્ઞાન થયે રજ્જુનો વિવર્ત સર્પ રજ્જુ-માંજ નિઃશેષ વિલય પામે છે તેમ પરમાત્મામાં વિવર્ત જગત્ પરમાત્મજ્ઞાન થયા પછી પરમાત્મમાંજ નિઃશેષ લય પામે છે અર્થાત્ મૂળેજ જગત્ એવી વસ્તુ નથી તો પછી તેનો જે વિલય થયો તે પણ રજ્જુના મિથ્યા સર્પના જેવો જેથીજ પરમાત્મા એકજ છે. અને આ સહુ દશ્ય વિવર્ત હોવાથી પરમાત્માથી ભિન્ન નથી પરંતુ મિથ્યામાત્ર છે. શ્રીભગવત્પાદ પરબ્રહ્મ જે કારણ તેનાં કાર્ય જગત્ ને માયા તેનો તેમાં લય સૂચવી એ રહસ્યને સૂચવે છે કે જેમ રજ્જુમાં જેમ સર્પ બ્રાંતિ, છીપમાં જેમ રજત બ્રાંતિ, થાય છે તેમ અનાત્મ જે દેહ તેમાં બ્રાંતિવડે આત્મબુદ્ધિ મનાઇ ગઇ છે તેને નિવારી દેહથી અતિરિક્ત આત્માને જોવાનો છે—ઓળખવાનો છે, જ્ઞાનીઓ ઘટને મૃત્તીકારૂપેજ જુએ છે. કુંડળ વલય છત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન ભૂખણોમાં સુજોની હંમબુદ્ધિજ હોય છે તેમ દેહમાં ચોંટી ગયેલાં ‘હું’ અભિમાનને વિલયે આત્મજ્યોતિ પ્રકાશી રહે છે. મતલબ દેહાધ્યાસ રહેતો નથી. પ્રાયશઃ અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીઓની અંતિમ સ્થિતિ તો સરખીજ છે પરંતુ તદ્વાવત એટલોજ છે કે જ્ઞાનીઓ આગળથી તેવી બ્રાંતિને વિદારી આત્માના વિવેકને પ્રાપ્ત કરે છે. અજ્ઞાનીઓ કાર્યના વિલયે કારણમાં પ્રવેશી શકે છે, એ કાર્યના વિલય નિઃશેષ બ્રાંતિ ટળતાં સુધી થવો સંભવતો નથી અને તેથી પરીણામે તર્ક

વિતર્કવાળી સ્થિતિમાં અટવાતો જીવ અનેક જન્મપર્યંત તેના વિવેક કરવા ભાગ્યશાળી બનતો નથી તેથી ભગવત્પાદ ઉક્ત સ્વરૂપનો નિશ્ચય કથે છે. આ શ્લોકત્રયમાં સાર માત્ર એટલોજ લેવાનો છે કે—પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ હમેશાં કાર્યનો વિચાર પ્રથમ કરી કારણપર જવું અને કાર્યનું અનુસંધાન છોડતા જવું. આ અભ્યાસથી કાર્યના અભાવે કારણપાણું પોતાની મેળે ધૂરી જાય છે અને કારણ કાર્ય ભેદ રહીત કેવળ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે સ્થિતિ થાય છે. શ્લોકમાં નમામિ એ શબ્દની રચના પરમૌચિત્ય અને ઉપયોગતાને સુચવે છે. નમવાનો અર્થ શરણે જવું એવો થાય છે, એ શરણે જવાની ક્રિયામાં આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપાનુભવનું પ્રતિપાદન કરી નશ્વર દેહ ઇત્યાદિનાં શરણુનો-મમત્વનો નિષેધ સુચવ્યો છે. આ સંક્ષિપ્ત સ્તોત્રનો સંક્ષિપ્ત સમય પણ નિયમપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો અવશ્યમેવ આત્મજ્ઞાનની જ્ઞાસાથી આત્મ પ્રદેશની વિકટ ભૂમિમાં સાધક પ્રવાસી થઇ અવિનાશી થાય છે.

શ્લોકત્રય મિદં પુણ્યં લોકત્રય વિમૂષણમ્ ।

પ્રાતઃકાલે પઠેદ્યસ્તુ સગચ્છેત્પરમં પદમ્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—ત્રણે લોકનાં વિમૂષણ સમાન આ પુણ્ય શ્લોકત્રયનો જે પ્રાતઃકાળમાં પઠન અભ્યાસ કરે છે તે પરમપદની પ્રાપ્તિને સાધવા ભાગ્યશાળી બને છે. ॥ ૪ ॥

વિવેચન.

(જેવો ઉદાગ તેવું ફળ એ વ્યવહાર કથન છે. આ સ્તોત્રનાં સ્મરણ ચિંતનથી આત્મ તત્ત્વનો અભ્યાસી નિરંતર નંદરસસ્વરૂપ કેવળ આહ્લી-સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય એ સંભવીતજ છે.

શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય પ્રણીતં

॥ પ્રાતઃસ્મરણ સ્તોત્રં સંમાપ્તમ્ ॥

(પ્રાતઃસ્મરણ સ્તોત્ર સંપૂર્ણ)

ॐ

श्री शंकराचार्यकृतं

॥ सदाचार स्तोत्रम् ॥

सच्चिदानंदरूपाय जगदंकुर हेतवे
सदोदिताय पूर्णाय नमोऽनंताय विष्णवे ॥१॥

ભાવાર્થ:—સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ જગત્સ્વરૂપ અંકુરના હેતુસ્વરૂપ,
સદાય શાશ્વત સ્વરૂપ, પુર્ણાકાર સ્વરૂપ અને અનંત એવા દેશ-
કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદ રહિત પરમાત્મા કે જે વ્યાપક સ્વરૂપ
તેને નમસ્કાર છે. ॥ ૧ ॥

विवेचन.

(શંકર ભગવાન આઘ સ્તોત્રમાં પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરવા રૂપ આઘ
મંગલાચરણ કરી પ્રકરણની નિર્વિધન સમાપ્તિ અર્થે નીચેના ચાર સ્તોત્રથી
તેજ પરમાત્માને સ્તવે છે.

सर्व वेदांत सिद्धांतैर्ग्रथितं निर्मलं शिवम् ।
सदाचारं प्रवक्ष्यामि योगिनां ज्ञान सिद्धये ॥२॥

ભાવાર્થ:—સર્વ વેદાંત સિદ્ધાંતોથી ગુથેલા નિર્મળ અને
કલ્યાણસ્વરૂપ સદાચારને યોગીજનની જ્ઞાનસિદ્ધિ થવા સારું
હું કહીશ. ॥ ૨ ॥

વિવેચન.

(આવા સદાચારનો અધિકારી મોક્ષમાર્ગનો જ્ઞાત્રુ છે. તેમ વર્ણાશ્રમ ધર્મ તપથી અને પ્રભુ પ્રસન્નતાથી વિવેકાદિ સાધન પ્રગટી રાગદ્વેષ નાશ પામી, નિર્મળ હૃદય થયું છે તેવા યોગિજન માટે આ સદાચારનું વિધાન લગવાન કરે છે પણ સ્વર્ગાદિને આપનારો સદાચાર જે વેદોક્ત કર્મ છે તેનું ખંડન કરવાનો આશય સદાચાર પ્રકરણનો નથીજ.)

પ્રાતઃસ્મરામિ દેવસ્ય સવિતુર્ભર્ગ આત્મનઃ ।

વરેણ્યં તદ્વિયો યો નશ્ચિદાનંદઃ પચોદયાત્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—સર્વની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ અને પ્રકાશ સ્વરૂપ આત્માના તે શ્રેષ્ઠ ચિદ્વરૂપનું હું સ્મરણ કરું છું કે જે ચિરાનંદ અમારી બુદ્ધિને પ્રેરણા કરે છે. ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

(જેની પ્રેરણા શક્તિથી આ સ્થાવર જંગમાત્મક સૃષ્ટિ નિયમમાં વર્તે છે ઇત્યાદિ ભાવવાળી અનેક શ્રુતિઓ પરમ પ્રમાણ રૂપ છે અને આજ પરમાત્મા ઓંકાર સ્વરૂપ ગાયત્રીના લક્ષ્યરૂપ છે તેને શંકર સ્તવે છે.)

અન્વય વ્યતિરેકાભ્યાં જાગૃત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ।

યદેકં કેવલં જ્ઞાનં તદેવાહં પરં બૃહત્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અન્વય અને વ્યતિરેકવડે જે એક, અદ્વિતીય, જ્ઞાનરૂપ ઉત્કૃષ્ટ અને વ્યાપક છે તેજ હું છું. ॥ ૪ ॥

વિવેચન.

(ત્રણે સ્થિતિમાં જેની અસ્તિત્વતા શ્રુતિયુક્તિ અને અનુભૂતિથી વિદિત હોવાથી જે પરમાત્મા સત્સ્વરૂપ છે અને જે પરમાત્મારૂપ અધિષ્ઠાનમાં અધ્યસ્ત રહેલો આ પ્રપંચ આદિ અને અંતમાં ન હોવા છતાં મધ્યમાં ઝાંઝવાનાં જળ જેવો ભાસે છે તે વસ્તુતઃ કશુંજ નથી પરંતુ કલ્પિત પદાર્થની સત્તા અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન ન હોવાને લીધે સઘળું બ્રહ્મજીવિવિધાકારથી નામરૂપે ભાસે છે એ કારણથી ભગવાને બ્રહ્મથી પોતાની અભિન્નતા બતાવી વાસ્તવિક સત્ય જે અદ્વૈત છે તેનુંજ ગ્રહણ કર્યું છે.

જ્ઞાનાજ્ઞાન વિલાસોઽયં જ્ઞાના જ્ઞાનેન શામ્યતિ ।

જ્ઞાના જ્ઞાને પરિત્યજ્ય જ્ઞાન મેવાવ શિષ્યતે ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—આ જ્ઞાનરૂપ અને અજ્ઞાનરૂપ વિલાસ આત્માના જ્ઞાન અને પ્રપંચના અજ્ઞાનવડે શાંત થાય છે. તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરતાં જ્ઞાનજી અવશેષ રહે છે. ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

જાગૃતિમાં જે જે વિલાસ થાય છે તે જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે અને સ્વપ્નમાં જે થાય છે તે ધડા વિનાનો એટલે જ્ઞાન પૂર્વક થતો હોતો નથી. જાગૃતિની ક્રિયા પ્રયોજન વૃત્તિ હોય છે. પણ સ્વપ્નની ક્રિયામાં તો કાંઈ ઉદ્દેશ હોતોજ નથી. આટલો ભેદ છતાં પણ બન્ને સ્થિતિમાં જે વિલાસ થાય છે તેનું આપણને જ્ઞાન હોવાથી શંકરનો આશય એવો છે કે જાગૃત્સ્વપ્નનો વિલાસ આપણા જાણવામાં આવતો હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે અને જેની બીલકુલ ખબરજ પડતી નથી તેવો સુષુપ્તિનો જે વિલાસ છે તે અજ્ઞાનરૂપ છે કારણ

કે વિલાસનાં સાધનો જે ચિત્ત બુદ્ધિ આદિ છે તેનો સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનમાં લય થાય છે જેથી તેમાં થતો વિલાસ અજ્ઞાનરૂપ છે. સુષુપ્તિ અને મુક્તિમાં એટલોજ તફાવત છે કે સુષુપ્તિમાં ઇન્દ્રિયો વિગેરેનો આત્માત્મિક લય ન થતાં અજ્ઞાનમાં થાય છે અને મુક્તિમાં તો લય ચીંતનની રીતિએ ઇન્દ્રિયાદિના નિત્ય લય થઇ આત્મા જ અવશેષમાં આનંદરૂપ રહ્યા હોય છે. ગુરૂ વેદાદિ સાધનદ્વારા મહાવાક્ય જન્ય જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ બ્રહ્મનું જે વિશેષ જ્ઞાન થાય છે તેથી અજ્ઞાન નાશ પામી જાય છે અને જેમ દીપાદિકની અગ્નિ સામાન્ય અગ્નિમાં લય થાય છે તેમ આત્માનાં વિશેષ જ્ઞાનનો સામાન્યમાં લય થવાથી શ્લોકમાં કહ્યા મુજબ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ થતાં સ્વયમેવ આત્મા આનંદધન અવશેષમાં સ્વયંપ્રકાશરૂપે જેવો છે તેવો ન તેવો તે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે અર્થાત્ બંધ મોક્ષ વાસ્તવીક નથી કારણ કે જ્યારે નિત્ય સિદ્ધ બ્રહ્મજ છે અને અન્ય નથી ત્યારે બંધ મોક્ષ કાને હોઇ શકે?? “મન एव मनुष्याणां कारणं बंध मोक्षयोः ॥ આ પ્રમાણે શંકર પ્રાતઃસ્મરણ પૂર્વક સદાચાર સ્તોત્રનો આરંભ કરે છે.

अत्यंत मलिनो देहो देही चात्यंत निर्मलः ।

असंगोऽहमिति ज्ञात्वा शौचमेतत्प्रचक्षते ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—આ શરીર અત્યંત મલીન છે, અને આત્મા અત્યંત નિર્મળ છે, તથા હું અસંગ છું એમ જાણી સ્થિત થવું તેનું નામજ શૌચ છે. ॥ ૬ ॥

विवेचन.

આ સાતમા શ્લોકમાં કર્મ પ્રતિપાદક વેદનું ખંડન નહીં કરતાં તેનાથી પાર ગયેલા જ્ઞાની પુરૂષોને પોતાના આત્માનું શુદ્ધરૂપ સમજી આત્મરૂપે

સ્થિતિ કરવી તેજ શૌચ ક્રિયા બતાવી છે. કારણ કે જેણે દેહની મલીનતા, ક્ષણ ભંગુરતા, અનિત્યતા, અને પરાધીનતાનો સમ્યક્ વિવેકથી અનુભવ કર્યો છે તેવા જ્ઞાની જનોને મલીનતા શુદ્ધિ કરવા પ્રયોધ કેમ થતે ?? જે-એએ આત્માનું સ્વરૂપ રાગાદિ દોષોના વિકારોથી બાળ્યું નથી તેવા સંસારા સક્ત હોવાને ક્ષણાંતર શુદ્ધિ, આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પરાક્ષપણે બાળી લેવાં શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલાં શૌચાદિ છે તે દ્વારા કરવી નેમએ પણ જ્ઞાનીને તો આટલુંજ શૌચ બસ છે.

મન્મનો મીનવત્ નિત્યં ક્રીડત્યાનંદ વારિધૌ ।

સુસ્નાતસ્તેન પૂતાત્મા સમ્યગ્વિજ્ઞાન વારિણા ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—મારું મન માછલીની જેમ આનંદરૂપ મહાસાગરમાં રમણ કરે છે અને તે યથાર્થ પરબ્રહ્મમાં તદાકાર સ્થિતિરૂપ જળવડે સારી રીતે સ્નાન કરેલો હોવાથી હું પરમ પવિત્ર રૂપ છું. ॥ ૭ ॥

વિવેચન.

સંત પુરૂષોનાં મન સદાય બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરમાં તદાકાર સ્થિતિ કરી પરમાનંદાનુ ભવરૂપ સ્નાન કરતાંજ હોવાથી તેઓ સદાય શુદ્ધજ છે તો પછી લૌકિક જળથી તેઓ સ્નાન કરે કે ન કરે તેથી શું લાભ હાનિ તેઓને થવાની છે ? કારણ કે દેહની પવિત્રતામાં પોતાની પવિત્રતા થાય છે એવી ભાવના દેહ સાથે પોતાનું તાદાત્મ્યપણું મમતાથી રહિત હોવાથી છુટી ગયું હોવાથી તેઓને છેજ નહીં પરંતુ તેઓ તો આત્મરૂપે કરી પરમ પવિત્રજ છે એમ સ્વાનુભવપૂર્વક સમજી દેહનું અનુસંધાન પણ રાખતા નથી ત્યારે પછી તેઓને બ્રહ્માબુદ્ધિ કે જે પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ છે તેમાં પ્રારબ્ધ રચિત દેહની સ્થિતિ પર્યંત મનોવૃત્તિને બાહ્યાંતર લીન રાખી સર્વત્ર બ્રહ્મજ

અનુભવવું એજ સુંદર સ્નાન છે. કહ્યું છે કે:—નિઘ્નૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ
કો વિધિ કો નિષેધઃ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી પર બ્રહ્મરૂપ પ્રદેશમાં વિચર
નારા જ્ઞાનીને કયું કર્તવ્ય વિધિ નિષેધ રૂપે શેષ હોય છે? નથીજ. વિદેહ
દશામાં આવા જ્ઞાનીઓની સ્થિતિ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પણ તેઓ પોતેજ
બ્રહ્મૈવ છે.

અથાઘમર્ષણં કુર્યાત્ પ્રાણાપાન નિરોધતઃ ।

મનઃ પૂર્ણે સમાધાય મગ્ન કુંભો યથાર્ણવે ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ:—પુર્વોક્ત સ્નાન કર્યા પછી જ્ઞાની અધિકારી
સમુદ્રમાં ડુબેલા ઘટની જેમ મનને પુર્ણાનંદરૂપ બ્રહ્મરૂપ સમુદ્રમાં
તદાકાર કરીને પ્રાણ તથા અપાનના નિરોધથી અઘમર્ષણ
કરે. ॥ ૮ ॥

વિવેચન.

(પ્રાણાપાનો દાન વ્યાન સમાનાઃ પ્રાણાઃ પ્રાણ, અપાન, ઉદાન,
વ્યાન અને સમાન એ પાંચ પ્રાણ કહેવાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણ શરીરમાં જુદી
જુદી ક્રિયા કરી પોષણ કરે છે. પ્રાણાપાનનો નિરોધ થવાથી યશ, આયુષ્ય,
આરોગ્યતા આદિ અનેક લાભ થાય છે તેમજ જેનો મુખ્ય હેતુ ચિત્તનો
જય થવામાં છે. જ્ઞાની પુરૂષોને તો પોતાનો આત્મા સાક્ષિ સત્ ચિત્ત
અને આનંદરૂપ છે એમ અનુભવ હોવાથી ચિત્ત સદાય તાણેજ હોય છે
જેથી પ્રાણાદિના જય પૂર્વક ચિત્તનો જય કરવા તેઓને કારણ રહેતું નથી
પરંતુ રાજયોગ કે જ્ઞાનયોગથી તેઓ શ્રવણાદિ સાધનદ્વારા મહા વાક્યનાં
જ્ઞાનથી આત્માનુભવ કરતા રહેતાજ હોય છે અને આમ હોવાથી પ્રાણાપા-
નનો નિરોધ થવા રૂપ ક્રિયા સ્વભાવથીજ તેઓને થતી હોવાથી તેઓ જળમાં

કુપ્પેલ ધડાની પેઠે પુર્ણ સ્વરૂપમાં બાહ્યાંતર અધમર્ષણ કરે છેજ પરંતુ આત્મવિદ્યાનો અધિકાર નહીં પામેલા અન્ય આસ્તિક સંપ્રદાયસ્થ સુકર્મી જીવોને શરીરની શુદ્ધિ અર્થે શ્રુતિ નિર્દિષ્ટ કર્મોત્તુ કર્મથી પર બ્રાહ્મી સ્થિતિની યોગ્યતા પામવા અનુદાન કરવું પડે છે અને તેવાં વેદોક્ત કર્મનાં આચરણથી તેઓનાં હૃદયની શુદ્ધિ થતાં પ્રભુ પ્રસન્નતાથી વૈરાગ્યાદિ મુક્તિનાં સાધનોદ્વારા શ્રવણાદિમાં અધિકાર પામી તેઓ વેદાંતશાસ્ત્રના અધિકારી બને છે માટે તેઓએ વેદોક્ત અધમર્ષણ તે આશયથી કરવું. જ્ઞાનીને વેદોક્ત કર્મનો અધિકાર તો છેજ પરંતુ ત્યાં મુખ્ય હેતુ જ્ઞાન જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે કેવળ નિષ્કામતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધિ થવાજ હોય છે.

લય વિક્ષેપયોઃ સંધૌ મનઃ સ્તત્ર નિરામિષમ્ ।

સ સંધિઃ સાધિતો યેન સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ:—લય તથા વિક્ષેપનો જે સંધિ છે તે સંધિમાં મન નિર્વિષય છે, તે સંધિ જેણે સંપાદન કર્યો છે, તે છુટો છે એમાં શંકા નથી. ॥ ૯ ॥

વિવેચન.

ઉદ્યાસ્ત, અસ્તોદય અને મધ્યાહનના અંતરાલમાં બ્રહ્માંડમાં પ્રાણ-પાનની સંધિ થતી હોવાથી સંધ્યા કહેવાય છે. આ સંધ્યા સમયમાં આચરાતુ વેદોક્ત કર્મ ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનું સાધન છે તેમજ તે સ્વર્ગાદિની કામનાવાળાને સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ દાતા છે. મહાવાક્યમાં તત્પદ અને ત્વંપદના અર્થનો અભિપ્રાય સમજી વાચ્યાંશનો ત્યાગ અને લક્ષ્યાંશનો સ્વીકાર થતાં ઘટ મઠનાં આકાશની જેમ ભેદ બ્રાંતિનો નાશ થઈ જીવ બ્રહ્મની નિત્ય અચ્યતા છતાં બ્રાંતિરૂપે ભેદ નાશ પામી પુનરપિ આસિપદમાં અભેદ સમજાય

છે તેજ નિત્ય અભેદ વસ્તુમાં મિથ્યા ભેદની પ્રતીતિનાં નિવારણપૂર્વક અભેદનાં સ્વતઃ સિદ્ધ એકપણાં સંધ્યા જ્ઞાનીજનોને કલ્યાણકારી છે. સદાય શુદ્ધ હૃદયવાળા બ્રહ્મતત્ત્વનિષ્ઠ સ્થિતપ્રજ્ઞને તો લય વિક્ષેપનો જે સંધિ તેજ સંધ્યાંરૂપ છે. આ સંધિનો સાધક સાધુ ત્રણે લોકમાં મુક્તજ છે.)

सर्वत्र प्राणिनां देहे जपो भवति सर्वदा ।

हंसः सोहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થઃ—પ્રાણી માત્રનાં શરીરમાં સર્વત્ર સર્વદા “ હંસઃ સોહમં ” એમ જપ થાય છે તેને બાણીને પુરૂષ સર્વ બંધોથી સારી રીતે મોકળો થઈ જાય છે. ॥ ૧૦ ॥

વિવેચન.

(પ્રશ્નાસ શ્વાસમાં કે શ્વાસ પ્રશ્વાસમાં થતા ધ્વનિમાં વૃત્તિ રાખવાથી પણ ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે. અને ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે ને બ્રહ્મના જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ થાય છે. પ્રશ્વાસ શ્વાસમાં હંસઃ એવું સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યાં પ્રાણ હકારવડે પાછો બહાર આવે છે અને સ્કારવડે પાછો પ્રવેશ કરે છે. હંસઃ હંસઃ મંત્ર જીવ સદા જપેજ છે. હંસઃ એ અહંસઃ નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે, અને તેનો અર્થ “ હું તે બ્રહ્મ છું ” એમ થાય છે. આ ઉચ્ચારણમાં મનોવૃત્તિ રાખવાથી ચિત્ત સ્થિર થાય છે. શ્વાસમાં પ્રાણ સો એવું ઉચ્ચારણ કરે છે અને પ્રશ્વાસમાં હમ્ એવું ઉચ્ચારણ કરે છે. આ સોહમ્ જપ બુદ્ધિપૂર્વક તથા પ્રયત્ન પુરઃસર થતો નથી પણ સ્વાભાવિક થાય છે, તેથી તે જપને અજપા જપ પણ કહે છે. હંસ સોહમ્ જપનાં લક્ષ્ય સ્વરૂપનું વિજ્ઞાન વિદ્વાન પુરૂષોને અપરોક્ષાનુભવથી થતુંજ હોવાથી તેઓ સદા આ જપને કરે છે તેથી અન્ય ક્રિયાની જપ વિધિ તેઓને જરૂરની નથી. આ જપનાં રહ-

સ્થનો સાક્ષાત્ અતુલવ કરવાથી સાધક સર્વ બંધથી મોકળો થાય છે એવા શંકરનો આશય યથાર્થ છે.

તર્પણં સ્વસુરવૈનૈવ સ્વેન્દ્રિયાણા પ્રતર્પણમ્ ।

મનસા મન આલોક્ય સ્વયમાત્મા પ્રકાશતે ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ:—આત્માના આનંદથીજ પોતાની ઇન્દ્રિયોને ભલી રીતે સંતુષ્ટ કરવી તે તર્પણ છે. મનને મનવડે બેધને પોતે આત્મારૂપે પ્રકાશે છે. ॥ ૧૧ ॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાન ઉત્તમ સુખના અધિકારી નિમિત્તે સ્વર્ગાદિ ફળને આપનારાં દેવ રૂપિ અને પિતૃ તર્પણનો વિધિ કર્મ માર્ગના અધિકારીનો છે એમ બતાવી આ નવું તર્પણ કહે છે. સંસારના વિષયોથી, અનેક સકામ કર્મોનાં અનુક્રાનથી, ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવી તે તર્પણ મોક્ષમાર્ગના સાધક જીવને ફળદાતા નથી પણ આત્મસુખમાં નિરંતરનાંદ રસાતુલવે ઇન્દ્રિયાદિની જે નિત્ય તૃપ્તિ થાય છે તેજ તર્પણ રૂપ આત્માનું સંધાનથી વિશ્વ ભોગોથી ઇન્દ્રિયોની જે પરમ ઉપશાંતિ થાય છે તેજ યોગી પુરૂષને તર્પણનું ફળ છે.

આત્મનિ સ્વપ્રકાશેઽગ્નૌ ચિત્તમેકાહુતિં ક્ષિપેત્ ।

અગ્નિહોત્રી સ વિજ્ઞેય, ઇતરે નામ ધારકાઃ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ:—આત્મારૂપ સ્વયં પ્રકાશ અગ્નિમાં જે ચિત્તરૂપ એક આહુતિને હોમે છે, તેનેજ અગ્નિહોત્રી જાણવો, અન્ય તો માત્ર અગ્નિહોત્રી એક નામ ધારણ કરનારા છે. ॥ ૧૨ ॥

વિવેચન.

વેદોએ પ્રતિપાદન કરેલો જે અગ્નિહોત્ર છે તે તો કર્મકાંડીને સ્વર્ગાદિ સિદ્ધિ આપનારો છે પણ જે ઉત્તમ જ્ઞાનીને સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિની જીજ્ઞાસા નથી અને કેવળ દુઃખની આત્યાંતિક નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિનેજ જે સદા ચાહતો હોય છે તેને તો પોતાના અલુપ્ત પ્રકાશ આત્મારૂપ સ્વયંપ્રકાશ હુતાશનમાં સંસારના વિવિધ ભોગોની વાસનાઓનું મૂળ જે ચિત્ત છે તેનીજ એક આહુતિ આપી દઇ, ઉન્મન્યાવસ્થામાં સદાય કર્મથી પર એવી પવિત્ર મોક્ષ ભૂમિમાં, પરમ સુખાનુભવ કરવો, તેજ કળ સહિત અગ્નિહોત્ર છે.

देहो देवालयो प्रोक्तो देही देवो निरंजनः ।

अर्चितः सर्वभावेन स्वानुभूत्या विराजते ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ:—આ શરીર દેવાલય છે અને તેમાં આત્મારૂપ નિરંજન દેવ રહેલા છે, તે દેવની સર્વભાવથી પુજાવિધિ થયા કરે છે અને તે પોતેજ સ્વાનુભવથી વિરાજમાન છે. ॥ ૧૩ ॥

વિવેચન.

શરીર નાશવંત જડ અસત્ અને દુઃખરૂપ હોવાથી દેવળ સમાન છે અને આત્મા અખંડાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી દેવ સમાન છે. જડ વસ્તુથી ચૈતન્યની પૂજાવિધિ આપ તે તો જ્ઞાનપૂર્વક વિચારતાં રમત સમાન છે, જેથી પરમાત્માજ પોતે વિવિધ પ્રકારનાં નામરૂપથી વિવિધરૂપે થઇ પોતાનાં અર્ચન પુજનાદિ પોતેજ કરે છે, જેથી જ્ઞાનીના મનને તો શંકાનો અવસર ન હોવાથી તે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે, તે પ્રભુથી ભિન્નરૂપે નહીં પણ

બ્રહ્મસ્વરૂપેજ કરે છે એમ હોવાથી તેઓને વ્યક્ત ભાવની ઉપાસનાનું વિધાન નહીં કરતાં આત્માર્થ ભગવાન અભેદ બ્રહ્મનુંજ લક્ષ્ય લઇ બ્રહ્મનેજ એક અદ્વૈતરૂપે સર્વ પ્રકારે સ્વીકારે છે. યોગવાસીષ્ઠમાં ભગવાન શંકરે આત્મ દેવતું જે અર્ચન પૂજન વિધાન કહ્યું છે તેમાં જે આશય છે તેજ આશય આ સ્લોકનો હોવાથી વિશેષ કથનની જરૂર નથી.

મૌનં સ્વાધ્યાયો ધ્યાનં ધ્યેયબ્રહ્માનુચિંતનમ્ ।

જ્ઞાનેનેતિ તયોઃ સમ્યગ્નિષેધાંતપ્રદર્શનમ્ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ:—મૌન એ સ્વાધ્યાય છે, ધ્યેય બ્રહ્મનું અનુચિંતન એ ધ્યાન છે, તથા જ્ઞાનવડે તે બંનેના યથાર્થ નિષેધનાં અવધિરૂપનેા સાક્ષાત્કાર છે. ॥ ૧૪ ॥

વિવેચન.

આત્માર્થ ભગવાન જે જે લક્ષણો કહે તે પ્રાકૃત જન માટે નહીં પરંતુ જેઓનું સંશય વિપર્યયથી રહિત મન અન્ય પદાર્થના આકારે થવાના સ્થૂલ ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં તેમજ પરમ તત્વાકાર થવાના યત્નમાં લાગેલું હોય તેવા તનુ માનસા નામની ભૂમિકામાં વિચરનારા ઉત્તમ જ્ઞાસુ માટે છે. સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, અને સાક્ષાત્કારનાં કહેલાં લક્ષણો તેવા જ્ઞાની માટેનાંજ જાણવાં પણ અન્ય માટે તો જે વેદાદિમાં સામાન્યતઃ કહ્યાં હોય તેજ છે.

અતીતાનાગતં કિંચિન્ન સ્મરમિ ન ચિંતયે ।

રાગદ્વેષં વિના પ્રાપ્તં મુંજામ્યત્ર શુભાશુભમ્ ॥ ૧૫ ॥

ભાવાર્થ:—ભૂત, ભવિષ્ય સંબંધી કશી પણ કલ્પનાનું હું

સ્મરણ કરતો નથી અને રાગદ્વેષ વિના શુભાશુભ જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે હું અહિં ભોગવું છું. ॥ ૧૫ ॥

વિવેચન.

જે વાત બની જાય છે તેનો જ્ઞાનીજનોને શોચ હોતો નથી કારણ કે તેઓ જે કાંઈ બને છે તે તમામ પ્રારબ્ધથીજ થાય છે એમ માનતા હોય છે વળી તેઓ ભવિષ્યનો વિચાર પણ કરતા નથી કારણ કે જે બનવાનું છે તે બનેજ છે. પ્રારબ્ધરૂપી પવનથી આ મનુષ્ય શરીરરૂપી પાંદડું જ્યાં દોરાય છે ત્યાં જાય છે એમ સમજી વિવેકી પુરૂષો આસક્ત ભાવનાથી નવાં કર્મ બાંધતા નથી પરંતુ સમ વિષમ ભાવ વિના જે કાંઈ વિધિયોગથી તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં સંતોષ રાખી કેવળ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાંજ પોતાના મનનું અનુસંધાન રાખી ગૌર્ણપણે વિશ્વ વ્યવહારમાં પડી, જળ કમળવત્ પરમાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાંજ જ્ઞાનીઓ ક્રિડા કરે છે. આ શ્લોકમાં જ્ઞાનીઓની ઉત્તમ ભાવનાનું માહાત્મ્ય ભગવત્પાદે સુચવ્યું છે તે ખરેખર કલ્યાણકારક છે. શંકરની બાણીથી કયો પુરૂષ હેરત નહિ પામે ? તે આચાર્યે અદ્વૈતનું સમર્થન કરી વેદોનો આશય ઉત્તમ પ્રકારે સમજાવ્યો છે.)

हठभ्यासो हि संन्यासो नैव काषायं वासना ।

नाहं देहोऽहमात्मेति निश्चयो न्यास लक्षणम् ॥૧૬॥

ભાવાર્થ:—હઠાભ્યાસ એટલે પ્રાણાપાનનો નિરોધ એજ સંન્યાસ છે પરંતુ ભગવાં વસ્ત્રથી સંન્યાસનું સ્વરૂપ સર્વાંશે માનવું યોગ્ય નથી. હું અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ દેહ નથી પરંતુ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છું એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય તેનું નામજ ત્યાગ છે. ॥ ૧૬ ॥

વિવેચન.

વેદાંતશાસ્ત્રનાં શ્રવણ મનનથી સંસારનું અનિત્યપણું અને આત્માનું નિત્યપણું સમજતાં નિત્યાનિત્ય વિવેક પ્રગટ થઈ, શાસ્ત્ર લોક અને વિક્તની વાસનાઓના ત્યાગપૂર્વક, બ્રહ્માથી કીડી સુધીના ભોગ ભોગવવાની ઉદાસીનતા થઈ, સંસારથી મુક્ત થવા જે વૈરાગ આવે છે, તે વૈરાગનાં કારણથી વિષયોમાંથી આસક્તિ ઉઠી જવાથી, શ્રુતિ નિર્દિષ્ટ તમામ ક્રિયાઓમાં સ્વર્ગાદિની સનાતનતા ન દેખાતાં, સકામ બુદ્ધિના ત્યાગપૂર્વક અંતઃકરણ શુદ્ધિ અર્થે જે નિષ્કામ ભાવના પ્રગટ થાય છે, અને તે નિષ્કામ કર્મોદ્ધારા આત્મરૂપનાં અનુસંધાનની ઇચ્છાપૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે સંન્યાસ કહેવાય છે. કામ્ય કર્મોમાંથી કામ ભાવનાનો ત્યાગ તેજ સંન્યાસ છે. આસક્તિ રહિત વિહિત નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ કર્મોમાં જે પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિ તેજ સંન્યાસ છે. સમ્યક્ પ્રકારે કર્મોનાં ફળની સ્પૃહા કર્મમાંથી ઉઠી જતાં કેવળ બાહ્યરૂપનીજ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા જેને છે તેનામાંજ સંન્યાસનું લક્ષણ છે. ઝેર ખાવાની ઇચ્છા જેમ ટાઇને થતી નથી તેમ નાશવંત શરીરમાં દુઃખના ભંડારરૂપ નિષિદ્ધ ભોગોમાંથી જેને ચિત્તમાં નિવૃત્તિ આવે છે તેજ ખરો ત્યાગી છે. સતતનું ગ્રહણ અને અસતનો ત્યાગ જેને ઈષ્ટ છે, તથા જે નિશ્ચયથી એકજ બ્રહ્મનેજ સર્વત્ર અનુભવે છે તેજ ખરેખરો જ્ઞાની છે.

અભયં સર્વભૂતાનાં દાનમાહુર્મનીષિણઃ ।

નિજાનંદે સ્પૃહા નાન્યદ્વૈરાગસ્યા વધિર્મતઃ ॥૧૭॥

ભાવાર્થઃ—સર્વ ભૂતોને અભય આપવું એ દાન છે, એમ પ્રાજ્ઞજનો કહે છે. નિજાનંદમાં સ્પૃહા અને બીજે સ્પૃહા નહિ એ વૈરાગ્યનો અવધિ માનેલો છે. ॥ ૧૭ ॥

વિવેચન.

દેહાદિકમાં આત્મ બુદ્ધિરૂપી જે વિપરીત બ્રાંતિ અવિવેકી જનને અજ્ઞાનને લઇ થઇ છે અને તે બ્રાંતિના યોગથી પોતાનું પરમાનંદ સ્વરૂપ વિસરી સંસારમાં જન્મમરણ પામી મૂઠ જીવ “ હું દુઃખી છું, હું સુખી છું, મને પેટમાં દુઃખે છે, મારું શરીર પીડા પામે છે, હું રાજા છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું જીડો છું, હું પાતંગો છું ” ઇત્યાદિ અનેક કલ્પનાઓ કરી સુખદુઃખ ભોગવ્યા કરે છે તેવા પામર જીવોને પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ સમજવવારૂપ અભયદાન આપી તેઓને આત્યાંતિક દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના અધિકારી બનાવવા એજ ખરેખરું દાન છે, એમ સંતપુરૂષો કહે છે. નાશવંત પરીણામી અને દુઃખરૂપ સંસારના ભોગોમાં વાસ્તવીક સુખને નહીં સમજતાં જે સુખનો સાગર પરબ્રહ્મ છે તે મારું સ્વરૂપ છે એમ સમજી તે સ્વરૂપને પામવારૂપ આનંદની જે અભિલાષા તેજ ખરી અભિલાષા છે અને તેનેજ વૈરાગ્યની પરાકાષ્ટા માનવામાં આવેલી છે.

वेदांत श्रवणं कुर्यात् मननं चोपपत्तिभिः ।

योगेनाभ्यसनं नित्यं ततो दर्शन मात्मनः ॥૧૮॥

ભાવાર્થ:—વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે, શ્રવણ કરેલા અર્થનું યુક્તિપુરઃસર મનન કરે તથા નિત્ય એકાગ્રચિત્તે બ્રહ્માભ્યાસ (નિદિધ્યાસ) કરે, તેથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ॥૧૮॥

વિવેચન.

આત્માનો અપ્રોક્ષાનુભવ થવા નવ સાધન છે. પ્રથમ નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક છે, બીજા આત્મા સમિધાનંદ સ્વરૂપ અવિનાશી છે અને તેથી વિષર્ત

(વિપરીત) જગત્, અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ સ્વભાવવાળું છે એમ જે ચિત્તમાં જડ ચૈતન્યનાં જ્ઞાનથી નિશ્ચય થાય છે તે નિશ્ચયને વિવેક કહેવાય છે. અનિત્ય જડ વસ્તુમાં સત્ય સુખની ગંધમાત્ર પણ ન હોવાથી આ લોક-પરલોકનાં સુખની ઇચ્છાની નિવૃત્તિપૂર્વક સમસ્ત વિષયોમાં કાગવિષ્ટાસમ બુદ્ધિ થઈ જગત્થી જે ઉદાસીનતા આવે છે તે વૈરાગ્ય નામનું બીજું સાધન છે. ત્રીજું સાધન ષટ્ સંપત્તિ નામનું છે જેનાં શમ દમ શ્રદ્ધા સમાધાન ઉપરતિ અને તિતિક્ષા એવાં છ અંગ છે. ચિત્તની સ્વલક્ષ્યમાં જે નિયતાવસ્થા તે શમ કહેવાય છે. કાચબાની જેમ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો જે નિગ્રહ તે દમ કહેવાય છે. શાસ્ત્ર તથા ગુરુ વાક્યમાં સત્ય બુદ્ધિ રાખવા રૂપ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. સર્વદા શુદ્ધ બ્રહ્મમાં ચિત્તની વૃત્તિનું સ્થાપન કરવું અને વિષયોથી ચિત્તવૃત્તિને વ્યાકુળ કરવી નહિ તે સમાધાન કહેવાય છે. ચિત્તની વૃત્તિ વિષયોની વાસનાથી રહિત થાય તે ઉત્તમ પ્રકારની ઉપરતિ કહેવાય છે. સર્વ દુઃખોને ઉપાય, ચિંતા કે વિલાપ ક્યાં વિના સહન કરવાં તે તિતિક્ષા છે. આ પ્રમાણે ષટ્સંપત્તિ નામનું આત્મજ્ઞાનનું ત્રીજું સાધન છે. આ સાધનો અંતરંગ છે પરંતુ પ્રસંગ ન હોવાથી યજ્ઞાદિક કે જે જ્ઞાનનાં બહીરંગ સાધનો છે તેનું નિરૂપણ કયું નથી. અહંકારથી દેહ સુધીનાં પ્રપંચરૂપ બંધનો અવિદ્યાના પરીણામરૂપ હોવાથી સ્વસ્વરૂપાવયોધિ કરી તે બંધનોનું અનુસંધાન છોડી દેવાની જે ઇચ્છા અર્થાત્ મુક્તિની ઇચ્છારૂપ ચોથું સાધન મુમુક્ષતા કહેવાય છે. સ્વતઃ સિદ્ધ બ્રહ્મ આત્માનાં એકત્વ વિષે સકળ વેદાંતનું આદિ મધ્ય ને અંતપર્યંત જે તાત્પર્ય છે તેના અર્થનો ગુરુમુખદ્વારા તેવો નિર્ણય થાય એ ‘શ્રવણ’ નામનું પાંચમું સાધન છે. વેદાંતના જીવ બ્રહ્મની એકતાના તાત્પર્ય સંબંધમાં સ્વસ્થ બુદ્ધિવડે કરીને, શ્રુતિથી અવિરૂદ્ધ યુક્તિ-આ દ્વારા તેના અર્થનું ફરી ફરીને જે ચિંતન તે મનન કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત શ્રવણ મનન સાધનદ્વયથી જે જાણવામાં આવ્યું હોય તે અને એકતાનતાવડે કરીને સાધ્ય જે બ્રહ્માત્મક્ય, તેનું નિરંતર ચિંતન તે નિદિધ્યાસન

નામનું સાતનું સાધન છે. ગાય બળદની પાસે ખડ નાંખવામાં આવે છે તે ખડ તેઓ ખાધને વાગોળે છે તે મનનસમાન છે અને બરાબર પચી ગયા પછી તેઓ સ્વસ્થ થાય છે તે નિદિધ્યાસન જેવું છે. આઠમું સાધન વેદાંતના મહાવાક્યનો વિચાર છે જેને વાક્યવિવેક કહે છે. મહાવાક્ય એજ વેદાંતવાક્ય કહેવાય છે. વેદાંત વાક્યના બે પ્રકાર છે. અવાંતરવાક્ય અને મહાવાક્ય. પરમાત્મા તથા જીવના સ્વરૂપનું યોધન કરનાર વાક્ય તે અવાંતર વાક્ય કહેવાય છે. જીવ બ્રહ્મની એકતાને પ્રતિપાદન કરી યોધન કરનાર વાક્ય તે મહાવાક્ય કહેવાય છે. અવાંતર વાક્યથી પરોક્ષ જ્ઞાન અને મહાવાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. શ્રવણાદિ સાધનત્રય એ વિવેકાદિ ચતુષ્ઠયનાં હેતુરૂપ છે. નવમું સાધન બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રિય વેદાંત આચાર્ય પોતેજ છે. વેદના અર્થનું જેને બરાબર જ્ઞાન હોય, જીવબ્રહ્મની એકતાનો નિશ્ચય જાણતા હોય તે બ્રહ્મનિષ્ઠ કહેવાય છે. જેણે વેદનું પઠન પાઠન કર્યું હોય પરંતુ જેને જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા ન હોય તે બ્રહ્મનિષ્ઠ કહેવાય નહિ. જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય પણ વેદ ભણ્યો ન હોય તે પણ જીજ્ઞાસુને ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય આચાર્ય નથી કારણ કે તે સમગ્ર શંકાનું નિવારણ કરવા સમર્થ નથી માટે વેદ ભણ્યા હોય અને જ્ઞાન વિષે નિષ્ઠા હોય તેજ વેદાંત ગુરૂ કહેવાય છે. જીવ ધર્મનો ભેદ, જીવોનો અન્યોઅન્ય ભેદ, જીવ જડનો ભેદ, ધર્મર અને જડનો ભેદ અને જડ જડનો ભેદ એમ પાંચ પ્રકારના ભેદ છે તેનું નિવારણ કરી શકે તેજ વેદાંતાચાર્ય કહેવાય છે. ઘટાકાશ મઠાકાશની જેમ અવિદ્યા અને માયા ઉપાધિ જન્ય જીવ ધર્મરનો ભેદ કલ્પિત છે એમ સમજાવે તે વેદાંતાચાર્ય કહેવાય છે. સાબાસ અંતઃકરણ ઉપાધિ જન્ય નાના પ્રકારના ઘટમાં રહેલા આકાશોની જેમ જીવોનો પરસ્પર ભેદ કલ્પિત છે એ, યુક્તિથી સમજાવે તે વેદાંત ગુરૂ છે. આભાસ સહિત અંતઃકરણ અને નિરાભાસ નામરૂપમય ઉપાધિ જન્ય હોવાથી સ્વપ્નાનાં ચરાચર જીવ જડની જેમ જીવ જડનો ભેદ કલ્પિત છે એમ યુક્તિપૂર્વક સમજાવે તે વેદાંતના

ખરા દૈશિક છે. આભાસ સહિત માયા અને નામરૂપ ઉપાધિ કૃત હોવાથી મધ્યર અને જડનો ભેદ સાક્ષી અને સ્વપ્ન પ્રપંચના ભેદની જેમ કલ્પિત છે એમ યુક્તિ સહીત સમજાવે તે આચાર્યપદને યોગ્ય છે. રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પાદિકની જેમ નામરૂપ ઉપાધિ કૃત હોવાથી જડ જડનો ભેદ પણ કલ્પિત છે એમ સમજાવે તે વેદાંતના આચાર્ય છે. આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં વિવેકાદિ, શ્રવણાદિ, વાક્યવિવેક અને આચાર્ય એ નવ સાધનોદ્વારા આચાર્ય ભગવાન આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી આ અનાદિકાળનો જન્મ મરણરૂપ સંસાર નિવારણ કરવા આ સ્તોત્રમાં જીજ્ઞાસુ વર્ગને ખાસ યોગદાન કરે છે.

ઉક્ત સાધનોદ્વારા આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવારૂપ શંકરનો ઉપદેશ પ્રત્યેક જીવને ધારણ કરવા જેવો છે, કારણ કે વિવેકશક્તિનો વિકાસ કરવાથી નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. અદ્વૈત વાસ્તવિક સત્ય હોવાથી અને દ્વૈત માયાતું કાર્ય એટલે કલ્પિત હોવાથી તે દ્વૈતમાંથી પ્રગટ થતા કામ ક્રોધાદિ વિકારો, સુખદુઃખાદિ વિકારો, એ તમામ મનોવિકારરૂપ સૃષ્ટિ પણ કલ્પિત દ્વૈત છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત વ્યવહારનો પ્રારબ્ધ પર્યંત પ્રમાણીકતાવડે કરી નિર્વાહ કરી દેહાદિ જડથી ચૈતન્યરૂપ હું આત્મા તટસ્થ છું, દષ્ટા છું, એમ ફરી ફરી વિચાર કરતાં કરતાં છેવટ કાર્યમાંથી કારણમાં જવાની પદ્ધતિ રાખી કાર્યતું અનુસંધાન છોડી કારણ કે જે સ્વતઃ છૂટી જતું હોવાથી કાર્ય કારણ રહિત કેવળ બ્રહ્મરૂપે દેહાવસાને સ્થિતિ કરવી એજ મોક્ષ છે કારણ કે બંધમોક્ષ એ બે માયામાં કલ્પિત હોવાથી વાસ્તવિક છે નહિ; પરંતુ જે વિધિનિષેધ રહિત કેવળ તત્ત્વ છે તે એકજ છે અને તેથી અન્ય વિવર્ત જગત્ જ્યારે કશું પણ છેજ નહિ તો બંધમોક્ષ તો શું પરંતુ કર્મ ઉપાસના, જ્ઞાન, વેદ, ગુરુ ઇત્યાદિ પ્રપંચને પણ ક્યાં અવસર છે અર્થાત્ જે છે તે છેજ થઈ રહે છે, અને જે નથી તે નથીજ થઈ રહે છે પરંતુ કાંઈ નથી, છે થાતું નથી અને છે, નથી થાતું નથી. ભગવત્પાદ આ સ્થિતિમાં જીજ્ઞાસુવર્ગને પહોંચવા,

અર્થાત્ તેજ સ્થિતિ કહો કે બ્રહ્મજ કહો અને કહેવું પણ કેને એ શંકાથી કાંઈ ન કહો કે કહો તોપણ જે છે, અને છે અને જે નથી નથી અને નથી એ ઉભય નિશ્ચયનું જે તટસ્થ અસ્તિત્વરૂપ તેજ બ્રહ્મ છે, એમ મન-વાણીની અપ્રવૃત્તિરૂપ બ્રહ્મપ્રદેશ છે એમ ખતાવે છે.

શબ્દશક્તે રચિંત્યત્વાચ્છબ્દાદેવા પરોક્ષધીઃ ।

પ્રસુપ્ત પુરુષો યદ્રચ્છબ્દે નૈવાનુ બુદ્ધ્યતે ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થઃ—સુતેલો માણસ જેમ શબ્દથી જાગે છે તેમ શબ્દશક્તિનું અચિંત્યપણું હોવાથી મહાવાક્યરૂપ શબ્દથીજ જ્ઞાસુને આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વિવેચન.

સદ્ગુરુદ્વારા નિગમાદિક શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજવાથી જીવને સંશય મટી જાય છે. હૈંકારથી શરૂ થતી સમગ્રી રચના શબ્દ બ્રહ્મ કહેવાય છે. આ શબ્દ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી એટલે સત્ અસત્ વિવેક, આદિ અનાદિ સંબંધી વિચાર, જીવ, જગત્ અને ઇશ્વરનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ, તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોનું લક્ષ્યાર્થપૂર્વક જ્ઞાન, ભેદની નિવૃત્તિ અને અભેદ સિદ્ધિની યુક્તિપૂર્વક સમજણ, ઇત્યાદિ અનેક શબ્દ વિચારથી જ્ઞાસુના સંશયો છેદાઈ જાય છે. **અહંબ્રહ્માસ્મિ** ઇત્યાદિ મહાવાક્યોના અર્થનું સ્મરણ કરતો કરતો જ્ઞાસુ તે મહાવાક્યના લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મ સ્વરૂપનેજ પામે છે કારણ કે વેદાંત વાક્યનો વિચાર કરવાથી કાળે કરીને વસ્તુને સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ સુતેલાને શબ્દથી જાગાડવામાં આવતાં તે જાગી જાય છે તેમ અનાદિ અજ્ઞાનની ધાટી નિંદ્રામાં મોહવશ પડેલા જીવને સદ્ગુરુદ્વારા કરેલો વેદાંતના મહાવાક્યનો વિચાર જાગાડે

છે એટલે કે પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ બ્રહ્મ તે અપરોક્ષ છતાં પરોક્ષ જેવું અર્થાધ્યાસથી થયું છે તેને પુનરપિ અપરોક્ષ કરી તે જોવા છે તેવાજ રહેવા પામે છે. ॥ ૧૯ ॥

આત્માનાત્મ વિવેકેન જ્ઞાનં ભવતિ નિર્મલમ્ ।

ગુરુણા બોધિતઃ શિષ્ય, શબ્દબ્રહ્માતિ વર્તતે ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ:—જડ ચેતનના વિવેકવડે કરીને પવિત્ર જ્ઞાન થાય છે. શ્રીસદ્ગુરૂથી ઉપદેશ પામેલો શિષ્ય કર્મ પ્રતિપાદક વેદનું એટલે શબ્દબ્રહ્મનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ જાય છે. ॥૨૦॥

વિવેચન.

આત્મ સાક્ષાત્કારથી જોણે બ્રહ્મનું શબ્દથી પર સ્વરૂપ અનુભવ્યું છે તેવો સાધક શ્રુતિ પ્રતિપાદિત કર્મો સકામભાવનાથી સ્વર્ગોદ્ધિનાં સાધક સમજી અને નિષ્કામ ભાવનાથી હૃદયશુદ્ધિનાં સાધક સમજી શ્રુતિના કર્મ તથા ઉપાસના કાંડનો મુખ્ય તાત્પર્ય બ્રહ્મસ્વરૂપનો અવયોધ છે એમ સમજી વેદાંતશાસ્ત્રના અધ્યયનથી સદ્ગુરુદ્વારા શબ્દ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે સમજી, મહાવાક્યથી થતાં અપ્રોક્ષ જ્ઞાનવડે વેદથી પણ પરભૂમિમાં સ્થિતિ કરે છે, એટલે કે શબ્દ બ્રહ્મના મુલકની પાર જવાથી કર્તવ્ય અકર્તવ્ય ભેદરહિત થઈ, સાધક સ્વાનંદમાં સ્વયમેવ શાંતિ પામી રહે છે. ૨૦

ન ત્વં દેહો નેન્દ્રિયાણિ ન પ્રાણો ન મનો ન ધીઃ ।

વિકારિત્વા દ્વિના શિત્વાદ્ દૃશ્યત્વાચ્ચ ઘટોયથા ॥૨૧॥

ભાવાર્થ:—વિકારીપણાંથી, વિનાશીપણાંથી અને દૃશ્યપણાં-

થી જેમ ઘડો તું નથી તેમ દેહ તું નથી ઇદ્રિયો તું નથી, પ્રાણ તું નથી, મન તું નથી અને બુદ્ધિ તું નથી.

વિવેચન.

આ સધળી રચના અસત જડ અને દુઃખરૂપ હોવાથી તેથી અન્ય સ્વભાવવાળો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હું જે આત્મા તે તે સ્વરૂપે કેમ હોજીં ઇત્યાદિ શંકાના સમાધાનમાં સાધક પોતે ઘટાદિકનાં દષ્ટાંતથી પોતાનું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ સંધાતના સાક્ષિપણાનું સ્મરણ કરે છે અને સ્મરે છે કે વિકારી સ્થિતિવાળાં શરીરાદિ હોવાથી હું આત્મા અવિકાર તે હોઇ શકુંજ નહીં. આર્વાક આદિ નાસ્તીકાનું દેહ તથા આત્મામાં એકબુદ્ધિથી નેવાપણું વિવેક ભ્રષ્ટતાને લઇ ઘટે છે પરંતુ વાસ્તવીક રીતે નેતાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહનો આત્મા હું કૃષ્ટા છું, તે ત્રણે દેહમાં જગત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ દશા થાતી હોવાથી તે ત્રણેનો સાક્ષી આત્મા હું તે તે રૂપે નથી. પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, વિગેરે ઇન્દ્રિયના સંધાતો સ્થૂલાદિ દેહનાં તત્વો હોવાથી હુંતો સર્વત્ર સર્વથા તટસ્થ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છું અને આ જે કાંઇ પ્રપંચ વિલસી રહ્યો છે તે વાસ્તવીક નથી પરંતુ રજ્જુ સર્પની જેમ બ્રહ્મથી વિવર્ત રૂપે મિથ્યા માત્ર જણાય છે તેથી બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કશું ન હોવાને લીધે તે બ્રહ્મ હું પોતેજ છું. આ પ્રમાણે જ્ઞાસુને પુર્વોક્ત શ્લોકના વિચારથી અનુભવ થાય છે અને તે નિત્ય સુખરૂપ સ્થિતિમાં રહે છે.

વિશુદ્ધં કેવલંજ્ઞાનં નિર્વિશેષં નિરંજનમ્ ।

યદેકં પરમાનંદં તત્ત્વમસ્યદ્વયં પરમ્ ॥ ૨૨ ॥

ભાવાર્થ:—જે વિશુદ્ધ, કેવળ, જ્ઞાન, નિર્વિશેષ, નિરંજન, એક પરમાનંદ, અદ્વય, અને પર છે, તે તું છે. ॥ ૨૨ ॥

વિવેચન.

આત્મા ત્રણે કાળમાં સત્ હોવાથી વિશુદ્ધ, કેવળ જ્ઞાનરૂપ, ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો છે. આત્માથી અન્ય આત્મા સમાન લક્ષણવાળું ન હોવાથી તે ઉપમા રહિત જેવો છે તેવોજ છે અને તે આત્મા તે તાં પોતાનુંજ સ્વરૂપ છે એમ મૂળ શ્લોક, આત્મા એકજ સત્ય છે અને તે હું પોતેજ છું એવું સાધકને જ્ઞાન કરાવનારો છે.

શબ્દસ્યાદ્યંતતે સિદ્ધે મનસોઽપિ તથૈવ ચ ।

મધ્યે સાક્ષિતયા નિત્યં તદેવ ત્વં ભ્રમંજહિ ॥ ૨૩ ॥

ભાવાર્થ:—શબ્દતું આદિ અંતપણું સિદ્ધ છે તેમજ મનતું પણ આદિ અંતપણું સિદ્ધ છે, તેમાં જે સાક્ષિપણુંવડે નિત્ય રહે છે, તેજ તું છે, ભ્રાંતિને તજ દે. ॥ ૨૩ ॥

વિવેચન.

ઓંકારથી માંડી સઘળી બ્રહ્માંડ આદિ તથા અંતવાળી છે એમ સ્પષ્ટપણે જણાતું હોવાથી આદિ અંતના સાક્ષીરૂપે નિત્ય રહેલી આત્માખ્ય વસ્તુ છે તે તું પોતેજ છે એમ ગુરૂ શિષ્યને કહે છે તે યથાર્થ છે કારણ કે જેવો શબ્દ છે તેવુંજ મન છે જેથી ઉભયના સાક્ષીરૂપે રહેતું જે નિત્ય પરબ્રહ્મ તેજ વાસ્તવીક સ્વરૂપ છે અને આ સ્વરૂપનાં લક્ષણ તે આત્માનાંજ લક્ષણ એટલે સાક્ષિનાંજ લક્ષણ હોવાથી તેથી અન્ય તું કોઈ નથી માટે હું બ્રહ્મ છું, હું વૈશ્ય છું ઇત્યાદિ વિપરીત ભ્રાંતિનો તત્ત્વ વિચારથી અનાદર કરી પરમ શાંતિરૂપ બ્રહ્મ સ્વરૂપ કે જે તાં વાસ્તવીકરૂપ છે તેનો આદર કર, આવો શિષ્યને સદ્ગુરૂ ઉપદેશ આપે છે.

સ્થૂલવૈરાજયૌ રૈક્યં સુક્ષ્મહૈરણ્યગર્ભયોઃ ।

અજ્ઞાન માયયો રૈક્યં પ્રત્યગ્વિજ્ઞાનપૂર્ણયોઃ ॥ ૨૪ ॥

ભાવાર્થ:—સ્થૂલ અને વૈરાટનું એકપણું છે, સુક્ષ્મ અને હિરણ્યગર્ભનું એકપણું છે, અજ્ઞાન અને માયાનું એકપણું છે. પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્માનું એકપણું છે. ॥ ૨૪ ॥

વિવેચન.

પંચીકૃત પંચ મહાભુતથી બનેલું જીવનું સ્થૂલ શરીર છે. વ્યથિ ઉપાધિ સ્થૂલ કહેવાય છે. સમસ્ત વ્યથિ સ્થૂલના સમૂહરૂપે રહેલું ઇશ્વરનું સ્થૂલ શરીર વિરાટ કહેવાય છે. સમષ્ટિ ઉપાધિ વિરાટ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જીવનું અને ઇશ્વરનું વ્યથિ કે સમષ્ટિ ઉપાધિવાળું શરીર પંચભૂતની રચના હોવાથી અસત, જડ અને દુઃખરૂપ છે તેમજ એકજ છે કારણ કે પંચભૂતની જુદી જુદી રચના પંચભૂતજ છે. આ પ્રમાણે જીવનું સુક્ષ્મ શરીર અને ઇશ્વરનું સુક્ષ્મ શરીર જે હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે તેની એક્યતા છે. જીવના સ્થૂલનો ચેતન વિશ્વ અને ઇશ્વરનાં શરીરનો ચેતન વૈશ્વાનર એ પણ એકજ છે. તૈજસ અને સુત્રાત્મા પણ સુક્ષ્મ તથા હિરણ્યગર્ભ શરીરના અભિમાની પણ એકજ છે. જીવની ઉપાધિ અજ્ઞાન પણ જડ છે અને ઇશ્વરની ઉપાધિ માયા પણ જડ છે એટલે કે માયા અને અજ્ઞાન એ એકજ પ્રકૃતિના ભેદ હોવાથી ભિન્ન નથી પણ એકજ છે. જડ જડમાં ભેદ નથી તેમ ચેતન ચેતનમાં પણ ભેદ ન હોવાથી એક ચૈતન્યના જીવ અને ઇશ્વર એવા જે ભેદ અવાસ્તવીક હોવાને લઈ જીવ ઇશ્વરની પણ એકતા છે. આવી રીતે જડ અને ચેતન એમ જે થવાથી દ્વૈતાપત્તિનો સંભવ થશે એ શંકા વાસ્તવીક નથી કારણ કે બ્રહ્મથી અન્ય એવી માયા કાંઈ વસ્તુજ નથી અને જેવું બ્રહ્મ છે તેવીજ બીજી વસ્તુ હોય તો દ્વૈત થાય પરંતુ માયા અને માયાનું કાર્ય અનિર્વાચનીય તથા બ્રહ્મમાં વિવર્તરૂપે મિથ્યા ભાસમાત્ર હોવાથી એકજ અદ્વૈત સિદ્ધ થાય છે, એકજ અદ્વય બ્રહ્મ છે પરંતુ આ નાના

પ્રકારનું બીજું કાંઈ વાસ્તવીક છેજ નહીં એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. ચૈતન્ય રૂપ એકજ તત્ત્વ અતિ અવિવેકથી વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ, વિરાટ, સુત્રાત્મા અને અક્ષરાત્મરૂપે ભેદ પામ્યા જેવું જણાય છે જેથી વિશ્વાદિકને વિરાજ્ઞદિક રૂપે જ્ઞેવાથીજ અભેદ જ્ઞાન થવું સંભવે છે અને તેજ ખરે વિવેક છે.

ચિન્માત્રૈકરસે વિષ્ણૌ બ્રહ્માત્મૈક્ય સ્વરૂપકે ।

અમેણૈવ જગજ્જાતં રજ્જ્વાં સર્પભ્રમો યથા ॥ ૨૫ ॥

ભાવાર્થ:—જે પ્રકારે દોરડીમાં સાપની બ્રાંતિ થાય છે તેમ બ્રહ્માત્મૈક્ય સ્વરૂપ, ચિન્માત્ર, ને એકરસ પરમાત્મામાંજ બ્રાંતિથીજ જગત્ થયું છે. ॥ ૨૫ ॥

વિવેચન.

એકરસ સમ્યક્દાનંદ પરબ્રહ્મમાં જેમ આકાશમાં ઘટાકાશ મહાકાશ આદિ ભેદો કલ્પાય છે તેમ આ નામ રૂપાત્મક જગત્ત્ની કલ્પનાનો ભ્રમ છે. જેમ કનકમાં કટકકુંડલ આદિની કલ્પના છે, જેમ મૃતિકામાં ઘટાદિની કલ્પના છે તેમ નિરાકાર પરબ્રહ્મમાં આકારવાન્ નામ રૂપાત્મક જગત્ત્ની કલ્પના માત્ર છે પણ વાસ્તવીક બ્રહ્મજ એક છે. અન્ય નથી.

તાર્કિકાણાં ચ જીવેશૌ વાચ્યાવેતૌ વિદુર્બુધાઃ ।

લક્ષ્યૌ ચ સાંખ્યયોગાભ્યાં વેદાંતૈ રેકતા તયોઃ ॥ ૨૬ ॥

ભાવાર્થ:—જીવ અને ઇશ્વર ન્યાયવાદીઓના વાચ્ય છે. એમ વિદ્વાનો કહે છે, સાંખ્ય અને યોગમાં તેઓ લક્ષ્યરૂપ છે અને વેદાંતમાં તેઓ ઉભયની. એકતા છે. ॥ ૨૬ ॥

વિવેચન.

શ્રીગૌતમ મુનિએ પાંચ અધ્યાયવાળું પ્રમાણુદિ સૌળ પદાર્થને નિરૂપણ કરતું ન્યાયશાસ્ત્ર બનાવ્યું છે. આ સૌળ પદાર્થનાં જ્ઞાનથી અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મિથ્યા જ્ઞાનની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે અને તેથી રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ થવાથી પુણ્ય પાપરૂપ મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો અત્યંત અભાવ થાય છે એટલે તે પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ થવાથી શરીર પ્રાપ્તિનો અભાવ થાય છે અને જન્મનો અત્યંત અભાવ થવાથી મન ત્રોત્ર આદિ છ ઈન્દ્રિયો, સંકલ્પાદિ છ વિષયો, તે વિષયોનું જ્ઞાન, સુખ દુઃખ એમ એકવીશ પ્રકારનાં દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. આવો મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક એકવીશ પ્રકારનાં દુઃખની આત્માતિક નિવૃત્તિરૂપ ન્યાયમતમાં મોક્ષ છે અને એ એકવીશ દુઃખોનો સંયોગ તે બંધ છે. આ શાસ્ત્ર ખાસ કરી સૂક્ષ્મ બાબતોનો નિર્ણય કરતું હોવાથી ન્યાય કહેવાયું છે. ન્યાયના મતે જીવાત્મા અનાદિ, નિત્ય, શરીરથી ભિન્ન, નાના, વ્યાપક, ને સ્વભાવથી જડ છે. સુખ દુઃખાદિ આત્માના ચૈદ ગુણો કહ્યા છે. આત્માનો અને મનનો સંયોગ થવાથી એ ગુણો પ્રગટે છે અને સંયોગ વિના એ ગુણોનો અભાવ છે એમ ન્યાય મતમાં કહ્યું છે. આત્માને ન્યાયમાં અલ્પજ્ઞ, અલ્પશક્તિમાન, કર્મોધીન થઇ ભવમાં ભમતો, અને પરતંત્ર કહ્યો છે. નિત્ય જ્ઞાન નિત્ય ઇચ્છા ઇત્યાદિ આઠ ગુણ વાળો વ્યાપક નિત્ય જગતનો કર્તા નિયામક ઇશ્વર છે એમ ઇશ્વર નામનું બીજું તત્ત્વ ન્યાય મત માને છે. પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોને ન્યાય માને છે. ઇશ્વરેચ્છાથી જગત્ની ઉત્પત્તિ ન્યાયમાં કહી છે. મનને આણુ પરિમાણુ કહ્યું છે. આકાશ, કાલ, દિશા અને ચારે ભૂતોનાં પરિમાણુ ન્યાય નિત્ય છે એમ માને છે. ચાર ભૂતોના સમૂહથી ઉપજેલું જગત્ જડ, પરીણામી અને દશ્ય સ્વભાવવાળું છે. આ દર્શન અસત્કાર્યવાદી છે એટલે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્યનો અભાવ પ્રતિપાદન કરનાર છે. આ પ્રમાણે જડતાની સાથે ચેતનને માનનાર ન્યાય-

શાસ્ત્ર જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ પ્રદેશ સુધી પહોંચ્યું નથી જેથી તેના મતે જીવ અને ઇશ્વર સૌપાધિક હોવાથી વાચ્ય અર્થવાળા છે અને સાંખ્ય મતમાં તો જડ ચેતનનો વિવેક કરી જડ અને ચેતન એમ બે તત્ત્વ માની અદ્વૈત કે જે વાસ્તવીક સત્ય છે તેટલે સુધી વિચાર કર્યો નહીં હોવાથી, સાંખ્યમતે જડતા રૂપ ઉપાધિ વિનાના જીવ અને ઇશ્વર લક્ષ્યાર્થવાળા છે. યોગ મતમાં પણ લક્ષ્ય અર્થથી જુદાં જુદાં જીવ ઇશ્વર ચેતનો સ્થિત હોવાને લઈ તે સિદ્ધાંતમાં પણ જીવ ઇશ્વર લક્ષ્યરૂપ છે. વેદાંત મતમાં તો જડ ચૈતન્યના વિચાર-પૂર્વક ઉપાધિ કે જે નામ માત્ર છે તેને નિષેધી તેમજ તે અવિદ્યા અને માયા એ એકજ પ્રકૃતિના ભેદ હોવાથી તથા પ્રકૃતિ પણ વાસ્તવીક બ્રહ્મથી અન્ય કોઈ તત્ત્વ ન હોવાથી તેનું કાર્ય આ બ્રહ્માંડ પણ, રજ્જુમાં સર્પની બ્રાંતિની જેમ રજ્જુ જ્ઞાનથી મટી જાય છે તેમ અદ્વૈત કે જે એકરસ વ્યાપક બ્રહ્મ છે તેનું જ્ઞાન થવાથી નાશ પામી જાય છે. આ જે કાંઈ દેખાય છે તે એક વિવર્તરૂપે બ્રહ્મમાં દેખાય છે પણ વાસ્તવિક તો બ્રહ્મજ મૃતિકાની ઘેઠ છે અને ઘટાદિની જેમ નામરૂપ રચના મનોવિલાસ માત્ર છે એમ યથાર્થ વિચાર કરી, વેદાંતમાં જીવ અને ઇશ્વર કે જે એકજ બ્રહ્મરૂપ ચૈતન્યમાં કલ્પના સમાન છે અને જે ચેતનના શુદ્ધ અંશ છે તેની એકતા પ્રતિપાદન કરી છે. જેમ આકાશ એકજ છે, હવું અને રહેવાનું છે અને ઘટાકાશ મહાકાશ રૂપે તે આકાશ ઉપાધિથી ભાસે છે તેમ એકજ બ્રહ્મ નાનાવિધ ઉપાધિથી જીવ, જગત્, ઇશ્વર એમ વિધ વિધ આકારવાળું થાય છે પણ વસ્તુતાએ બ્રહ્મજ છે, હવું અને રહેવાનું છે. જગદાદિ તમામ મનોવિલાસ નામ માત્ર બ્રાંતિ છે પરંતુ વાસ્તવીક નથી. આ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ભેદ અસંગત સમજી વેદાંતે જીવ ઇશ્વરની આકાશ મહાકાશની જેમ બ્રહ્મથી ભિન્નતા નહીં પણ તેઓ બ્રહ્મજ છે એમ બતાવ્યું છે. આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે:—

कार्य कारण वाच्यांशौ जीवेशौ यो जहच्च तौ ।

અજહચ તયોર્લક્ષ્યૌ ચિદંશા વેક રુપિણૌ. ॥ ૨૭ ॥

ભાવાર્થ:—જીવ તથા ઇશ્વરનાં જે કાર્ય અને કારણરૂપ જે વાચ્યાંશ તે અંનેને તજતાં છતાં અને ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્ય જે તે અંનેનાં છે તેને નહીં તજતાં ચૈતન્યાંશમાં એકતાજ છે.

વિવેચન.

જેમ તરવાર આદિ ઉપાધિ લઇ લેતાં રાજામાં અને કુદાર આદિ ઉપાધિ લઇ લેતાં કઠીયારામાં પિંડમાત્રથી ભેદ દેખાતો નથી તેમ વ્યષ્ટિ અવિદ્યા અને સમષ્ટિ માયા એ જે ઉપાધિ કે જે જડ છે તેને લઇ લેવાથી જેમ ઘટમઠ ઉપાધિ જવાથી એકજ આકાશ ભેદ વિનાતું ભાસે છે તેમ જીવ અને ઇશ્વર ચૈતન્યાંશમાં રજમાત્ર ભેદ ભાસતો નથી પરંતુ એકજ અહમરૂપે અભેદ સમરસ ચૈતન્યજ સઘળું રહે છે તો પછી ભેદની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ સર્વે સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ એ શ્રુતિની ઉક્તિ બરાબર છે કારણ કે અધિષ્ઠાનથી આરોપિત વસ્તુની સત્તા જુદી હોઇ શકતી નથી તેથી અહમથી વ્યવહારીક સત્તાવાળું જગત્ ભિન્ન નથી પરંતુ અહમમાંજ તે કલ્પના માત્ર છે. વાસ્તવીક રીતે જગત્ની પ્રાતિભાસીક સત્તા છે પરંતુ પારમાર્થિક સત્તા અને પ્રાતિભાસીક સત્તાની મધ્યમાં વ્યવહારીક સત્તા વ્યવહાર સિદ્ધિ અર્થે વિદ્વાનોએ ઠરાવેલી છે.

કર્મ શાસ્ત્રે કુતો જ્ઞાનં તર્કે નૈવાસ્તિ નિશ્ચયઃ ।

સાંખ્ય યોગૌ મિદાપન્નો શાબ્દિકાઃ શબ્દ તત્પરાઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્યે પારવાંડિનઃ સર્વે જ્ઞાનવાર્તાસુ દુર્બલાઃ ।

એકં વેદાંત વિજ્ઞાનં સ્વાનુભૂત્યા વિરાજતે ॥ ૨૯ ॥

ભાવાર્થ:—કર્મશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન ક્યાંથી ? તર્કમાં નિશ્ચયજનની, સાંખ્ય ને યોગ ભેદવાદને પામેલાં છે. વૈયાકરણીયો શબ્દપરાયણ છે. બીજા સર્વ પાખંડીઓ જ્ઞાનની બાબતમાં દુર્બળ છે. એક વેદાંત વિજ્ઞાન સ્વાનુભવવડે વિરાજે છે. ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાનનો પૂર્વના શ્લોકદ્વયમાં એવો આશય છે કે પદ્મદર્શિનોમાં સંપૂર્ણ વિચાર કાટીએ પહોંચેલું વેદાંત દર્શન છે અને અન્ય દર્શનો એક એકથી આગળ વિચાર કરી છેવટ વેદાંતમાં સમાપ્ત થાય છે. જેમકે કર્મ શાસ્ત્રમાં કર્મથી સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ રૂપ લાભ બતાવ્યો છે કે જે લાભ વેદાંત શાસ્ત્રમાં ક્ષણિક છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તો પછી કર્મોમાં સકામતાથી સ્વર્ગાદિ જેવાં નાશવંત સુખો મેળવવા કરતાં નિષ્કામ ભાવનાથી કર્મોનાં અનુષ્ઠાનને હૃદયશુદ્ધિનું એક ગૌણું સાધન સમજી તે કર્મોદ્ધાર ચિત્તની શુદ્ધિ કરી જ્ઞાન કે જે સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન છે તે સંપાદન કરી, જીવ બ્રહ્મની એકતા રૂપ વિજ્ઞાનથી મોક્ષ પદને પામવું, એવો વેદાંતનો સિદ્ધાંત સર્વોપરિ છે કારણ કે **ઋતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ** એવી શ્રુતિની વાણી પણ છે. કર્મથી ચિત્ત શુદ્ધિ થતી હોવાથી કર્મશાસ્ત્ર કર્મકાંડ પ્રધાન હોવાથી મોક્ષનું પરોક્ષ સાધન કહેવાશે પરંતુ સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન તો જ્ઞાન કાંડ પ્રધાન ઉત્તર મીમાંસા શાસ્ત્ર જ છે એવો આચાર્યનો વિચાર યથાર્થ છે. આ પ્રમાણે કર્મશાસ્ત્ર જે મીમાંસા તેની જગતને સ્વરૂપથી અનાદિ અનંત અને જીવોનાં અદૃષ્ટ તથા પરમાણુઓને જગતનું કારણ માનવાની વિચારશૈલી બરાબર પરિપક્વ નથી તેમજ વિચારની હજી તેમાં પૂર્ણતા નથી જેથી વેદાંતશાસ્ત્ર કે ઉત્તર મીમાંસામાં જગતને નામરૂપ ક્રિયાત્મક તથા માયાનાં કાર્યરૂપે ને ચેતનના વિવર્તરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ છે. જીવોનાં કર્મોને અનુસારે ઇશ્વર કરણાથી ઇશ્વર આકાશાદિ જગત્ સર્જે છે અને ઇશ્વર

જીવ અને જગત એ ત્રણેની તે તે રૂપે વ્યવહારીક સત્તા છે એવો ઉત્તર-
 મીમાંસા કે વેદાંતનો સિદ્ધાંત વિચારની પકવ સ્થિતિમાંથી નીકળે છે તેજ ઉત્તમ
 છે. આ પ્રમાણે કર્મશાસ્ત્રે કુતોજ્ઞાનં એ કથનથી પૂર્વ મીમાંસાનો આરંભવાદ
 વેદાંતના વિવર્તવાદ કરતાં ન્યૂન યુક્તિવાળો તથા ઉતરતો હોવાથી જે જ્ઞાન
 વેદાંતમાંથી પ્રાપ્ત થઈ જે સુખસ્થિતિ થાય છે તેટલી સુખસ્થિતિમાં કર્મશાસ્ત્ર કદી
 પણ મુકી શકતુંજ નથી. વેદાંત દર્શનને કર્મશાસ્ત્ર ફક્ત ચિત્ત શુદ્ધિ અર્થે
 ઉપયોગી છે પરંતુ તત્ત્વ વિચારની ઉત્તમ સ્થિતિ આ કર્મ શાસ્ત્રમાં થતીજ
 નથી. તર્કમાં નિશ્ચયજ નથી એ કથનથી ભગવત્પાદ ન્યાય શાસ્ત્રની વેદાંતથી
 ઘણીજ વિચાર હીનતા અર્થાત્ ઉતરતી માન્યતા છે એ સુચવે છે. વિવેકની
 ન્યૂનતાને લઈ ન્યાય શાસ્ત્રનો જે નિશ્ચય તે નિશ્ચય વેદાંતના સંપૂર્ણ સિદ્ધ
 નિશ્ચયથી બળવત્તર ન હોવાને લઈ નિશ્ચયજ ન કહેવાય કારણ કે જે નિશ્ચયથી
 આત્માતિક દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સુખની પ્રાપ્તિ શ્રુતિ, યુક્તિ, અને
 અનુભવ પ્રમાણપૂર્વક ન થાય તો તે નિશ્ચય સર્વ માન્ય ન હોઈ શકે. ન્યાય
 શાસ્ત્ર યુક્તિ પ્રધાન હોવાથી ચાર્વાક આદિ નાસ્તિક અવિવેકીને તે વિવેક
 કરાવનાર છે પરંતુ વેદાંતને તે વિશેષ શિક્ષણ આપી શકતું નથી કારણ કે
 ન્યાયની માન્યતાથી વેદાંતની માન્યતા પરમ પ્રમાણ છે. ચાર્વાકાદિથી વિશેષ
 બ્ને કાંઈ કરી શક્યા હોય તો ન્યાય વૈશેષિકવાળાએ એટલુંજ નિશ્ચય કર્યું છે
 કે સ્થૂલદેહાત્મ વાદી ચાર્વાક, ઇંદ્રિયાત્મવાદી બ્રહ્મરૂપિત, પ્રાણાત્મવાદીમત,
 મનને આત્મા માનનારો મત, કે બુદ્ધિમાંથી કાંઈ એક વસ્તુમાં આત્માની
 માન્યતા કરનારો મત વિગેરેની માન્યતા તદ્દન વિવેકહીન છે અને સર્વેની
 માન્યતા વિરૂદ્ધ ઇંદ્રિયાદિ જડ સંઘાતનો સાક્ષિ આત્મા તો જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો
 છે. આ ન્યાયની માન્યતા ચાર્વાકાદિથી ઘણીજ સારી છે પરંતુ સાંખ્યયોગથી
 ઉતરતી અને વેદાંતથી તો તે તદ્દન હલકી પાયરીની હોવાથી ન્યાયનો નિશ્ચય
 તે નિશ્ચય નથી એમ ભગવાન કહે છે તે બરાબર છે.

આ પ્રમાણે ન્યાયમાં જીવાત્માનું જડ સ્વરૂપ કહ્યું છે ત્યારે સાંખ્યે

આગળ વધીને જડ ચેતન જીદાં કરી બતાવ્યાં છે. સાંખ્યના મત પ્રમાણે આત્મા ઘણા, વ્યાપક, ચેતન અને નિત્ય છે. સાંખ્ય દર્શનમાં બુદ્ધિને કર્તા અને આત્માને ભોક્તા માને છે. યોગદર્શન અવિવેકથી પુરૂષને કર્તા ભોક્તા માને છે. જો આત્મા કેવળ ચેતનરૂપ હોય તો તેમાં કર્તા ભોક્તાપણાનો સંલવ બને નહીં તેથી પૂર્વ મીમાંસાએ જરા આગળ વિચાર કરીને આત્મા જડ ચેતનરૂપ કર્તા ભોક્તા છે ને તે નાના નિત્ય અને વિભુ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે પરંતુ કર્મ મીમાંસાનો આ અભિપ્રાય શુદ્ધ વિચારપૂર્વક થયો નહિ સમજી, વેદાંતે સૂક્ષ્મ વિચારથી એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે જો આત્માને જડચેતનરૂપ માનવામાં આવે તો તેને સાવચવ કહેવો પડે અને જે પદાર્થ સાવચવ હોય તે ઘટાદિકની પેઠે નાશવંત હોય પણ અવિનાશી ન હોય તેથી નિત્ય આત્માને સાવચવ કહેવો ઉચિત નથી પણ નિરવચવજ કહેવો ઠીક છે. બ્યારે આત્મા નિરવચવ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેમાં જડચેતનરૂપ ઉભય સ્વભાવ ઘટે નહીં તેથી આત્માને કાંતો જડરૂપ માનવો જોઈએ અને કાંતો ચેતનરૂપ માનવો જોઈએ. આત્માને જડરૂપ તો માની શકાયજ નહીં કારણ કે તે વિનાશી હોય અને તેમ થવાથી મોક્ષ મોક્ષનાં સાધનો ઈત્યાદિ શાસ્ત્રનાં પ્રવચનો મિથ્યા હોય માટે આત્માને સર્વ પ્રકારે ચેતનજ માનવો એ ઠીક છે, હવે સાંખ્યયોગની ભેદદષ્ટિ યથાર્થ નથી એ બાબતમાં વેદાંતનું કથન છે કે શ્રુતિઓ પણ આત્મામાં ભેદ જોનારને બંધ થાય છે એમ અનેક સ્થળે કહે છે, વળી જે વસ્તુ નિરવચવ એક રસ છે તેમાં વિલક્ષણતાના અસંલવથી વ્યાપક ઘણા આત્મા માનવા નિરર્થક છે. જો સાંખ્યયોગ એમ કહે કે બંધ મોક્ષની વ્યવસ્થા માટે આત્માનો ભેદ માનવો જરૂરનો છે તો કોઈ વસ્તુની સિદ્ધિ માટે કોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવું હોય તેવું નહીં જાણાવતાં અન્ય પ્રકારની લક્ષણા કરવી એ ન્યાય નથી. બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા અંતઃકરણ જીદાં માનવાથી બરાબર થઈ શકે છે તેમ એકજ આત્મારૂપે સંધળું છે ત્યારે બંધમોક્ષનો વાસ્તવીક ભાવ છેજ નહીં, સૂક્ષ્મ વિચારથી જો જોવામાં આવે તો કર્તા ભો

ક્રતાપણાંનો ભાવ અંતઃકરણમાં છે પરંતુ આત્મામાં નથીજ તેથી આત્મા એક સમ્યક્દાનંદ, વ્યાપક, નિત્ય છે એમ વેદાંત સિદ્ધ કરે છે તેજ બરાબર છે કારણ એક એક દર્શન આગળ વધી સત્ય નિર્ણયપર આવતું જાય છે અને છેવટનો જે વેદાંતનો સિદ્ધાંત તે શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભવવડે વાસ્તવિક છે માટે સાંખ્ય યોગ જે ભેદ પ્રતિપાદન કરનારાં હોવાથી તત્ત્વના નિશ્ચયમાં પછાત છે એમ બતાવી આચાર્ય ભગવાન વેદાંતની પરમ પારમાર્થિકતા તથા સત્યતા શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભૂતિપૂર્વક છે એમ જણાવે છે તે કાંઈ પણ પ્રકારે અમાન્ય થાય તેમ નથી કારણ કે વાસ્તવીક અદ્વૈતજ સત્ય છે. જો આત્માને આણું પરિમાણ માનવામાં આવે તો એક કાલે જે વ્યાધિની શરીરમાં જે પ્રતીતિ થાય છે તે થવી ન જોઈએ અને શરીર પરિમાણ માનીએ તો નાનાં મોટાં શરીરને આકારે થતો આત્મા વિકારી થાય અને જે વિકારી વસ્તુ હોય તે વિનાશી પણ હોય તેથી આત્માને વિનાશી માનવારૂપ દોષ આવે જેથી વેદાંતના સિદ્ધાંત મુજબ આત્માને વ્યાપક માનવો એજ ઉચિત છે. વૈયાકરણીઓએ તો શબ્દોને મરડી મચડીને સત્ય સિદ્ધાંતોમાં વિપરીત દર્શન ધણુંજ કરાવ્યું હોવાથી તેમ તે મતની એવી પ્રબળતા ન હોવાથી શબ્દતત્પરા એ શબ્દથી ભગવત્પાદ તેઓને આળખાવે છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી તેથી સ્વાનુભવવડે વેદાંત વિજ્ઞાન સર્વથા સર્વત્ર વિરાજ્ય છે એ કથન પણ વિશ્વમાં અમાન્ય થઈ શકે તેવું છેજ નહીં. બીજા આર્વાકાદિ પાખંડ પ્રવર્તકોને તો ન્યાય એકજ પરાસ્ત કરી નાંખે છે જેથી તેઓ તો જ્ઞાનવાતામાં દુર્બળ છે માટે જે નિષિદ્ધ છે તેવું ખંડન નિષ્પ્રયોજન હોવાથી ન્યાયાદિ પદ્ધતિ દર્શનો કે જેઓનો પૂર્વાપર સંબંધ વિચારતાં વિરોધી નથી પરંતુ જેમ સોપાનપંક્તિ હોય તેમ વિચાર કોટી જેવાં છે જેથી તત્સંબંધી કાંઈક માન્યતામાં ફેરફાર કહેવામાં આવ્યો અને છેવટનો નિર્ણય જે વેદાંત વિજ્ઞાન અર્થાત્ એકજ અદ્વય બ્રહ્મ છે એ બાબત પણ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. પદ્ધતિ દર્શનોમાં વૈશેષિક યુક્તિ પ્રધાન શાસ્ત્ર છે, સાંખ્યયોગ, અનુભવ

પ્રધાન શાસ્ત્ર છે અને પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસા શ્રુતિ પ્રધાન શાસ્ત્ર છે. સર્વ દર્શનોના વિચારની પરાકાષ્ટા એજ વેદાંતનું વિજ્ઞાન છે જેથી આગ્રહ રાખી જે જે દર્શનના મતવાળા યુદ્ધ કરે છે તેને ભગવત્પાદે અકારણુ સમજી સાંખ્યયોગ, ન્યાય વૈશેષીક, તથા પૂર્વમીમાંસાની વિચાર પદ્ધતિની અપૂર્ણતા છે અને પૂર્ણતા તો વેદાંતમાં છે એ સુચવવા ઉપરનો શ્લોક પ્રરૂપો છે.

અહં મમેત્યયં બંધો મમાહં નેતિ મુક્તતા ।

બંધમોક્ષૌ ગુણૈર્માતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિ સંભવાઃ ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ:—હું અને મારું એ બંધ છે, મારું નહીં અને હું નહીં એ મોક્ષ છે. બંધ મોક્ષ ગુણોવડે ભાસે છે. ગુણો પ્રકૃતિથી ઉપજ્યા છે. ॥ ૩૦ ॥

વિવેચન.

આત્મતત્ત્વનાં અજ્ઞાનવડે કરીને જીવ કે જે સામ્યિદાનંદ સ્વરૂપ છે તેને શરીરાદિમાં આત્મભ્રાંતિ થવાથી તે પોતાને હું બ્રાહ્મણ છું, હું રાજા છું, હું વૈશ્ય છું, હું શુદ્ર છું, હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું, હું વાનપ્રસ્થ છું, હું સંન્યાસી છું, હું બ્રહ્મચારી છું, હું જડો છું, હું પાતળો છું, એમ માની ધત્યાદિ દેહના ધર્મો પોતામાં સ્વીકારી લે છે અને આ પ્રમાણે દેહાદિક પદાર્થમાં હું બુદ્ધિ થવાથી જીવને બંધન થાય છે. આ બંધ સ્વસ્વરૂપનાં અજ્ઞાને કરી થાય છે. દેહાદિકમાં હું નહીં અને એ સૌ મારાં નહીં એવો અહંભાવ મમભાવ ન થાય તેજ મોક્ષ છે. દેહાદિકની અહંતા મમતા વિવેક વિના દુર થઈ શકતી નથી. વિચાર અને વિવેક વિના દેહાદિકમાંથી અહંતા મમતા કાઢવાની પ્રવૃત્તિ છછુંદર કાઢી સાપને પ્રવેશાવવા જેવીજ છે. વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ઠય સંપાદન કરી સદ્ગુરને શરણે જવું અને તેમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો. તે ઉપ-

દેશે આત્મ સ્વરૂપનાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિદ્વારા અહંતા મમતાની નિવૃત્તિ થઇ શકે છે. દેહાદિક પંચભૂતનાં કાર્ય હોવાથી દૃશ્ય છે અને હું તેના દૃષ્ટા છું. દેહાદિક જડ છે અને હું ચેતન છું, દેહાદિ વિકારી છે અને હું નિર્વિકારી છું. આ પ્રમાણે દેહાદિક હું નથી તો પછી તેના વર્ણુશ્રિમાદિ ધર્મો, બ્રાહ્મણાદિ જાતિઓ, બાલાદિ અવસ્થાઓ મારા આત્મામાં હોયજ નહીં. આવા પ્રકારના જડ ચૈતન્ય વિવેકથી દેહાદિકમાંથી અહંબુદ્ધિ ટળી જાય છે. જેમ દેહાદિક હું નથી તેમ તે સર્વ ભૌતિક કાર્ય હોવાથી અસત્-જડ-અને દુઃખરૂપ છે અને હું તો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છું તેથી તે દેહાદિક મારાં પણ નથી. આવી રીતે શરીરાદિમાંથી અહંતા મમતાના ત્યાગપૂર્વક ‘હું ત્રણ દેહ સ્થુલ સુક્ષ્મ અને કારણથી જુદો છું અને તે મારાં નથી એવો અનુભવ પણ થાય છે. પંચકોશ અવસ્થા આદિમાં પણ આ પ્રકારે અહંમમભાવનો વિલય થાય છે. ‘આ હું નથી,’ આ હું નથી, એમ નિષેધદ્વારા હું કોણ છું એ વિચારતાં હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છું એવી વિધિથી સ્વસ્વરૂપની ઓળખાણ થાય છે અને તેમ થયા પછી જેમ રજજીમાં કલ્પાયેલો સર્પ મૂળેજ નથી તેમ મારામાં ભાસતી અવિદ્યા અને તેનું પરીણામ આ સ્થાવર જંગમાત્મક જગત્ તે પણ વાસ્તવીક તો છેજ નહીં ત્યારે પછી કોને કોનાથી મુક્તિ અને કોને કોનાથી બંધન છે? એમ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું સમજતાં આ સધળું એકરસ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મજ છે, અને તે બ્રહ્મ તે હું પોતેજ છું એવો સર્વાત્મભાવ પ્રગટ થાય છે અને તેમ થતાં કાર્ય સહીત અવિદ્યાનો નિઃશેષ લય થવાથી આત્માનૃતિક દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સુખની પ્રાપ્તિની જે જાણાસા તે પણ બ્રાંતિમાત્ર હતી એમ સમજવામાં આવે છે અર્થાત્ હુંજ એક અદ્વૈતદ્વૈત ભાવના રહિત સમરસ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મજ છું અને અન્ય જે કાંઈ આ હતું તે બ્રાંતિરૂપજ બ્રહ્મનું વિવર્ત હતું જેથી સ્વસ્વરૂપજ એક હોવાથી વિધિ નિષેધ રહિત કેવળ બ્રહ્મ કે જે પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ છે તેના બ્રહ્મ પોતેજ બ્રહ્મરૂપથી નિશ્ચય કરે છે અને જીવ, જગત્ માયા એમાંનું કશું પણ

ન હોવાથી સ્વયંસિદ્ધ પરાત્મા સ્વયંપ્રકાશ રૂપે પોતેજ હું પ્રકાશી રહ્યો છું એવો અગમ્ય અતુલ્ય મુમુક્ષુને થાય છે અને છેવટે તે તેજ સ્વરૂપે કરી તેવોજ પ્રકાશ છે.

જ્ઞાનમેકં સદાભાતિ સર્વાવસ્થાસુ નિર્મલમ્ ।

મંદભાગ્યા ન જાનંતિ સ્વરૂપં કેવલં બૃહત્ ॥ ૩૧ ॥

ભાવાર્થ:—સર્વ અવસ્થાના વિષે નિર્મળ એવું એકજ જ્ઞાન સર્વત્ર સર્વદા પ્રકાશે છે. આવાં અદ્વિતીય બ્રહ્મ સ્વરૂપને મંદભાગી પુરૂષો કયાંથી જાણે ? (જાણતા નથી) ॥ ૩૧ ॥

વિવેચન.

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म—સત્ય જ્ઞાન મનંત બ્રહ્મ ઇત્યાદિથી સર્વાવસ્થામાં સમરસ જ્ઞાન સ્વરૂપજ નિર્મળ ભેદાભેદ રહિત ઓતપ્રોત રહ્યું હોવાથી તે જ્ઞાનબ્રહ્મથી અન્ય નિરૂપવા યોગ્ય શું શેષમાં હોઈ શકે એવો જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મનોજ પારમાર્થિક ભેદાભેદ રહિત ભાવ અજ્ઞાની જનો જાણી શકતાજ નથી. પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ જે સત્યજ્ઞાન રૂપ પરબ્રહ્મ છે તે નહીં સમજતાં અને જ્ઞાનાદિ એ એ બ્રહ્મના ગુણો બ્રહ્મથી ભિન્નરૂપે રહ્યા છે એવો અવિવેક સેવતાં, અનેક શાસ્ત્રોમાં અનેક જીવો ભેદરૂપ મહાસાગરમાં તરફડીયાં આધા કરે છે પરંતુ પરમસુખના સુંદર પ્રદેશમાં તેઓ પ્રવેશ કરી શકતાજ નથી. જાગ્રત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સ્થિતિમાં નિત્ય તથા સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનનો સદા અભેદ છે અને જે ભેદ છે તે વિષયોનો છે એ આખત પંચદશીકારે પ્રત્યક્, તત્ત્વ વિવેક પ્રકરણના ૨-૩-૪-૫-૭-મા શ્લોકમાં વિશાળ યુક્તિથી સમજાવી છે, તેમ તે જ્ઞાન પરમાનંદ સ્વરૂપ આત્માજ છે એ પણ ૮-૯-૧૦-૧૧ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં એજ પ્રકરણમાં નિરૂપણ કર્યું છે, જેથી જ્ઞાન

એજ આત્મા છે એવો શ્રુતિ યુક્ત અને અનુભૂતિપૂર્વક નિશ્ચય કરી સ્વસ્વ-
રૂપ તે જ્ઞાનરૂપ આત્માજ છે એમ સમજવું એ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે.

જ્ઞાનના વિષયરૂપ શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ અને ગંધ આ પાંચ વિષયો
ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવાળા હોવાથી તેઓ એક બીજાથી જુદા જુદા છે તેમ કહી
શકાશે પરંતુ તેઓમાં સાક્ષિરૂપ જુદું રહેલું જે તેઓનું જ્ઞાન છે તે તો
કદીપણ ભેદ પામતુંજ નથી. ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિમાં રહેલું આકાશ એકજ
આકાશ છે તેમ સર્વાવસ્થામાં ભક્તે વિષયોનો ભેદ હોય પરંતુ જ્ઞાન તો તે
વિષયોને પોતાથી ભિન્ન છે એમ અનુભવ કરાવનાર હોવાથી એક છે.
જ્ઞાનમાં ભેદ માનવો અસંબંધ છે. વિષયોની સ્થિરતાથી અને અસ્થિરતાથી જગૃત
સ્વપ્નના વિષયોમાં ભેદ હોય તે માની શકાય છે પરંતુ તે ઉભયઅવસ્થામાં
વિષયોનું જ્ઞાન તો એકજ અભેદ હોવું જોઈએ એમાં શંકાને અવસર નથી.
સુષુપ્તિમાં સૂતેલા મનુષ્યને અવસ્થાનાં અજ્ઞાનનો યોધ થાય છે તેને સ્મૃતિ
કહેવાય છે અને સ્મૃતિથી ભિન્ન જે જ્ઞાન તે અનુભવ કહેવાય છે. હમેશાં
એવો નિયમ હોય છે કે સ્મૃતિ હમેશાં અનુભવેલા વિષયનીજ થાય છે, જેથી
સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન અનુભવેલું હોવાથી અનુભવરૂપ છે પરંતુ સ્મૃતિ
નથી. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને જણાવનારો સુષુપ્તિમાં જે અનુભવ થાય છે તે
પોતાના વિષયથી ભિન્ન હોય છે પણ જ્ઞાનથી ભિન્ન હોતો નથી. સુષુપ્તિ
સ્થિતિમાંથી જગૃત થયા પછી જે સ્મૃતિરૂપ યોધ-જ્ઞાન થાય છે તે વિષ-
યથી-અજ્ઞાનથી ભિન્ન છે પરંતુ સ્વપ્ન અવસ્થાનાં જ્ઞાનની જેમ જ્ઞાનથી ભિન્ન
નથી. આ પ્રકારે ત્રણે અવસ્થામાં જ્ઞાન તો એકજ છે અને આજ નિયમે
સર્વ સમયમાં જ્ઞાનનો ભેદ નહીં પણ અભેદ છે જોડેલો તે એકજ છે. આવી
રીતે જ્ઞાન એકજ સદા હોવાથી, ઉત્પત્તિ તથા નાશને તે નહીં પામતું હોવાથી,
સ્વયંપ્રકાશ છે. આ જ્ઞાન છે તેજ આત્મા છે. આત્મા પરમાનંદસ્વરૂપ છે
કારણ કે તે પરમ પ્રીતિનું સ્થાન છે. ‘હું, કાંઈ કાળ ન હઉં’, એમ ન હો
પણ સર્વદા હઉં, એ પ્રકારની અંતરોર્મિથી આત્મામાંજ પ્રેમ જોવામાં આવે

છે. જે પ્રેમ આપણે અન્યમાં જોઈએ છીએ તે પ્રેમ આપણા આત્માને લઈનેજ હોય છે પણ આત્મામાં જે પ્રેમ છે તે બીજા માટે ન હોવાથી આત્માજ પરમ પ્રેમરૂપ છે અને તેથી તે પરમાનંદ સ્વરૂપ છે એમ સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનજ સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપે સર્વાવસ્થામાં પ્રકાશી રહ્યું છે તેને જ્ઞાન અને આત્મામાં ભેદ જોનારા વિવેકમંદ મંદભાગી જીવો જાણી શકતા ન હોવાથી તેઓ પોતાનાં કેવલ સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપને વિસરી લવબ્રમણ કર્યા કરે છે. ઉક્ત બોધથી લગવત્પાદ મુમુક્ષુને જ્ઞાન અને આત્માનો અભેદ સમજવી પોતાનું સ્વયંપ્રકાશ પરમાનંદ સ્વરૂપ જે જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મ છે તેનો આત્મજ્ઞાનદ્વારા સ્વાનુભવ કરવા ખાસ લલામણુ કરે છે અને આત્માનુભવ થયો એટલે બધેમોક્ષને અવસરજ નથી અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ એજ વેદાંતમાં મોક્ષ કહેા છે.

સંકલ્પ સાક્ષિણં જ્ઞાનં સર્વ લૌકૈક જીવનમ્ ।

તદસ્મીતિ ચયો વેદ સમુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ:—સર્વ જનોના મુખ્ય જીવનરૂપ તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ સંકલ્પના સાક્ષીને તે હું છું એમ જે જાણે છે તે મુક્ત છે એમાં શંકા નથી. ॥ ૩૨ ॥

વિવેચન.

જે મુમુક્ષુ, જ્ઞાનની ત્રણે કાળમાં અર્થાત્ સર્વાવસ્થામાં અખંડિત અભેદ સ્થિતિ છે એમ જાણીને અને તે જ્ઞાન એજ સંકલ્પનો સાક્ષિરૂપ આત્મા છે એમ વિચારીને, તે નિષ્પ્રપંચમાં પ્રપંચનો જે આરોપ છે તેનો અપવાદ કરીને, આ પ્રપંચ આત્માનો વિવર્ત હોવાથી વાસ્તવિક છેજ નહીં એમ સમજીને, એકજ અદ્વય બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં પ્રકૃતિનો પ્રકૃતિનાં કાર્ય સહીત નિઃશેષ લય

છે જેથી હું એકજ કેવળ પરિપૂર્ણ સામ્યદાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મજ છું એમ સ્વાનુભવે કરી સ્વસ્વરૂપને સ્વયમેવ સ્વસ્વરૂપથીજ સમજે છે, તેને બંધન મોક્ષ કે જે પ્રકૃતિમાંજ મિથ્યા કલ્પના થએલી છે તે છેજ નહીં.

પ્રમાતા ચ પ્રમાણંચ પ્રમેય પ્રમિતિ સ્તથા ।

યસ્યભાસાવભાસેત માનંજ્ઞાનાય તસ્ય કિમ્ ॥ ૩૩ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય, ને પ્રમા, જેના પ્રકાશથી-જ પ્રકાશે છે, તેના જ્ઞાનને માટે પ્રમાણ શું હોઈ શકે ? અર્થાત્ કાંઈજ નહિં, ॥ ૩૩ ॥

વિવેચન.

પ્રત્યક્ષ અનુમિતિ—ઉપમિતિ શબ્દો અને અર્થોપપત્તિ એ પાંચ પ્રમાનાં નામ છે. પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન શબ્દ અર્થોપપત્તિ અને ઉપલબ્ધિ એ પાંચ પ્રમાણ છે. તાત્પર્ય એજ છે કે આ પ્રમાતા પ્રમાણ પ્રમેય પ્રમિતિ આદિ તમામ જેના વડે કરીને પ્રકાશે છે તે પરબ્રહ્મનાં જ્ઞાન માટે અન્ય પ્રમાણ બીજું શું હોઈ શકે ? પ્રમાણને પણ પ્રકાશનાર જે જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મ છે તેનાં જ્ઞાન માટે અન્ય પ્રમાણ કોણ કહી શકે તેમ છે અર્થાત્ પ્રમાણના પ્રકાશક પરમાત્માને કેવળ પ્રમાણથીજ જે મૂઢજનો સિદ્ધ કરવા ધારે છે તેઓનો પ્રયત્ન આકાશમાં ચડેલા ધૂમાડાના આચકા સમાનજ છે.

અર્થાકારા ભવેદ્ વૃત્તિઃ ફલેનાર્થઃ પ્રકાશતે

અર્થજ્ઞાનં વિજાનાતિ સર્વાર્થઃ પર સ્મૃતઃ ॥ ૩૪ ॥

ભાવાર્થ:—અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થોકાર થાય છે, અને ચિદા-

ભાસવડે પદાર્થ પ્રકાશે છે, પદાર્થનાં જ્ઞાનને જે પ્રકાશે છે તેજ વસ્તુ ઉત્કૃષ્ટ (બ્રહ્મ) કહેવાય છે, ॥ ૩૪ ॥

વિવેચન.

અંતઃકરણની વૃત્તિ ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં વ્યાપીને તે તે પદાર્થના આકારવાળી થાય છે. આવી પદાર્થોંકાર વૃત્તિ થવાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી પણ વૃત્તિજ પદાર્થોંકાર થાય છે. આવી રીતે વૃત્તિની વ્યાપ્તિથી પદાર્થનો પ્રકાશ થતો નથી જેથી બુદ્ધિમાં રહેલો જે ચેતનનો પ્રતિબીંબ ચિદાભાસ કહેવાય છે તેનાવડે પદાર્થ પ્રકાશે છે. આવી રીતે ચિદાભાસે કરીને આ ઘટ છે, આ પટ છે, એવું પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે પદાર્થનાં જ્ઞાનને પ્રકાશનાર જે વસ્તુ તેજ ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ કહેવાય છે.

વૃત્તિવ્યાપ્યત્વ મેવાસ્તુ ફલવ્યાપ્તિઃ કથં ભવેત્ ।

સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ ત્વાત્સિદ્ધત્વાચ્ચ ચિદાત્મનઃ ॥૩૫॥

ભાવાર્થ—આત્મામાં વૃત્તિવ્યાપ્યપણું ભલે હોય પણ તેનાં ચિદાત્માનાં સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપપણાંને લઈને અને સિદ્ધપણાંને લઈને તેમાં ક્ષણ વ્યાપ્તિ કેમ બની શકે ?? બની નજ શકે. ॥ ૩૫ ॥

વિવેચન.

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક. આત્માનાં વિશેષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે વૃત્તિવ્યાપ્તિની જરૂર છે પણ ક્ષણવ્યાપ્તિની જરૂર તો છેજ નહીં કારણ કે જેમ પ્રકાશવંત સૂર્યને જોવા માટે માત્ર નિરોગી નેત્રનીજ જરૂર છે પણ બીજા દીપાદિક પ્રકાશો ત્યાં નિષ્કુળ છે તેમ સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ આત્માને જાણવા માટે કેવળ વૃત્તિવ્યાપ્તિનીજ જરૂર છે પણ ક્ષણવ્યાપ્તિની નથી. ઘટપટાદિ બાહ્ય

દૃશ્ય પદાર્થોનાં જડત્વને લાઇને તથા તેઓનાં પરમ પ્રકાશ્યપણાંને લાઇને તેઓને જોવા સાડું વૃત્તિવ્યાપ્તિ તથા ક્ષણવ્યાપ્તિ એ ઉભયની જરૂર છે. અંધારામાં પડેલાં પુસ્તકને જોવા દીવાની તથા નિર્મળ નેત્રની એમ ઉભયની જરૂર છે તેમ પદાર્થોને જોવા ઉભય વ્યાપ્તિની જરૂર છે. જેમ એકલી આંખથીજ ઘડો, પુસ્તક વિગેરે અંધારામાં પડ્યાં હોય તે દેખાતાં નથી પરંતુ સાથે દીવાની પણ જરૂર છે તેમ જડ પદાર્થો કેવળ અંતઃકરણની વૃત્તિ કે જે જડ છે તેથી દેખાતા નથી કારણ કે જડ વૃત્તિ (આભાસ વિનાની વૃત્તિ) જડ પદાર્થોને જોઇ શકેજ નહીં. આ પ્રમાણે જડથી જડ નહીં ભાસવાથી પદાર્થોને જાણવાને વૃત્તિવ્યાપ્તિ સાથે ક્ષણવ્યાપ્તિની જરૂર છે પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરી આત્મસ્વરૂપને અનુભવ કરવામાં તો વૃત્તિવ્યાપ્તિનીજ અપેક્ષા છે પણ ક્ષણવ્યાપ્તિની નથી. કારણ કે પદાર્થની જેમ આત્મા જડ નથી પણ સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ છે. આત્માને દૃશ્ય પદાર્થની જેમ મન અનુભવી શકતુંજ નથી પણ મનદ્વારા વિચાર કરી અવિદ્યા તથા દેહાધ્યાસને દુર કરી આત્મા પોતેજ પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. જેમ મનુષ્ય આરસીમાં પોતાનું મુખ પોતેજ જુવે છે પણ કાંઈ આરસી મુખને જોતી નથી પરંતુ એતો મુખ જોવાનું સાધન માત્રજ છે તેમ મુમુક્ષુ પુરૂષ મનની વૃત્તિથી આત્મતત્ત્વના વિચારદ્વારાજે અજ્ઞાનને દુર કરી સ્વપ્રકાશરૂપ આત્માને અનુભવ કરી, વૃત્તિનું અનુસંધાન પણ છોડી દે છે એટલે મુખ જોવાનું સાધન આરસી જેમ મુખ જોયા પછી મનુષ્ય મેલી દે છે તેમ વૃત્તિનો પણ ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે વૃત્તિવ્યાપ્તિ કે ક્ષણવ્યાપ્તિ વિનાનું પારમાર્થિક જેવું છે તેવુંજ આત્માનું સદોદિત સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ છે.

અર્થાદર્થે યદા વૃત્તિર્ગતું ચલતિ ચાંતરે ।

નિરાધારા નિર્વિકારા યા દશા સોન્મની સ્મૃતા ॥ ૩૬॥

ભાવાર્થ:—જ્યારે એક વસ્તુમાંથી બીજી વસ્તુમાં જવાને

વૃત્તિ હૃદયમાં ચાલે છે ત્યારે તે કાળે જે નિર્વિકાર અને નિરાધાર દશા છે તે દશાને ઉન્મન્યાવસ્થા કહેવાય છે. ॥ ૩૬ ॥

વિવેચન.

ચિત્તવૃત્તિ એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં જ્યારે જાય છે ત્યારે મધ્યમાં જે ચિત્તવૃત્તિની સંકલ્પવિકલ્પ રહિત સ્થિતિ તે ઉન્મની ભાવ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં સ્થિતિ કરનારો યોગી પુરૂષ સમાધિસ્થ કહેવાય છે અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ એજ મોક્ષની હદવી છે.

ચિત્તં ચિન્ન વિજાનીયાત્ તકાર રહિતં યદા ।

તકાર વિષયાધ્યાસં જપારાગો યથામણૌ ॥ ૩૭ ॥

ભાવાર્થ:—ચિત્ત જ્યારે તકાર રહિત થાય છે ત્યારે તેને ચૈતન્ય માત્ર જાણવું. જેમ મણિમાં જપા કુસુમની રતાશ છે તેમ ચિત્તમાં પણ તે તકારરૂપ વિષયાધ્યાસ છે. ॥ ૩૭ ॥

વિવેચન.

જેમ દોરડીમાં સર્પનું ત્રથા ભાન થાય છે તેમ આ ચિન્માત્ર ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં વિષયોના વિકારવાળું સ્થાવર જંગમાત્મક જગત્ વિવર્તરૂપે ભાસે છે એટલે કે ચૈતન્ય પોતેજ વિવર્તાકારે જીવ, જગત્ માયા ધશ્વર ચિત્ત, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ નામરૂપ ઉપાધિવાળું થાય છે. આ પ્રમાણે ચિત્ત વાસ્તવીક તો ચિત્ત ચૈતન્ય રૂપ છે અને તેનું તેવું સ્વરૂપ સુચવનારી ઉન્મની સ્થિતિ છે.

જ્ઞેય વસ્તુ પરિત્યાગાજ્ જ્ઞાનં તિષ્ઠતિ કેવલમ્ ।

ત્રિપુટી ક્ષીણતામેતિ બ્રહ્મ નિર્વાણ મૃચ્છતિ ॥ ૩૮ ॥

ભાવાર્થ:—જેય વસ્તુનો પરિત્યાગ થવાથી જ્ઞાનજ અવશેષ રહે છે ને ત્રિપુટી ક્ષીણતાને પામે છે તેથી પુરૂષ નિર્વાણરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

વિવેચન.

જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જેય એ ત્રિપુટી છે. જો જેય હોય તો જ્ઞાતા હોય એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે કોઈ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તો તે વસ્તુનો જાણનાર હોઈ શકે, તત્ત્વજ્ઞાનથી જ્યારે પ્રપંચનો નિઃશેષ લય થાય છે ત્યારે દ્રષ્ટા દ્રશ્ય, જ્ઞાતા જેય અને કર્તા કર્મ, કારણ કાર્ય ઇત્યાદિ ભાવો રહેતાજ નથી કારણ સમસ્ત પ્રપંચ અવિદ્યાનો પરીણામ અને પરીણામ રૂપ પ્રપંચ સહીત કારણરૂપ અવિદ્યા, બ્રહ્મમાં વિવર્તિ હોવાથી, બ્રહ્મથી અન્ય કોઈ અવિદ્યા છેજ નહીં; જેથી ભેદ અને અભેદ, વિધિ અને નિષેધ, જ્ઞાતા અને જેય ઇત્યાદિ ભાવો વિરામ પામી સર્વાવસ્થામાં પુરૂષ સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપે, પરમાનંદ સ્વરૂપે, જ્ઞાન સ્વરૂપે પરબ્રહ્મજ કેવળરૂપે વિરાજમાન છે.

મનોમાત્ર મિદં સર્વં તન્મનોઽજ્ઞાનમાત્રકમ્ ।

અજ્ઞાનં ભ્રમ ઇત્યાહુર્વિજ્ઞાનં પરમં પદમ્ ॥ ૩૯ ॥

ભાવાર્થ:—આ સર્વ પ્રપંચ મનોમાત્ર છે, તે મન અજ્ઞાન માત્ર છે, અજ્ઞાન એજ બ્રાંતિ છે, ને વિજ્ઞાન પરમપદ છે; એમ સત્પુરૂષો કહે છે. ॥ ૩૯ ॥

વિવેચન.

આ સર્વ પ્રપંચ મનોવિલાસ માત્ર છે, કારણ કે સંકલ્પથી મનોમય સૃષ્ટિ ઉભી થઈ છે. દેહાધ્યાસથી સંસાર થાય છે અને અધ્યાસરૂપ બ્રાંતિ

મનેજ કરેલી હોવાથી જન્મદિ દુઃખોનું મૂળ કારણ મન છે; અને મન એજ અવિદ્યા છે કે જેનું પરીણામ આ પ્રપંચ છે. પ્રપંચ તો વાસ્તવિક બ્રહ્મથી અન્ય કંઈ છેજ નહીં. કારણ કે અવિદ્યારૂપ પ્રપંચ બ્રહ્મમાંજ વિવર્ત દેખાય છે, જેથી ત્રણે કાળ એકજ અદ્ય બ્રહ્મ છે, એવું જે બ્રહ્મતત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ વિજ્ઞાન છે તેજ પરમપદ છે કારણ કે સ્વસ્વરૂપે કરી સ્થિતિ એજ મોક્ષ હોવાથી સ્વસ્વરૂપાવયોધ સિવાય માયાનાં કાર્યરૂપ બંધ મોક્ષ એ કંઈ વસ્તુ નથી.

અજ્ઞાનં ચાન્યથા જ્ઞાનં માયા મેતાં વદાંતિ તે ।

ઇશ્વરં માયિનં વિદ્યાન્માયાતીતં નિરંજનમ્ ॥ ૪૦ ॥

ભાવાર્થ:—અન્યથા જ્ઞાન છે તેજ અજ્ઞાન છે, એને વિદ્વાનો માયા કહે છે. માયાનો સ્વામી તે ઇશ્વર છે અને માયાથી પર તે નિરંજન છે. ॥ ૪૦ ॥

વિવેચન.

સત્ય વસ્તુમાં અસત્યનું ભાન અને અસત્યમાં સત્યનું ભાન જેનાવડે કરીને થાય છે તે અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાન છે તેજ માયા છે, કારણ કે અઘટિતને ઘટિત અને ઘટિતને અઘટિત મનાવે એવું માયાનું સામર્થ્ય છે. માયાયુક્ત જે ચેતન તે ઇશ્વર કહેવાય છે અને સત્યાનૃતે મિથુની કરોતિ એ કથન મુજબ માયાયુક્ત પરબ્રહ્મજ આ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે. આ માયા કે બ્રહ્મની શક્તિ બ્રહ્મથી ભિન્ન અભિન્ન છે નહીં, કારણ કે જો તેને બ્રહ્મથી ભિન્ન માનીએ તો વેદવિરુદ્ધ દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય; અને નદ્વૈતં સહતે શ્રુતિઃ એ સૂત્રથી વેદનો વિરોધ આવે અને અભિન્ન માનીએ તો જે વસ્તુ જેનાથી જુદી નથી તેને શક્તિ એમ જુદાં નામે કથવા-

નું પ્રયોજન નિષ્ફળ નિવડે. આથી બ્રહ્મની સાથે શક્તિનો ભેદ અભેદ એમ બે વાત માનવી પડશે. પરંતુ તેજ તિમિરની જેમ એકજ આશ્રયરૂપ બ્રહ્મમાં ભેદ અભેદ બન્ને સંભવે નહિ. આવી રીતે દોષાપત્તિ થતી હોવાથી બ્રહ્મની સાથે શક્તિનો જે સંબંધ છે તે રજ્જુ સાથે તેમાં બ્રાતિરૂપે બાસતા સર્પના સંબંધ જેવો છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મ સાથે શક્તિનો કલ્પિત ભેદ અને વાસ્તવીક અભેદ હોવાથી તે ઉભયનો અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. વાસ્તવ ભેદના અભાવથી તેમજ ભિન્ન પ્રતીતિના અભાવથી બ્રહ્મથી શક્તિ ભિન્ન નથી પરંતુ જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ જેમ રજ્જુથી ભિન્ન નથી પરંતુ પરમાર્થરૂપે તે સર્પ રજ્જુરૂપજ છે તેમ શક્તિ પણ પરમાર્થ બ્રહ્મરૂપજ છે. આ પ્રમાણે માયાતીત નિરંજન એવું જે ચૈતન્યનું નામ તે વિધિ નિષેધના ભાવથી છે પરંતુ સિદ્ધાંતમાં તો વાસ્તવીક એક અદ્વય બ્રહ્મ ચૈતન્યજ સ્વસ્વરૂપે સર્વત્ર સર્વદા સર્વથા છે.

સદાનંદે ચિદાકાશે માયા મેઘ સ્તહિન્મનઃ ।

અહંતા ગર્જનં તત્ર ધારા સારો હિ વૃત્તયઃ ॥ ૪૧ ॥

મહામોહાંધકારેઽસ્મિન્ દેવો વર્ષતિ લીલયા ।

અસ્યા વૃષ્ટે વિરામાય પ્રબોધૈક સમીરણઃ ॥ ૪૨ ॥

ભાવાર્થ—સર્વદા આનંદસ્વરૂપમય ચૈતન્યરૂપ આકાશમાં માયા મેઘના સમાન છે, મન વીજળી સમાન છે, અહંતારૂપ ગર્જના અને વૃષ્ટિપાત છે, આ મહા મોહરૂપ અંધકારમાં પરમાત્માદેવ પોતાની લીલાવડે કરીને વરસે છે. આ વૃષ્ટિના વિરામ આટે એક જ્ઞાનજ વાયુરૂપ છે, ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાન ઉક્ત શ્લોકદ્વયમાં પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા જ્ઞાનજ એક સાધનભૂત છે તથા સમગ્ર પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન જે અદ્વય બ્રહ્મ તેજ એક છે અને પ્રપંચનો લય ચીંતનથી નિઃશેષ લય થાય છે એમ બતાવે છે. આકાશ અને ચેતનને ધણોજ નજીકનો સંબંધ હોવાથી ચેતનને અન્ય ઉપમા તો ધટી શકતીજ નથી અને ફક્ત વાણી વિલાસ માટે આકાશ સમાન જ્ઞાનીઓ ચેતનને વર્ણવે છે. વાસ્તવીક જે અનુપમ ચેતન છે તેની ઉપમા યોગ્ય બીજી વસ્તુ ક્યાંથી હોય? એકજ ચૈતન્યજ છે ત્યારે ઉપમા અને ઉપમેય ભેદ પણ સંભવતા નથી પરંતુ વિધિ નિષેધદ્વારા નિપ્રપંચમાં પ્રપંચનો આરોપ સ્વીકારી અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરનારા વેદાંત સંપ્રદાયમાં ચૈતન્યનો યોધ થવા નિમિત્તે ઉપમા અને ઉપમેય આદિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આકાશવત્ વ્યાપક હોવાથી ચૈતન્યને આકાશ સમાન ઓળખાવ્યું છે, અનેક પ્રકારનો જેમાં પ્રપંચ રહ્યો છે એવી માયા મેધના જેવી હતી નહોતી એમ જણાય છે. મનની પ્રવૃત્તિ ધણીજ ચંચળ હોવાથી તેને વિદ્યુત્વત્ માન્યું છે અને અનેક પ્રકારની મનોવૃત્તિથી મનોવિલાસરૂપ પ્રપંચ રચાયાજ કરે છે જેથી વૃત્તિને મેધની ધારાઓની કલ્પનાથી કહી છે. સમસ્ત પ્રપંચ અજ્ઞાનનું કાર્ય અને ચેતનનો વિવર્ત હોવાથી પરબ્રહ્મના વિશેષ જ્ઞાનવડે કરીને લય પામતો હોવાથી આ બધી મેધજાળ કે જે માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મવડે વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તે માયાના અભાવે વિરામ પામે છે; જેથી વૃદ્ધિવિરામનો ખરો ઉપાય જે વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે તેજ છે.

જ્ઞાનં દૃગ્ દૃશ્યયોર્ભાવં વિજ્ઞાનં દૃશ્ય શૂન્યતા ।

एक मेवाद्दयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ૪૩ ॥

ભાવાર્થ:—દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો ભાવ જ્ઞાન છે, દૃશ્ય શૂન્ય-

પણું વિજ્ઞાન છે, એકજ અદ્વય બ્રહ્મ છે, પરમાત્મામાં કાંઈપણ નાનાપણું નથી. ॥ ૪૩ ॥

વિવેચન.

દેહ અને આત્માનો વિવેક ચાર્વાકાદિ દેહાત્મવાદિના અવિવેકનાં ખંડનાર્થે કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ જડ અને ચૈતન્યનું પ્રથમ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ સમજાયું હોય તો અન્યોઅન્ય તાદાત્મ્યાધ્યાસની નિવૃત્તિ થઈ શકે એ હેતુથી તત્ત્વ વિવેકનાં ક્રમપૂર્વક જ્ઞાન જે થાય છે તે જ્ઞાન કહેવાય છે અર્થાત્ દૃષ્ટા અને દૃશ્ય એ ઉભયનો જૂજવે રૂપે જ્યાંસુધી ભાવ છે ત્યાંસુધી જ્ઞાન થયું એમ કહેવાય છે પરંતુ વિધિનિષેધ રહીત જ્યારે કાર્યથી કારણ-માં જાતાં કાર્યભાવ છુટી લયચિંતનની રીતિએ છેવટ કારણ ભાવ પણ છુટી જાય છે અને સકળ દૃશ્ય બ્રહ્મનું વિવર્ત હોવાથી મિથ્યામાત્ર જણાય છે ત્યારે એકજ ચૈતન્ય છે એવું જે જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. વાસ્તવીક જ્ઞાનવિજ્ઞાન રહીત એકજ અદ્વય બ્રહ્મ સ્વસ્વરૂપે અને સ્વાનુભવે નિઃશેષ છતાં શેષરહિત ન કહેવાય તેવું વિરાજમાન છે- ભગવત્પાદ બ્રહ્મનું અદ્વિતીયત્વ છે એ બાબત પોતાનાં વિવેકચૂડામણિ નામનાં પ્રકરણમાં સમકથી કહે છે કે:—

પરિપૂર્ણ મનાદ્યન્તમ પ્રમેય મવિક્રિયમ્ ।

एक मेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:—આદ્યન્ત રહિત, પરિપૂર્ણ, પ્રમાણથી અગમ્ય, વિકાર રહિત બ્રહ્મ એકજ અદ્વિતીય છે. અહીં નોખું નોખું કાંઈ છેજ નહીં. ॥ ૧ ॥

सद्धनं चिद्धनं नित्यं मानंदघनं मक्रियम् ।

एक मेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनम् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ:—સદ્ગુણ, ચિદ્ગુણ, નિત્ય, આનંદધન અક્રિય બ્રહ્મ એકજ અદ્વિતીય છે. અહીં નોખું નોખું કાંઈ છેજ નહીં. ॥ ૨ ॥

प्रत्येगरसं पूर्ण मनन्तं सर्वतो मुखम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રત્યેક, એક રસ, પૂર્ણ, અનંત. પરિચ્છેદ રહિત બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિતીય છે. અહીં જુદું જુદું નોખું કાંઈ છેજ નહિ, ॥ ૩ ॥

अहेय मनुपादेय मनादेय मनाश्रयम् ।

एकमेवा द्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ:—છોડી શકાય નહિ એવું, પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ એવું, વિષયો રહિત અને આધાર રહિત બ્રહ્મ એકજ છે. અને અદ્વિતીય છે. અહીં નોખું નોખું કાંઈ છેજ નહીં. ॥ ૪ ॥

निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरंजनम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ:—નિર્ગુણ, કલારહિત, સૂક્ષ્મ, વિકલ્પરહિત નિરંજન બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિતીય છે. અહીં જુદું જુદું કાંઈ છેજ નહીં. ॥ ૫ ॥

અનિરુપ્યસ્વરૂપં યન્મનોવાચા મગોચરમ્ ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ:—મનવાણીથી અગોચર હોવાને લઈ જેનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી તેવું બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિતીય છે. આંહીં જુદું જુદું કંઈ છેજ નહિં ॥ ૬ ॥

सत्समृद्धं स्वतः सिद्धं शुद्धं बुद्ध मनीदृशम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ:—સત્ય, પરિપૂર્ણ, સ્વતઃસિદ્ધ, શુદ્ધ, જ્ઞાનરૂપ, અનુપમેય બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિતીય છે, આંહીં જુદું જુદું કંઈ છેજ નહીં. ૭

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं तज्ज्ञानं ज्ञानमुच्यते

विज्ञानं चोभयो रैक्यं क्षेत्रज्ञ परमात्मनोः ॥ ४४ ॥

ભાવાર્થ:—ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને જીવ પરમાત્માની ઐક્યતાનું જે જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥ ૪૪ ॥

विवेचन.

દષ્ટા અને દશ્યના ભાવવાળું જે દષ્ટારૂપે આત્માનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને નિઃશેષ પ્રપંચનો અપવાદ-થયા પછી, ચેતન ચેતનનો ભેદ અવાસ્તવીક હોવાથી ચેતનનો અભેદ-સમગ્રય છે તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

પરોક્ષં શાસ્ત્રજં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં ચાત્મદર્શનમ્ ।

આત્મનોબ્રહ્મણઃ સમ્યગુપાધિ દ્વયવર્જિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

ભાવાર્થ:—શાસ્ત્રજન્ય જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે અને જીવ ઇશ્વરની ઉપાધિ ત્યાગ થયા પછી તે ઉભયની એકતારૂપ જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મ સાક્ષાત્કાર તે વિજ્ઞાન (અપરોક્ષ જ્ઞાન) કહેવાય છે. ॥ ૪૫ ॥

વિવેચન.

જેમ કેાઇ સાકર ગળી છે એમ કહે અને તેના કહેવા માત્રથી સાકરનાં ગળપણનું જ્ઞાન તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે અર્થાત્ શાસ્ત્રમાંથી પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે જીવ બ્રહ્મનો અભેદ છે એમ શ્રવણ માત્રથી શ્રદ્ધા થાય તે જ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે પરંતુ સર્વજ્ઞત્વાદિ તથા અલ્પજ્ઞત્વાદિ વાચ્ય ઉપાધિનો ત્યાગ થયા પછી વેદાંતના તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યમાં તત્પદ ત્વંપદ લક્ષ્યાર્થ ઇશ્વર અને જીવ ચેતનની જે અસિ પદમાં અભેદતા સમજાય છે એટલે કે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે તે જ્ઞાન જેમ સાકરનો સ્વાદ લીધા પછી તેને ગળી છે એમ કહેવા બરાબર હોવાથી વિજ્ઞાન એટલે અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

ત્વમર્થ વિષયં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં તત્પદાશ્રયમ્ ।

પદયો રૈક્યબોધસ્તુ જ્ઞાન વિજ્ઞાન સંજ્ઞકમ્ ॥ ૪૬ ॥

ભાવાર્થ:—(તત્ત્વમસિ) 'એ વાક્યમાં ત્વં પદના અર્થને વિષય કરનારૂં જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તત્પદ ના અર્થને વિષય

કરનારૂં જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. તત્ત્વમ્ એ ઉભયપદનાં એકપણાંને જે યોધ તે તે જ્ઞાનવિજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥ ૪૬ ॥

વિવેચન.

‘તે તું’ છે, એ મહાવાક્યમાં ‘તું’, પદનો લક્ષ્યાર્થ ચેતન જે જીવ છે તેને વિષય કરનારૂં જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને ‘તે’ પદનો લક્ષ્યાર્થ ચેતના જે ઇશ્વર તેને વિષય કરનારૂં જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. ‘છે, પદમાં’ તું તે, એ ઉભય પદના લક્ષ્યાર્થ ચેતન જીવ ઇશ્વરનાં એકપણાંને જે યોધ થાય છે તે જ્ઞાનવિજ્ઞાન એ નામે યોગ્યાય છે.

આત્માનાત્મ વિવેકસ્ય જ્ઞાન માહુર્મનીષિણઃ ।

અજ્ઞાનં ચાન્યથા લોકે વિજ્ઞાનં તન્મયં જગત્ ॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થ:—આત્મા અને અનાત્માના વિવેકને પ્રાણપુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. અને લોકમાં અન્યથા જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. જગત્ને પ્રહ્લમય જાણવું તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥ ૪૭ ॥

વિવેચન.

જડ ચેતનનો વેદાંતની પ્રક્રિયાઓ વડે કરીને જે વિવેક થાય છે તે વિવેકને બુદ્ધિમાનો જ્ઞાન કહે છે અને ચાર્વાકાદિ જે વિવેકબ્રહ્મ મંદભાગી પુરૂષો છે તેઓની દેહાત્મબુદ્ધિ, પ્રાણાત્મબુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયાત્મબુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનાત્મ-બુદ્ધિ એ લોકમાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ્ લોકડાંના હાથીમાં બાળકની બુદ્ધિ હાથીની અને સમજી મનુષ્યની કાષ્ટની બુદ્ધિ હોય છે તેમ પ્રહ્લના વિવર્ત જગત્માં જ્ઞાનીની પ્રહ્લ બુદ્ધિ અને અજ્ઞાનીની જગત્ બુદ્ધિ હોય છે.

રજ્જુમાં પ્રાંતિમાત્ર સર્પ જેમ રજ્જુથી અન્ય સત્તાવાળો નથી તેમ બ્રહ્મમાં વિવર્તરૂપે પ્રતીત થતું વિશ્વ બ્રહ્મથી અન્ય નથી એ પ્રકારના નિશ્ચયવડે પ્રપંચનો નિઃશેષ લય થયા પછી બ્રહ્મવેત્તાઓની બ્રહ્મ અને વિશ્વમાં જે અભેદ બુદ્ધિ થાય છે તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.)

અન્વય વ્યતિ રેકામ્યાં સર્વત્રૈકં પ્રપશ્યતિ ।

યત્તત્તુ વૃત્તિજં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં જ્ઞાનમાત્રકમ્ ॥ ૪૮ ॥

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન અન્વય વ્યતિરેક વડે સર્વત્ર એકને જુએ છે તે જ્ઞાન વૃત્તિથી ઉપજેલું કહેવાય છે અને જે કેવળ જ્ઞાન છે તે તો વિજ્ઞાનરૂપ છે.

વિવેચન.

અન્વય અને વ્યતિકરેવડે કરીને દ્વૈતની જે અપ્રતીતિનો અનુભવ વિદ્વાન પુરૂષોને થાય છે તે અનુભવજ્ઞાન વૃત્તિજન્ય હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે પરંતુ પ્રપંચનો નિઃશેષ લય થયા પછી વિધિનિષેધ રહીત જે કેવળ જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે.

અજ્ઞાન ધ્વસકં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં ચોભયાત્મકમ્ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાન નિષ્ઠેયં તત્ સદ્બ્રહ્મણિ ચાર્પિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

ભાવાર્થ:—અજ્ઞાનને નિવૃત્તિ કરનાર જ્ઞાન છે, અને ઉભયરૂપ વિજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનવિજ્ઞાનની નિષ્ઠા સદરૂપ બ્રહ્મમાં અર્પિત છે. ॥ ૪૯ ॥

વિવેચન.

સામાન્ય જ્ઞાન અજ્ઞાનનું વિરોધી ન હોવાથી શુદ્ધારા મહાવાક્યજન્ય આત્મતત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાન દેહાધ્યાસરૂપ અવિદ્યાનું નિવારણ કરે છે. જેમ સામાન્ય અગ્નિથી પાકતી સિદ્ધિ થતી નથી પરંતુ દીપાદિક-દીવાસળી વિગેરેથી પ્રકાશ અને પાકતી સિદ્ધિ આદિ કાર્ય થઈ શકે છે તેમ વિશેષ જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી તે જ્ઞાન અજ્ઞાનનું ધ્વંસક છે. વિશેષ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ ઉભયનું સ્વરૂપ વિજ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાન વિજ્ઞાનની કલ્પના બ્રહ્મમાંજ અર્પાય છે.

મોક્તા સત્ત્વગુણઃ શુદ્ધો ભોગાનાં સાધનં રજઃ ।

ભોગ્યં તમોગુણં પ્રાહુ રાત્મા ચૈષાં પ્રકાશકઃ ॥ ૫૦ ॥

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધ સત્ત્વગુણ ભોક્તા છે, રજેગુણ ભોગનું સાધન છે અને ભોગ્ય તમોગુણ છે અને એ ત્રણેનો પ્રકાશક આત્મા છે.

વિવેચન.

જે જે વિષયો ભોગવાય છે તે વિષયોનો ભોક્તા આત્મા નહીં પણ સત્ત્વગુણ (શુદ્ધિ) ભોક્તા છે, અને રજેગુણનાં કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયોથી ભોગો ભોગવાય છે તેથી રજેગુણ સાધનરૂપ છે અને જે ભોગવવાના પદાર્થ છે તે તમોગુણ અર્થાત્ અવિદ્યાના પરિણામ હોવાથી તમોગુણને ભોગ્યરૂપ કહ્યો છે. પરંતુ આત્મા ગુણત્રય વિર્નિર્માત ત્રણે અવસ્થાનો તથા ત્રણે ગુણોનો પ્રકાશક દ્રશ્ય ચેતન કહેવાય છે.

બ્રહ્માધ્યયન સંયુક્તો બ્રહ્મચર્યરતઃ સદા ।

સર્વં બ્રહ્મેતિ યો વેદ બ્રહ્મચારી સં ઉચ્યતે ॥ ૫૧ ॥

ભાવાર્થ:—જે વેદાધ્યયન યુક્ત છે, જેને બ્રહ્મચર્યમાં પ્રેમ છે અને સર્વ બ્રહ્મ છે એમ જાણે છે તેજ બ્રહ્મચારી છે.

વિવેચન.

જે શ્રુતિના કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડનો આશય ખરાખર સમજે છે અને તેને લઈને સત્ય વસ્તુ જે બ્રહ્મ તે તરફ ચિત્તની વૃત્તિ રાખી વિષયાદિતું અનુસંધાન છોડી દઈ ‘આ સધળું બ્રહ્મજ છે, એમ સમજે છે તે પુરૂષ ખરેખરો બ્રહ્મચારી કહેવાય છે.

ગૃહસ્થો ગુણમધ્યસ્થઃ શરીરં ગૃહમુચ્યતે ।

ગુણાઃ કુર્વતિ કર્માણિ નાહં કર્તેતિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૫૨ ॥

ભાવાર્થ:—ગુણોમાં મધ્યસ્થ રહે છે તે ગૃહસ્થ છે. શરીર ગૃહ કહેવાય છે. ગુણો કર્મો કરે છે અને હું કર્તા નથી એમ બુદ્ધિમાન માને છે. ॥ ૫૨ ॥

વિવેચન.

ત્રણે ગુણનો સાક્ષિ જે આત્મા છે તે ગૃહસ્થના નામથી સમજી લેવો અને શરીર છે તે આત્માને નિવાસ કરવાતું મંદીર જાણવું. જે જે કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે તમામ પ્રવૃત્તિ ગુણોથીજ થાય છે તેથી તે ગુણોનાં કાર્યનાં ફળનો ભોગ ગુણોજ કરે છે જેથી તટસ્થ જે આત્મા તે કર્તા ભોક્તા નથી ઇત્યાદિ કથનથી ભગવત્પાદ ઇતર વાદિઓનાં અજ્ઞાનનું નિવારણ કરે છે.

કિમુગ્રૈશ્ચ તપોભિશ્ચ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ ।

હર્ષામર્ષ વિનિર્મુક્તો વાનપ્રસ્થઃ સુચ્યતે ॥ ૫૩ ॥

ભાવાર્થ:—જેને જ્ઞાનમય તપ છે તેને ઉગ્ર તપોવડે શું પ્રયોજન છે ? કાંઈ નથી, જે હર્ષ તથા ઈર્ષ્યાથી રહિત છે તે વાનપ્રસ્થ કહેવાય છે.

વિવેચનં.

જેણે જીવબ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાનથી સ્વર્ગાદિ નશ્વર ભોગોની અનિચ્છા અતાવી કેવળ આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ નિમિત્તે અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનનો સંચય કર્યો છે તેને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ માટે ઉગ્ર તપાદિકનું સકામ ભાવનાથી આચરણ કરવું શું જરૂરનું છે ? હૃદયશુદ્ધિ અર્થે શ્રુતિ પ્રતિપાદિત કર્મ ઉપાસના આદિની નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ તે ભલે કરે પણ અન્ય ઉગ્ર અસહ્ય તપોની તેને જરૂર કેમ હોય ? આવો પુરૂષ તો હર્ષશોક રહિત ચિત્તવાળો હોવાથી ખરેખરે વાનપ્રસ્થ છે.

સદાચારમિમં નિત્યં યેચ સંદધતે બુધાઃ ।

સંસારસાગરાચ્છીઘ્રં મુચ્યંતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૫૪ ॥

ભાવાર્થ:—જે વિવેકી સજ્જનો આ સદાચાર સ્તોત્રને નિત્ય વિચારે છે તે સંસારસાગરને શીઘ્ર તરી નાંચે છે એમાં શંકા નથી.

વિવેચન.

બ્રહ્મ કે જે સત્ય વસ્તુ છે તે ન્યા સ્તોત્રનો મુખ્ય લક્ષ્ય વિષય હોવાથી ‘બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ, એ ન્યાય મુજબ આ સ્તોત્રના અંતઃસ્તમ પ્રદેશમાં ઉતરી જે સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્તિ અર્થે કોઈ બ્રહ્મવેત્તાનાં શરણુદ્વારા વિચાર કરે તો તે અવશ્ય આ ભૌતીક પ્રપંચનો નિઃશેષ લય કરી સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ પામે એમાં આશ્ચર્ય નથી જેથી ભગવત્પાદ આ સ્તોત્રનું માહાત્મ્ય અન્ય

સ્તોત્રોની જેમ સ્વર્ગાદિ નશ્વર ફળને આપવામાં નથી પરંતુ અખંડ અવિનાશી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં છે એ સુચવે છે. ખરેખર આ સ્તોત્ર યથાર્થરીતે સમજવામાં આવ્યું હોય તો તે પ્રકરણ અંથ છતાં બ્રહ્મસુત્ર જેટલો બોધ આપી ઉત્તમ અધિકારીને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સંપૂર્ણ અંશે સમર્થ છે. અસ્તુ ! અસ્તુ !!

॥ इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं सदाचार स्तोत्रं
संपूर्णं. ॥

॥ આ પ્રમાણે શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય પ્રણીત સદાચાર સ્તોત્રનું
ભાષાંતર સંપૂર્ણ. ॥

॥ श्रीशंकराचार्य विरचितः ॥

॥ तत्त्वबोधः ॥

वासुदेवेन्द्र योगीन्द्रं नत्वा ज्ञानप्रदं गुरुम् ।

मुमुक्षूणां हितार्थाय तत्त्वबोधोऽभिधीयते ॥ ૧ ॥

પ્રારંભ કરેલા અંથની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિને માટે તથા શિષ્યોની શિક્ષાને માટે વાસુદેવનાં સ્મરણરૂપ અને વાસુદેવ નામના પોતાના ગુરુને નમસ્કારરૂપ મંગલ કરતાં અંથકાર અંથની શરૂઆતની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

ભાવાર્થ—જ્ઞાન આપનારા વાસુદેવરૂપ યોગીન્દ્ર ગુરૂદેવને પ્રણામ કરીને મુમુક્ષુઓનાં આત્યાંતિક કલ્યાણને વાસ્તે તત્ત્વબોધનું વિધાન કરવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાન્ આ પ્રથમ સ્તોત્રમાં ગુરૂદેવને નમસ્કારપૂર્વક જ્ઞાન-મુખનોનાં મોક્ષ કલ્યાણને વાસ્તે આ ‘ તત્ત્વબોધ ’ નામનાં પ્રકરણનું વિધાન કરે છે. જે વિચારના પ્રકારથી આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાય છે તે વિચારને તત્ત્વ-બોધ કહેવામાં આવે છે. ગુરૂ વાસુદેવરૂપ છે કારણ કે જેમાં પ્રાણી વસે તે વાસુ અને જે સમગ્રને પ્રકાશે તે દેવ કહેવાય. સર્વ જીવના આશ્રયરૂપ અને સંપૂર્ણ જગતના પ્રકાશક બ્રહ્મરૂપ ગુરૂદેવ હોવાથી તેનેજ પ્રણામપૂર્વક આચાર્ય ભગવાન આ પ્રકરણનો પ્રારંભ કરે છે. ગુરૂ ગીતામાં લખ્યું છે કે:—

નિત્યં શુદ્ધં નિરાભાસં નિરાકાર નિરંજનમ્ ।

નિત્યબોધં ચિદાનંદં ગુરું બ્રહ્મ નમામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

ગૂઢા વિદ્યા યોગમાયા દેહ મજ્ઞાન સંભવમ્ ।

ઉદયં સ્વપ્રકાશેન ગુરુ શબ્દેન કથ્યતે ॥ ૨ ॥

નિત્યશુદ્ધ, આભાસ રહિત, નિરાકાર, નિર્મલ અને નિત્યબોધરૂપ ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ જે ગુરૂ છે તેનેજ પ્રણામ કરું છું. જે ગૂઢ વિદ્યા છે તેજ યોગમાયા છે અને આ દેહ છે તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયો છે. આ દેહમાં સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યનો જે ઉદય થાય છે તે ઉદય ગુરૂદેવનો વાચક છે અર્થાત્ તાત્પર્ય એ છે કે પરબ્રહ્મરૂપ યોગીજનોના પ્રભુ અને જ્ઞાનના આપનારા વાસુદેવેન્દ્ર ગુરૂ

છે, તેને નમસ્કાર કર્યા પછી આ સંસારરૂપ દુઃખની આત્યાંતિક નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુ જીવોના નિઃશ્રેયસાબ્યુદયને માટે આ તત્ત્વબોધનું ઉત્તમ પ્રકરણ ભગવાન શંકરાચાર્ય પ્રારંભે છે.

**સાધન ચતુષ્ટય સંપન્નાઽધિકારિણાં મોક્ષ સાધન ભૂતં
તત્ત્વ વિવેક પ્રકારં વક્ષ્યામઃ ॥**

ભાવાર્થ:—મોક્ષનાં ચારે સાધનવાળો જે અધિકારી જીવ છે તેને મોક્ષ સિદ્ધિના હેતુરૂપ તત્ત્વના વિવેકનો (જડ ચૈતન્યનું પૃથક્ જ્ઞાન) પ્રકાર કહીએ છીએ.

વિવેચન.

પૃથ્વી, જળ, તેજ વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતમાં અભેદરૂપ (એક) પ્રતીત થતું સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ કે જે જગતનું અભિન્ન નિમિત્ત ઉપાદન કારણ છે તે તત્ત્વોની એકતાવડે કરીને જીવ ભાવને પામી જાય છે; તે બ્રહ્મનું પંચભૂતથી પૃથક્જ્ઞાન જે પ્રકારે કરીને થાય છે તે પ્રકાર આચાર્ય ભગવાન બતાવે છે.

સાધન ચતુષ્ટયં કિમ્ ॥ નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેકઃ॥૧॥
इहा मुत्रार्थ फलभोग विरागः शमादिषट् संपत्ति मुमुक्षुत्वं चेति ॥

ભાવાર્થ:—આ તત્ત્વબોધનાં પ્રકરણમાં આચાર્ય ભગવાન શંકરાચાર્યજીએ પ્રશ્નોત્તરરૂપે રચના કરી હોવાથી તે પદ્ધતિપૂર્વક અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—ચાર સાધન મોક્ષનાં ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉત્તર—નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક એટલે તે બંનેનું પૃથક્ જ્ઞાન જે થાય છે તે પ્રથમ સાધન છે. આ લોક પરલોકના પદાર્થો કે ફળમાં વિરાગ બુદ્ધિ એટલે તેઓનો ત્યાગ એ દ્વિતીય સાધન છે. શમ આદિ છ પદાર્થની સંપત્તિ (સિદ્ધિ) એ તૃતીય સાધન છે. અને મોક્ષની ઇચ્છા એટલે મુમુક્ષુતા એ ચોથું સાધન છે. આ ચારે સાધનો મોક્ષનાં હેતુરૂપ છે.

નિત્યા નિત્ય વસ્તુ વિવેકઃ કઃ । નિત્ય વસ્ત્વેકં
બ્રહ્મ તદ્વ્યતિરિક્તં સર્વમનિત્યમ્ । અયમેવ નિત્યા
નિત્ય વસ્તુ વિવેકઃ ॥

વિવેચન.

પ્રશ્ન—નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કોને કહેવો ?

ઉત્તર—નિત્ય (સત્ય) વસ્તુરૂપ એકજ બ્રહ્મ છે અને એ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત એટલે બુદ્ધિ સંપૂર્ણ જગત્ અનિત્ય (મિથ્યા કે અસત્) છે. એવું જે જ્ઞાન તે નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કહેવાય છે. આ વિવેક સર્વ સાધનોમાં પ્રધાન છે કારણ કે વિવેક વિના અન્ય સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થવી અશક્ય છે. દેહ તથા આત્માના વિવેકથીજ દેહમાં થતી આત્મબુદ્ધિ મટી જાય છે અને સંસારની અનિત્યતા સમજતાં સાધકને સ્વતઃ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

વિરાગઃ કઃ । ઇહ સ્વર્ગ ભોગેષુ ઇચ્છા રાહિત્યમ્ ॥

પ્રશ્ન૦—વિરાગ કોને કહેવો ?

ઉત્તર૦—આ લોક પરલોકના ભોગની ઇચ્છાનો ત્યાગ એટલે હૃદયમાં એ બંને લોકના ભોગની વાસનાનો ઉદય ન થાય તેને વૈરાગ્ય કહે છે. સ્વર્ગાદિ લોકના ભોગો પણ પરીણામે નાશવંત છે, કારણ કે ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુ-લોકે વિશંતિ પુણ્યનો ક્ષય થતાં મૃત્યુલોકમાં પતન થતું હોવાથી સ્વર્ગનું સુખ પણ નાશવંત છે. આ પ્રકારે સમગ્રતાં કેવળ નિત્ય-અવિનાશી આત્મસુખની ઇચ્છા અને અન્ય નશ્વર સ્વર્ગાદિમાં અનિચ્છા તેનું નામ વિરાગ છે. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં શંકર કહે છે કે:—

ब्रह्मादि स्थावरांतेषु वैराग्यं विषयेष्वनु ।

यथैव काग विषयां वैराग्यं तद्धि निर्मलम् ४ अ. ४

ભાવાર્થ:—જેમ કોઈને કાગડાની વિદ્યાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, તેમજ સત્ય લોકથી તે મનુષ્ય લોક સુધીનાં સઘળાં વિષય ભોગનાં સાધનો વિષે; તે બધાં કર્મ જન્ય હોવાથી તેઓ અનિત્ય છે, એમ જાણીને તેની ઇચ્છા ન થવી તેને નિર્મળ વૈરાગ્ય કહે છે.

शमादि साधन संपत्तिः का । शमो दमः उपर-
-मस्ति तिक्षा श्रद्धा समाधानं चेति ॥

પ્રશ્ન૦—શમાદિ છ સાધનની સંપત્તિ કોને કહીયે ?

ઉત્તર૦—શમ, દમ, ઉપરામ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ છ સંપત્તિ કહેવાય છે.

આ ઉપર એક પ્રસ્તાવીક દોહો છે કે:—

શમ, દમ, શ્રદ્ધા ત્રીસરી, સમાધાન શુભ નામ.

ઉપરતિ તિતિક્ષા છ કહે, ૫૮ સંપત્તિ ધિમાન.

॥ શમઃ કઃ । મનોનિગ્રહઃ ॥ દમઃ કઃ । ચક્ષુ-
રાદિ બાહ્યેન્દ્રિય નિગ્રહઃ ॥ ઉપરમઃ કઃ । સ્વધર્માનુષ્ઠાન
મેવ ॥ તિતિક્ષા કા । શીતોષ્ણ સુખ દુઃખાદિ સહિ-
ષ્ણુત્વમ્ ॥ શ્રદ્ધા કીદૃશી । ગુરુ વેદાંત વાક્યાદિષુ
વિશ્વાસઃ શ્રદ્ધા ॥ સમાધાનં કિમ્ । ચિત્તૈકાગ્રતા ॥

પ્રશ્ન૦—શમ શું ?

ઉત્તર—મનનો નિગ્રહ કરવો એટલે મનને વશ કરવું તે શમ છે.

પ્રશ્ન૦—દમ શું ?

ઉત્તર૦—નેત્ર આદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ દમ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન૦—ઉપરમ કેને કહીયે ?

ઉત્તર૦—સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન એજ ઉપરમ છે. આ સ્થળમાં સ્વધર્માનુષ્ઠાન
એટલે કે સ્વધર્મમાં તત્પર રહી શબ્દ, સ્પર્શ આદિ સંપૂર્ણ વિષયોથી
ચિત્તની નિવૃત્તિપૂર્વક સકળ લૌકિક વ્યવહારમાં ઉદાસીન વૃત્તિ રાખી
કેવળ અંતરાત્માના વિચારમાં વૃત્તિને સ્થાપી દેવી તે ઉપરમ છે.

પ્રશ્ન—તિતિક્ષા શું છે ?

ઉત્તર—તાઢ, તાપ, સુખ દુઃખ, માનાપમાન આદિ દ્વિદોનું ધીરજથી સહન
કરવું એટલે કે પોતાની પ્રકૃતિને પ્રતિકુળ શીતાદિની પ્રાપ્તિના
સમયમાં પણ ચિત્તની જે નિર્વિકાર સ્થિતિ રહે છે તે સ્થિતિને
તિતિક્ષા કહે છે.

પ્રશ્ન—શ્રદ્ધા કેવા પ્રકારની હોઈ શકે ? •

ઉત્તર—ગુરુ અને વેદાંત વાક્યમાં જે યથાર્થ બુદ્ધિ એટલે વિશ્વાસ પ્રગટે છે તેને શ્રદ્ધા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—સમાધાન શું છે ?

ઉત્તર—ચિત્તની એકાગ્રતાને સમાધાન કહેવાય છે. એટલે ગુરુ અને વેદાંત વાક્યોનો એકાંત સ્થાનમાં એકાગ્ર બુદ્ધિથી વિચાર કરવો અગર તે તાત્પર્યનું કોઈ અધિકારીને શ્રવણ કરાવવું; તે ચિત્તની એકાગ્રતાને સમાધાન કહે છે. આ પદ સંપત્ત નામનું મોક્ષનું ત્રીજું સાધન છે. ભાષ્યકાર ભગવાન શંકરાચાર્યે પોતાનાં અપરોક્ષાનુભૂતિ નામનાં પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે:—

વિષયેભ્યઃ પરાવૃત્તિ પરમોપરતિ હિંસા ।

સહનં સર્વ દુઃસ્વાનાં તિતિક્ષા સા શુભામતા ॥ ૭ ॥

નિગમાચાર્ય વાક્યેષુ ભક્તિઃ શ્રદ્ધેતિ વિશ્વૃતા ।

ચિત્તેકાગ્ર્યં તુ સલ્લક્ષ્યે સમાધાન મિતિ સ્મૃતમ્ ॥૮॥

(અર્થ સ્પષ્ટ)

મુમુક્ષુત્વંકિમ્ । મોક્ષો મે ભૂયાદિતીચ્છા ॥

પ્રશ્ન—મુમુક્ષુતા કેને કહેવાય ?

ઉત્તર—સંસાર—દુઃખોની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદ પ્રાપ્તિની જે ઇચ્છા થાય છે તેને મુમુક્ષુતા કહેવાય છે

ભગવાન વિવેક ચૂડામણિમાં કથે છે કે:—

અહંકારાદિ દેહાન્તાન્ બંધાનજ્ઞાન કલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્તુમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥વિ. ચૂ. ॥

ભાવાર્થ:—અહંકારથી દેહ સુધીના જે બંધો અજ્ઞાનથી કલ્પાએલા છે તેઓને પોતાના સ્વરૂપના અવબોધથી મુક્તિ દેવાની જે ઇચ્છા થાય છે તે મોક્ષની ઇચ્છા સમજવી.

વિવેચન.

મુમુક્ષુતા એ મોક્ષનું ચતુર્થ સાધન છે.

આ પ્રમાણે આચાર્ય ભગવાન સાધન નિરૂપણથી આ પ્રકરણના અધિકારીને યોગબાવી તત્ત્વવિવેક આપત આગળ શરૂ કરે છે. જીવ બ્રહ્મની ઐક્યતાનો સંબંધ છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિ પ્રયોજન છે.

एतत्साधन चतुष्टयम् । ततस्तत्त्वविवेकस्याधिकारिणो भवन्ति ॥ तत्त्वविवेकः कः । आत्मा सत्यस्तदन्यत् सर्वं मिथ्येति ॥

ભાવાર્થ:—આ ચાર મોક્ષનાં સાધન છે તેને સિદ્ધ કર્યા પછી મનુષ્ય તત્ત્વવિવેકનો અધિકાર મેળવે છે એટલે કે આ ચારે સાધનના પ્રતાપથી તત્ત્વથી પૃથક જે આત્મરૂપ છે તેને મનુષ્યે જાણી શકે છે. પ્રશ્નોત્તરથી ભગવાન કહે છે.

પ્રશ્ન—તત્ત્વ વિવેક કાને કહીયે ?

ઉત્તર—(જીવ ધર્મર) આત્મા સત્યરૂપ છે અને તેનાથી અન્ય જે નામ રૂપાત્મક જગત્ છે તે મિથ્યા છે એવો જે વિવેક થાય તેને તત્ત્વ વિવેક કહીએ.

બ્રહ્મનાં સત્યપણાંનો અને જગત્નાં અસંત્યપણાંનો નિશ્ચય જેના વડે

થાય છે તેને તત્ત્વવિવેક કહે છે. સાંખ્યાદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં સ્વરૂપાવગ્રોધ માટે તત્ત્વોનો પુનઃ પુનઃ વિવેક કહેલો છે તેથી ભગવાન પણ આત્માતિક કલ્યાણને પામવા સારું અત્યુત્તમ તત્ત્વ વિવેકનો પ્રારંભ કરે છે.

**આત્મા કઃ । સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ શરીરાદ્યતિ-
રિક્તઃ પંચ કોશાતીતઃ સન્ અવસ્થાત્રયસાક્ષી સચ્ચિ-
દાનંદ સ્વરૂપઃ સન્ યસ્તિષ્ઠતિ સ આત્મા ॥**

પ્રશ્ન૦—આત્મા કેને કહેવાય ?

ઉત્તર૦—સ્થૂલ—સૂક્ષ્મ—કારણ એ ત્રણ શરીરથી બુદ્ધો, અથવા અન્નમય આદિ પાંચ કોશથી પર અને જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાનો દૃષ્ટા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ એટલે જે શરીરની અંદર અને બહાર રહેલો છે તે આત્મા છે.

**સ્થૂલ શરીરં કિમ્ । પંચીકૃત પંચ મહાભૂતૈઃ કૃતં
સત્કર્મ જન્યં સુખ દુઃખાદિ ભોગાયતનં શરીરમ્ અસ્તિ
જાયતે વર્ધતે વિપરિણમતે અપક્ષીયતે વિનશ્યતીતિ
ષડ્વિકારવદેતત્સ્થૂલ શરીરમ્ ॥**

પ્રશ્ન૦—સ્થૂલ શરીર કેને કહીયે ?

ઉત્તર૦—પંચીકરણ કરાયેલાં પંચ મહાભૂતોથી ઉત્પન્ન પામતું અને સુખ દુઃખ આદિ ભોગનું સ્થાન એટલે જેમાં સ્થિતિ કરીને જીવાત્મા સુખદુઃખ ભોગવે છે અથવા તે જેની વર્તમાનકાળમાં સ્થિતિ, માતાના ગર્ભથી ઉત્પત્તિ, વિપરિણામ એટલે ક્રમથી વધવા ઘટવાપણું, અપક્ષય એટલે

વૃદ્ધાવસ્થામાં થાકી જવાપણું, અને અંત અવસ્થામાં નાશની પ્રાપ્તિ એટલે નાશનું પામવાપણું એમ પટ્પ્રકારની વિકારી સ્થિતિ છે તે સ્થૂલ શરીર કહેવાય છે. છ વિકારવાળું સ્થૂલ શરીર કહેવાય છે.

પ્રાસ્તાવિક દોહો છે કે:—

પડ્વિકાર છે તનતણા, હું તેથી અવિકાર,

સાક્ષીરૂપે આત્મા, એજ જ્ઞાન સુખસાર.

શરીરને છ વિકાર છે પરંતુ તેથી હું અવિકાર છું. હું સાક્ષીરૂપ આત્મા છું એવું જે દેહથી આત્માનું ભિન્ન સ્વરૂપ છે તેનું જ્ઞાન સમગ્ર સુખના હેતુરૂપ છે. સુક્ષ્મભૂતોથી શરીરાદિની ઉત્પત્તિ બરાબર ન થતી હોવાને લઈ તેઓને સ્થૂલ બનાવવાનો જે વિધિ તે પંચીકરણ કહેવાય છે. પંચીકરણનો અર્થ એટલેજ છે કે:—

વિવેચન.

પરમાત્માની ઈચ્છાશક્તિવડે કરીને એક એક ભૂતના જે જે ભાગ થયા. તે જે જે ભાગમાંથી સર્વ ભૂતોનો એક એક ભાગ જૂદો રહ્યો અને બાકીનો જે એક એક ભાગ તેઓના દરેકના ચાર ચાર ભાગ થઈને પોતપોતાનો અરધા અરધા ભાગ જે જુદો રહેલો છે તેને મુકીને. બીજા ચાર ભૂતના અરધા અરધા ભાગ સાથે પાંચભૂતોના પોતાના ચાર ચાર ભાગમાંથી એક એક ભાગનો જે મિલાપ તેનું નામ પંચીકરણ. જેનું પંચીકરણ થયું છે તેનું નામ પંચીકૃત પંચ મહાભૂત. આ પંચ મહાભૂતોનો બનેલો જે દેહ તે સ્થૂલ દેહ કહેવાય. સ્થૂલ દેહનાં પંચીકૃત પચીસ તત્ત્વો કહ્યાં છે. અંશ્વિ, માંસ, નાડી, ત્વચા અને રોમ એ પૃથ્વીનાં પંચીકૃત તત્ત્વો છે. શુક્ર, શોણિત, લાળ, મુત્ર અને સ્વેદ એ જળનાં છે. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, આળસ, નિદ્રા અને કાંતિ એ તેજનાં છે. ચલન, વલન, ધાવન પ્રસારણ અને આકુંચન એ વાયુનાં છે. કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ અને ભય એ આકાશનાં છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ

પંચીકૃત ભૂતોનાં પાંચ પાંચ પંચીકૃત તત્ત્વો મળી પચીસ તત્ત્વનો સ્યુદ્ધ દેહ કહેવાય છે. પંચીકરણનો અત્યુત્તમ પ્રકાર પંચીકરણ સટીક નામના ગુન્જરે ભાષાના ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી આ સ્થળમાં આટલુંજ બસ છે. સારાંશમાં સમજવાનું એટલુંજ છે કે—આ પચીસ તત્ત્વો પંચભૂતનું કાર્ય હોવાથી જડ-પરીણામી-વિકારી અને અસત્ય છે અને હું તેઓનો જાણવાવાળો દ્રષ્ટા નિર્વિકારી અસંગ આત્મા છું, પણ તે તત્ત્વોના સમુદાય રૂપ હું સ્યુદ્ધ દેહ નથી. પંચભૂતના તત્ત્વોમાંથી અહંતા-મમતારૂપ અધ્યાસ મૂકી દેવો અને પોતાનું વાસ્તવીક રૂપ જે આત્મા છે તેને સમજી લેવું એજ ખરું કર્તવ્ય છે. પથ્થર, ઇંટ, લાકડાં, ચુનો વિગેરે એકત્ર થયાથી ઘર કહેવાય છે પણ તે બધાં જુદાં કરી નાંખતાં ઘર નામ જેમ સિદ્ધ થતું નથી તેમ આ દેહ પણ સત્ય છે એમ સિદ્ધ થઈ શકતું ન હોવાથી, તેને કલ્પના માત્ર સમજી તેનાં અભિમાનનો અનાદર કરી સ્વાત્મ સ્વરૂપમાંજ આદરપૂર્વક સ્થિતિ કરવા ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. શંકર વાક્યવૃત્તિમાં જુઓ શું કહે છે ?

ઘટ દૃષ્ટા ઘટાદ્વિન્નઃ સર્વથા ન ઘટો યથા ।

દેહદૃષ્ટા તથા દેહો નાહમિત્યવધારયેત્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જેમ ઘડાનો જોનારો ઘડાથી જુદો છે અને તે કોઈ પણ પ્રકારે ઘટરૂપ છે એમ કહેવામાં આવી શકતું નથી; તેમ દેહનો દૃષ્ટા જે હું આત્મા, તે કદાપિ દેહરૂપ નથી એમ નિશ્ચય કરવો. જેમ ઘડો પંચભૂતનું કાર્ય છે તેમ દેહ પણ તેનુંજ કાર્ય છે. તથા જેમ ઘડો દૃશ્ય અને જડ છે અને દેહ પણ તેવોજ છે માટે દેહનો દૃષ્ટા હું જુદોજ છું. જન્માદિ વિકારો દેહના છે પરંતુ હું જે આત્મા છું તેના નથીજ. દેહનાં વિકારીપણાને લીધે આત્માનું વિકારીપણું સિદ્ધ થાય નહિ. જેમ

માટીમાંથી ઘડો થયો તેથી ઘડામાં જે આકાશ (પોલાણ) છે તે નવું થયું એમ ન કહેવાય. ઘડો તૈયાર થયા પછી ટીપી ટીપી વધારે છે, ઘડાને પકળ્યા પછી પરીણામ અવસ્થા થાય છે, અને ત્યાર પછી ફાટ અગર છિદ્ર પડવાથી ઘડાની વૃદ્ધ અવસ્થા થાય છે અને કુટી ગયો એટલે ઘડો નાશ થયો એમ કહેવાય છે; પરંતુ ઘડામાંનું આકાશ તો એકે વિકારથી લેવાતું નથી. કારણ કે તે નિરવયવ, અસંગ અને નિર્લેપ છે. આ શરીર પણ જન્મે છે, વધે છે, જીવાન થાય છે, ઘરડું થાય છે અને મરે છે, પણ તેમાં રહેલો આત્મા તો નિરવયવ અસંગ અને નિર્લેપ હોવાથી આકાશની જેમ અવિકારી છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

ન જાયતે પ્રિયતે વા કદા ચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે॥
(અર્થ સ્પષ્ટ છે.)

ભાવાર્થ:—આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહનું લક્ષણ સમજવાનો ઉદ્દેશ તેનું જડ સ્વરૂપ સમજી પોતાનો તેમાં જે મિથ્યા મમત્વ ભાવ છે તેના ત્યાગપૂર્વક, સ્વાત્મરૂપ સમજવા અર્થેજ ભગવાને સુચવ્યો છે. સ્થૂલ દેહ મારો નથી અને હું તો તેનો દૃષ્ટા આત્મા છું એવું જ્ઞાન થવા આત્મા અને સ્થૂલ દેહનો વિવેક ભગવત્પાદે આ પ્રકરણમાં બતાવ્યો છે. હવે સાધકને કદાચ શંકા થાય કે સ્થૂલ નહિ તો હું સુક્ષ્મ દેહ છું તેના સમાધાન અર્થે ભગવાન સુક્ષ્મદેહનું લક્ષણ કહે છે.

સૂક્ષ્મ શરીરં કિમ્ । અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતૈઃ કૃતં
સત્કર્મજન્યં સુખ દુઃખાદિ ભોગ સાધનં પંચ જ્ઞાને-
ન્દ્રિયાણિ પંચ કર્મેન્દ્રિયાણિ પંચ પ્રાણાદયઃ મનશ્ચૈકં
બુદ્ધિશ્ચૈકા એવં સપ્તદશ કલાભિઃ સહ યત્તિષ્ઠતિ તત્સૂ-
ક્ષ્મ શરીરમ્ ॥

પ્રશ્ન—સુક્ષ્મ શરીર કેને કહીએ ?

ઉત્તર—અપંચીકૃત પંચમહાભૂતથી ઉત્પત્તિ પામતું, ઉત્તમ કર્મથી પેદા થતું અને સુખ દુઃખાદિ ભોગોનું સાધન એટલે કે પાંચ જ્ઞાનની ઇન્દ્રિય, પાંચ કર્મની ઇન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એમ સત્તર તત્ત્વોથી ઘડાયેલું સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે. અર્થાત્ આ સત્તર તત્ત્વોના સમૂહનું નામ સુક્ષ્મ શરીર છે.

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાને સ્થૂલ દેહથી આત્મા જૂદો છે એ વાત પુર્વે કહી ખતાવી છે તેનો પુનઃ વિચાર કરવામાં આવે છે કે—અતિ મહીનરૂપ વીર્ય અને રૂધિરથી પેદા થયેલો સ્થૂલ દેહ ભૌતિક છે. હાડકાં, માંસ, રૂધિર, મળ, મુત્ર, કફ આદિ અનેક અપવિત્ર પદાર્થોનો ભંડાર છે. આવો અશુચિરૂપ અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ દેહ છે તે હું કેવા પ્રકારે હોઉં ? એમ નિશ્ચય થતાં મુમુક્ષુ વિચારે છે કે—દેહ તો દૃશ્ય છે અને હું દૃષ્ટા છું, તેથી હું સ્થૂલ દેહ તો અવશ્ય નથીજ. જ્યારે સ્થૂલ દેહ હું પોતે નથી ત્યારે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર જાતિ, બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો, મારામાં કદી પણ હોય જ નહિં કારણ કે તે તો દેહના છે.

આ પ્રમાણે અનુભવપૂર્વક હું સ્થૂલ શરીરનો જોનારો આત્મા છું એમ હું જાણું છું તોપણ સ્થૂલ દેહની અંદર જે સુક્ષ્મ દેહ છે તે કદાચ મારું સ્વરૂપ હોય તો ? કારણ કે જે વ્યવહાર-જવું, આવવું, સાંભળવું વિગેરે સ્થૂલ દેહથી થાય છે તે તમામ સુક્ષ્મ શરીરના આધારથીજ થઈ શકે છે, કેમકે આંખ જુએ છે, કાન સાંભળે છે, નાક સુંઘે છે, વાણી ઘોણે છે, ત્વચા સ્પર્શ કરે છે ઇત્યાદિ ક્રિયાને કરનારી ઇન્દ્રિયો તો સુક્ષ્મ દેહની છે, જેથી સૂક્ષ્મ આધારે સ્થૂલમાં ક્રિયા છે એ વાત બરાબર છે. સુક્ષ્મ દેહથીજ સ્થૂલ જીવે છે. કારણ પ્રાણો કે જે સુક્ષ્મ દેહનાં તત્ત્વ છે તેના જવાથી સ્થૂલ દેહ તો જડવત્ થાય પણ છે. સ્થૂલ દેહમાં જ્યાં સુધી સુક્ષ્મ શરીર છે ત્યાં સુધી માતા પિતા, ભાઈ ભોજન, જેન, ઇત્યાદિ સંબંધ રહે છે પરંતુ લીંગ શરીરના જવા પછી સ્થૂલ શરીરનો તમામ સંબંધ સમાપ્ત થઈ તે શરીર કાગડા કુતરાંને યોગ્ય થાય છે. સુક્ષ્મદેહમાં હું જોણું છું, હું સાંભળું છું એમ અહીં પ્રત્યય પણ દેખાતો હોવાથી સુક્ષ્મદેહ હું છું એમ મને જણાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાસુને પોતાનું સુક્ષ્મદેહજ સ્વરૂપ છે અને સુક્ષ્મ દેહ છે તે, તે પોતેજ છે એવો વિપરીત અધ્યાસ જેમ સ્થૂલ દેહમાં થયો હતો તેમ થાય છે. તેનાં નિવારણાર્થેજ આચાર્ય લગવાનને આત્માનો સુક્ષ્મ દેહથી વિવેક બતાવવા, સુક્ષ્મ દેહનાં તત્ત્વાદિનું વિવેચન કરવું પડ્યું છે. સુક્ષ્મદેહનાં તત્ત્વ સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરીએ તો તે બધાં મળી પચીસ થાય છે. અંતઃકરણ પંચક, જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક, કર્મેન્દ્રિય પંચક, પ્રાણ પંચક અને વિષય પંચક એમ પચીસની સંખ્યા થાય છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી એ પંચ મહાભૂતોથી આ પચીસ તત્ત્વ ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન થયાં છે. વેદાંત શાસ્ત્રમાં ઘણે ઠેકાણે સુક્ષ્મદેહનાં તત્ત્વોની ગણના ભિન્ન ભિન્ન કરી છે તેનો ઉદ્દેશ કોઈ સ્થળમાં કોઈ તત્ત્વનો સમાવેશ થઈ જવાથીજ છે, બાકી ભેદતા નથી. જેમકે કોઈ ઠેકાણે મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાન કર્મની ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણો મળી સત્તર તત્ત્વનો સુક્ષ્મદેહ કહ્યો છે, કોઈ સ્થળે મન અને બુદ્ધિને એકજ માની સોળ તત્ત્વનો કહ્યો છે, કોઈ ઠેકાણે સત્તર તત્ત્વો તથા ચિત્ત અને અહં-

કાર એ વધારે કહીને ઓગણીશ તત્ત્વનો કહ્યો છે અને કોઈ ઠેકાણે અષ્ટપુ-
રીમાં સતાવીશ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ કહ્યો છે. જેમકે ભગવાન શંકરાચાર્ય પો-
તાનાં વિવેક ચૂડામણિ નામનાં પ્રકરણમાં કહે છે કે:—

**વાગાદિ પञ्च શ્રવणादि पञ्च प्राणादि पञ्चाभ्रमुखानि पञ्च ।
बुद्धयाद्य विद्यापि च कामकर्मणी पुर्यष्टकं सूक्ष्म शरीर माहुः**

ભાવાર્થ:—વાણી આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો, શ્રોત્ર આદિ પાંચ
ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ આદિ પાંચ વાયુઓ, આકાશ આદિ પાંચ ભૂતો,
અંતઃકરણ, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ એ આઠ પુરીઓ મળીને
સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે ॥

વિવેચન.

સારાંશ એટલેજ છે કે તત્ત્વની ઓછી વધતી ગણના તરફ વાદવિવાદ
નહિ કરતાં, તે તમામ તત્ત્વો દૃશ્ય જડ અને વિકારી હોવાથી અનાત્મા છે
અને હું આત્મા તેનો દૃષ્ટા છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું. જે પ્રક્રિયાથી આત્મા
અસંગ, અજર, અમર, અક્રિય, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તે પ્રક્રિ-
યા ગમે તે શાસ્ત્રની હોય તોપણ માનવી. કોઈ સ્થળમાં કાર્ય કારણની એ-
કતાથી અથવા તો ભિન્નતાથી તત્ત્વોની ઓછી વધતી સંખ્યા કહી છે પણ
તે તમામ તત્ત્વો દૃશ્ય, અનાત્મા, પરીણામી અને જડ છે તેથી તેનો ત્યાગ
કરવો અને તેનાથી જૂદો જે આત્મા છે તે પરીણામ રહિત, દૃષ્ટા,
ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તેનો અપરોક્ષ રીતે દેહ નિશ્ચય કરવો. આ પ્રમાણે
સૂક્ષ્મ દેહ હું નથી એવો નિશ્ચય સૂક્ષ્મ દેહનાં તત્ત્વો અને અના-
ત્માના વિવેકથી થાય છે અને સાધક પોતાને કર્તા ભોક્તા નથી એમ
સમજે છે. કર્તા ભોક્તા ન હોવાથી સુખદુઃખાદિ સૂક્ષ્મ શરીરના ધર્મો છે
પણ મારા આત્માના નથી એમ પણ તે સમજે છે. અંતઃકરણમાં સુખદુઃખ

થાય છે તેથી તેના ધર્મ છે, પણ હું આત્મા દષ્ટા છું. યોગ્યવું, હાલવું, ચાલવું લેવું, દેવું ઇત્યાદિ કર્મેન્દ્રિયોના ધર્મ હોવાથી મારા નથી. હું આત્મા અસંગ છું. ક્રુધા, તૃપ્તા પ્રાણના ધર્મ છે. આ પ્રમાણે જેમ ઘટ દષ્ટા ઘટ નથી તેમ દેહ દષ્ટા આત્મા સુક્ષ્મદેહ નથી. એવો નિશ્ચય થતાં જીજ્ઞાસુને શંકા થાય છે કે જ્યારે હું સ્થૂળ; સુક્ષ્મ શરીર નથી ત્યારે કારણ શરીર કદાચ હોજીં તો ? આ શંકાના નિવારણાર્થે ભાષ્યકાર ભગવાન કારણ દેહથી આત્માનું વિલક્ષણપણું જાણી લેવા, તે કારણ દેહ તથા આત્માના વિવેકનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ શરીરનું નિરૂપણ કર્યા પહેલાં ઇન્દ્રિયાદિ વિષે ભગવાન વિવેચન કરે છે કે:—

શ્રોત્રં ત્વક્ ચક્ષુઃ રસના ગ્રાણમ્ इति पंच ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ श्रोत्रस्य दिग्देवता । त्वचो वायुः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः वरुणः । घ्राणस्य अश्विनौ इति ज्ञानेन्द्रिय देवताः ॥ श्रोत्रस्य विषयः शब्दग्रहणम् । त्वचो विषयः स्पर्श ग्रहणम् । चक्षुषोर्विषयः रूपग्रहणम् । रसनायाः विषयः रसग्रहणम् घ्राणस्य विषयः गंधग्रहणम् इति ॥

ભાવાર્થ:—શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના ધ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં શ્રોત્ર એટલે જ્ઞાનના દેવતા દિશા છે, ત્વચા એટલે ચામડીના દેવતા વાયુ છે, નેત્ર એટલે આંખના દેવતા સૂર્ય છે, રસના એટલે જીભના દેવતા વરુણ છે, અને ધ્રાણ એટલે નાકના દેવતા અશ્વિનીકુમાર છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના જુદા જુદા વિષયો છે. જેમકે શબ્દનું ગ્રહણ કરવું તે જ્ઞાનનો વિષય છે, સ્પર્શનું ગ્રહણ એટલે લાંગણી

થવી તે ત્વચ્ચાનો વિષય છે, રૂપનું ગ્રહણ કરવું તે એટલે આંખનો વિષય છે, આશ્લાદિક રસોનું ગ્રહણ કરવું એટલે સ્વાદનું જ્ઞાન થવું એ જિહ્વા નામ જીભનો વિષય છે. (સારી નરસી) ગંધનું ગ્રહણ કરવું તે ધ્રાણુ એટલે નાકનો વિષય છે. આ પાંચે વિષયોને પાંચે ઇન્દ્રિયો તેના દેવતા સહીત ગ્રહણ કરે છે.

વાક્પાણિ પાદ પાયૂપસ્થાનીતિ પંચ કર્મેન્દ્રિયાણિ॥
 વાચો દેવતાવહ્નિઃ । હસ્તયોરિન્દ્રઃ । પાદયોર્વિષ્ણુઃ । પા-
 યોર્મૃત્યુઃ । ઉપસ્થસ્ય પ્રજાપતિઃ ઇતિ કર્મેન્દ્રિય દેવતાઃ ॥
 વાચો વિષય ભાષણમ્ । પાણ્યોર્વિષયઃ વસ્તુ ગ્રહણમ્ ।
 પાદયોર્વિષયઃ ગમનમ્ । પાયોર્વિષયઃ મલત્યાગઃ । ઉપ-
 સ્થસ્ય વિષયઃ આનંદ ઇતિ.

ભાવાર્થઃ—વાણી, હાથ. પગ, ચરણ, ગુદા, લિંગ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં અગ્નિ વાણીના દેવતા છે, ઇન્દ્ર હાથના દેવતા છે, વિષ્ણુ પગના દેવતા છે, મૃત્યુ એટલે યમરાજ ગુદાના દેવતા છે, અને ઉપસ્થ એટલે શિશ્ન ઇન્દ્રિયના દેવતા પ્રજાપતિ છે. ભાષણ કરવું—બોલવું એ વાણીના વિષય છે. વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરવું એ હાથનો વિષય છે, હાલવું ચાલવું એ ચરણોનો વિષય છે, મળ ત્યાગ કરવો તે ગુદાનો વિષય છે અને વિષય ભોગનો આનંદ તે લીંગનો વિષય છે. આ પાંચે વિષયોને પોત પોતાના દેવતા સહીત પાંચે કર્મ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે.

વિવેચન.

જે પક્ષમાં સૂક્ષ્મ શરીરનાં પચીશ તત્ત્વો છે તે પક્ષમાં પાંચ વિષયો,

પાંચ પ્રાણ, પાંચ સ્થાનની ઇન્દ્રિયો, પાંચ કર્મની ઇન્દ્રિયો અને પાંચ અંતઃકરણોનું ગ્રહણ કર્યું છે. અંતઃકરણ જોકે એક છે પરંતુ પોતાની બિન્ન વૃત્તિને લીધે, તેના મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકાર એવા ભેદ પડે છે. દેહની અંદર જ્ઞાન સુખ આદિનું સાધનરૂપ કરણ તેનું નામ અંતઃકરણ. જે કાંઈ પણ કામ કરવાનું પ્રથમ જે સ્થૂરણ થાય છે તે સ્થૂરણ અંતઃકરણનું સ્વરૂપ છે. આ અંતઃકરણના દેવતા વિષય છે તેથી સ્થૂરણ થાય છે. મન એટલે જે આગમનું સ્થૂરણ થાય છે તે આગમ નિશ્ચય કરી ક્રિયામાં મુકવી કે ન મુકવી એવો જે વિકલ્પ થાય છે તે. કશું છે કે સંકલ્પ વિકલ્પાત્મકં ચિત્તમ્. ચંદ્રમા મનસો દેવતા ચંદ્રમા મનના દેવતા છે, અને તેનાથીજ સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે. જે કામ કરવા ધાર્યું હોય તેનો નિશ્ચય કરનારી જે વૃત્તિ તે બુદ્ધિ. નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મક છે. બુદ્ધિના પ્રજ્ઞા દેવતા છે, તેણે કરી નિશ્ચય થાય છે. કયા પ્રકારે કામ કરવામાં આવે તો તે સાધું થાય એમ જે ચિંતન કરે છે તેનું નામ ચિત્ત. નારાયણ ચિત્તના દેવતા છે, તેણે કરી ચિત્ત સ્મરણ કરે છે. કામ કરવામાં જે હું અભિમાન-બાળી વૃત્તિ છે, તેજ અહંકાર છે. અહંકારના દેવતા રૂદ્ર છે તેણે કરી અભિમાન થાય છે. એકજ માણસ જેમ નાખી નાખી નોકરીથી નાખા નાખા નામથી જણાય છે તેમ અંતઃકરણ એકજ છે છતાં અનેકરૂપે વૃત્તિભેદે જણાય છે. સારાંશ એટલે છે કે એ અંતઃકરણ જડ છે અને તેનો દટા હું આત્મા અસંગ હોવાથી સુખ દુઃખાદિ જે અંતઃકરણના ધર્મો છે તે મારા નથી એમ અનુભવપૂર્વક જાણવું એજ કર્તવ્યરૂપ છે.

વ્યાન, સમાન, ઉદ્ધાન, પ્રાણ અને સમાન એ પાંચ પ્રાણ કહેવાય છે. દેહમાં સાંધા વાગવા રૂપી ક્રિયા વ્યાન કરે છે, અને સર્વ સ્થળે શરીરમાં ફેરે છે. શરીરમાં નાભિસ્થાનમાં સમાન વાયુ રહે છે. આપણે અન્ન જગ જે કાંઈ ખાનપાન કરીએ છીએ તેના પ્રથમ સ્થૂળ, મધ્યમ અને સૂક્ષ્મ એવા ત્રણ ભેદ પડે છે. ઘણેજ સૂક્ષ્મ ભાગ જે અનુભાંથી થાય છે તે હૃદયપર આવી

પહોંચી મન બુદ્ધિને પુષ્ટિ આપે છે અને જગનો જે સૂક્ષ્મતર ભાગ થાય છે તે પ્રાણને પોષે છે. અન્ન તથા જલનો સ્થૂત ભાગ મગ મુતરરૂપે નિરર્થક શુદ્ધ અને ઉપસ્થદ્વારા ચાલ્યો જાય છે પણ બાકીના અન્ન જલના મધ્યમ રસ રૂપી ભાગને સમાન વાયુ નાડી એટલે નસોદ્વારા શરીરમાં રોમરોમમાં પહોંચાડે છે અને તે રસનું પરીણામ રૂધિર અને માંસ છે કે જેનાથી કાયામાં પુષ્ટિ આવે છે. બધો તરફ શરીરમાં અન્ન જગનો રસરૂપ ભાગ ન પહોંચે તો પુષ્ટિ આવતી તરી જોમ સરો માગી બગીચામાં ફુવામાંથી પાણી કાઢી ધોરીયાદ્વારા સર્વત્ર પહોંચાડે છે તેમ આ શરીર રૂપી બાગમાં સમાન વાયુ રૂપી માગી અવયવ તથા રોમરૂપી વૃક્ષોને અન્ન જગના રસરૂપી પાણીને નાડીઓદ્વારા પહોંચાડી આખી શરીરની વાડીને ખીતતી રાખે છે. ત્રીજો ઉદ્ધાન નામનો પવન કંઠમાં રહે છે. અને અન્ન પાન જે ખાય છે પીાય છે તેના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો કરવારૂપ ક્રિયા કરે છે. હિતા નામની નાડીમાં સ્વપ્ન તથા હેઠડી આ પવન દેખાડે છે. પ્રાણ હૃદયમાં રહે છે અને રાત દિવસ મળીને ૨૧૬૦૦ શ્વાસોચ્છવાસરૂપી કર્મ કરે છે. અપાન વાયુ ગુદસ્થાનમાં રહી મળત્યાગ કરાવે છે. આ પ્રાણો દશ્ય તથા જાણી શકાય તેવા હોવાથી તેનો દષ્ટાઆત્મા જે હું તે તેના ક્ષુધાનૃપાદિ ધર્મોમાં કેમ મારા છે તેની મમત્વ બુદ્ધિ કરૂં. એ પ્રકારનો જે વિચાર છે તે કર્તવ્યરૂપ છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ. રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો છે અને તે અનુક્રમે શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ઘ્રાણના છે તેથી તે મારા નથી. હું આત્મા તો અવિકારી હોવાથી વિકારી વિષયોથી ભિન્ન છું એવો જે અનુભવપૂર્વક વિચાર છે તેજ પરમ કલ્યાણીપ્રવૃત્તિ છે.

**કારણ શરીરં કિમ્ । અનિર્વાચ્યાનાદ્યવિદ્યારૂપં
શરીરં દ્વયસ્ય કારણમાત્રં સત્સ્વસ્વરૂપાઙ્ગજ્ઞાનં નિર્વિક-
લ્પરૂપં યદસ્તિ તત્કારણ શરીરમ્ ॥**

ભાવાર્થ:—માયાને સાચી કે જુડી કહી શકાતી નથી કારણ કે જુડી કહીએ તો તેનાથી જગત્ની ઉત્પત્તિ ન બને અને સાચી કહીએ તો જ્ઞાનથી તેનો નાશ ન થઈ શકે. જેમ દોરડીમાં ભાસેલા બ્રાંતિરૂપ સાપને મિથ્યા માનીએ તો તેનાથી લયકંપાદિ ન બને અ સાચો માનીએ તો વિચારથી તેનો નાશ નબની શકે. “આ કારણથી માયાને કે તે સાપને સત્ય અસત્યથી વિવક્ષ્ય અનિર્વચનીયરૂપ માનવાં પડે છે” આ પ્રમાણે માયા અનિર્વચનીય છે એટલે કે તે સાચી પણ નથી અને જુડી પણ નથી પણ કેવળ ભાસમાત્ર છે એટલે કે જે માયા ઉત્પત્તિ રહિત અનાદિ, અવિદ્યા (અજ્ઞાન) રૂપ તેમજ સ્થુત સુક્ષ્મ શરીરનાં બીજરૂપ છે. સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન કે જે નિર્વિકલ્પરૂપ માયા છે તેજ કારણ શરીર કહેવાય છે.

વિવેચન.

જેમ સ્થુત સૂક્ષ્મથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે તેમ ત્રીજા કારણ દેહથી પણ પોતાને ભિન્ન જાણી શકે એ માટે ભગવત્પાદ કારણ દેહ અને આત્માના વિવેકનું નિરૂપણ થવા કારણ દેહના સ્વરૂપને ઓળખાવે છે. સ્થુત સુક્ષ્મનું જે કારણ છે તેજ કારણ દેહ અવિધારૂપ કહેવાય છે. સ્થુત દેહ અને સુક્ષ્મદેહની અપેક્ષાથી ત્રીજા કારણ દેહ અજ્ઞાન રૂપ કહ્યો છે. અજ્ઞાનજ કારણદેહ છે એ આખત શંકા થાય તો તેનું નિવારણ વિચાર કરવાથી થઈ શકે છે. સ્થુત અને સુક્ષ્મ દેહ અજ્ઞાનનાં કાર્ય હોવાથી તેનું કારણ અજ્ઞાન પોતેજ કારણદેહરૂપ છે, જે પ્રકારે સ્થુત અને સુક્ષ્મ દેહનો આત્મા દ્રષ્ટા છે તેજ પ્રમાણે કારણ દેહનો પણ દ્રષ્ટા છે. કાષ્ઠ જ્ઞાસુ શંકા કરે કે ‘જેમ સ્થુત તથા સૂક્ષ્મ દેહ તો તેનાં તત્ત્વોની પ્રસિદ્ધિ પણ જાણ થતી હોવાથી દ્રષ્ટા છે અને હું આત્મા દ્રષ્ટા છું તેમ કારણ દેહ-

રૂપ અજ્ઞાનનો પ્રસિદ્ધ અનુભવ થતો હોય તો તેના દ્રશ્યરૂપે હું આત્મા છું એમ અનુભવ થાય.” આ શંકા ઘટતી નથી કારણ કે ત્રણ પ્રકારથી અજ્ઞાન-રૂપ કારણ દેહનો અનુભવ થાય છે. “સ્થુલ તથા સુક્ષ્મ દેહને હું જાણું છું પણ હું મને જાણતો નથી જે હું કાણુ છું” એવું નામજ અજ્ઞાન છે. આપું કથન અજ્ઞાન સિવાય અન્યથા કેમ બની શકે? આ અજ્ઞાનનો તું દ્રશ્ય છે એમ ગુરુ શિષ્યને કહે છે તે બરાબર છે કારણ કે “હું મને નથી જાણતો” એમ જોલણું તે જ્ઞાનવિના બને નહિ અને “હું મને નથી જાણતો” એવું જોણું જાણ્યું છે, તેજ તું જ્ઞાનરૂપ છે. જ્ઞાનવિના આવા પ્રકારનું જાણણું કે જોલણું બની શકેજ નહિ. જો તું જ્ઞાનરૂપ ન હોય ને અજ્ઞાની જડ-રૂપ હોય તો “હું મને નથી જાણતો” એવું કહેવું તારાથી બની શકેજ નહિ. માટીનો ઘડો જડ તથા જ્ઞાન વિનાનો હોવાથી “હું મને જાણતો નથી, એમ કોઈ દિવસ કહેતો નથી પણ તું તો તેમ કહે છે માટે ‘હું મને નથી જાણતો, એ જે તારું કથન છે તે અજ્ઞાન છે અને એ અજ્ઞાન દ્રશ્ય છે અને તેનો તું દ્રશ્ય છે. આ પ્રમાણે તું અજ્ઞાનરૂપ કારણ શરીરનો જ્ઞાતા હોવાથી તેથી તું જુદો અવિનાશી ચૈતન્ય આત્મા છે એમ સમજ. તું કદાચ એમ કહે કે, ‘હું અજ્ઞાની છું’ તો અજ્ઞાનને પ્રથમ દ્રશ્યરૂપે તે જાણ્યું છે અને ત્યાર પછી તેનો પોતામાં અધ્યારોપ કરી ‘હું અજ્ઞાની છું’ એમ કહે છે તેથી પણ અજ્ઞાનને જાણવાવાળો તું આત્મા જુદો છે એ બાબત બરાબર સિદ્ધ થાય છે, તું કદાચ એમ કહે કે ‘હું અજ્ઞાનથી જુદો નથી’ તો હું અજ્ઞાની છું એમ તટસ્થપણે કહેવું બનેજ નહિ. આ માટે તું પોતે શરીર જાણું છે, પાતળું છે, ગોરું છે ઇત્યાદિ સ્થૂલ દેહના ધર્મોને જાણનારો આત્મા સ્થૂલ દેહથી જુદો છે” એમ સિદ્ધ થાય છે છતાં હું જડો છું, હું પાતળો છું એમ તું માની લે છે તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનને દ્રશ્યરૂપ જાણીને ભૂલથી તું ‘હું અજ્ઞાની છું, એમ અધ્યારોપ કરે છે. વિચારપૂર્વક જો તું જો તો અજ્ઞાનનો જ્ઞાતા અજ્ઞાનથી તું જુદો છે અને હું અજ્ઞાની છું એવું તારું કથન બ્રાંતિરૂપજ છે, તેમ તેવું કથન તું જ્ઞાનરૂપ આત્મા અજ્ઞાનથી

જે જુદો ન હોત તો બનત નહિ પણ જુદો છે એ વાત સિદ્ધ છે. અસત્ આવરણ અને અભાન આવરણ એવાં બે અજ્ઞાનનાં કાર્ય છે તેને તું જ્ઞાન-રૂપ આત્મા જાણે પણ છે. તેને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે “તું આત્માને જાણે છે” ત્યારે તું એમ જવાબ આપ કે “આત્મા એવી વસ્તુ હોય તો હું તેને જાણુંને? એટલે આત્મા છે પણ નહીં અને દેખાતો પણ નથી એમ તારું કહેવું છે. આ કથનમાં આત્મા છે નહિ એનું નામ અસદાવરણ અને દેખાતો નથી તેનું નામ અભાનાવરણ જાણવું. આત્મા છે નહિ અને દેખાતો પણ નથી એમ જે જાણનાર તું પોતેજ તે આત્મા છે. હું આત્મા નથી પણ કર્તા ભોક્તા મનુષ્ય છું અને સવાલ જવાબ મને આવડતા નથી વગેરે જે અજ્ઞાનનાં કાર્યો, તે બધાંને તું જાણનારો જ્ઞાનરૂપ આત્મા છેજ, માટે અજ્ઞાનરૂપ કારણ દેહમાંથી અધ્યાસને દુર કરી, આત્માનું તેનાથી ભિન્નપણું સમજી, તેમાં લેપાતો નહિ. આ પ્રકારે ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય જ્ઞાસુનું શ્રેય થવા આત્મજ્ઞાનાર્થે આત્માનો કારણ દેહથી વિવેક બતાવે છે.

અવસ્થાત્રયં કિમ્ । જાગ્રત્સ્વપ્ન સુષુપ્ત્યવસ્થાઃ ॥

પ્રશ્ન:—અવસ્થા ત્રણ કહેવાય છે તે કય ?

ઉત્તર:—જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ.

જાગ્રદવસ્થા કા શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયૈઃ શબ્દાદિ વિષયૈશ્ચ જ્ઞાયતે ઇતિ યત્ સા જાગ્રદવસ્થા । સ્થૂલ શરીરાભિમાની આત્મા વિશ્વ ઇત્યુચ્યતે ॥

પ્રશ્ન:—જાગ્રત્ અવસ્થા કોને કહેવાય ?

ઉત્તર:—ત્રણ આદિ પાંચ ઇન્દ્રિય અથવા શબ્દ આદિ પાંચ વિષયથી જે જાણવામાં આવે એટલે શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને નાસિકા એ.

પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી જે અવસ્થામાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોનું અનુક્રમે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે ઇન્દ્રિયોદ્વારા શબ્દ આદિ સ્થૂલ ભોગોને જીવાત્મા ભોગવે છે તે સમયની સ્થિતિને જગત્ અવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થાનું અભિમાની ચૈતન્ય સ્થૂલ શરીરનો અભિમાની જે આત્મા છે તે વિન્ધ કહેવાય છે અને સ્થૂલ ભોગોનો ભોક્તા આ વિશ્વરૂપ આત્મા પોતાની જગત્ અવસ્થાથી ભિન્ન એટલે તટસ્થ છે કારણ કે જગત્ અવસ્થા મિથ્યારૂપ છે અને આત્મા ચૈતન્યરૂપ નિત્ય છે.

વિવેચન.

ભાષ્યકાર ભગવાન શંકરાચાર્ય સ્થૂલ સુદૃઢ અને કારણ દેહની જે જગત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થા છે તેનાં લક્ષણો કહી બતાવે છે. ત્રણે શરીરની અવસ્થાઓ અંગભૂત હોવાથી તે સંબંધે ન્યાસિધી જાણવામાં આવે નહિ ત્યાંસિધી દેહનો આત્માથી યથાર્થ વિવેક થયો ન કહેવાય, ઇન્દ્રિયોથી શબ્દાદિનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેને જગત્ અવસ્થા કહેવાય છે. જગત્ એ છીએ તેનું નામ જગૃતિ સ્થિતિ. આ અવસ્થાનો વ્યવહાર જેતાળીશ તત્વોથી માન્યો છે. જ્ઞાનકર્મની ઇન્દ્રિયો તથા તેના દેવતાઓ મળી વીશ તત્વ, પાંચ વિષયો મળવાથી પચીશ, વચન, આદાન, ગમન, આનંદ અને વિસર્ગ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો મળવાથી ત્રીશ, ચાર અંતઃકરણ-સંકરૂપ, નિશ્ચય, ચિંતન અને અભિમાન એ ચાર તેના વિષયો, તથા દેવતાઓ મળી બાર તત્વો મળવાથી જેતાળીશ તત્વો જગત્ અવસ્થામાં હોય છે. એકાદ તત્વના વધવા ઘટવાથી જગદવસ્થાનો વ્યવહાર ઓછો વધતો થાય છે. જગતાં તે સુતાં સુધી જે ક્રિયા થાય છે તેને હું જાણું છું એમ નિશ્ચયથી સમજવું તે આત્માનો જગૃત અવસ્થાથી ભિન્ન અનુભવરૂપ વિવેક કહેવાય. વિશેષ કરીને આ અવસ્થાનો વ્યવહાર નેત્રથી થાય છે, તેથી નેત્રસ્થાન વાળી જગત્ અવસ્થા કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં વૈખરી વાણી છે. જે વાણી ૧ કંઠ, ૨ તાલ,

૩ ઓષ્ઠ, ૪ નાસિકા, ૫ દાંત, ૬ નાસિકા, ૭ શ્રુત્યા, અને ૮ શીર (માથુ) એમ આઠ સ્થાનથી બોલાય છે તેને શાસ્ત્રમાં વૈષ્ણવી કહી છે. સુખદુઃખાદિના જે સારા નરસા પ્રસંગો આવ્યા કરે છે તે આ અવસ્થાના સ્થૂળ ભોગો કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં ક્રિયારૂપ શક્તિ છે. રાગદ્વેષને લઈને જે રાજસી ક્રિયા થાય છે તેવો રજ્જેગુણ આ અવસ્થામાં પ્રધાન છે. અકાર ઉકાર અને મકાર જે ઓંકારની માત્રાઓ છે તેમાંથી અકાર માત્રા આ અવસ્થામાં કહી છે. બુદ્ધિમાં આત્માનો જે આભાસ તે વિશ્વ નામનો અભિમાની ચેતન આ અવસ્થાનો છે. હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું એમ માનનારો જીવ, તેજ વિશ્વ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પચીસ તત્વ સ્થૂળ દેહનાં અને આઠ તેની અવસ્થાનાં એમ મળી તેત્રીસ તત્વો થયાં તે બધાં જડ દ્રવ્ય અને વિકારી હોવાથી હું આત્મા તેનો દ્રષ્ટા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું એવું જે અનુભવપૂર્વક સમજવું તેનું નામજ કર્તવ્ય છે.

સ્વપ્નાવસ્થા કેતિ ચેત્ । જાગ્રદવસ્થાયાં યદ્ દૃષ્ટં ય-
ચ્છૃતં તજ્જનિતવાસનયા નિદ્રાસમયે યઃ પ્રપંચઃ પ્રતીયતે
સા સ્વપ્નાવસ્થા । સુક્ષ્મશરીરાભિમાની આત્મા તૈજસ
ઇત્યુચ્યતે ॥

પ્રશ્ન૦—સ્વપ્નાવસ્થા કેાને કહેવાય ?

ઉત્તર૦—જાગ્રત્ અવસ્થામાં જે કાંઈ દેખાય છે અને સંલગાય છે તેથી ઉત્પન્ન પામતી વાસનાનો આત્મામાં સંસ્કાર અને તેથી જે નિદ્રા સમયમાં પ્રપંચ એટલે જાગ્રત્ પ્રતીત થાય છે તે સમયને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થા સુક્ષ્મ શરીરમાં થાય છે. આ સુક્ષ્મ શરીરના અભિમાની આત્માને તૈજસ કહેવાય છે, કારણ કે વાસનામયી જે ભોગ છે તેનો ભોક્તા

આત્મા તેજસ્વ્ય એટલે પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશમાન અને અવસ્થા-
ના સાક્ષી તૈજસ છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં કંઈ સ્થાન છે, મધ્યમાં વાણી
છે, પ્રવિવિક્ત ભોગ છે, જ્ઞાન શક્તિ છે, સત્ત્વ ગુણ છે, ઉકાર માત્રા
છે અને તૈજસ અભિમાની છે. જગત્ અવસ્થાના દીઠલા અને સાંભ-
ળેલા વિષયોનો સંસ્કાર અંતઃકરણમાં રહ્યો હોય છે તેથી ગાડી ઘોડા,
નદી, પર્વત ઇત્યાદિ અનેક પ્રપંચો સુતા પછી દેખાય છે તે સમયને
સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. કંઈમાં 'હિતા, નામની નાડીમાં ઉત્પન્ન પામતી
હોવાથી સ્વપ્નાવસ્થાનું કંઈ સ્થાન કહ્યું છે. સુક્ષ્મ વાસનામય ભોગ
પ્રવિવિક્ત ભોગ કહેવાય છે. જગત્ અવસ્થાના રથુલ ભોગ જેમ ક્રિયા
શક્તિદ્વારા જાણવામાં આવે છે તેમ જ્ઞાનશક્તિદ્વારા સ્વપ્નના સુક્ષ્મ
ભોગો જાણાય છે. જગત્માં ક્ષમા દયા આદિ ઉત્તમ ગુણોની પ્રાપ્તિ
થતી હોવાથી કાંઈ પક્ષમાં તેનો સત્ત્વગુણ કહ્યો છે તે બરાબર છે
વિશેષે કરીને ક્રિયા થતી હોવાથી રજ્જેગુણ જગત્નો કહ્યો છે. તે
પણ હીક છે. સ્વપ્નામાં ક્રિયાનો ખાસ કરીને અભાવ હોય છે પરંતુ
વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે માટે તેની જ્ઞાનશક્તિ કહી છે અને જ્ઞાન થયું
એ સત્ત્વગુણથી હોવાથી તેનો સત્ત્વગુણ કહ્યો તે પણ બરાબર છે
પ્રણવની બીજી માત્રા ઉકાર સ્વપ્નમાં કહી છે અને સુષુપ્તનો ભોક્તા
અભિમાની તૈજસ છે તે સ્વપ્નાનો ચૈતન્ય છે. સારાંશ સુક્ષ્મ દેહનાં
અંતઃકરણ, પ્રાણ, વિષય, કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કંઈ સ્થાન
આદિ આઠ મળી જે તેત્રીશ તત્ત્વો છે તે બધાં દૃશ્ય છે
અને આત્મા તેનો દૃશ્ય છે. સ્વપ્ન સહીત સુક્ષ્મ દેહનો જ્ઞાતા
હોવાથી હું આત્મા જૂદો છું એવો જે વિવેક થાય છે તે બરેબર
મોક્ષનો સાધક અને બંધનો બાધક છે.

અતઃ સુષુપ્ત્યવસ્થા કા । અહં કિમપિ ન જા-

નામિ સુખેન મયા નિદ્રાનુભૂયત ઇતિ સુષુપ્ત્યવસ્થા ।
કારણ શરીરાભિમાની આત્મા પ્રાજ્ઞ ઇત્યુચ્યતે ॥

પ્રશ્ન૦ — સુષુપ્તિ અવસ્થા કોને કહીએ ?

ઉત્તર૦ — ‘હું સુખેથી સૂતો હતો તેથી મને કાંઈ ખગર નથી, એમ આનંદ-પૂર્વક અનૂભવ જે સમયમાં થાય છે તે સમયને સુષુપ્તિ કહે છે. શ્રુતિમાં લખ્યું છે કે સુખમહમસ્વાપ્સં ન કિંચિદવોદિષમ્ હું સુખથી સૂતો હતો પણ કાંઈ જાણતો નથી. આ અવસ્થાને કારણશરીર કે આનંદમયકોશ કહે છે. આ અવસ્થાનો અભિમાની આત્મા પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે. પોતાનાં આનંદરૂપ સ્વરૂપનાં ભાન રહિત જે અજ્ઞાન, તેનો સાક્ષી આત્મા તે પ્રાજ્ઞ. ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પોતાની ચેતના શક્તિથી વાસનામય વિષયોને સારીરીતે જાણે અથવા ભોગવે તેને પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે આનંદ મુક્તચેતોમુખઃ આનંદ ભોક્તા ચેતનરૂપ જ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં છે.

વિવેચન.

હવે આચાર્ય ભગવાન કારણદેહ અને તેની અવસ્થા સુષુપ્તિએ ઉભયને સાક્ષીરૂપ આત્મા ઉભયથી ભિન્ન છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવે છે. કારણ દેહનાં તત્ત્વો તે સુષુપ્તિનાં તત્ત્વો છે. સુષુપ્તિનાં આઠ તત્ત્વો આ છે—હૃદય સ્થાન, પશ્યંતીવાચ્યા, આનંદભોગ, દ્રવ્યશક્તિ, તમો ગુણ, મહાર માત્રા અને પ્રાજ્ઞ અભિમાન ચેતન્ય. ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ વૃત્તિ સહીત બુદ્ધિ, જે વખતે કારણરૂપ અજ્ઞાનમાં હવ પામી રહે છે તે વખતે જાગૃત તથા સ્વપ્નનો વ્યવહાર લેશ પણ જાણતો નથી એવી જે ગાઢ નિદ્રા તેજ સુષુપ્તિ કહેવાય છે. શબ્દાદિ વિષયોનો કે સ્વપ્નપ્રપંચોનો જેમાં અભાવ તે સુષુપ્તિમાં થતા આનંદને ‘હું સુખેથી સૂતો હતો તેથી જાણતો નથી, એમ બોલી પ્રાવઃકાળમાં આત્મા જાણતો હોવાથી દષ્ટા છે

અને સુષુપ્તિ દશ્ય છે. આવા પ્રકારની સ્મૃતિથી સુષુપ્તિમાં સુખ છે એવો અનુભવ સવારનો જણાવનારો તથા નિદ્રામાં કરનારો જે છે તેજ આત્મા છે કારણ કે સુષુપ્તિમાં અનુભવ સુષુપ્તિમાં ન થયો હોય તો સવારમાં 'સુષ્પે સુતો હતો, એમ કેમ કહી શકાય? જેનો અનુભવ થયો હોય તેનીજ સ્મૃતિ થાય છે.

કાંઈ એમ શંકા કરે કે જે સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિમાં અનુભવ આત્માને થતો હોય તો તે, તેજ વખતે નહિં જણાવતાં સવારમાં કેમ જણાવે છે? આનો ઉત્તર એટલોજ છે કે પાણીમાં ડુબી ગયેલો હીરામણિ હાર પાણીમાં ડુબકી મારનારને હાથ આવતાં છતાં તે પાણીની બહાર આવ્યા પછીજ કેમ જણાવે છે? સારાંશ જે વખતે સુષુપ્તિ અવસ્થા થાય છે તે વખતે સર્વ ઈન્દ્રિયો તથા મન, બુદ્ધિ આદિ અંતઃકરણનો અજ્ઞાનમાં લય થાય છે તેથી તે કાળે થતા અનુભવને જણાવવાને વાણી આદિ કારણ (સાધન) નથી માટે કહેવાતું નથી. જેની પાસે આનંદ જાહેર કરવો છે તે બીજા સાંભળનાર પણ સુષુપ્તિમાં તો છેજ નહિ તેથી જાગીનેજ કહેવાય છે. પાણીમાં વાણીની પ્રવૃત્તિ નથી તેથી હીરામણિ હારની અન્ય હસ્તપાદાદિથી શોધ કર્યા છતાં તેની પ્રાપ્તિના સમાચાર અથવા તો અંદર થયેલા આનંદનો અનુભવ, પાણી બહાર આવ્યા પછી જ જણાવી શકાય. આ આઠ તત્ત્વોવાળો કારણદેહ સુષુપ્તિ અવસ્થા સહીત દશ્ય છે અને તેનો દૃષ્ટા હું આત્મા અવિકારી અજ-ગો છું, એવો વિવેક આચાર્ય લગવાને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જરૂરનો સમજી કર્યો છે.

પંચકોશાઃ કે । અન્નમયઃ પ્રાણમયઃ મનોમયઃ વિજ્ઞાનમયઃ આનંદમયશ્ચેતિ ॥

પ્રશ્ન૦—પાંચ કોશ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર૦—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશ કહેવાય છે.

અન્નમયઃ કઃ । અન્નરસેનૈવ ભૂત્વા અન્નરસેનૈવવૃદ્ધિઃ
પ્રાપ્ય અન્નરૂપપૃથિવ્યાં યદ્વિલીયતે તદન્નમયઃ કોશઃ
સ્થૂલ શરીરમ્ ॥

પ્રશ્ન૦—અન્નમયકોશ કોને કહેવો ?

ઉત્તર૦—અન્નરસવડે ઉત્પન્ન થઇ, અન્નરસવડેજ વૃદ્ધિ પામી અન્નરૂપ પૃથ્વીમાં
જેનો વિલય થાય છે તે અન્નમયકોશ કહેવાય.

વિવેચન.

તરવારને જેમ આન હોય છે તેમ દેહને કોશ છે. માતાએ આર્ધસ્રા
અન્નનું પરીણામ રૂધિર અને વીર્ય થાય છે. આ રજવીર્યથી સ્થૂલદેહ પેદા
થાય છે, અને તે માતાના આર્ધસ્રા અન્નમાંથી ઉત્પન્ન પામતાં દૂધવડે જીવે
છે, દાંત આવ્યા પછી અન્નથી જીવે છે. અન્ય જીવોને આ સ્થૂલ દેહ અન્ન-
રૂપ ભક્ષ્ય છે. અન્ન વિના સ્થૂલ દેહ જીવતો નથી અને જ્યારે મરે છે ત્યારે
અન્નરૂપ પૃથ્વીમાં તેનો લય થાય છે. ધનને ઢાંકવાવાળા ભંડારને પણ કોશ
કહે છે. આત્મા અન્નમય શરીરથી ઢાંકાય છે માટે સ્થૂલ દેહને અન્નમયકોશ
કહ્યો છે. આ કોશ દશ્ય છે અને હું આત્મા તેનો જાણનારો દાંટા છું.
તથા કોશાતીત છું એવો જે નિશ્ચય, તેજ અન્નમયકોશનો અને આત્માનો
વિવેક કહેવાય છે.

પ્રાણમયઃ કઃ । પ્રાણાદિ પંચવાંયવઃ વાગાદીંદ્રિ-
યપંચકં પ્રાણમયઃ ॥

પ્રશ્ન૦—પ્રાણમયકોશ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર૦—પાંચ પ્રાણુ અને વાણી આદિ પાંચ કર્મ ઇન્દ્રિય મળી પ્રાણુમય કોશ થયો છે. શરીરમાં જોટલા પ્રકારની ક્રિયા થાય છે એ સર્વનું કારણુ પ્રાણુમય કોશ છે.

(જેમ એકખીજાં પડ એકખીજાને આધારે હોય છે તેમ પ્રાણુમયના આધારે અન્નમયકોશ રહે છે. આ પ્રાણુમયકોશ પણ આત્મા નથી કારણુ કે એ વાયુના વિકારરૂપ છે, બાહ્યાંતર વાયુના સમાન તે આવાગમન કરે છે. ઇષ્ટાનિષ્ટ, કે પર અપરને, પ્રાણુમયકોશ જાણતો નથી, અને તે સર્વદા પરતંત્ર છે.)

**મનોમયઃ કોશઃ કઃ મનશ્ચજ્ઞાનેન્દ્રિયપંચકં
મિલિત્વા ભવતિ સ મનોમય કોશઃ ॥**

પ્રશ્ન૦—મનોમય કોશ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર૦—મન અને પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય મળીને જે થાય છે તે મનોમયકોશ કહેવાય છે. આ મનોમય કોશ ઇન્દ્રિયક્રિયારૂપ છે કારણુ કે જે વસ્તુની ઇન્દ્રિય આત્મામાં પ્રગટે છે તે ઇન્દ્રિય મનોમયકોશની સહાયથી થાયછે.

વિવેચન.

આ મનોમયકોશથી વસ્તુઓમાં ‘હું’ અને ‘મારું’, એવી કલ્પનાઓ થયા કરે છે. નામ આદિ ભેદની રચનાથી ભરેલો આ બળવાન કોશ પોતાથી પહેલાંના કોશોને પૂર્ણ કરી વૃદ્ધિ પામે છે. ઇન્દ્રિયો જે પાંચ છે તે હોતા સમાન છે. વિષયો છે તે ધીની ધારા જેવા છે. અને વાસનાઓ છે તે કાષ્ઠ સમાન છે. મનોમયકોશ છે તે અગ્નિ સમાન છે. આ અગ્નિ સમાન મનોમય-કોશ સમસ્ત પ્રપંચને દેખાડે છે. જેને અવિદ્યા કહે છે તે મનથી જુદી નથી. જે મન છે તેજ સંસારરૂપ બંધનનાં કારણરૂપ અવિદ્યા છે. મનનો નાશ થાય તો સમગ્ર પ્રપંચ નાશ પામે છે. મન વૃદ્ધિ પામે તો પ્રપંચની પણ

સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ થાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં બીજું કંઈ નથી છતાં, મનજ પોતાની શક્તિથી સમગ્ર પ્રપંચને પ્રગટ કરે છે અને જગતમાં પણ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ મનથીજ થાય છે. સ્વપ્ન અને જગતમાં તફાવત ન હોવાથી સધળો પ્રપંચ મનના મનોરથ સમાન છે. સુષુપ્તિમાં જ્યારે મનનો લય થાય છે ત્યારે શેષ કંઈ પણ હેતુ નથી એ વાત સૌ કાંઈ અનુભવે છે માટે પુરૂષને જે સંસાર છે તે મનેજ કલ્પી કાઢેલો છે પરંતુ વાસ્તવીક નથી. જેમ વાયુથી વાદળાં થાય છે અને વિખેરાય છે તેમ બંધ મોક્ષને કલ્પનાર મનજ છે. દોરડાંવડે મનુષ્ય જેમ પશુને બાંધે છે તેમ આ મન દેહ આદિ સધળા વિષ-યોના રાગ પ્રગટ કરી તે રાગરૂપ રાંઠવાથી પુરૂષને બાંધી લે છે અને પાછું તેનું તેજ મન ભોગોમાં વિરતિ પ્રગટ કરી પુરૂષને બંધનથી મોકળો પણ કરે છે. આ ઉદ્દેશથી મનજ મનુષ્યને બંધન-મોક્ષમાં હેતુરૂપ છે. રજ્જેગુણ અને તમોગુણથી મેલું મન બંધન હેતુ છે અને એ ગુણોથી રોહિત થઈ શુદ્ધ સત્વમય બન્યું હોય તો મોક્ષનો હેતુ છે. વિવેક વૈરાગ્યરૂપ ગુણોદકથી મન શુદ્ધ થાય છે અને મોક્ષ આપી શકે છે માટે પ્રાજ્ઞ મુમુક્ષુએ પ્રથમ વિવેક તથા વૈરાગ્યને દૃઢ કરવાં જોઈએ. વિષયરૂપી વનમાં આ મનરૂપી મહાન વાઘ ભમે છે માટે મુમુક્ષુએ તે વનમાં જવું ઉચિત નથી. ભોક્તાના માટે સ્થુલ-સુક્ષ્મ-વિષયજાળને, શરીર, વર્ણ, આશ્રમ તથા જાતિભેદને, અને ગુણ, ક્રિયા, કારણ તથા તજ્જન્ય ફળોને, જન્મ આપનાર, આ અનાદિ અવિદ્યારૂપ મનજ છે. આત્મા કે જે અસંગ અને ચૈતન્યરૂપ છે તેને મોહ પમાડી, દેહ ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણના ધર્મોથી બાંધીને, મનજ પોતાનાં કૃત્યરૂપ ફળભોગમાં અહંમત્વભાવના પ્રગટ કરાવી, નિરંતર ભમાવ્યા કરે છે. દેહાધ્યાસરૂપ દોષથી પુરૂષને સંસાર થાય છે અને અધ્યાસરૂપ બંધન મનેજ કલ્પેલું છે એટલા માટે રજ્જેગુણ અને તમો-ગુણવાળા અવિવેકીને, જન્માદિ દુઃખોતું મૂળ કારણભૂત મનજ છે. તત્ત્વ જાણનાર તત્ત્વજ્ઞો આજ કારણથી મનનેજ અવિદ્યારૂપ કહે છે. વાયુ જેમ બનમંડળને ભમાવે છે તેમ આ અખિલ બ્રહ્માંડને મન કુંભારના આકાશની જેમ ભમાવે છે. આવા મનનું પ્રયત્નવડે કરીને મુમુક્ષુ સાધકે શોધન કરવું

જ્ઞેષ્ઠ્યે. કારણ કે શુદ્ધ મનવાળાને હાથમાં આવી ચડેલાં આમળાંની જેમ મુક્તિ સુગમ થઈ જાય છે. જે સાધક મોક્ષચ્છાથી વિષયપ્રેમનો અનાદર કરી, સધળાં કર્મનો ત્યાગ કરી, શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણાદિમાં નિષ્ઠા રાખી, પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ્ઞાસુ, પોતાની બુદ્ધિના રજ્જેગુણી સ્વભાવનો સમ્યક્ પ્રકારે નાશ કરી શકે છે. આત્મા આવો વર્ણન કરાયેલો મનોમયકોશ નથી કારણ કે એ કોશ આદિ અંત અને પરીણામવાળો હોવાથી દુઃખમય છે અને આત્મા તો આદિ અંત અને પરીણામ રહિત હોવાથી, દુઃખ રહિત, સમ્યક્જ્ઞાનંદ સ્વરૂપ છે અને મનોમય કોશનો તે દષ્ટ છે. આત્મા કદી પણ મનોમય કોશ સંભવે નહિ. આત્માનો મનોમય કોશથી આચાર્ય ભગવાન આ પ્રમાણે વિવેક સુચવે છે.

**વિજ્ઞાનમયઃ કઃ । બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચકં મિલિ-
ત્વા યો ભવતિ સ વિજ્ઞાનમયઃ કોશઃ ॥**

પ્રશ્ન૦—વિજ્ઞાનમય કોશ કોને કહીયે ?

ઉત્તર૦—બુદ્ધિ અને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ કહેવાય છે.

વિવેચન.

આ વિજ્ઞાનમયકોશ પુરૂષને સંસારનાં કારણરૂપ છે. જેનાવિષે ચૈતન્ય-
નું પ્રતિબીંબ સાથે આવે છે એવો આ વિજ્ઞાનમયકોશ નામનો પ્રકૃ-
તિનો વિકાર, દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિમાં ‘જ્ઞાનક્રિયાવાળો હું છું’ એમ ધ-
ર્મક અભિમાન કરે છે. હું છું એવી અનાદિકાળની માન્યતાવાળો તથા
સમસ્ત વ્યવહાર ચલાવનારો જીવ એજ વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે કે જે
જીવ પૂર્વકાળની વાસનાઓનાં કારણથી અનેક પ્રકારનાં પાપ તથા પુણ્યકર્મ
કર્તા કરે છે, તેનાં ફળને ભોગવે છે, લિન્ન લિન્ન યોનિઓમાં આવાગમન કર્યા
કરે છે, તથા ઉચ્ચનીચ ભૂમિમાં ભ્રમણ કરે છે. જન્યતાદિ અવસ્થાઓ,

સુખદુઃખાદિ ભોગો, દેહાદિમાં રહેલાં વર્ણાશ્રમાદિઓ, તથા ધર્મ કર્મ અને ગુણોની રચનાઓ, એ સમસ્ત પોતાનાંજ છે એવું જેને નિરંતર અભિમાન રહ્યા કરે છે તેવો આ જીવરૂપ વિજ્ઞાનમયકાશ છે. પરમાત્માના અતિશય સંનિર્કર્ષને લીધે આ વિજ્ઞાનમયકાશ ધણું પ્રકાશવાળો છે અને આત્માને તે ઉપાધિ માત્ર છે, કે જે ઉપાધિના વિષે બ્રાંતિથી ‘હું છું’ એવું મિથ્યા અભિમાન થવાથી પુરૂષને પુનરાવૃત્તિ થયા કરે છે. એ બ્રાંતિનો જ્યારે જ્ઞાનથી નાશ થાય છે ત્યારે શ્રુતિનાં કથન મુજબ પુરૂષ “ન ચ પુનરાવર્તેતે ન ચ પુનરાવર્તેતે” તેવો થાય છે. જે સમયમાં સ્વયંપ્રકાશરૂપ આત્મા સામાન્ય જ્ઞાનરૂપે ધન્વિયાદિમાં રહ્યું છે તે સ્થિતિમાં તે કૂટસ્થ કહેવાય છે. ઉપાધિમાં હોય છે તે સમયની સ્થિતિમાં તેનો તે આત્મા કર્તાભોક્તા રૂપે વદાય છે. બુદ્ધિ કે જે દૃશ્ય અને જડ હોવાથી મિથ્યા પદાર્થ છે તેમાં, પોતાનું અજ્ઞાનથી એકત્વ માનવારૂપ દોષથી, પોતે પરિચ્છેદ પામીને, સર્વાત્મકસ્વરૂપે છતાં, માટીથી ઘડાઓની પેઠે, વસ્તુઓને પોતાથી ભિન્ન દેખે છે. આત્મા સદા સ્વભાવથીજ એકરૂપ છે છતાં, જેમ નિર્વિકાર અગ્નિ લોહાદિના વિકારોને અનુસરીને, લોહાદિના ધર્મવાળો એટલે ગુણવાળો જણાય છે તેમ ઉપાધિઓના યોગોને લીધે આત્મા પણ ઉપાધિના ધર્મ તથા ગુણવાળો, ઉપાધિને અનુસરવાથી જણાય છે પરંતુ વાસ્તવીકરીતે ઉપાધિના કે લોહના ધર્મ કે ગુણો આત્મામાં અને અનન્યમાં છેજ નહીં. બ્રાંતિથી પરમાત્મા જીવભાવને પામ્યો હોય એમ જણાય છે, એ કથન જે સત્ય હોય તો પરમાત્માની ઉપાધિ અનાદિ હોવાથી તેઓનો નાશ સંભવે નહિ અને જ્યારે તેમ થાય ત્યારે તેનું (પરમાત્માનું) જીવપણું પણ નિત્ય થાય અને સંસાર પણ નિત્ય થાય. આમ થવાથી મોક્ષ થવો એ વાત ઉડી જાય. આવી અજ્ઞાન શંકાના સમાધાનમાં—આચાર્ય ભગવાન પ્રાર્થ સ્થળે જણાવે છે કે:—મોહ પામીને બ્રાંતિથી જે કલ્પના થએલી હોય તે કદી પણ પ્રમાણુ સિદ્ધ મનાતી નથી. જેમ આકાશને નીલપણું વિગેરેના સંબંધ બ્રાંતિ વિના ઘટતો નથી તેમ આત્માને પણ ઉપાધિનો સંબંધ બ્રાંતિ વિના ઘટતો નથી. આત્મા તો ગગનસમો વ્યાપક, અસંગત, નિર્ગુણ, ક્રિયા-

રહિત, સામાન્યજ્ઞાનરૂપ અને આનંદરૂપ છે, તેને બ્રાંતિથી પ્રાંત થએલો
 જીવ ભાવે સાચો જોઈ નહિ પરંતુ જ્યારે બ્રાંતિ મટી જાય છે ત્યારે જીવ
 ભાવ રહેતોજ નથી. ઘટાકાશ અને મહાકાશ જેમ એક અસંગત મહાકાશમાં
 બ્રાંતિરૂપેજ ભાસે છે તેમ ઇશ્વરતા કે જીવતા પરબ્રહ્મમાંજ બ્રાંતિરૂપે છે પરંતુ
 વાસ્તવીક નથી. વસ્તુઓને સ્વભાવજ એવો છે કે બ્રાંતિ નિવૃત્ત થયા પછી
 પદાર્થની સત્તાજ, હોતીજ નથી. ગદ્યવ્રતથી મિથ્યા જ્ઞાનને લઈ પ્રગટ થતા
 પદાર્થની સત્તા, જ્યાં સુધી બ્રાંતિ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધીજ હોય છે. જ્યાં-
 સુધી બ્રાંતિ હોય છે ત્યાં સુધી દોરડીમાં કલ્પાએલો સાપ રહે છે પણ બ્રાંતિ
 ગયા પછી તે સર્પ રહેતોજ નથી કારણ કે નાસતો વિદ્યતે ભાવો ધત્યાદિ
 ગીતામાં શ્રીમુખનું વાક્ય છે. અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું કાર્ય જો કે અનાદિ
 માનવામાં આવ્યાં છે તોપણ જગૃતિ આવે ત્યારે સ્વપ્નની જેમ વિદ્યા ઉત્પન્ન
 થાય ત્યારે અવિદ્યા તેનાં કાર્ય સહીત અનાદિ છતાં નાશ પામે છે. ઉત્પત્તિ
 થયા પહેલાંનો અભાવ જેમ ઘડાનો અનાદિ છે છતાં તે નિત્ય નથી તેમ
 અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય અનાદિ છતાં નિત્ય નથી. અનાદિ અને નિત્ય તો
 એક પરબ્રહ્મજ છે. ઘડાનો પ્રાગભાવ અનાદિ છતાં ઘટોત્પત્તિ પછી અનિત્ય
 જ્ઞેવામાં આવે છે તેમ બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિમાં કલ્પએલું આત્માનું જીવપણું કલ્પ-
 નાથી જુદું નથી, પણ કલ્પના માત્રજ છે. મિથ્યાજ્ઞાનવડે કરી આત્માનો બુદ્ધિ
 સાથે સંબંધ થાય છે અને એ મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ યથાર્થ જ્ઞાનથીજ
 થાય છે પણ જીજ્ઞા કોઈ ઉપાયે થતીજ નથી. આત્માને પરબ્રહ્મની ઐક્યતા
 સમજતી, તેનું નામ સ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થેજ
 આચાર્ય ભગવાને સ્તુત્તને આત્માનો વિવેક, સુક્ષ્મને આત્માનો વિવેક, કારણ
 અને આત્માનો વિવેક, કાશ અને આત્માનો વિવેક અને વેદાંતનાં મહાવાક્યથી
 આત્માનો વિવેક, અનેક પ્રકરણ ગ્રંથોમાં સિદ્ધાંતરૂપે બતાવ્યો છે. આત્મા અને
 અનાત્માનો વિવેકથી યથાર્થજ્ઞાન થતું હોવાથી, તે વિવેક પંચીકરણ આદિ
 પ્રકરણગ્રંથોને, ગુરૂદ્વારા વિચારી, જ્ઞાસુએ અવશ્યમેવ કરવો જોઈએ. કાદવવાળા
 જળમાંથી કાદવ દૂર કરવાથી, શુદ્ધોદક જેમ સ્ફુટ થાય છે તેમ અનાત્મ

પદાર્થની નિવૃત્તિ થતાં પ્રત્યગાત્માની સ્ફુટરૂપે પ્રતીતિ થાયછે. આ હેતુથી પ્રત્યગાત્મામાંથી અહંકારાદિ અનાત્મા વસ્તુનો વિવેકી જ્ઞાસુએ સમ્યગ્ પ્રકારે નિરાસ કરવો જોઈએ, આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમયકોશઆત્મા નથી કારણ કે વિજ્ઞાનમયકોશ વિકારી છે, જડ છે, પરીણામી છે, દશ્ય છે, પરિચિન્ન છે, અને ફેરફાર પામનાર છે. અનિત્ય વિજ્ઞાનમય કોશનો નિત્ય આત્મા સાથે સંબંધ ઘટે નહિ એમ માની ઉભયનો વિવેક મોક્ષપ્રાપ્તિ નિમિત્તે કરવો જોઈએ.

જાગ્રદવસ્થા કા । શ્રોત્રાદિજ્ઞાનેન્દ્રિયૈઃ શબ્દાદિ વિષયૈશ્ચ જ્ઞાયતે ઇતિ યત્ સા જાગ્રદવસ્થા । સ્થૂલ શરીરાભિમાની આત્મા વિશ્વ ઇત્યુચ્યતે ॥

સ્થૂલ શરીરમાં અન્નમયકોશ છે, સુક્ષ્મ શરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણે કોશ છે અને કારણશરીરમાં આનંદમય કોશ છે. આત્મા શરીર તથા કોશથી ભિન્ન છે અને કોશ તથા આત્માનો કલ્પિત સંબંધ છે પરંતુ વાસ્તવિક નથી. આત્માનો સ્વભાવ સત્ ચિત્ અને આનંદ છે અને શરીર તથા કોશનો સ્વભાવ અસત્ જડ ને દુઃખરૂપ છે. વિપરીત સ્વભાવનાં કોશ તથા આત્મામાં ઐક્યબુદ્ધિ કરવી તેનું નામજ અવિવેક છે. આવા અવિવેકથી જન્મમરણરૂપ સંસાર નિવૃત્ત થતો નથી અને ચાર્વાકાદિ નાસ્તિકોના સમુદાયની જેમ માનવ જન્મ અન્નાભમાં ચાલ્યો જાય છે, માટે કરીને ભગવાન શંકરાચાર્યે જ્ઞાસુ-જ્ઞોના કલ્યાણાર્થે, જડ ચેતનનો વિવેક બતાવનારા, એકાનેક પ્રકરણગ્રંથોની રચના કરી છે. કેટલાક શરીરને આત્મા માને છે, કેટલાક ઈન્દ્રિયોને આત્મા માને છે, અને કેટલાક બુદ્ધિને આત્મા માને છે. આ વિપરીત માન્યતાવાળા જડ વાદીઓ કે જેઓ પરમસુખના પવિત્ર માર્ગમાં જડ રૂપ છે તેને, ભગવત્પાદે કર્ણભ્રુદશ્વિથી, વિવેક પ્રગટ થવા. અનેક પ્રકારે સંવાદપૂર્વક, અનેક

અથોમાં યોધન કર્યું છે છતાં, તેઓનાં ચિત્તનું શોધન ન થાય તો, તેઓને ભા-
અમંદ છે એમ સમજી, ભગવતપાદે ઉપેક્ષા કરી છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમય
કોશ આત્મા નથી એ વાત સિદ્ધ કરી, શંકરે આનંદમયકોશ તરફ જીજ્ઞાસુ-
ઓનું ધ્યાન ખેંચે છે.

**આનંદમયઃ કઃ । એવમેવકારણશરીરભૂતાવિદ્યા-
સ્થ મલીનસત્ત્વં પ્રિયાદિ વૃત્તિ સહિતં સત્ આનંદમયઃ
કોશઃ । એતત્કોશપંચકં । મદીયં શરીરં મદીયાઃ પ્રાણાઃ
મદીયંમનશ્ચમદીયા બુદ્ધિર્મદીયંજ્ઞાનમિતિ સ્વેનૈવજ્ઞાય-
તે । તદ્યથામદીયત્વેન જ્ઞાતં કટકકુંડલગૃહાદિક સ્વ-
સ્માદ્વિન્નં તથા પञ્ચકોશાદિકં મદીયત્વેન જ્ઞાતમાત્મા
ન ભવતિ ॥**

પ્રશ્ન૦—આનંદમય કોશ કેને કહેલીએ ?

ઉત્તર—આ પ્રમાણે પુરોક્ત રીતિએ કારણશરીરરૂપ અવિદ્યામાં રહેલું જે
પ્રિય મોદ આદિ વૃત્તિતાળું મલીન સત્ત્વ છે એટલે કે રજેગુણ તમો-
ગુણથી તિરસ્કૃત સત્ત્વગુણ તે અલિષ્ટ વસ્તુના દેખાવાથી સુખરૂપ જે
પ્રિય, અને અલિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થએલો સુખરૂપ જે મોદ,
અને અલિષ્ટ વસ્તુના ભોગથી ઉત્પન્ન થતો સુખરૂપ જે પ્રમોદ, એ
વૃત્તિથી યુક્ત આનંદમયકોશ કહેવાય છે. આ કોશમાં અધિક આનંદ
થાય છે તેથી તેનું નામ આનંદમયકોશ છે. આ પ્રમાણે પાંચ કોશ
કહેવામાં આવ્યા તેને આત્મા આપેજ આ પ્રકારે તાદાત્મ્યરૂપે સ્વ

જાણે છે કે “ માઈ શરીર, મારા પ્રાણ, માઈ મન, મારી બુદ્ધિ અને માઈ જ્ઞાન છે. આમ માનવાથી જે પ્રકારે મમત્વથી એટલે માઈ છે એ બુદ્ધિથી જેમ જાણેલાં કડાં કુંડળ અને ઘર પોતાથી લિન્ન હોવાથી આત્મારૂપ નથી તે પ્રકારે મારાં કરીને માનેલા જે પુર્વોક્ત પંચ કાશ છે તે આત્માથી લિન્ન હોવાથી આત્મારૂપ નથી કારણ કે આત્મા પાંચે કાશોનો સાક્ષિ છે અને કાશો માયાનું કાર્ય છે.

વિવેચન.

કારણ શરીરરૂપ અવિદ્યામાં જે મલિન સત્ત્વ છે તેમાં પ્રિય મોહ અને પ્રમેહ નામની ત્રણ વૃત્તિથી જે આનંદનો અનુભવ થાય છે તેને આનંદમય-કાશ કહે છે. પોતાને મન ગમતા પદાર્થો દેખીને જે આનંદ થાય તેનું નામ પ્રિય વૃત્તિ. તે પદાર્થોના લાલચી થતો આનંદ તે મોહ નામની વૃત્તિ છે, અને પોતાને ગમતા પદાર્થોના ભોગથી જે આનંદ થાય તેને પ્રમેહ નામની વૃત્તિ જાણવી. આ પ્રમાણે વિષયના સંબંધથી પ્રિય, મોહ અને પ્રમેહરૂપ ત્રણ વૃત્તિઓના ભાવને આનંદમય કાશ કહેવાય છે. તે વિષય જન્ય આનંદથી શુદ્ધ નિર્વિકાર આનંદરૂપ આત્મા જાણવામાં આવી શકતો નથી પરંતુ તેથી રંકાયા જેમ જાણાય છે, અને આમ હોવાથી પ્રિયાદિ વૃત્તિના આનંદ યુક્ત અવિદ્યામાં મલિન સત્ત્વ છે તેની આનંદમય કાશ એવી સંજ્ઞા છે. આનંદમય કાશનો પ્રકાશક સર્વ આનંદનાં કારણરૂપ આનંદરૂપ આત્મા છે તે કાશરૂપ નજ હોય પણ આત્મા એ કારણદેહનો તથા તેનાં તત્વોનો અને આનંદમય કાશનો દ્રષ્ટા છે, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, નિત્ય નિરંતર એટલે કે સમ્પત્તીય વિમ્પત્તીય અને સ્વગત ભેદ રહિત નિરતિશય એવો પરમાનંદ સ્વરૂપ છે, સુષુપ્તિમાં આનંદમય કાશની ઘણી સ્ફુર્તિ થાય છે અને સ્વપ્ન તથા જાગૃતમાં તો પ્યારા પદાર્થનું દર્શન થતાં તેની જરાક સ્ફુર્તિ થાય છે. આ કાશ ઉપાધિ સહિત, પ્રકૃતિના વિકારવાળો કાર્યરૂપ અને, પુણ્યના વિકારના સમૂહને આધીન

છે. શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભૂતિથી પાંચ કોશનો નિષેધ થતાં નિષેધના અવધિ-
રૂપે ઘોષરૂપ સાક્ષિ આત્મા અવશેષ રહે છે. પાંચ કોશથી ન્યારો, સ્વયંપ્રકાશ,
ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી, નિર્વિકાર નિરંજન અને સચ્ચિદાનંદરૂપ આ પરમા-
ત્માને વિવેકીએ પોતાનો આત્મા સમજવો.

આત્મા તર્હિકઃ । સચ્ચિદાનંદસ્વરુપઃ ॥

પ્રશ્ન૦—ત્યારે આત્મા કોણ ? ? ?

ઉત્તર૦—સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા છે.

સત્કિમ્ । કાલત્રયેપિ તિષ્ઠતિ ઇતિ સત્ ॥ ચિ-
ત્કિમ્ । જ્ઞાનસ્વરુપઃ ॥ આનંદઃ કઃ । સુખસ્વરુપઃ ॥
एवं सच्चिदानंदस्वरुपं स्वात्मानं विजानीयात् ॥

પ્રશ્ન.—સત્ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર.—ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળમાં જે એકરસરૂપે
વિકાર વિના રહે, તેને સત્ કહેવાય છે. સત્ છે તે ત્રણે કાળમાં અઘાધિત છે,

પ્રશ્ન૦—ચિત્ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર૦—જ્ઞાન સ્વરૂપ એટલે કે જે સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાતા સાક્ષી અને
અનુભવરૂપ ચૈતન્ય છે તે ચેતનને જ્ઞાન સ્વરૂપ આનંદ કહેવાય છે.
દુઃખથી જેનો ભેદ એટલે નાશ ન થઈ શકે એવો જે સુખરૂપ કુટસ્થ
અહ્મ તેજ આનંદ છે. આનંદનું લક્ષણ આપું છે. પુર્વોક્ત રીતે
આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં લક્ષણવાળું જે સચ્ચિદાનંદઅહ્મ છે તેજ
સ્વાત્મા સમજવો. એટલે કે પોતાનો જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતાને
જાણીને નામરૂપાત્મક જગત્ને મિથ્યા સમજવું,

इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचित तत्वबोधे जी-
वात्मैकत्वसिद्धिर्जादवराय तनुभुवा हिरालाल शर्मणा
गुर्जर गिरायां व्याख्याता समाप्ता.

—:સ્વરૂપનો અનુભવ:—

- આદાશને મેઘ સખંધ ક્યાં છે, મારે પછી દેહ સખંધ ક્યાં છે ?
તો જાગૃતિ સ્વપ્ન સુષુપ્તિના રે, ક્યાં હું વિધે ધર્મ દિસે બધા રે. ? ૧
- કાશો, સ્થિતિ કાય ચક્રાંજ ન્યારો, આત્મા સદાનંદ સ્વરૂપવાળો;
હું છુંજ, કોને પણ બંધ મુક્તિ, બ્રહ્માંડરૂપે મમ એક મૂર્તિ. ૨
- આવે અને જાય ઉપાધિ જે તે, કર્મો કરે ને ફળ ભોગવે તે,
મૃત્યુ અને જન્મ રહ્યાંજ તેને, હું નિશ્ચલાકારજ હોય જેને. ૩
- નથી પ્રવૃત્તિ ન કદા નિવૃત્તિ, ક્રિયાપણું તો મુજમાં જરા નથી;
અખંડ આનંદ સ્વરૂપ માફે, પ્રપંચ તેમાં ન જરાય ભાળું. ૪
- કર્તા ન હું કારયિતા નથી હું, ભોક્તા ન હું ભોજયિતા નથી હું;
દ્રષ્ટા ન હું દર્શયિતા નથી હું, આત્મા સ્વયંજયેતિ અગમ્ય હું છું. ૫
- ઉપાધિ ચાલે પ્રતિબિંબ ચાલે, કૃતૃત્વ ભોક્તૃત્વ સ્વમાં વૃથા રે;
માની પીડાયે વૃથાભિમાની, સ્વાનંદની થાય સદાય હાનિ. ૬
- કૃતૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ખલત્વ, મત્તતા, જડત્વ બદ્ધત્વ વિમુક્તતા બધા;
ધીના વિકલ્પો ન વસ્તુતાએ, પરબ્રહ્મમાં તે ન કદા જરાએ. ૭
- જળે સ્થળે કે અનળે ધરે આ. લોટે લલે દેહરૂપી જડાત્મા;
ધર્મો ધડાના નભને ન લેપે, લેપાઈ ના, હું તન ધર્મ એ બધે. ૮
- ન ઈદ્રિયો છેજ મનેજ જ્યારે, પછી મને પાતક પુણ્ય ક્યાં રે;
મને નથી ચિત્ત અચિત્ત હું રે, વિકલ્પ સંકલ્પ પ્રપંચ શું રે ? ૯

છઠ્ઠી સદાખંડસુખાનુભૂતિ. નિરાકૃતિ નિર્મળ જ્ઞાનમૂર્તિ;
ઘટે મને પાતક પુણ્ય ક્યાં રે' પ્રમા અનન્વાગત વેદ ન્યારે

૧૦

સ્રગ્વંશ.

ટાઢી, ઊની, નહારી, શુભ જલસતણો, સંગ છાયા કરે ત્યાં;
તે છાયાથી નિરાળા, પુરૂષ મમ વિષે, સ્પર્શની વાત છે ક્યાં,
જુલ્યો પાપો વિકારો, વિધવિધ મનના, જન્મ ને મૃત્યુ ભેદો,
સ્પર્શે ક્યાંથી મને તે, અલગ સહુ થઈ, બ્રહ્મ હું ગાય વેદો.
નામે રૂપે જણાતી, ઘટપટ રચના, લિન્ન ને નાશવાળી;
અસ્તિ માતિ પ્રિયે હું, ચર અચર રૂપે, નિત્ય છું નિર્વિકારી.
મારાથી ક્યાં દિસે છે, અળગ જલસ કે બ્રહ્મ હું છું અનાદિ;
કોને મુક્તિ ? કશું ક્યાં સકળ જગત્ છે, જ્ઞાનથી સાંત સાદી.

अथ चतुर्विंशति तत्त्वोत्पत्ति प्रकारं वक्ष्यामः ॥

હવે માયાથી ઉત્પન્ન થયેલાં ચોવીસ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે.

**ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमो गुणात्मिका माया अस्ति ।
ततआकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः । वायोस्तेजः ।
तेजसः आपः । अद्भ्यः पृथिवी ।**

બ્રહ્મ જેનો આશ્રય એટલે આધાર કે પ્રવર્તક છે તેવી સત્ત્વ રજઃ અને તમોગુણરૂપ માયા એટલે કે આ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તુલ્યરિથિતિ કે જેને મૂળ પ્રકૃતિ અથવા સાંખ્યમતમાં પ્રધાન કહેવામાં આવે છે અને જેનું નામ અવ્યાકૃત પણ છે તે માયા કહેવાય. પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળી માયાથી તે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માની ઇચ્છા અનુસાર પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી

વાયુ ઉત્પન્ન થયો, વાયુથી તેજ પ્રગટ થયું, તેજથી પાણી પ્રગટ થયું અને પાણીથી પૃથ્વી પેદા થઈ. આ આકાશાદિ પાંચ જૂતમાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણ વિદ્યમાન હોવાથી તેઓને પણ ત્રિગુણાત્મક કહેવામાં આવે છે.

एतेषां पंचतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य सात्त्विकांशा
च्छेत्रेन्द्रियं संभूतम् । वायोः सात्त्विकांशा त्वर्गिन्द्रियं
संभूतम् । अग्नेः सात्त्विकांशा चक्षुरिन्द्रियं संभूतम् ।
जलस्य सात्त्विकांशाद्रसनैन्द्रियं संभूतम् । पृथिव्याः
सात्त्विकांशाद् घ्राणेन्द्रियं संभूतम् । एतेषां पञ्च तत्त्वानां
समष्टि सात्त्विकांशान्मनो बुद्ध्ययहंकारचित्तान्तः-
करणानि संभूतानि ॥

આ પાંચ તત્ત્વમાંના આકાશના સત્ત્વગુણ એટલે સાત્ત્વિક ભાગમાંથી શ્રોત્ર (કાન) ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, વાયુના સાત્ત્વિક ભાગમાંથી ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ, અગ્નિના સાત્ત્વિક ભાગમાંથી નેત્ર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, જળના સાત્ત્વિક ભાગમાંથી જિહ્વા એટલે રસના ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, અને પૃથ્વીના સાત્ત્વિક ભાગમાંથી નાક એટલે ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. આ પાંચે તત્ત્વોના સમષ્ટિ અંશ એટલે એ સર્વેના સત્ત્વગુણી અંશો એટલે ભાગોમાંથી અનુક્રમે મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અને અંહકાર એમ ચતુર્વિધ વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થયું. (અંદરની ઈન્દ્રિયને અંતઃકરણ કહેવાય છે કે જેના મન આદિ ચાર પ્રકાર છે.)

संकल्पविकल्पात्मकं मनः । निश्चयात्मिका बुद्धिः ।

અહંકર્તા અહંકારઃ । ચિન્તન કતૃચિત્તમ્ । મનસો દે-
વતા ચંદ્રમાઃ । બુદ્ધેર્બ્રહ્મા । અહંકારસ્ય રુદ્રઃ । ચિત્તસ્ય
વાસુદેવઃ ॥

અંતઃકરણની ચારે વૃત્તિમાં મન છે તે સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક કહેવાય છે, એટલે કે કર્તવ્ય અકર્તવ્યના સંદેહવાળું મન કહેવાય છે. આ વસ્તુ કરવા યોગ્ય છે અને આ વસ્તુ કરવા યોગ્ય નથી એવો નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ કહેવાય છે. જે કર્તા છે, તેજ અહંકાર છે, એટલે કે જેનામાં મેં કર્યું એવું અભિમાન ઉદય પામે છે, તે અહંકાર કહેવાય છે. સમગ્ર પદાર્થોનું ચિંતન અને સ્મરણ અર્થાત્ વિચાર જે વડે કરીને થાય છે તે ચિત્ત કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ કે એકજ અંતઃકરણ પોતાની વૃત્તિના ભેદે કરી અનેક થાય છે. મનના દેવતા ચંદ્રમા છે, બુદ્ધિના બ્રહ્મા છે, અહંકારના રુદ્ર છે, અને ચિત્તના વાસુદેવ છે. આ પ્રમાણે માયાથી ઉત્પન્ન થયેલાં આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના સાત્ત્વિક ભાગમાંથી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અંતઃકરણ ચતુષ્ચ અમ નવ તત્ત્વો થયાં છે.

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य राजसां
शाद्वागिन्द्रियं संभूतम् । वायोराजसांशात्पाणीन्द्रियं संभू-
तम् । वह्ने राजसांशात्पादेन्द्रियं संभूतम् । जलस्य रा-
जसांशादुपस्थेन्द्रियं संभूतम् । पृथिव्या राजसांशात्
गुदेन्द्रियं संभूतम् । एतेषां समष्टि राजसांशात्पंचप्राणाः
संभूताः ॥

આ પાંચ તત્ત્વો એટલે આકાશના રજ્જેગુણી અંશમાંથી એટલે ભાગમાંથી

વાણી ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ, વાયુના રજેગુણ અંશમાંથી હસ્ત ઇન્દ્રિય પ્રગટ થઇ, અગ્નિના રજેગુણી અંશમાંથી ચરણરૂપ કર્મેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ, જગના રજેગુણી અંશમાંથી ઉપરથી એટલે ત્રિંગ ઇન્દ્રિય પેદા થઇ અને પૃથ્વીના રજેગુણી અંશમાંથી ગુદા ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ. આ પાંચ ભૂતોમાં સમષ્ટિ એટલે એ સર્વેના રજેગુણી અંશમાંથી પાંચ પ્રાણ ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રમાણે પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, એ દશ તત્ત્વ પાંચભૂતનાં રજેગુણ અંશમાંથી પેદા થયાં.

एतेषां पञ्चतत्त्वानां तामसांशात्पञ्चीकृत पञ्चतत्त्वानि भवन्ति । पञ्चीकरणं कथम् इति चेत् । एतेषां पञ्चमहा-
भूतानां तामसांशस्वरूपम् एकम् एक भूतं द्विधा विभज्य
एकमेकमर्धं पृथक् तूष्णीं व्यवस्थाप्य अपर मपरमर्धं
चतुर्धा विभज्य स्वार्धमन्येषु अर्धेषु स्वभागचतुष्टयसं-
योजनं कार्यं तदा पञ्चीकरणं भवति । एतेभ्यः पञ्ची-
कृत पञ्चमहाभूतेभ्यः स्थूल शरीरं भवति । एवं पिण्ड
ब्रह्मांडयो रैक्यं संभूतम् ॥

આ પાંચે ભૂતના શેષ રહેલા તમેગુણ અંશમાંથી પંચીકરણ થયું. પાંચ ભૂત જે ઉત્પન્ન થયાં, તેનું તમેગુણના મહિમાથી પંચીકરણ થઇ જાય છે. પ્રથમ થાય કે કયા પ્રકારથી પંચીકરણ પ્રગટ થાય છે તો ઉત્તરમાં એક એક ભૂતના પ્રથમ જે ભાગ થયા, તેમાંથી પ્રત્યેક ભૂતનો અડધ ભુદો રાખ્યો અને બાકીના એક એક ભાગના ચાર ચાર ભાગ થઇને, પોત-પોતાનો જે અરધો અરધો ભાગ ભુદો રહેલો છે તેને મુડીને, બીજા ચાર

ભૂતના અરધા અરધા ભાગ સાથે, પાંચ ભૂતોના પોતાના ચાર ચાર ભાગમાંથી એક એક ભાગનો જે મેઝાપ તેનું નામ પંચીકરણુ. આ પંચીકરણુ થવાથી એક ભૂતમાં અરધા અરધા ભાગ પોતાનો અને અરધા અરધા બીજામાંથી અન્ય ચાર ભૂતોના ચાર ચાર ભાગ થયા એ ઉદ્દેશથી વ્યાસ લખે છે કે **વૈશ્યાસદ્વાદસ્તદ્વાદઃ** અધિકતાવડે કરીનેજ આ પૃથિવી છે, આ વાયુ છે, એમ નામપૂર્વક કહી શકાય છે. આ પંચીકૃત પંચમહાભૂતોથી સ્થૂત શરીર પેદા થયું છે અને આ પ્રકારથી પિંડ બ્રહ્માંડની ઐક્યતા થાય છે તેને બરાબર અનુભવપૂર્વક સમજવી એજ પંચીકરણુ બાણવાનું ફળ છે કારણ કે પિંડ બ્રહ્માંડની ઐક્યતા સમજવાથી વ્યષ્ટિ સમષ્ટિનું એકપણું થાય છે અને તેથી જીવ ઈશ્વરની પણ ઐક્યતાનો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવ આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષનો સાધક હોવાથી તેમ કરવું યથાર્થ છે. ગણિત રીતિએ પંચીકરણુ આ પ્રકારે સમજાય છે. પ્રત્યેક અપંચીકૃત સુક્ષ્મ ભૂતના રૂઢ અને તેનાથી મિત્ર બાકીનાં ચાર અપંચીકૃત સુક્ષ્મ ભૂતના રૂઢ, રૂઢ, મળી પાંચ પંચીકૃત સ્થૂત ભૂતો થાય છે. પંચીકૃત ભૂતોથી સ્થૂત પ્રપંચ એટલે પિંડબ્રહ્માંડાદિ ભૌતિક રચના થઈ છે. સુક્ષ્મભૂતોથી થતી અશક્ય હોવાથી સ્થૂલભૂતોના થવાવડે બ્રહ્માંડ રચાય છે.

સ્થૂલ શરીરાભિમાની જીવનામકં બ્રહ્મ પ્રતિબિંબં ભવતિ । સ એવ જીવઃ પ્રકૃત્યા સ્વસ્માત્ ઇશ્વરં ભિન્નત્વેન જાનાતિ । અવિદ્યોપાધિઃ સન્ આત્મા જીવ ઇત્યુચ્યતે ॥

સ્થૂત શરીરના અભિમાની જીવ નામનું બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ થાય છે તે જીવ પ્રકૃતિથી એટલે સ્વાભાવથી પોતાથી મિત્રરૂપે ઈશ્વરને બળી લે છે એટલે આ આત્મા અવિદ્યાનામ ઉપાધિથી જીવ કહેવાય છે અર્થાત્ જેમ

જળથી ભરેલા ઘડામાં જે આકાશ છે તેમાં સૂર્યનો પ્રતિબીંબ છે તે પ્રતિ-
બીંબ ઘડાનો નાશ થયા પછી સૂર્યરૂપ થઇ જાય છે તેમ જીવરૂપ પ્રતિબીંબ
ની આશ્રયભૂત અવિદ્યા (માયા) વિદ્યાથી નાશ પામી ગયાથી જીવ પણ બ્રહ્મ-
ભાવને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે. એટલે કે જ્ઞાન થયા પહેલાં આ જીવ પોતાને
માયાધીન માની માયાને વશ થાય છે અને તે પાછો જ્ઞાન થયા પછી માયાનું
અનાદિ સાંતપણું સમજી પોતે જેવો અનાદિ અનંત બ્રહ્મ છે તેવો અને
તેજ રૂપે રહે છે. અજ્ઞાનથી પોતામાં અને ઇશ્વરમાં જીવ ભેદ સમજે છે
પણ જ્ઞાન થયા પછી અભેદ જ છે; હવે અને રહેવાનું છે એમ પોતાને
બ્રહ્મરૂપે પોતે જાણી લે છે.

માયાનાં કાર્ય જેવાં કે સ્થુલ સુક્ષ્માદિ શરીર તેમાં તાદાત્મ્ય સંગથી
નીર દીરની જેમ, એકત્ર થયેલા વિષયોના ભોગને લખને, નાના પ્રકારનાં
કર્મને આત્માજી જીવ થઇ કરે છે અને તે કર્મોનાં સુખદુઃખાદિ સ્વર્ગનર્કાદિ
ફળોને ભોગવતો અજ્ઞાન ઉપાધિથી આત્માજી જીવ થઇ જાય છે.

રજ્જેગુણ અને તમોગુણને દબાવી સત્વગુણ વિશેષ જેમાં વ્યાપ્યો હોય
છે તેને સત્ત્વપ્રધાન પ્રકૃતિ કે માયા કહે છે. સત્વગુણને દબાવી જેમાં રજ્જેગુણ
તથા તમોગુણ વિશેષ અંશે વ્યાપ્યા હોય તે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન પ્રકૃતિ
કહેવાય છે. આ અવિદ્યારૂપ માયામાં આચ્છાદિત આત્મા કે જે સ્થુલ શરીરનો
અભિમાની કહેવાય છે તેજ જીવરૂપે થાય છે. આંવો અવિદ્યામાં બ્રહ્મનાં
પ્રતિબીંબ સ્વરૂપ જે જીવ છે તે, વિદ્યાથી અવિદ્યા નાશ પામી જતાં, બ્રહ્મરૂપ
થઇ જાય છે અર્થાત્ છે તેવોને તેવો નિઃશ્રભાવને પામે છે. જેમ દર્પણનો
આભાસ દર્પણથી અન્ય નથી તેમ અવિદ્યામાં પડેલો બ્રહ્મનો પ્રતિબીંબ જે
જીવ તે બીંબરૂપ બ્રહ્મથી અન્ય છેજ નહિ.

માયોપાધિઃ સન્ ईश्वर इत्युच्यते एव मुपाधिभे-
दात् जीवेश्वर भेददृष्टि र्यावत्पर्यन्तं तिष्ठति तावत्प-

યન્તં જન્મમરણાદિરૂપ સંસારો ન નિવર્તતે તસ્મા-
ત્કારણાન્ન જીવેશ્વરયો ભેદબુદ્ધિઃ સ્વીકાર્યા ॥

માયારૂપ ઉપાધિવાળો ઇશ્વર કહેવાય છે, માયામાં જે બ્રહ્મનું પ્રતિબીંબ તેનું નામ ઇશ્વર. આ ઇશ્વર જગતનો કર્તા છે એટલે માયારૂપ ઉપાધિથી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ પોતાના મહિમામાં સ્થિત હોવાથી સત્યરૂપ છે. આ પ્રમાણે માયા અને અવિદ્યારૂપ ઉપાધિયુક્ત ઇશ્વર અને જીવનાં સંબંધમાં જ્યાંલગી ભેદબુદ્ધિ રહે છે ત્યાંસુધી જન્મમરણાદિ સંસાર મટતો નથી, માટે જીવ ઇશ્વરમાં ક્યારે પણ ભેદબુદ્ધિ ન કરતી એટલે જ્ઞાનદ્વારા તે ઉભય બ્રહ્મરૂપ છે એમ ઘટાકાશ મહાકાશ અને મહાકાશના દૃષ્ટાંતથી સમજી લેવું. ભેદબુદ્ધિ કરવાથી જીવને બંધન મટતું નથી એ બાબત શ્રુતિ ભગવતી એકાનેક પ્રસંગે સુત્રથી સુચવે છે પણ સ્થળ સંક્રાંતિથી એ બાબત આ સ્થળમાં વિસ્તારવાળી થઈ પડે. સારાંશ જીવ બ્રહ્મની ઐક્યતાનું જ્ઞાન પિંડ બ્રહ્માંડની ઐક્યતાપૂર્વક જ્ઞાનદ્વારા જ્યારે થાય છે ત્યારે જ્ઞાસુ કૃત્યકૃત્ય થાય છે.

નનુ સાહંકારસ્ય કિંચિજ્ઞસ્ય જીવસ્ય નિરહંકાર-
સ્ય સર્વજ્ઞસ્યેશ્વરસ્ય તત્ત્વમસિ ઇતિ મહાવાક્યાત્કથ-
મભેદબુદ્ધિઃ સ્યાદુભયોઃ વિરુદ્ધધર્માક્રાંતત્વાત્ ॥

શબ્દાર્થઃ—કદાચ કોઈ એમ શંકા કરે કે જીવ કે જે અલ્પજ્ઞ અને અ-
હંકારવાળો છે તથા ઇશ્વર સર્વજ્ઞત્વાદિ ઉપાધિવાળો છે તેથી એ ઉભયની તત્ત્વમસિ
એ મહાવાક્યથી અભેદ બુદ્ધિ સંભવે નહિં કારણકે જીવ ઇશ્વર એ ઉભયના
અલ્પજ્ઞત્વાદિ સર્વજ્ઞત્વાદિ વિરુદ્ધ ધર્મો હોવાથી, તે બેમાં ઐક્યબુદ્ધિ કેમ કરીને
આય ? વળી અલ્પજ્ઞતા અને અહંકાર આદિ ધર્મવાળો જીવ સર્વજ્ઞતા અને

અહંકાર રહિત ઇશ્વરના ધર્મવાળો ક્યાંથી બને?? આ શંકા વાસ્તવિક ન હોવાથી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે:—

इति चेन्न । स्थूल सूक्ष्म शरीराभिमानी त्वंपद
वाच्यार्थः । उपाधिविनिर्मुक्तं समाधिदशासंपन्नं शुद्ध
चैतन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थः ॥

ભાવાર્થ:—આમ કહેવું બને નહિં કારણ કે સ્થુલ સૂક્ષ્મ શરીરનો અભિમાની જે આત્મા છે તે ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ છે. અને ઉપાધિ રહિત સમાધિ દશાવાળો જે શુદ્ધ ચેતન તે ત્વં પદનો લક્ષ્યાર્થ છે.

વિવેચન.

તત્ત્વમાસિ એ મહા વાક્યમાં તત્ ત્વમ્ અને અસિ એવાં ત્રણ પદ છે. આ મહાવાક્યનો અર્થ એ છે કે:—જગત્કર્તા જે સર્વજ્ઞ ઇશ્વર છે તે તું જ છે. આ સ્થળમાં તત્ પદ ઇશ્વરના માટે છે, ત્વમ્ પદ જીવને ઓળખાવે છે અને અસિ, છે, એમ બતાવે છે. આ મહાવાક્યનો સામાન્ય અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે. પણ વિશેષ અર્થની રીતિએ તો તત્ અને ત્વં પદના બે બે અર્થ થાય છે એક વાચ્ય અને બીજો લક્ષ્ય. વિશેષણ સહિત જેમાં ચેતનનું ગ્રહણ થાય છે તે વાચ્ય અને વિશેષણ રહિત જેમાં કેવળ એકજ ચેતનનું ગ્રહણ થાય છે તે લક્ષ્ય અર્થ કહેવાય છે. જેમ ઘટપદનો વાચ્ય અર્થ ઘટનો ગોળાકાર છે અને લક્ષ્ય અર્થ મૂળકારણરૂપ માટીજ છે, તેમ અવિદ્યા અને માયાના સંબંધનું જેમાં ગ્રહણ થાય છે તે તત્ અને ત્વં પદના વાચ્ય અર્થ છે. સર્વજ્ઞત્વાદિ, અલ્પજ્ઞત્વાદિ ઉપાધિ સહિત એટલે માયા અને અવિદ્યા એ જડ ઉપાધિ સહિત ચેતનનું જે પદમાં ગ્રહણ કરાય છે તે તત્ અને ત્વં

પદના ઇશ્વર અને જીવ વાચ્ય અર્થ છે. સર્વજ્ઞતાદિ કે અલ્પજ્ઞતાદિ ઉપાધિનું એટલે માયા કે અવિદ્યાનું જેમાં ગ્રહણ થતું નથી તેનું માયા અને અવિદ્યારહિત વ્યાપકબ્રહ્મ એ તત્ત્વ અને ત્વં પદોનું લક્ષ્ય છે.

एवं सर्वज्ञत्वादि विशिष्टः इश्वरः तत्पद वाच्यार्थः॥
उपाधिशून्यं शुद्धचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः। एवं च जीवे
श्वरयोः चैतन्यरूपेणाभेदे बाधकाभावः ॥

આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞતા આદિ વિશેષણવાળો જે ઇશ્વર તે તત્ત્વ પદનો વાચ્ય છે અને ઉપાધિ રહિત જે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે તે તત્ત્વ પદનો લક્ષ્ય છે. આ પ્રમાણે જીવ અને ઇશ્વરની લક્ષ્ય અર્થમાં ચૈતન્યમાં ભેદ ન હોવાને સદા એકતા છે. ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્ય અર્થનો જે અભેદ થાય છે તેનો કાષ્ઠપણ બાધક પદાર્થ નથી એટલે કે ચૈતન્યરૂપે કરી જીવ અને ઇશ્વર એકજ છે.

एवं च वेदान्तवाक्यैः सद्गुरूपदेशेन च सर्वेष्व-
पि भूतेषु येषां ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्ना ते जीवन्मुक्ता इत्यर्थः
ननु जीवनमुक्तः कः। यथा देहोऽहं पुरुषोऽहं ब्राह्मणो-
ऽहं शूद्रोऽहमस्मीति दृढनिश्चयस्तथा नाहं ब्राह्मणः
न शूद्रः न पुरुषः किन्तु असंगः सच्चिदानंदःस्वरूपः
प्रकाशरूपः सर्वान्तर्यामी चिदाकाशरूपोऽस्मीति दृढ-
निश्चयरूपोऽपरोक्ष ज्ञानवान् जीवन्मुक्तः ॥

આ પ્રમાણે વેદાંત શાસ્ત્રનાં મહાવાક્યનાં જ્ઞાનથી, સદ્ગુરના ઉપદેશથી પ્રાણી માત્રમાં અલ્પબુદ્ધિ જેને થાય છે તે જીવ-મુક્ત છે.

પ્રશ્ન૦—જીવનમુક્ત કેને કહીએ ?

જેમ હું દેહ છું, પુરૂષ છું, બ્રાહ્મણ છું, શુદ્ર છું, એમ દૈ માન્યતા અજ્ઞાનથી જીવને થાય છે તેમ હું બ્રાહ્મણ નથી, પુરૂષ નથી, દેહ નથી, શુદ્ર નથી પરંતુ અસંગ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, પ્રકાશરૂપ, સકુનો અંતર્યામી, ત્રિદાશરૂપ છું— એવા પ્રકારના દૈનિશ્વરરૂપ અપરોક્ષ જ્ઞાન જેને થાય છે તે જીવ-મુક્ત કહેવાય છે.

વિવેચન.

વિવેકચૂડામણિમાં શંકરાચાર્ય જીવનમુક્ત પુરૂષનાં બહુ પ્રકારે લક્ષણ બતાવે છે. જેણે શ્રુતિના બળથી પોતાનું અલ્પપણું જાણેલું છે, તે જીવનમુક્ત છે. સંસારથી જે ધૂરો છે, ઇન્દ્રિયાદિમાં જેને અહંપણું નથી, અન્ય વસ્તુમાં ઇલાવ નથી. જીવ અન્ન અને જગતમાં જેને ભેદની ગંધ પણ આવતી નથી, બીજાઓથી પ્રેરેલા ભોગો સમુદ્રમાં નદીના પ્રવાહોની જેમ જેમાં પેસીને અલ્પરૂપે લીન થઈ જાય પણ કોઈ પ્રકારની વિક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે તે સંન્યાસીને જીવનમુક્ત જાણવો. જ્ઞાનમાં અને શ્વપાકમાં જેને સમભાવ આવે તે જીવનમુક્ત સમજવો. શુભદોષવાળા સ્વભાવથી વિવ્રક્ષણુતાવાળા આ પ્રપંચમાં જેની દ્રષ્ટિ સર્વત્ર સર્વથા સમાન હોય તેને જીવનમુક્ત કહેવો. ઇષ્ટાનિષ્ટમાં સમબુદ્ધિથી જે સત્ત્વ નિર્વિકારી રહેતો હોય તેને જીવનમુક્ત જાણવો. અજ્ઞાનંદરસાસ્વાદાનુભવથી જેને બાહ્યાંતર વિષયોનું અનુસંધાન ધૂરી ગયું છે તેવો સજ્જન જીવનમુક્ત જાણવો. બુદ્ધિ લીન થયા છતાં જે જાગતો હોય, જાગતા છતાં જાગૃતિના ધર્મથી રહિત હોય અને જેનો બોધ વાસના રહિત હોય તે જીવનમુક્ત જાણવો.

ब्रह्मैवाहमस्मीति अपरोक्षज्ञानेन निखिल कर्मबंध

વિનિર્મુક્તઃ સ્યાત્ ॥ કર્મોણિ કતિવિધાનિ સન્તીતિ
ચેત્ આગામિ સંચિત પ્રારબ્ધ ભેદેન ત્રિવિધાનિ સંતિ ॥

હું બ્રહ્મ છું એવાં અપરોક્ષ જ્ઞાનથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ કર્મરૂપ બંધનથી છૂટે તથા જાય છે. કર્મ કેટલા પ્રકારનાં છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્રણ પ્રકારનાં છે. આગામિ, સંચિત અને પ્રારબ્ધ. શ્રુતિ કહે છે કે:—

“ભિદ્યતે હૃદયગ્રંથિં રિદ્ધ્યંતે સર્વ સંશયાઃ ।

ક્ષીયંતે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥”

જેથી હિરણ્યગર્ભ પણ નીચી કાટિમાં છે તે પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર થયા પછી, હૃદયગ્રંથિ અર્થાત્ અહંકાર છૂટી જાય છે, સર્વ સંશયો શાંત થાય છે, તથા કર્મનો ક્ષય થાય છે. પ્રારબ્ધના નિષેધ માટે કરીને કર્મોણિ એવું બહુવચન આ શ્રુતિએ વાપર્યું છે. કારણ કે પ્રારબ્ધ કે જે કલ્પનામાત્ર છે તે પણ સંચિત અને ક્રિયામાણની સાથેજ આત્મસાક્ષાત્કાર થયાપછી નાશ પામે છે. અનેક જન્મનાં કરેલાં કર્મ તે સંચિત કહેવાય છે. વર્તમાન શરીર વડે થતાં કર્મો તે ક્રિયામાણ તથા જે વડે આ શરીર રચાયું છે તે કર્મ પ્રારબ્ધ. જ્યારે આત્મા અકર્તા છે ત્યારે તે અજન્મ પણ છે અને અજન્મ હોવાથી જન્મોંતરનું કર્મ કે જે વર્તમાન શરીરને રચનાર હોવાથી પ્રારબ્ધ સંજ્ઞા પામે છે તે આત્માને ક્યાંથી વગર્યું હોય? તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી પ્રારબ્ધ રહેતું નથી કારણ કે જ્ઞાનવડે અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જે જગત્ તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે તો પ્રારબ્ધ શી રીતે રહે? જેમ જગ્યા પછી સ્વપ્ન રહેતું નથી તેમ જ્ઞાન થયા પછી આત્મા વિના કાંઈપણ રહેતુંજ નથી. ત્રણે કર્મોનો આત્મજ્ઞાનથી લય થાય છે એ વાત ઉપરનાં સુત્રમાં શંકરે સમજાવી છે.

ज्ञानोत्पत्त्यनंतरं ज्ञानिदेहकृतं पुण्यं पापरूपं कर्म

યદાસ્તિ તદાગામીત્યભિધીયતે । સંચિતં કર્મ કિમ્ ।
અનંતકોટી જન્મનાં બીજભૂતં સત્ યત્કર્મજાતં પૂર્વા-
ર્જિતં તિષ્ઠતિ તત્ સંચિતં જ્ઞેયમ્ ॥

અનંતકોટી જન્મનાં બીજરૂપ કર્મોના સમૂહ પુર્વે જે એકત્ર થયો હોય તેને સંચિત કર્મો કહેવાય છે એટલે કે અનેક જન્મમાં કરેલાં પાપ, પુણ્ય કે મિશ્ર કર્મો જીવાત્મામાં સાથેજ રહેલાં હોય છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી જ્ઞાનીનાં શરીરનાં જે પુણ્યપાપરૂપી કર્મ છે તે આગામિ કર્મ કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી તે થાય છે માટે ભોગવવાને યોગ્ય છે.

પ્રારબ્ધકર્મ કિમિતિ ચેત્ । इदं शरीरमुत्पाद्य इह
लोके एवं सुखदुःखादिप्रदं यत्कर्म तत्प्रारब्धं भोगेन
नष्टं भवति प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति ॥

પ્રશ્ન:—પ્રારબ્ધ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર:—આ શરીરને ઉત્પન્ન કરીને આલોકમાં આ પ્રમાણે સુખદુઃખાદિ આપવાવાળું જે કર્મ છે તેને પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. આ પ્રારબ્ધનો કર્મ ભોગથી નાશ થાય છે, કારણ કે “ અજ્ઞશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભં । નાશુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટીશતૈરપિ ॥ ” એ કથન મુજબ શુભ અથવા તો અશુભ કર્મોના ભોગવ્યાવિના કરોડો કર્મમાં પણ ક્ષય થતો નથી.

સંચિતં કર્મ બ્રહ્મૈવાહમિતિ નિશ્ચયાત્મકજ્ઞાનેન
નશ્યતિ । આગામિ કર્મ અપિ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । કિં
ચ આગામિ કર્મણાં નલિનીદલગતજલવત્ જ્ઞાનિનાં
સંબંધો નાસ્તિ ॥

હું 'બ્રહ્મહું' એવાં નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનથી સંચિતોનો નાશ થાય છે. આ-
ગામિ પણ સંચિતની જેમજ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે. પરંતુ જેમ કમળના પત્ર પર
જળનો સંબંધ હોતો નથી તેમ જ્ઞાનીને આગામિ સાથે સંબંધ છેજ નહિં.

કિં ચ ये ज्ञानिनं स्तुवंति भजन्ति अर्चयन्ति ता-
न्प्रति ज्ञानीकृतम् आगामिपुण्यं गच्छति । ये ज्ञानिनं
निन्दन्ति द्विषन्ति दुःखप्रदानं कुर्वन्ति तान्प्रति ज्ञानीकृतम्
सर्वम् आगामि क्रियमाणं यदवाच्यं कर्म पापात्मकं
तद्गच्छति ॥

હવે જે પુરૂષો જ્ઞાનીની પ્રશંસા અને સેવા કરે છે તે પુરૂષોમાં જ્ઞાની-
ઓનાં આગામિ પુણ્યો જાય છે એટલે મળી જાય છે અને જે પુરૂષો જ્ઞાની-
જનોની નિંદા કરે છે, જ્ઞાની સાથે વેર કરે છે, જ્ઞાનીને દુઃખ કરે છે તે પુરૂ-
ષોમાં જ્ઞાનીનાં પાપરૂપ આગામિ કર્મો પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ મળી જાય છે.
શ્રુતિમાં પણ આ ન્યાય સત્ય છે એમ બતાવનાર કથન છે, જેમકે મિત્ર પુણ્ય
કર્મોનો અને દુશ્મન પાપ કર્મોનો હકકદાર છે.

સુહૃદઃ પુણ્યકૃત્યાન્ દુહૃદઃ પાપકૃત્યાન્ ગૃહ્નન્તિ
તથા ચાત્મવિત્સંસારં તીર્ત્વાં બ્રહ્માનંદ મિહૈવ પ્રા-
પ્નોતિ । તરતિ શોક માત્મવિદિતિ શ્રુતેઃ ॥

આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાની સંસારથી પાર ઉતરી આજ જન્મમાં બ્રહ્મા-
નંદનો ભાજન થાય છે એટલે કે પરબ્રહ્મ પદને પામે છે. શ્રુતિમાં લખ્યું છે
કે આત્મજ્ઞાની સમગ્ર શોકને તરી જાય છે.

તનું ત્યજતુ વા કાશ્યાં શ્વપચસ્ય ગૃહેઽથવા ।
જ્ઞાનસંપ્રાપ્તિ સમયે મુક્તોઽસૌ વિગતાશયઃ ॥૧॥
॥ ઇતિ સ્મૃતેશ્ચ ॥

સ્મૃતિ કહે છે કે જ્ઞાનીનો દેહ કાશીમાં પડે કે ચંડાલને ઘેર પડે
પરંતુ જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સમયમાં તે અંતઃકરણના મગ્નરહિત મુક્ત સ્વરૂપજ છે
એટલે કે જ્ઞાનીને મરણ સંબંધમાં દેશ કાળ અને વસ્તુનો નિયમ લાગુ પડતો નથી.

इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचित तत्त्वबोध प्रकरणं
गुर्जरभाषायां वेदांतकवि हिरालाल शर्मणा
व्याख्यातं समाप्तम्

॥ श्रीमच्छंकराचार्य विरचितम् ॥

॥ आत्मपट्टक स्तोत्रम् ॥

॥ भुजंगप्रयातं छंदः ॥

मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि नाहं
न च શ્રોત્રજિહ્વે ન ચ વ્રાણનેત્રે ।
ન ચ વ્યોમભૂમી ન તેજો ન વાયુ-
શ્ચિદાનંદરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥૧॥

ભાવાર્થઃ—હું મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત નથી. હું શ્રોત્ર, જીભ, નાસીકા અને નેત્ર નથી. હું આકાશ, પૃથ્વી, તેજ, વાયુ અને (જળ) નથી. પણ ચિદાનંદ સ્વરૂપ શિવ હું છું-શિવ હું છું. ॥ ૧ ॥

વિવેચન.

મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકાર એ અંતઃકરણનાં તત્ત્વો હોવાથી સુક્ષ્મદેહનાં તત્ત્વો છે અને આત્મા તો સુક્ષ્મદેહનો દ્રષ્ટા સાક્ષિ હોવાથી, સુક્ષ્મદેહ કે તેનાં તત્ત્વોના સમૂહ રૂપે તે કયા પ્રકારે હોઈ શકે ? જેથી ભગવાન આત્માનું સુક્ષ્મ દેહથી તટસ્થપણું છે એ બાબત ઉપરના શ્લોકમાં સુચવે છે. આ પ્રમાણે શ્રોત્ર, જીભ; નાસીકા અને નેત્ર પણ પરીણામી શરીરનીજ સામગ્રી હોવાથી, તે તત્ત્વો આત્મા નથી એમ વિશેષ કથન કરે છે અને જડથી ચેતન-

૩૫ આત્મા જુદો છે એમ ચાર્વાકાદિ નાસ્તિકોના મતનું નિરાકરણ થવા વિવેક
ખતાવે છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, પૃથ્વી હું નથી—એ કથનથી ભગવત્પાદ ભૌતિક
રચના જડ છે અને આત્મા તેથી જુદો છે એમ પંચભૂતથી આત્માનું તટસ્થ-
પણું સમજવા વિવેક કરે છે. ચાર્વાકાદિ પંચભૂતમાંથી ગમે તે કાઢને કે પં-
ચભૂતના દેહનેજ આત્મારૂપે માની લે છે એ કેવું અજ્ઞાન છે ? એ ખતાવવા
આત્મા અને જડનાં સ્વરૂપ તથા લક્ષણું કેટલાં ઉલટાં છે એ આશયથી હું
ચેતનરૂપ આત્મા તે તે જડરૂપ નથી પરંતુ દેહાદિકનો દ્રષ્ટા હું તથા પંચ-
ભૌતિક રચના અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ છે તથા હું સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ
આત્મા છું, એમ ઉપરનો શ્લોક આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થવા મનનરૂપ છે.
આ દેહાદિક જે કાંઈ પ્રપંચ વિલસી રહ્યો છે, તે રજ્જુસર્પની જેમ મારામાં
મિથ્યા ભ્રમસમ ભાસે છે, પરંતુ માંડે વાસ્તવિક સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મજ
હોવાથી, હું કલ્યાણનો આરપદ, અસંગ, અજર, અમર આત્મા છું. હું કોણ
છું એ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપનારાં આ સ્તોત્રનાં ભગવદ્વાક્યો ખરેખર ગુરૂદ્વારા
મનન કરવા યોગ્ય છે. હૃદયરૂપ ક્ષેત્રમાંથી અવિદ્યારૂપ રજને સાફ કરી, વિવેક-
રૂપ જળથી તે ભૂમિ પવિત્ર કરી, આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ વિવેકાદિ સાધનોનો
પાયો રચાતાં, ગુરૂપાથી એક અખંડાનંદ આત્મા અપોક્ષ થાય છે. આ પ્રમાણે
આઘ શ્લોકપંચકમાં, દેહાદિથી આત્મા હું જુદો છું, એ બાબત સ્થૂળ સ્પ-
ર્શમાદિ જડસંઘાત હું નથી એમ મનન કરવા, ઉપદેશ આપી, છેવટ છટ્ટા
શ્લોકમાં ભગવાને માંડે વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તે બાબત વિચાર કરવા આ-
ત્માનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. આ પ્રમાણે નેતિ નેતિ નિષેધથી નિષેધનો અવધિ
જે આત્મા તે તું પોતેજ છો એમ સમજાવવા, આચાર્યે આ સ્તોત્રની રચના
કરી છે. પોતા માટે નહિ કારણ કે પોતે તો સમર્થ જ્ઞાનમય હતા. “હું હું”
શબ્દથી પ્રત્યેક સાધક શિષ્ય વ્યક્તિને મનન કરવાં ભગવાને ભલામણ કરી છે.

अहं प्राणवर्गो न पंचानिला मे
न तोयं न मे धातवो पंचकोशाः ।

ન વાક્પાણિપાદૌ ન ચોપસ્થપાયૂ ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોઽહમ્ ॥૨॥

ભાવાર્થ:—હું જળ અને પ્રાણુવર્ગ નથી, મારે પાંચ વાક્ય નથી, (સપ્ત) ધાતુ મારે નથી, પંચકોશ મારા નથી, વાણી, હાથ, પગ, શિશ્ન અને ગુદા એ મારાં નથી પણ હું ચિદાનંદ સ્વરૂપ શિવ છું-શિવ છું. ॥ ૨ ॥

વિવેચન.

વ્યાન, સમાન, ઉદાન, પ્રાણ અને અપાન એ પાંચ પ્રાણ છે. આ પાંચ પ્રાણ શરીરમાં અનેક પ્રકારની ક્રિયા કરી રહ્યા છે અને શરીરનાં યંત્રને જીવી જીવી ક્રિયાથી વ્યવસ્થિત રાખે છે. શરીરમાં ક્ષુધા તૃપ્તિ થાય છે તે પ્રાણોને થાય છે. આ પ્રાણપંચક સુક્ષ્મદેહનાં તત્ત્વો હોવાથી, દ્રશ્ય, જડ અને દુઃખ રૂપ છે પરંતુ હું તો તેથી વિવક્ષણ દ્રષ્ટા, ચૈતન્ય, સદૃપ, આનંદરૂપ, પ્રાણાતીત આત્મા છું છતાં પ્રાણાત્મવાદી પુરૂષો કયા અવિવેકથી મારાં સ્વરૂપને નહિ સમજતા હોય? હું આત્મા પ્રાણોનો દ્રષ્ટા છું અને મારાવડે પ્રાણો પ્રકાશમાન છે પણ હું પોતે સ્વયંપ્રકાશવાળો છું. શ્રુતિમાં જે પ્રાણોનો સંવાદ તથા પ્રવેશ જ્ઞેવામાં આવે છે તે પ્રાણોના અભિમાની દેવોનો છે, કેમકે પ્રાણ તો જડ છે, પરંતુ પ્રાણ તથા આત્માના સ્વરૂપના વિવેકના અજ્ઞાનથી, પ્રાણાત્મવાદીઓ પ્રાણને આત્મા માને છે તે વાત તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાથી, ભગવાન પ્રાણ હું નથી એમ નિષેધપૂર્વક પ્રાણથીજ આત્માનો વિવેક કરવાનું સુચવે છે. શ્રુતિમાં આત્મા પ્રાણમયઃ.....વિજ્ઞાનમયઃ.....આનંદમયઃ એમ પંચકોષનું વિવેચન છે. તે ઉપરથી પ્રાણાત્મવાદીઓ પ્રાણને, વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાનને, દેહાત્મવાદીઓ અન્નમયકોશરૂપ દેહનેજ આત્મા છે એમ માની લીધું પરંતુ તેઓએ શ્રુતિના આશયનો અર્થ વિચારપૂર્વક જો સમજમાં લીધો હોત તો

પંચકોષ કે જેઓ જડ છે તેને ચેતનરૂપ આત્મા માનતજ નહિ. પંચકોશના અ-
ભિમાની ચેતન વિદ્યાદિ જે ત્રણ છે તે આત્મરૂપ છે એમ શ્રુતિ ચેતનનો અભેદ
છે એમ સિદ્ધ કરવા કહે છે, ત્યાં લાંબો વિચાર નહિ કરી જડનેજ આત્મા
માનનારા જડવાદીઓની જડ કાઢવા, ભગવતપાદે સૂત્રભષ્યાદિ અનેક
પ્રવૃત્તિ કરી છે અને આ સ્તોત્રમાં પણ હું પ્રાણવર્ગમાંનો કોઈ નથી, અથ-
વા તો તે પ્રાણો મારા નથી એમ આત્માનું તટસ્થ સ્વરૂપ છે એ બતાવ્યું છે.
અસ્થિ, મેદ, મજ્જા. રોમ, નખ, સ્વેદ અને માંસ એ સર્વે સ્થૂળ દેહના
વિદારરૂપ હોવાથી હું અવિકાર આત્મા તેથી જુદો છું અને તે ધાતુઓ મારા
નથી. આ પ્રમાણુ પંચભૂતનું કાર્ય જે સુદ્ધમદેહ તેની વાચા, પાણી, પાદ,
શિશ્ન અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે તે પણ મારી નથી, પણ હું તે
દન્દ્રિયોનો બેનારો આત્મા, ઇન્દ્રિયોથી તટસ્થ છું. આવી રીતે અસત્ જડ અને
દુઃખદુષ્ટ જે ભૌતિક પ્રપંચ છે તે હું નથી પરંતુ હું તો ભૂત ભવિષ્ય અને
વર્તમાનમાં અઆધિત, અલુપ્તપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ અને આનંદરૂપ પરમશિવ
આત્મા છું. “હુ” પ્રત્યયથી કાયાનું, અહંકારનું અને આત્માનું ભાન થાય છે.
તેમાં હુંથી, જે કાયા અને અહંબુદ્ધિનું ભાન તે આત્માનો, કાયામાં અને
અહંકારમાં અધ્યાસ થવાથી થાય છે માટે હું એ શબ્દનો વાચ્ય આત્મા છે.
તેનું સ્વરૂપ તત્વગ્રોધ પંચીકરણુ આદિ પ્રકરણુદ્ધારા મનન કરી જાણવું અને
ત્યાર પછી ગુરુદ્ધારા હું આત્મા છું એમ સાક્ષાત્ આત્માનુભવ કરવા પ્રયાસ
એવો, એજ આ સ્તોત્રના પાઠનો ઉપદેશ છે.

ન મે દ્વેષરાગૌ ન મે લોભમોહૌ

મદો નૈવ મે નૈવ માત્સર્યભાવઃ ।

ન ધર્મો ન ચાર્યો ન કામો ન મોક્ષઃ

ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોઽહમ્ ॥૨૧॥

ભાવાર્થ:—મારે દ્વેષ રાગ નથી, મારે લોભ અને મોહ નથી, મારામાં મદ નથી, મારામાં મત્સર નથી, ધર્મ મારે નથી, અર્થ મારે નથી, કામ મારે નથી, અને મોક્ષ મારે નથી પણ હું તો ત્રિદાનંદસ્વરૂપ શિવ છું—શિવ છું. ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

રાગદ્વેષ બુદ્ધિમાં પ્રગટ થાય છે તેથી બુદ્ધિના છે અને બુદ્ધિ અંતઃકરણનું એક તત્વ છે, અંતઃકરણ સુદ્ધમદેહનું તત્વ છે અને સુદ્ધમદેહ તે અપંચીકૃત પંચમહાભૂતનું કાર્ય છે, પંચમહાભૂત પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને પ્રકૃતિ એ ચૈતન્ય બ્રહ્મથી કોઈ અન્ય નથી પરંતુ તે સદસત્થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય છે. જે વસ્તુ અનિર્વચનીય છે તે કલ્પિત મિથ્યા માત્ર છે, જેથી બ્રહ્મમાં કંઈપણ પ્રકૃતિ પણ વાસ્તવિક નથી પરંતુ એકજ અદ્વયબ્રહ્મ અનાદિ, અનંત હોવાથી હું તેજ છું પરંતુ રાગદ્વેષાદિ પ્રકૃતિના વિકારોના મને અવિકારી આત્માને સંગ નથી. વિચાર વહે જે કાંઈ નથી તેનું નામજ માયા છે, તો તે માયાથી પર ચૈતન્યસ્વરૂપ જે હું આત્મા તે, તે માયાનાં કોઈપણ રાગદ્વેષાદિ કાર્યરૂપે જડ કેમ હોઈ? આ અભિપ્રાયથી ભગવાન સાંખ્યાદિના ભેદનું નિવારણ કરી, હું આત્મા એકજ વ્યાપક સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છું અને અન્ય જે કલ્પિત ભાસે છે તેની મારાથી ભિન્ન સત્તા ન હોવાને લીધે વિવર્ત હોવાથી, રજ્જુસર્પવત્ મિથ્યા છે. લોભ, મોહ, મદ, મત્સર આદિ પ્રકૃતિના વિકારો હોવાથી પ્રકૃતિથી પર, ચૈતન્યરૂપ આત્મા જે હું તે, જડરૂપ ગુણો કેમ હોઈ શકું? અર્થાત્ આ સ્થળમાં ભગવાન ન્યાયમતના અવિવેકનું દર્શન કરાવી, વેદાંતના વિવેકથી આત્માનીજ અસ્તિત્વતાનું ભાન કરાવે છે અને તે આત્મારૂપ પરબ્રહ્મ હું પોતેજ છું એમ કહી, તેની અદ્વૈતતા બતાવે છે. અનેક પ્રકારના ધર્મો દેહને, પ્રાણને, અને મનને લાગેલા છે અને દેહ પ્રાણ અને મન આદિ જડ સંઘાત ભૌતિક પરીણામ હોવાથી, પ્રકૃતિનું કાર્ય છે તેથી તે અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ હોવાથી, હું સ-

વિચ્છાદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા નથી એમ બતાવી ધર્મરહિત એટલે કે ધર્મ પુ-
રુષાર્થ પશુ મારે નથી એમ કહે છે. અર્થપ્રાપ્તિ પશુ આત્મા કે જે નિત્ય
આનંદરૂપ છે તેને સંભવતી ન હોવાથી, મારે અર્થ નથી એમ આત્મરૂપે
મનન કરવા, ભગવત્પાદ જ્ઞાસુને સુચવે છે. સર્વ કામનાઓથી રહિત, નિર્મળ
પુરુષકામ, જે પરશ્વજ છે તેને, કામના ન હોવાથી, મારે કામ નથી એમ મનન
પ્રકાર બતાવે છે. જેનામાં અહંમત્વ ભાવ હોય છે તેનેજ અંધન-મોક્ષ
હોય છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આત્મામાં અહંતા મમતા ન હોવાથી તે
અંધમોક્ષ રહિત છે અને અંધમોક્ષ એ મનના ધર્મ હોવાથી
કાયામાં કલ્પાયેલા છે અને પ્રકૃતિનું તમામ ગુણાદિક, કાર્ય હોવાથી
આત્મામાં વાસ્તવિક તેઓનો યોગ નથી, જેથી હું ચારે પુરુષાર્થ
રહિત, ત્રણે કાયા રહિત, ત્રણે સ્થિતિ રહિત, પંચકોશરહિત, પ્રકૃતિથીપર,
જનમાદિક વિકાર રહિત, કેવળ, નિત્ય, એક, અનાદિ, અનંત, વ્યાપક, એકરસ,
નિરાકાર, પરશ્વજરૂપ, પરમશિવ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા છું, એવો મનન
અભ્યાસ જ્ઞાસુએ કર્તવ્યરૂપ છે, એમ સ્તોત્રના શ્લોકત્રયમાં ભગવત્પાદ
નિઃષેધવિધિરહિત, આત્માનાં નિર્મળ સ્વરૂપનું આત્મરૂપેજ સ્તવન કરવારૂપ-
કલ્યાણ માર્ગને બતાવે છે. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય ઇત્યાદિ મતોની માન્યતામાં
જે નથી આવી શકતો એવો હું, વેદાન્તવેદ્ય શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છું એ
આખત આ સ્થળે સુચવી છે.

ન પુણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં

ન મંત્રો ન તીર્થં ન વેદા ન યજ્ઞાઃ ।

અહં ભોજનં નૈવ ભોજ્યં ન ભોક્તા

ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહમ્ ॥ ૪ ॥

સાવાર્થઃ—પૂણ્ય, પાપ, સુખ, દુઃખ, મંત્ર, તીર્થ, વેદ, યજ્ઞ એમાંનું કશું મારે નથી. હું ભોજન નથી, ભોજ્ય નથી અને ભોક્તા પણ નથી પણ ચિદાનંદરૂપ હું શિવ છું-શિવ છું. ॥ ૪ ॥

વિવેચન.

પુણ્ય, પાપ, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિ કર્મનાં ફળ હોવાથી આત્મા જે નિ-
વ્યકર્મ છે તેમાં તેનો યોગ ઘટતો નથી. આ પ્રમાણે કર્મશાસ્ત્રનો વિષય હું
આત્મા નથી એમ સુચવ્યું છે. હું કે જે ઈંદ્રિયો રહિત, ચિત્ત રહિત, નિર્વિ-
કાર અને અખંડ સુખના અનુભવરૂપ છું તેને પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ
ક્યા પ્રકારે ધરી શકે ? અનન્વાગતં, શ્રુતિ પણ મારું પુણ્યપાપરહિતપણું
સુચવે છે. મંત્ર, તીર્થ, વેદ, યજ્ઞ, ભોજન, ભોજ્ય, ભોક્તા, ઇત્યાદિ ઉપાધિ
હું જે નિષ્કર્મ આત્મા તેમાં ઘટતીજ નથી, અંશરહિત કેવળ સર્વદા હું
એકસ્વરૂપ હોવાથી, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, વિધિ, નિષેધ, સુખ, દુઃખ, હર્ષ શોક, ક્રુધા,
તૃષ્ણા, સંકલ્પ વિકલ્પ ઇત્યાદિ અનેક દ્વંદ્વ જાગ મારા નિર્દ્વંદ્વમાં ઘટેજ નહીં.
જાયાથી સ્પર્શ કરાયેલી ટાઢી, ઉની, સારી કે નરસી વસ્તુનો જાયાથી વિલક્ષણ
હું જે પ્રકાશરૂપ આત્મા તેને સંગ ઘટતો નથી. ધરના ધર્મો જેમ દીપકને સ્પર્શ ક-
રતા નથી તેમ સાદ્ય પદાર્થોનો સંગ હું જે સાક્ષિસ્વરૂપ છું તેને ક્યાંથી હોય ?
કર્મમાં સૂર્યની સાક્ષીના જેવું, અગ્નિની નિયામક સત્તા દાહમાં જેવી છે તેવું,
હું કુટસ્થ ચૈતન્ય છું, તેવું સાક્ષિપણું છે. રજ્જુમાં સર્પાદિના આરોપના
સંગ જેવો આરોપિત વસ્તુઓનો મને સંગ છે પરંતુ વસ્તુતાએ હું અસંગ
આત્મા કરનાર કરાવનાર, ભોગુવનાર, ભોગવાવનાર અને જ્ઞેનાર કે જ્ઞેવડાવનાર
નથીજ. હું તો સ્વયંપ્રકાશ છું અને મન વાણીનો વિષય નથી. યતો વાચો
નિર્વર્તતે ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ મને તેવોજ કહે છે. ઉપાધિની ચલિત ગતિથી
ઉપાધિયોગે જણાતી પ્રતિબીંબની ચપળતાને, પામર મનુષ્ય હું કર્તા છું,
ભોક્તા છું, હાયહાય હું માર્ગે ગયો છું એમ, મિંબુત આત્માસ્વરૂપ કે જે

સૂર્યની પેઠે છે અને ક્રિયારહિત છે તેમાં માની લે છે. જેમ ધ્વજના ધર્મથી આકાશ લેપાતું નથી તેમ આ જડપદાર્થમય દેહનું ગમે તે થાય તેમાં મને શો સંબંધ લેપાવાનો ઘટે છે ? કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, ખડપણું, મત્તપણું, બદ્ધપણું, અને મુક્તપણું ઇત્યાદિ વિકલ્પો બુદ્ધિમાં થવાથી બુદ્ધિના છે તેથી તે હું કે જે નિર્વિકલ્પ આત્મસ્વરૂપ છું તેમાં કયા પ્રકારે ઘટી શકે. પ્રકૃતિના કરોડો વિકારો થયા કરે તેથી વાદળાઓને આકાશનો સ્પર્શ જેમ નથી તેમ મને પણ તેનો નથી, આ પ્રમાણે પોતાના આત્માનું પરમશિવરૂપ નિઃય મનનપૂર્વક અનુસંધાનમાં રાખી જડપદાર્થમય જગત્તેનો પ્રપંચ રજ્જુસર્પવત્ મિથ્યા પ્રતિત થતો જાણી, તેજ રૂપમાં સર્વદા સ્થિતિ કરી, પ્રારબ્ધપર્યંત આ શરીરરૂપી ઉપાધિ ધારણ કરી, તેજ રૂપે આખર આનંદરૂપ રહેવું એજ, વાસ્તવિક કલ્યાણ હોવાથી, ભગવાન તેવા પ્રકારનોજ મનન માર્ગ જ્ઞાસુઓને આ સ્તોત્ર પાઠથી બતાવે છે. હું શિવ છું, હું શિવ છું એમ દ્વિગુણ કથનથી આત્માનાં સ્વરૂપનું નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન મેળવી તે આત્મા તું પોતે છો એમ જ્ઞાસુને ઇળ-શ્રુતિ બતાવી, ભગવાન શંકરાચાર્ય આ સ્તોત્રના રહસ્યમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

ન મે મૃત્યુશંકા ન મે જાતિભેદઃ

પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ ।

ન બંધુ ન મિત્રં ગુરુ નૈવ શિષ્ય

શ્રિદાનંદ રુપઃ શિવોહં શિવોઽહમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થઃ—મારે મૃત્યુની શંકા નથી, મારે જાતિનો ભેદ ભેદ નથી; મારે પિતા નથી, મારે માતા નથી, મારે જન્મ નથી. મારે બંધુ નથી, મારે મિત્ર નથી, મારે ગુરુ નથી, અને મારે શિષ્ય પણ નથી પરંતુ હું તો ચિદાનંદસ્વરૂપ શિવ છું—શિવ

વિવેચન.

જન્મ મરણ એ કાયાના ધર્મો હોવાથી ચૈતન્યરૂપ અવિનાશી આત્મામાં તેની ગંધ માત્રનો પણ સંભવ નથી. જડ શરીર જન્મે છે, સ્થિતિ પામે છે, કૌમાર થાય છે, યુવાન થાય છે, વૃદ્ધ થાય છે, અને નાશ થાય છે પરંતુ તેમાં રહેલો સાક્ષિ ચૈતન્ય જે આત્મા તે તો મરતો નથી, જન્મતો નથી, શસ્ત્રથી કપાતો નથી, અગ્નિથી દહાતો નથી, પાણીથી પલાળાતો નથી, પવનથી શોષાતો નથી, જેથી તે અવિકારી જન્મજરાદિરહિત આનંદરૂપ હું આત્મા તેમાં મૃત્યુની શંકાનો અવસર પણ ક્યાંથી હોય, એથી હું મૃત્યુની શંકાવાળો નથી એમ સ્વસ્વરૂપાવગોચ થવા આત્મતત્ત્વના અધિકારીએ મનન કરવું કર્તવ્યરૂપ છે. કાયા આદિ જડ પદાર્થ આત્મા છે, એવા અધ્યાસથી ‘હું હું, એ પ્રકારે આત્માજ ઝાળખાય છે છતાં હું રાખ્દથી હું બ્રાહ્મણ, હું વૈશ્ય, હું ક્ષત્રીય, અને હું શુદ્ર છું, આમ જાતિભેદ કે જેઓ જડ શરીરના છે તે આત્મામાં કલ્પાયા છે. બ્રાહ્મણ રાજા ઇત્યાદિ નામ રચના કટક કુંડળની જેમ એક જડમાં થઇ છે પરંતુ આત્મામાં તો જાતિવર્ણાશ્રમાદિ જે જડ દેહના વિકારો છે તે ઘટ્ટી શકતાજ નથી. જાતિભેદ જડ કાયાનો છે અને જે જડ છે તે પણ અવિદ્યાનું કાર્ય છે અને અવિદ્યાનો પ્રપંચ રજ્જુસર્પવત્ નિ-પ્રપંચ હું જે આત્મા તેમાં કલ્પ્યો છે તેથી વાસ્તવિક રીતે મારામાં જાતિ ભેદ હોઇ શકેજ નહિં, જેથી જાતિભેદવિનાનો હું આત્મા જડધર્મોરહિત છું, એ કથનરૂપ મનન આત્માવગોચ થવા આવશ્યક છે. એકજ જડરૂપ જથ્થો છે તેમાં જેની સિદ્ધિ ન થઇ શકે તેવાં માતા પિતા, ગાય, ઘોડો, ભાઈ, બેન ઇત્યાદિ અનેક નામરૂપ મનોમુદ્રૈત મનથી રચાયું છે અને મન એજ અ-વિદ્યારૂપ હોવાથી રજ્જુસર્પવત્ મિથ્યા છે, જેથી માતાપિતાદિરૂપ ઉપાધિનો યોગ હું જે એકજ આત્મા છું તેમાં કેમ ઘટ્ટી શકે ? હું માતાપિતા વિનાનો એટલે નામરૂપાદિ પ્રપંચથી રહિત, અનામ, અરૂપ સત્ત્વીદાનંદસ્વરૂપ આત્મા છું અને જન્મ થવો એ કાયાનો ‘જડધર્મ’ હોવાથી હું અજન્મ છું. બંધુ

ભિન્ન આદિ વ્યવહારની નામરૂપ રચના કે જે જડરૂપ દેહમાં મનાઇ છે અને તે દેહ તે હું આત્મા છું એવું વિપરીત દર્શન ચાર્વાકદિએ મારામાં કર્યું છે તે અવાસ્તવિક અને અવિવેકનું પરિણામ હોવાથી, મિથ્યામાત્ર છે પરંતુ હુંતો સમસ્ત જડધર્મથીરહિત સદ્રૂપ ચિદ્રૂપ અને પરમાનંદસ્વરૂપ આત્મા છું. જેમ એક મૃત્તિકામાં અનેક પ્રકારના નામરૂપ વિકારોની ઘટના કરવામાં આવે પણ તત્ત્વદષ્ટિએ તો તે તમામ મૃત્તિકાજ છે તેમ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ જે આત્મા, તેમાં દેહ, વર્ણ, આશ્રમ, માતાપિતા આદિ ગમે તે સંબંધનો આરોપ કરવામાં આવે તોપણ વાસ્તવિક હું જે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા છું, તે કદીપણ અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ લક્ષણવાળાં નામરૂપાદિ બનવાનો નથી. જેથી દેહાદિથી ભિન્ન, ગુરૂંશિષ્ય ઇત્યાદિ મનોમય દ્વૈતથી ભિન્ન, મારું પારમાર્થિકસ્વરૂપ તો નિત્ય, વિભુ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, અજન્મ, અસંગ અને પરમશિવરૂપ છે, તેમાં કાઇપણ પ્રકારનો ભેદ શ્રુતિયુક્તિકે અનુભવથી છેજ નહિ.

अहं निर्विकल्पो निराकार रूपो

विभु व्याप्य सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणि ।

सदा मे समत्वं न मुक्तिर्न बंध

श्रिदानंदरूपः शिवोहं शिवोऽहम् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ:—હું નિર્વિકલ્પ નિરાકાર વિભુસ્વરૂપ છું તથા સર્વત્ર સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપીને વસેલો છું, મારે સદાય સમતા છે, મુક્તિ નથી, બંધ નથી પરંતુ હું ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમ શિવસ્વરૂપ છું. પરમ શિવસ્વરૂપ છું. ॥ ૬ ॥

विवेचन.

સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાના ધર્મો બુદ્ધિના છે અને બુદ્ધિ એ સુક્ષ્મ શરીરનું

તત્ત્વ હોવાથી ભૌતિક કાર્ય છે અને પંચભૂતાત્મક જે કાર્ય પ્રપંચ છે તે બધા અવિદ્યાનો હોવાથી હું જે નિષ્પ્રપંચ આત્મા છું, તેમાં પ્રપંચરૂપ અધ્યારોપ મારાં વાસ્તવિક સ્વરૂપની સિદ્ધિ વાસ્તે કર્યો છે અને તે આરોપ સત્ય ન હોવાથી હું નિત્ય નિર્વિકલ્પ નિરાકાર સ્વરૂપ છું તે સ્વતઃ સિદ્ધ છે. સર્વત્ર સર્વથા હું મણિમાં સુત્રની જેમ એકરસ વ્યાપક હોવાથી માંડ સમરસપણું સદાય સિદ્ધજ છે. એક વસ્તુની અપેક્ષાએ અન્ય વસ્તુ આવી છે એમ કલ્પના માત્ર કહેવાય છે પરંતુ વાસ્તવિક દ્રષ્ટીએ મારામાં ભેદ ન હોવાથી હું એકજ અદ્વૈત સત્યરૂપ છું. મારાથી એવી બીજી કોઈ અવિદ્યા કે જડ વસ્તુ ભુદા છેજ નહિ. કારણ કે એ બધા પ્રપંચ રજ્જુસર્પની જેમ મારામાં અવાસ્તવિક કલ્પાએલો છે, તો પછી જ્યારે હુંજ છું ત્યારે બંધમોક્ષ પણ વસ્તુતાએ નથી પરંતુ માયાવડે મારામાં તે કલ્પેલાં છે. જો હું મુક્ત થયો હોજિં તો મારે બંધ હતો એમ કહેવાય અને જો હું બંધનમાં આવ્યો હોજિં તો મારે મોક્ષ થયો એમ કહેવાય પરંતુ હુંતો ત્રણે કાળ છું, હતો અને રહેવાનો તેથી બંધમોક્ષ મારામાં છેજ નહિ પરંતુ મિથ્યા વસ્તુની નિવૃત્તિ મિથ્યાથીજ થાય એ નિયમ મુજબ મિથ્યા વેદાદિ સાધનથી મારાં મિથ્યા જ્ઞાનવડે મારામાં મિથ્યારૂપ સંસારના આરોપની નિવૃત્તિ કરે છે. જેમ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરવી પડે છે તેમ મારાં નિત્યસિદ્ધ સ્વરૂપની સિદ્ધિનો અનુભવ થવા સૂત્ર તત્ત્વવેત્તાઓએ અનેક કલ્પનારૂપ આરોપથી, પ્રપંચની મારામાં માન્યતા કરી છેવટ હું નિષ્પ્રપંચ છું એમ નિષેધ અને વિધિક્રમથી નિર્ણય કરી, છેવટ વાસ્તવિક હું એકજ નિત્ય અદ્વિતિય વ્યાપક સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમ શિવ છું એમ પ્રત્યાગાત્માનો મારા સાથે અભેદ સમજી, માંડ સ્વયંસિદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ છે એમ અનુભવવડે અનુભવ્યું છે. આ પ્રમાણે મનન પ્રકારથી સાધક તત્ત્વને પામે છે અર્થાત્ મોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે હું બ્રહ્મ પોતેજ છું એવા અનુભવવડે, સમજી શાંત થાય છે.

॥ इति वेदान्त कावे हीरालालेन व्याखातमात्मषट्कस्तोत्रं

॥ संपूर्णम् ॥

॥ અથ શ્રી કાશીપંચકસ્તોત્રમ્ ॥

॥ પ્રારમ્બ્યતે ॥

॥ ઉપજાતિ છંદઃ ॥

મનોનિવૃત્તિઃ પરમોપશાંતિઃ

સા તીર્થવર્યા મણિકર્ણિકા ચ ।

જ્ઞાનપ્રવાહા વિમલાદિગંગા

સાકાશિકાહં નિજબોધરૂપા ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થઃ—જેમાં મનની નિવૃત્તિરૂપ પરમ ઉપશાંતિ થાય છે તે સર્વોત્તમ તીર્થ મણિકર્ણિકા છે. જ્ઞાનરૂપ પ્રવાહવાળી વિમલાદિ ગંગા જેમાં છે તેવી નિજબોધરૂપ કાશીનગરી હું પોતેજ છું. ॥ ૧ ॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાન ઉક્ત શ્લોકમાં મનની નિવૃત્તિરૂપ પરમોપશાંતિને, મણિકર્ણિકાના ઘાટની ઉપમા આપે છે, ત્યાં એવો આશય છે કે—આત્મજ્ઞાનરૂપ કાશી નગરીમાં જ્ઞાનના પ્રવાહવાળી વિમળ ગંગા વહે છે અને મનની નિવૃત્તિ છે તેજ પરમશાંતિ આપનારો મણિકર્ણિકાનો ઘાટ છે. દૌકિક કાશીપુરીમાં યદ્યપિ તીર્થ માહાત્મ્યથી મોક્ષની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે તોપણ મોક્ષનું સાક્ષાત્સાધન તો આત્મજ્ઞાન હોવાથી આત્મજ્ઞાન કાશીજ પરમ તીર્થ છે. કાશીમાં નિવાસ કરી આત્મજ્ઞાનસંપન્ન ન્સતપુરૂષનાં સેવનથીજ મોક્ષ થાય છે.

પરંતુ કેવળ લૌકિક આચારને અનુસરી ત્યાં વસવું અને ઘેર વસવું બરાબર છે. કાશી પવિત્ર સ્થળ છે તેથી ત્યાં મહાત્માઓનો સંભવ વિશેષ છે તેથી મુક્તિનો માર્ગ પામી શકાય છે તેથી મુક્તિનું સાધન તો આત્મજ્ઞાનરૂપજ કાશી છે. આવી આત્મબોધરૂપી કાશીપુરી હું પોતેજ છું એવું ઉત્તમ અનુભવ-જન્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાન મનનીનિવૃત્તિરૂપ મણિકર્ણિકાના ઘાટપર વિશ્રામમેળવવાધીજ પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી આત્મજ્ઞાનરૂપ કાશી હું પોતેજ છું એ અનુભવ થવામાં મનની નિવૃત્તિની એટલે ચિત્તશુદ્ધિની ખાસ જરૂર છે. સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન છે. આવાં મનનું પ્રયત્નપૂર્વક શોધન કરવું ખાસ જરૂરનું છે. મનરૂપ અવિદ્યાવડે કરીનેજ સમગ્ર (સમસ્ત) સંસાર ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી, તેની નિવૃત્તિની પ્રથમ જરૂર છે. સત્સંગથી, સુવિચારથી, યુક્તિથી અને અભ્યાસથી આ મનરૂપી મર્કટ વશ કરી શકાય છે. બંધમોક્ષનો મૂળ હેતુ મન હોવાથી મનોજન્ય અર્થાત્ મનોનિગ્રહ એટલે મનને નિયમમાં રાખવા માટે વેદશાસ્ત્રોએ પ્રવૃત્તિ કરી છે જેથી પ્રસ્તુત વિષયમાં વિશેષ કાંઈ કહી શકાય તેવું નથી તો પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં મન મુખ્ય હોવાથી તે મન ઇન્દ્રિયોને આધીન નહીં વર્તીવતાં-રાખતાં તેને આધીન ઇન્દ્રિયો વર્તે તેમ કરવું એ ઘણુંજ જરૂરનું છે. એકજ મનની નબળાઈથી સેંકડો જીવ અવનતિ પામ્યા છે તો તેવાં મનનો નિરોધ કરવો ઘણા જરૂરનો છે. યોગ અને વેદશાસ્ત્રનો પાયો મનનો નિરોધ કરવાના ઉપદેશ ઉપર રચાયો છે. યોગ અને વેદશાસ્ત્રનું બંધારણ માત્ર મનો નિગ્રહ ઉપર છે અને મનોનિગ્રહજ મોક્ષનો હેતુ હોવાથી તેજ મુખ્ય ગણાય છે. પ્રાણાયામાદિ અનેક ક્રિયાઓથી (પ્રકારથી) પોતાનું મન સ્વાધીન કરી શકાય છે. નિયમરૂપી અંકુશથી મનરૂપી હાથી તાગે થઈ શકે છે. પ્રથમતો અશુભ સંકલ્પનો ત્યાગ અને શુભ સંકલ્પની પ્રવૃત્તિ કરવી એ મન સ્વાધીન કરવાનું મંગળાચરણ છે. મનની અશુભ પ્રવૃત્તિ અટકવાથી તે મન શુભ સંકલ્પથી સાત્વીક (સત્ત્વમય) બનવું જાય છે. આ પ્રમાણે અભ્યાસના યોગથી ચિત્તનું

સ્વરૂપ (દૃશ્યપણું) સમજતાં બ્રહ્મ તરફ સતત તેને વાળવાથી (વક્ષ્ય રાખતાં) આ ચિત્ત લાંબે કાળે સત્ ચિત્ત સ્વરૂપ બને છે, અર્થાત્ સંકલ્પ વિકલ્પ વિનાની સ્થિતિ એજ તેની નિવૃત્તિ કે પરમોપશાંતિ છે. સુવિચારથી મનનું સ્વરૂપ (દૃશ્યપણું) જે બરાબર સમજવામાં આવે તો તે મન યોગાદિ કઢીન સાધન વિના પણ તાપે કરી શકાય છે. રાજ યોગથી, અષ્ટાંગયોગથી, ધ્યાન યોગથી, જપયોગથી, ભક્તિયોગથી કે ગમે તે પ્રકારે ચિત્તને સમગ્ર અનર્થના હેતુરૂપ સમગ્ર સ્વાધીન કરવું અને સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત સ્થિતિમાં વિરામ પામવું એજ તત્ત્વજ્ઞાન રૂપી (આત્મબોધ રૂપ) કાશીનગરીમાં ખરે વિશ્રામઘાટ છે, જેથી આચાર્ય ભગવાન આત્મજ્ઞાનના પ્રવાહવાળી સ્વસ્વરૂપાનુભવ કાશીનગરી છે અને તેમાં પરમોપશાંતિરૂપ મણિકર્ણિકાના ઘાટ છે એવી (એમ) મનોહર ઉપમાથી (શબ્દથી) સ્તોત્રનો પ્રારંભ કરે છે. યોગવાસીષ્ઠનાં ઉપશમ પ્રકરણદ્વારા ચિત્તનિવૃત્તિ અર્થે (થવા) કોઈ પણ અનુકુળ ઉપાય મેળવી ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યના વેદાંત પ્રકરણોનાં શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી મુમુક્ષુએ આત્માનુભવરૂપ કાશીપુરીમાં પરમોપશાંતિરૂપ વિશ્રામદાયક મણિકર્ણિકાના ઘાટપર સ્થિતિ કરવા સદુદ્દોગશીળ રહેવું. વિચાર પ્રધાન માર્ગ અર્થાત્ શંકર નિર્દિષ્ટ ચિત્તનો જ્ય કરવાની પદ્ધતિ અત્યુત્તમ છે તોપણ મંદાધિકારીને અન્ય યોગાદિદ્વારા પણ ચિત્તનો જ્ય કરવો પડે છે તેથી પ્રાણનો કે ચિત્તનો જ્ય આત્મદર્શન અર્થે સમગ્ર કરવો જોઈએ. પ્રાણના જ્યથી ચિત્તનો જ્ય થાય છે અને પરબારે મનોજ્ય પણ કરી શકાય છે.

અસ્તુ.

यस्यामिदं कल्पितमिन्द्रजालम् ।

चराचरं भाति मनोविलासम् ।

सच्चित्सुखैका परमात्मरूपा

सा काशिकाहं निजबोधरूपा ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—જેના વિષે આ કલ્પિત ઇંદ્રજાળ જેવો મનો-
વિદાસ ચરાચર ભાસે છે અને જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ એક પર-
માત્મા છે તેવી નિજબોધ નામની વારાણસી પુરી હું પોતે
છું. ॥ ૨ ॥

વિવેચન.

આવા પ્રકારની નિજબોધરૂપ કાશી નગરીમાં બ્રહ્માથી કીટ પર્યન્ત
સઘળી સંસારરૂપ ચરાચર ઇંદ્રજાળ કે જે મનોવિદાસ માત્ર છે તે કલ્પાએ-
લી છે અર્થાત્ નિષ્પ્રપશ્ચં પ્રપશ્ચ્યતે એ પદ્ધતિથી અધ્યારોપ અને અપવાદથી
આ પ્રકૃતિનાં કાર્યરૂપ જગત, બ્રહ્મમાં એટલે કે નિજબોધરૂપ કાશી છે તેમાં
વિવર્તરૂપ છે. જેમ રજ્જુમાં વિવર્ત સર્પ રજ્જુથી અન્ય નથી તેમ બ્રહ્મનું
વિવર્ત આ બ્રહ્માંડ બ્રહ્મથી અન્ય નથી. આજ ઉદ્દેશથી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ
અને પરમાત્મારૂપ આ નિજબોધરૂપ કાશીમાં સમગ્ર પ્રપંચ રચાયો છે તે
વાસ્તવિક ન હોવાથી તે નિજબોધરૂપ કાશી અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ હું પોતેજ
છું, એવો અદ્વૈત અનુભવ કર્તવ્યરૂપ છે, એમ ભગવત્પાદ દેહાદિક્ષથી ભિન્નરૂપ
જે આત્મા તે નિષેધનો નિઃશેષ લય થયા પછી એકજ અવશેષ રહે છે,
અને તે આત્મા પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન છે અર્થાત્ તેજ હું છું એવો નિશ્ચય
કરવો તેનું નામજ બંધમોક્ષથીરહિતપણું છે એટલે કે બંધ મોક્ષ માયા
નાં મિથ્યા કાર્ય છે અને હું સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ એકજ પરબ્રહ્મ છું,
હતો અને રહેવાનો છું એવો અનુભવ એજ આ સ્તોત્રનો ફલિતાર્થ છે
એમ સુચવે છે. ભેદ અભેદ એવો ભાવ એકજ સમરસપુર્ણ પરબ્રહ્મમાં વાસ્ત-
વિક રીતે ઘટતો ન હોવાથી તે એકજ કેવળ સ્વરૂપે એટલે હું, તું, તે, આ જગત
જીવ, માયા અને ઈશ્વર ઇત્યાદિ નાના પ્રકારથી વિવર્તરૂપે જગદાકારથી જણા-
ય છે પરંતુ લયચિંતનથી પ્રકૃતિની અનિર્વચનીયતા છે તેથી તે તેના કાર્ય
સહિત બ્રહ્મના વિવર્તરૂપે ભાસતી હતી તે શાન્ત થાય છે તેથી મુમુક્ષુને કર્તવ્ય

રહિત પોતાની વાસ્તવિક આહી સ્થિતિજ છે એમ સ્વાનુભવ થાય છે. મુમુક્ષુઓને આત્માનુભવ કાંઈક આવા પ્રકારે થાય છે:—

આત્માનાં ચિંતનરૂપ કર્તવ્યથી આત્માનુભવ મુમુક્ષુને થતોજ ન્થાય છે. હું પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છું અને મારાથી અન્ય જ્યારે કશું પણ નથી ત્યારે મારાં સ્વરૂપનું ચિંતન કરવા સિવાય મારે અન્ય શું કર્તવ્ય છે ! હે ચિત્ત ? તું પોતેજ ચિદ્રૂપ છો તેથી અસંગ છો, અબાધ્ય છો તો ‘હું’ પરબ્રહ્મ છું, એ ચિંતન કરવા સિવાય તારે અન્ય ક્યાં રહ્યું છે કે જેથી તું ચિત્ત મટીને ચિત્ત થઈ આ નશ્વર પ્રપંચમાં મિથ્યા ચિંતન કરી સંસારબ્રમણ કરવા ધારે ?? સર્વે ઉપાધિ રહિત ચિદ્રૂપ ચર્ચિતન્ય હું છું એવો અનુભવ, હે ચિત્ત ? તને થયો છે, તો પછી વર્ણાશ્રમાદિમાં તારે ક્યા કારણથી અહંતા મમતા ઘટે છે ? હે ચિત્ત ? જે ‘હું’ બ્રહ્મ છું, એમ જાણું છે તેનાથી બીજી કોણ સમર્થ છે ? તે જ્ઞાતા તો દેવોનો પણ આત્મા છે માટે તું તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતું હોવાથી તારો ચિત્તભાવ કે જે મિથ્યા છે તેને દુર કરી ચર્ચિતન્ય ભાવને પામીજા. હું બાળે છું, આ બાળે છે, એમ જે દ્વૈત ભાવથી દેવતાની ઉપાસના કરે છે તે પરમ દેવતારૂપ બ્રહ્મને જાણતો નથી તેથી તે ઉપાસક છતાં મનુષ્યના પશુની જેમ દેવના પશુ જેવો છે માટે હે ચિત્ત, તું તારું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જાણતું હોવાથી તેજ રૂપે રહેજે.

હે ચિત્ત ? તારે તો એમજ સ્મરવું ઉચિત્ત છે કે—હું દેવ છું, અન્ય નથી, બ્રહ્મ હું પોતેજ છું, શોકનો અવસર મારામાં નથી, પણ હું તો સ-વિચ્છાનદંડસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ નિજગોધરૂપ છું. વેદાંત, શાસ્ત્ર, ગુરૂ અને ઉપનિષદ-દાદિનાં પ્રમાણથી હું નિજગોધરૂપ કાશી નગરી પોતેજ છું એવો અનુભવ પ્રગટ થવા મનનરૂપ આ સ્તોત્રની પ્રવૃત્તિ ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યે કરી છે. તેના અંતસ્તમ પ્રદેશમાં ઉતરી વિવેચન કરવા તે ભગવત્પાદજ સમર્થ છે બાકી સાધારણ બુદ્ધિના વિષયનું કાર્ય શંકરનો અક્ષર દેહ નિરૂપવો ન હોવાથી, પ્રત્યેક પ્રકરણની જે કાંઈ ટીકા લખાણી છે તે તમામ પુર્વ પુર્વ સજ્જનોની ભિન્ન

ભિન્ન પ્રવૃત્તિનેજ આભારી છે. વેદાંત વિષયમાં વિદ્વતા સાચવવા શિષ્ટ પુરુષોનું અનુકરણ કરવાનું મુલતી રાખવું એ અનુચિત છે કારણ કે મિથ્યા ગૌરવને જાળવવા આ દ્વાદશસ્ત્રનાં ભાષાંતરનું પ્રયોજન નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિનાં ભિન્ન ભિન્ન રજકણોનો એક નાનો સમુહ એકત્ર કરી ભારતવર્ષનાં આધ્યાત્મિક જીવનમાં કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ કરનારા કેટલાક ગ્રંથોની પંક્તિમાં આ ગ્રંથ પણ સ્થાન પામી ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યનો ઉત્તમ પ્રયાસ સામાન્ય બુદ્ધિજનોને પણ, લાભદાયક થવા પામે એજ છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં વિષયાંતર કરી ઉક્ત કથન કરવું આવશ્યક હોવાથી કર્યું છે. તાત્પર્યમાં ભગવત્પાદે નિજબોધરૂપ પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે અદ્વૈત બ્રહ્મ છે તેને અનુભવવા આ સ્તોત્રમાં કેમ જાણે પોતાના અનુભવથી બીજાને અનુભવ કરાવતા હોય તેવી પ્રવૃત્તિ કરી છે.

અસ્તુ

કોશेषુ પંચ સ્વધિરાજમાના

બુદ્ધિર્ભવાની પ્રતિદેહ ગેહમ્ ।

સાક્ષી શિવઃ સર્વ ગતૌંસ્તરાત્મા

સા કાશિકા હં નિજબોધરૂપા ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—જે પાંચકોશ વિષે વિરાજમાન છે અને જ્યાં દેહ દેહરૂપ ગૃહની પ્રતિ બુદ્ધિરૂપ ભવાની છે અને સર્વગત અંતરાત્મા સાક્ષિરૂપ શિવ છે તે નિજબોધરૂપ કાશી હું પોતેજ છું. ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશ કહેવાય છે. આ પાંચકોશરૂપી આસનપર વિરાજમાન બુદ્ધિ આ જગદર્તાની

ચિતિશક્તિ (ભવાનિ) સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક શરીરરૂપી ગૃહમાં પાંચકોશરૂપ આસન-
પર બુદ્ધિરૂપી ચિતિશક્તિ (ભવાની) વિરાજમાન છે. મહાદેવ એટલે સદાશિવ
એ સર્વગત અંતરાત્મા સાક્ષિરૂપ પ્રત્યેક શરીરમાં છે તે છે. આ બોધસ્વરૂપ
જે આત્મા છે તે હું નિજબોધરૂપી કાશીપુરીષ્ઠુ એમ આચાર્ય લગવાનું
નિષેધનો અવધિ જે પ્રત્યગાત્મા છે તેજ પરમાત્મા છે એમ મુમુક્ષુને પોતાનો
પરમાત્મભાવ મનન કરવા ઉક્ત સ્ત્રોતકથી કથે છે. જેમ કાશીમાં પંચકોશી છે
તેમ નિજબોધરૂપ કાશીમાં અત્રમયાદિ કોશો છે.

શ્રુતિમાં એક એવી કથા છે કે કોઈ શિષ્યે પોતાના ગુરુદેવને પ્રશ્ન કર્યો:—
કો દેવો ? આ પ્રશ્ન ઉઠવાતું કારણ એ હતું કે વેદમાં ધણે સ્થળે કહ્યું છે
કે દેવને જાણવાથી જીવ સર્વપાશથી મુક્ત (મોકળો) થાય છે, આ કથન મુજબ
પ્રાણીમાત્રને સુખની અભિલાષા હોય એ નિયમ મુજબ આ શિષ્યે દેવ કોણ
છે, એ પ્રશ્ન આત્મસુખ પ્રાપ્તિ નિમિત્તે પોતાના ગુરુને કર્યો. પ્રત્યુત્તરમાં ગુરુએ
કહ્યું કે ‘યો મનઃ સાક્ષિ, જે મનને જાણનાર હોય તે દેવ કહેવાય છે. ગુરુના
આ શબ્દો સાંભળીને શિષ્ય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે:—મારા મનને
કોણ જાણનાર હશે ? શું ઈંદ્રાદિ દેવો જાણતા હશે કે કોઈ બીજો મારા મનનો
જાણનારો હશે ? આ પ્રમાણે વિચારમાળામાં આત્મપ્રેત થયેલાં શિષ્યનાં મનને
કાંઈ નિર્ણય થાય તેવું જ્ઞાન ન થયું તેથી તે કોઈ સંજ્ઞન પાસે જઈ પ્રશ્ન
કરી બોલ્યો કે ‘હે ભાઈ મારા મનને કોણ જાણતું હશે. આના ઉત્તરમાં
તે સંજ્ઞનને કહ્યું કે ‘તારા મનને તું જાણે. બીજું કોણ જાણી શકે ? આ
શબ્દો સાંભળી પેલા શિષ્યને તેનાં વચનો મસ્કરી જેવાં લાગ્યાં તેથી તે બીજા
પાસે ગયો. તેને પણ તેજ જવાબ આપ્યો અને આમ જે જે પાસે તે જતો
ગયો ત્યાં તેને ઉત્તરમાં તારાં મનને તું જ જાણે બીજું કોણ જાણે ? એમ કહે
વામાં આવતું ગયું તેથી તે શિષ્યને શ્રદ્ધા આવી કે આમાં કાંઈક સત્ય હશે
કારણ કે બધાંનો એકમત જ્યાં હોય ત્યાં સત્યતાનો સંભવ છે. આમહોવાથી
તે પાછો એકાંતમાં જઈ વિચારવા લાગ્યો કે “હું મનનો સાક્ષી છું કે નહિ, ?

વિચારતાં તેને એમ લાગ્યું કે મનનો ધર્મ તો સુખદુઃખ ભોગવવાનો તથા સંકલ્પવિકલ્પ કરવાનો છે. બહારના પદાર્થોમાં ગમનાગમન કરવાનો ધર્મ પણ મનનો છે અને મનના ધર્મોને હું જાણું છું તેથી હું મનનો સાક્ષી છું. વળી મારું મન આજ અહીં હતું અને મારું મન હમણાં તમારી વાતમાં ન હતું એમ કહેવામાં આવતાં મનનો જાણનારો હું સાક્ષી છું અને મન મારું દશ્ય છે એ વાત અનુભવથી પણ સત્ય છે. આ પ્રમાણે ગુરુએ આપેલા ઉત્તરના પ્રત્યુત્તરમાં તે શિષ્ય ગુરુ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે મનો મે દૃશ્યતે મયા ‘મારું મન મનેજ દેખાય છે, એથી મનનો સાક્ષી તો હું છું. ત્યારે પ્રત્યુત્તરમાં ગુરુએ કહ્યું કે “તર્હિદેવ સ્ત્વમેવાઽસિ” ત્યારે તે દેવ તું પોતેજ છે. આ પ્રમાણે શ્લોકનાં ત્રણ પાદથી ગુરુએ શિષ્યને દેવ કાણ છે ? તો તે તુંજ છે એવો સાક્ષાત્ અનુભવ આપ્યો અને ચોથા પાદમાં હવે દેવ એક છે કે અનેક એ બાબત કથન કરે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તેમજ **एकोदेव इति श्रुतिः** શ્રુતિઓમાં તથા બીજે સ્થળે દેવ એક છે એ બાબત બહુ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે અને ભેદનો નિષેધ કરી ભેદથી ભય થાય છે એમ અનેક શ્રુતિઓ પણ કહે છે, ધત્યાદિ બાબત તે ગુરુ, શિષ્યને સમજાવે છે. બ્રહ્મથી કીટપર્યંત (બ્રહ્માને આદિ લઘને કીટી સુધી) સર્વ ભૂતોમાં દેવ (સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ) એક (અદ્વિતીય) છે છતાં સદ્વિચારરહિત મૂઢજનોને અજ્ઞાનયોગે કરી તથા દેહાલિમાનવડે કરીને,-

॥ अनुष्टुप छंद ॥

काश्यां हि काशते काशी काशी सर्व प्रकाशिका ।
सा काशी विदिता येन तेन प्राप्ता हि काशिका ॥४॥

ભાવાર્થ:—પ્રસિદ્ધ કાશી વિષે ચેતનરૂપ કાશી પ્રકાશ કરી રહી છે. અને જે ચેતનરૂપ કાશી સર્વની પ્રકાશક છે. જેણે આ કાશીને જાણી છે તેણે કાશી પ્રાપ્ત કરી છે. ॥ ૪ ॥

વિવેચન.

તે દેવનો જ્ઞાનવિના સાક્ષાત્કાર થતો નથી તેથી તેને શ્રુતિમાં સર્વાતર્યામી છતાં ગૂઢ કહ્યો છે. તે દેવ સર્વવ્યાપક-સર્વાત્મા-સર્વ કર્મકર્તા પ્રજાતા, સર્વપ્રપંચનો અધિષ્ઠાતા (અધિષ્ઠાન) સાક્ષિ તથા દ્રષ્ટા ચૈતન્ય છે અને વસ્તુતઃ તે દેવ નિત્ય-નિરંજન, નિર્વિકલ્પ, સત્ત્વાદિ તથા જ્ઞાનાદિ ગુણરહિત છે, નિર્ગુણ છે, અને આનંદરૂપ સત્યરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ છે. આ પ્રમાણે મન-શુદ્ધિનો સાક્ષિ જે આત્મા છે તેજ દેવ છે અને તું તારાં મન ઇન્દ્રિયાદિનો જ્ઞાતા છો તેથી તે દેવ તું પોતેજ હરે છે માટે શ્રુતિવચન વિરૂદ્ધ ભેદને તું માનતો નહીં પરંતુ એકજ અદ્વૈત દેવરૂપે તું પોતેજ છો, એમ નિત્ય અનુભવ કર. ભેદ માનવાથી ભય થાય છે એમ શ્રુતિઓ અનેક પ્રસંગે કહે છે. ભાગવતાદિ પુરાણોમાં પણ ભેદ માનનારાને બંધન થાય છે એ વાત લખી છે. આ પ્રમાણે એકજ દેવ છે અને તે દેવ હું પોતેજ છું એવો સ્વાનુભવ કરવા, ગુરૂએ શિષ્યને પ્રયોધ કર્યો. તાત્પર્ય એ છે કે:- ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય પણ નિજમોધ સ્વરૂપ કાશી હું છું, એ અનુભવે કરી સ્વાત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરવા આ સ્તોત્રનો ઉપયોગ છે એમ સુચવે છે અને છેવટે એ નિર્ણયપર આવે છે કે લૌકિક જડસ્વરૂપ જે કાશી છે તે કાશીમાં સ્તોત્રમાં કલ્પેલી (પ્રરૂપેલી) ચૈતન્યરૂપ કાશી પોતાના અદ્ભુત મહિમાવડે કરીને સ્થિત છે, કે જેને જાણીને મનુષ્ય લૌકિક કાશીનો માલિક બની જાય છે અર્થાત ચૈતનરૂપ કાશી જાણ્યા પછી ઇતર લૌકિક કાશી અપ્રાપ્તજ રહેતી નથી. ઉક્ત શ્લોકમાં આચાર્ય ભગવાનનું હૃદય ઉદ્ધવનું ઘણુંજ કડીન છે કારણ કે અધિકારભેદ પ્રમાણે અર્થભેદની પ્રાપ્તિ થયા કરે એવું આ વિચિત્ર સ્તોત્ર છે. ઉક્ત શ્લોકનો તેના અંતર (અંતસ્તમ) પ્રદેશમાં ઉતરતાં આશય કાંઈક એવો છે કે— જડ ચૈતન્યનો પ્રથમ વિવેક કરવો (કર્તવ્ય છે) તેવો વિવેક થયા પછી હું દેહ છું, હું બ્રહ્માણુ છું ઇત્યાદી દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવી જરૂરની છે કારણ કે અસત્ દશ્ય અને દુઃખરૂપ જડનો સમૂહ હું ન હોઈ શકું. એ પ્રમાણે પોતાનું દેહાતીત; કેશા-

તીત. અને અવસ્થાતીતપણું નથી પણ દષ્ટાપણું છે એમ સમજવામાં આવતાં, જડથી હું ભિન્ન ચૈતન્ય આત્મા છું એવો અપ્રોક્ષાનુભવ થયા વિના રહેતોજ નથી. આ પ્રમાણે પોતાનું દષ્ટાપણું જાણ્યા પછી દશ્ય પદાર્થોનું અનુસંધાન છોડીદેવું જોઈએ કે જે વસ્તુ પોતે નથી અને જે પદાર્થ દુઃખરૂપ છે તેનું અનુસંધાન કરવા કરતાં નિઃસ્વરૂપ જે ચૈતન્ય કે જે સમિચ્છાદાનંદ સ્વરૂપ છે તેનું અનુસંધાન એટલે કે પ્રત્યગાત્મા રૂપેથી પરમાત્માના સ્વરૂપનું ચીંતન અર્થાત તરંગ સમુદ્રની પેઠે (જેમ) ચૈતન્યનો ભેદ છે અને વાસ્તવીક અ-ભેદ છે એ નિશ્ચય કરવો તે સ્વતઃ વધારે સારો લાગે છે. અવી પદ્ધતિથી જ્ઞાત્રાસૂત્રે કાર્ય એટલે દશ્યભાવ ધૂટી જતાં દષ્ટાભાવ પણ ધૂટી જાય છે કારણ કે જડ વસ્તુના ભાવથી આત્મા અનેક વિશેષણ ઉપાધિના ભાવવાળો વરતાય છે પરંતુ સકળ જડ, પ્રકૃતિનું પરીણામ અને ચૈતનનું વિવર્ત છે તેથી રજજી સર્પની જેમ સ્વરૂપે કરીને કાંઈજ નથી એમ નિશ્ચય થતાં, સઘળું ભેદ રહિત બ્રહ્મજ અનુભવાય છે એટલે કે બ્રહ્મજ સ્વસ્વરૂપે કરીને સ્વયમેવ એકરસ સર્વત્ર સર્વથા સર્વદા જેવું છે તેવુંજ વિધિનિષેધરહિત વિરા-જમાન છે. એકજ તત્ત્વ હોવાથી અને તેના વિના અન્ય કાંઈ છેજ નહીં એવો નિગમાંતનો સિદ્ધાંત હોવાથી પ્રાપ્ત્ય કર્તવ્ય તિર્થાદિક જ્યારે કાંઈ છેજ નહીં તો પછી તે રૂપે સ્થિત થએલાને (સ્થિત થએલ છે પગંતુ પ્રાપ્ત કર કંકણની પ્રાપ્તિવત્) શું અપ્રાપ્ત અને શું પ્રાપ્ત હોઈ શકે. આનંદના અગાધ મહાસાગરરૂપ તે એકજ પરબ્રહ્મરૂપે છે. આચાર્ય ભગવાનનો ઉક્ત શ્લોકમાં તાત્પર્ય આ છે.

કાશીક્ષેત્રં શરીરં ત્રિભુવન જઠરે વ્યાપિની જ્ઞાનગંગા
મક્તિઃશ્રદ્ધા ગયેયં નિજગુરુ ચરણઃ ધ્યાનયોગઃ પ્રયાગઃ।
વિશ્વેશોજ્યં તુરીયઃ સકલજનમનઃ સાક્ષિભૂતોઽતરાત્મા
દેહે સર્વ મદીયે યદિ વસતિ, પુન સ્તીર્થ મન્યત્કિમસ્તિ ।૫।

ભાવાર્થ:—શરીર સમાન કાશીક્ષેત્ર છે. ત્રણે લોકના જઠરમાં વ્યાપી રહેલી જ્ઞાનરૂપ ગંગા છે. ભક્તિ અને શ્રદ્ધારૂપ ગયાજી છે. નિજગુરૂ ચરણનો ધ્યાન યોગ તે પ્રયાગરાજ છે. સર્વ જનના મનનો સાક્ષીભૂત અંતર આત્મા આ તુરીયરૂપ અર્થાત્ સત્ ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ વિશ્વેશ્વર છે. જ્યારે મારા પોતાના દેહવિષે આ બધું વસે છે. ત્યારે પછી ફરી બીજું તીર્થ મારે કયું છે. ? ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય મનુષ્ય શરીરને કાશીની ઉપમા આપે છે એ સર્વાંશે યથાર્થ છે કારણ કે સંકટો યોનીમાં પરિભ્રમણ કરતો કરતો જીવ કાંઈ મહાન્ પુન્યના યોગે કરી નરભવને પામે છે. પરમ મુખની પ્રાપ્તિના માર્ગે, એકજ મનુષ્ય શરીરમાટે ખુરો મુકાએત્રો છે અને ઇતર અવિવેકી જીવોને મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ મોક્ષનગર સંબંધે તૈયારી કરવાની હોય છે. આવો ઉત્તમોત્તમ નરભવ પામ્યા છતાં જે મૂઢપુરો આત્મ કલ્યાણ વારંતે જરા પણ યતન કરતા નથી, તેઓને કીટ પતંગ આદિ અનેક અધમયોનિમાં પતન થાય છે. જેમ કાશીતીર્થનો મહિમા અદ્ભૂત છે તેમ આ મનુષ્યશરીરરૂપ કાશીનો મહિમા દેવજ્ઞાનવાદિ સર્વ શરીરો કરતાં અધિક છે. આવી નરતનરૂપી કાશીનગરીમાં, જ્ઞાનરૂપી ગંગા, અવિચ્છિન્ન સદૈવકાળ વહ્યા કરે છે કે જે વિવેકજ્ઞાન ઇતર પશુયોનીમાં (પાશ્વાદિકામાં) હોતુંજ નથી. પાશ્વાદિમાં વિવેક જ્ઞાનરૂપ ગંગાનો અભાવ હોવાથી, તેઓની કાયા કાશીની ઉપમાયોગ્ય નથી કારણ કે કાશી મુક્તિપુરી છે અને પાશ્વાદિ શરીરને મોક્ષનાં દ્વાર બંધ છે પરંતુ મનુષ્ય શરીર માટે મોક્ષનાં દરવાજા ઉઘાડા મુક્યા છે, જેથી

જ્ઞાનરૂપ ગંગાવાળી નરતનરૂપી મુક્તિપુરી-કાશીપુરી છે કે જેમાં અત્યાંતિક દુઃખની પૂર્ણાહુતિ કરી શકાય છે. લૌકિક કાશી પાસે જેમ ગયાતીર્થ છે તેમ મનુષ્ય શરીરરૂપ કાશી પુરીની સમીપમાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધારૂપ ગયાજી છે કે જ્યાં વસવાથી હૃદયની શુદ્ધિ અને સત્ય નિશ્ચય પ્રગટે છે. પોતાના જે ગુરૂનાં ચરણો છે તે પ્રયાગરાજરૂપ છે કારણ કે જેમ પ્રયાગમાં વાસ કરવાથી સ્વર્ગાર્હિની પ્રાપ્તિ કહી છે તેમ ગુરૂચરણરૂપ પ્રયાગના આશ્રયમાં આવ્યા થકી, સ્વર્ગથી પણ અધિક આનંદપ્રદાતા મુક્તિ પ્રતિપાદન કરેલી છે (થાય છે) અર્થાત્ અખંડ અવિનાશી અને અનામય પદ્મીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જેમ કાશી શહેરમાં સગુણ સ્વરૂપ શંકરની પાપાણુ મૂર્તિ છે કે જેનાં નિષ્કામભાવે દર્શન કર્યાથી હૃદય શુદ્ધિ અને સકામ ભાવે દર્શન કર્યાથી કાળાંતરે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે-તેમ નરભવરૂપ વારાણસી પુરીમાં તુરીય અર્થાત્ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણુ દેહથી ન્યારો, પંચક્રાશનો દૃષ્ટા, સિવરૂપ આત્મા સાક્ષાત્ પિરાજે છે, કે જેનો વાસ સર્વ શરીરમાં અર્થાત્ વિરાટદેહરૂપ વિશાળ વારાણસીમાં છે એટલે કે જે સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેનું અપરોક્ષાનુભવથી જ્ઞાન પ્રગટતાં તે સાક્ષાત્ થાય છે અને જેના સાક્ષાત્કાર એટલે જેની પ્રાપ્તિરૂપ તિર્થથી અન્ય કોઈ સ્થાવર જંગમ તિર્થ અવશેષમાં કરવાનું રહેતું નથી, જેનાં જ્ઞાન પછી અન્યજ્ઞાન પ્રાપ્તિ વ્યવસ્થા નથી, જેનાં દર્શન પછી અન્ય દર્શનની જરૂર રહેતી નથી અર્થાત્ જેની અંદર સર્વ પ્રકારનાં કર્તવ્ય, જ્ઞાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય છત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓની, જ્ઞાનની, ભક્તિની અને પ્રપંચની નિઃશેષ લયના થાય છે એટલે કે જે એકજ નિજસ્વરૂપે કરીને સ્વયમેવ સ્વાનુભવવડે વિરાજે છે. પુર્વોક્ત નિજગોધ સ્વરૂપ જે કાશી છે તે હું પોતે છું એવો અપ્રોક્ષાનુભવ થયા પછી સર્વ તિર્થસ્વરૂપ હું જે આત્મા છું તેને તિર્થાદિ બીજાં શું અવશેષ કરવાં રહ્યાં છે. ? અર્થાત્ કોઈજ નહિ. ભગવત્પાદ આ તાત્પર્યથી આ ઉત્તમ સ્તોત્રનો ઉપસંહાર કરે છે. આત્મગોધમાં શંકર કહે છે કે:—

दिग्देशकालाद्यनपक्षसर्वगंशीतादिहृत् नित्यसुखं-
निरंजनम् । यःस्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स
सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत् ॥

॥ ओ३म् शांतिः शांतिः शांतिः

॥ इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं वेदान्तकवि हीरालालेन व्याख्यातं
काशीपंचक नाम स्तोत्रं समाप्तम् ॥

॥ अथश्री मनीषा पंचक स्तोत्रम् ॥

॥ प्रारभ्यते ॥

॥ अनुष्टुप छंद ॥

सत्याचार्यस्य गमने कदाचिन्मुक्तिदायकम् ।

काशीक्षेत्रं प्रति सार्धं गौर्या मार्गे तु शंकरम् ॥१॥

भावार्थः—कोष्ठ समये आचार्यं लगवान् मुक्तिं आप-
नारी काशीपुरीनां [पुण्य] क्षेत्रं तत्रैव विहारं कृत्वा हुता त्यां
मार्गमां तेजोऽग्ने गौरी सङ्गीत श्री सदाशिवने-[शंकरने] ॥ १ ॥

અંત્યવેષધરંદૃષ્ટા ગચ્છ ગચ્છેતિ ચાત્રવીત્ ।

શંકરઃ સોઽપિ ચાંડાલ સ્તં પુનઃ પ્રાહ શંકરમ્ ॥૨૧॥

ભાવાર્થઃ—ચાંડાળના વેષમાં જોઇને જા જા રસ્તો છોડ, એવા પ્રકારનું કહ્યું. ચાંડાળ વેષધારી શિવજી પંથુ આચાર્ય પ્રતિ ફરીને વહવા લાગ્યા. ॥ ૨ ॥

વિવેચન.

હમેશાં એક એવો સ્વાભાવિક નિયમ પ્રવર્તતો જણાય છે કે શુભ ક્રિયાના ઉત્પાદક આત્માને પોતાનાં કર્તવ્યની કસોટી કરાવવા, દૈવીયોગ મળ્યા વગર રહેતો નથી. પરમાત્માની વિચિત્રલીલા એવા પ્રકારની છે કે:-મનુષ્ય માત્રને સત્પ્રવૃત્તિરૂપ કાર્યમાં તે ગમે તેટલી મોહનીયી ભરેલી છતાં જો તેનો યથાર્થધીજ આશ્રય લેવાયો હોય તો ઉદ્ધટી સાનુકુળા થાય છે. ભગવાન શંકરાચાર્યની પ્રવૃત્તિ પારમાર્થિક હતી અને તેઓનાં જીવનની પ્રત્યેક પળ પરોપકારમાંજ ખરવાતી હતી. તેઓના વિશુદ્ધ આત્માનો આભાસ અધિકારી હૃદયને કાંઈક વિશેષ અજવાળું આપી, સ્વાનંદનું દર્શન કરાવ્યા કરતો હતો. તેઓ ન્યારે આ પતિતપાવની સુવર્ણમયી આર્યવસુધાપર વિચરતા હતા ત્યારે અનેક જ્ઞાસુઓનાં ટોળાં તેઓની પાદુકાની પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી, મુક્તિમાર્ગની પદ્ધતિ ક્ષેત્રે તે પૂજ્યા કરતા હતા. જ્યારે મહાત્મા પુરૂષોત્તમી સંભૂતિ થાય છે ત્યારે તે મહાત્માઓના પારમાર્થિક સ્વભાવને લઈને, જીવોને સ્વતઃ આત્મ-કલ્યાણની ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે. મહાત્મા પુરૂષો પોતાના કલ્યાણરૂપ સંકલ્પમાત્રથી જીવોને આત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ સંબંધે જ્ઞાસા પ્રગટ કરી, આ ભવસાગરનો ફેરો મટાડવા હૃદયમાં સદ્વિચાર પ્રેરે છે. મહાત્મા પુરૂષોનાં અદ્ભૂત માહાત્મ્ય સંબંધમાં એજ પુરાવો છે કે પ્રત્યેક પળે પરમાત્મા પણ તેઓની વિચિત્ર ક્રીડા તટસ્થપણે જોયા કરે છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ પરમ

પ્રેમથી પ્રભુ પોતે પણ તે મહાત્માઓના સમીપ વૈચિત્ર્ય સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ તેઓનાં ઉત્તમ જીવનની કસોટી કરે છે. આ કથન મુજબ શંકરાચાર્યને પણ એક વખત સાક્ષાત્ શંકર પોતે ચંડાળના વેષમાં સમીપ થઈ, શાસ્ત્રચર્યામાં ઉતર્યા હતા. ભગવાન શંકરાચાર્યને ચંડાળ વેષધારી સદાશિવ માર્ગમાં કેમ જાણે સ્પર્શ કરવા આવતા હોય તેમ આડા આવી ઉભા હતા, દરમ્યાનમાં ભગવત્પાદે શ્રુતિના કર્મકાંડની મર્યાદાના લોપના ભયથી સહજ કહ્યું કે ‘હે ચંડાળ ? તું માર્ગમાંથી એક બાજુ થઈ મને રસ્તો આપ. ચંડાળના સ્પર્શથી સ્નાન કરવું પડે એ ઉદ્દેશથી આ વાક્યો આચાર્યનાં મુખદ્વારા નીકળી ગયાં. આચાર્યનાં આવાં વાક્યો સાંભળી ચંડાળ વેષધારી સદાશિવે બહુ બહુ પ્રકારે પરાસ્ત કરી નાંખે તેવાં વચનોનો વર્ષાદ કરવા માંડ્યો. કેમ જાણે આચાર્યને પોતે ઉપદેશ દેતા હોય તેમ ચિત્રવિચિત્ર યુક્તિથી સંયોધી, વેષધારી સદાશિવે આચાર્યના હૃદયનો આશય સમજવા ઇચ્છતા હોય તેમ પ્રવર્તન બતાવ્યું. તેઓએ (આચાર્ય) કંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના જે જે શબ્દો તે વેષધારી સદાશિવે કહ્યા તે પ્રથમતો સાંભળવામાંજ ચિત્તવૃત્તિ બેઠી. આ પ્રમાણે શંકર અને આચાર્યના સંવાદરૂપ આ મનીષાપંચક સ્તોત્રનો પ્રારંભ બીજા શ્લોકમાં શંકર વચનથી શરૂ થાય છે. અને આ સ્તોત્રના ચતુર્થ શ્લોકથી ભગવત્પાદે પોતાની બુદ્ધિ કેવા પ્રકારની છે અને પોતાનો શો આશય છે છત્યાદિ બાબત કહી બતાવી છે.

॥ આર્યાવૃત્તમ્ ॥

અન્નમયા દન્નમય મથવા ચૈતન્ય મેવ ચૈતન્યાત્

દ્વિજવર દૂરી કર્તુ વાંછસિ કિં બ્રૂહિ ગચ્છ ગચ્છેતિ ॥૩॥

ભાવાર્થ:—હે દ્વિજવર ? [કંઈજડ] ગચ્છ, ગચ્છ, એવાં

કથનથી તું અજ્ઞમયથી અજ્ઞમયને અને ચૈતન્યથી ચૈતન્યને દૂર કરવાને ઇચ્છે છે ? બોલ ! ॥ ૨ ॥

વિવેચન.

ચંડાળનો વેષધારી સદાશિવ કહે છે:—

ઉક્ત શ્લોકમાં વેષધારી ચંડાળ એ કહેવા માગે છે કે:—અન્ન કાશવાળો જે સ્થૂનદેહ છે તે સ્થૂનદેહ સર્વને હોય છે તો હે દ્વિગ્ધવર ! તે જડ દેહ કે જે તારે પણુ છે અને મારે પણુ છે તે ઉભયને એક બીજાથી દૂર કરવા તું ઇચ્છા કરે છે કે શું કાંઈ બીજું છે ? તારા દેહમાં જે ચેતન છે તેજ ચેતન મારા દેહમાં પણુ છે તો શું તારો વિચાર ચેતનથી ચેતનને દૂર કરવાનો છે કે કાંઈ બીજું છે ? બોલ, આ ઉભયમાંથી તારો શો આશય છે તે મને કહી બતાવ ! આ પ્રમાણે આચાર્યને વેષધારી ચંડાળ તેના હૃદયનો અભિપ્રાય કહી જણાવવા પ્રશ્ન કરે છે.

આ પ્રશ્નનો તાત્પર્ય એવો છે કે—જડ દેહ કે જેમાં ક્રિયા નથી, જે પરાધીન છે, જે અસત્ છે, જે પ્રકૃતિનું પરીણામ છે, જે પંચભૂતનો સમૂહ છે, તે તેના જેવાજ બીજા જડ દેહને દૂર કરવા જૂદો ક્યાંથી હોય ? આચાર્યનો અને વેષધારીનો જડ દેહ તો એકજ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી, તેમાં ભેદનો સંભવજ ક્યાં છે ? અને જ્યારે જડજડમાં મુખ્યપક્ષ ભેદ છે નહિ તો દૂર કરવાની વાત પણુ ક્યાં સંભવે છે ? વળી જે ક્રિયાવાળી વસ્તુ હોય તેમાં દૂર કરવાનું સામર્થ્ય પણુ હોઈ શકે પણ જ્યાં ક્રિયાનું તો સામર્થ્યજ નથી ત્યાં દૂર કરવાપણું પણુ ક્યા પ્રકારે માની શકાય ? જે ચૈતન્ય આત્મા ચંડાળ વેષધારીના શરીરમાં છે તેજ ચૈતન્ય આત્મા આચાર્યના શરીરમાં છે તો એકજ રૂપવાળી અને એકજ સ્વભાવવાળી વસ્તુમાં ભેદ કેમ ઘટી શકે અને જ્યારે ભેદ ન ઘટી શકે ત્યારે દૂર કરવાનું કાર્ય પણુ કાણુ અને કોના સંબંધે સંભવ પામે ? તાત્પર્યમાં ચેતન પણુ ભેદ વિનાનું હોવાથી, ચેતન ચેતનને દૂર ક્યા પ્રકારે કરી

શકે ? આ પ્રમાણે દેહ દેહથી પણ દુરકરવાકરાવારૂપ ક્રિયાનો સંભવ નથી અને ચેતન ચેતનથી પણ તે બનવું સંભવતું નથી ત્યારે ગચ્છ ગચ્છ ઇત્યાદિ આચાર્યની જે ઉક્તિ છે તે કયાં નિમિત્તથી છે અને તેનો સંભવ કયા પ્રકારે માની શકાય તેવો છે, ઇત્યાદી અભિપ્રાય વેપધારી આચાર્યને જણાવવાં આ દ્વિતીય શ્લોકથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. આચાર્યમાં જડ ચેતનનો વિવેક છે કે નહિ અથવા તો તેઓ ચેતનનું યથાર્થ લક્ષણ જાણે છે કે નહિ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના તેઓના આંતર્ય અભિપ્રાયની ભગવાન શંકરે ગુપ્તવેષમાં સમીપ થઈ, પરીક્ષા કરે છે. ત્રીજા શ્લોકમાં પણ વેપધારી સદાશિવે ભેદ વાસ્તવિક છે નહીં અને તું આવા પ્રકારનાં ભેદ વચ્ચે ગચ્છ ગચ્છ એ કયાં નિમિત્તથી જાણે છે ઇત્યાદિ કથન યુક્તિપુરઃસર કરી બતાવ્યું છે. ત્રીજા શ્લોકની શરૂઆત કાંઈક એવા પ્રકારથી થાય છે કે જેમાં સદાશિવ આચાર્યને ભેદની બ્રાંતિ થઈ છે અને તે કેવા પ્રકારની અને કયાં કારણથી થઈ છે તે કેમ જાણે તેમના મુખથી સાંભળવા ઇચ્છતા હોય તેમ પ્રશ્નથીજ સુચવી આપે છે.

॥ શાર્દુલ વિક્રિંડિતં હંદઃ ॥

કિં ગંગાંબુનિ ષિંચિતેંશ્વર મળૌ ચાંડાલવાટીપયઃ

પૂરે ચાંતરમસ્તિ કાંચનઘટી મૃત્કુંભયો વાંચરે ।

પ્રત્યગ્વસ્તુનિ નિસ્તરંગ સહજા નંદાવબોધાંબુધૌ

વિપ્રોઽયંશ્વપચોઽયમિત્યપિ મહાન્ કોઽયં વિભેદભ્રમઃ॥૪॥

ભાવાર્થઃ—શું ગંગાજળના પ્રવાહમાં કે ચાંડાલની વાડી-માંથી વહેતાં જળના પ્રવાહમાં, પ્રતિબિંબિત થએલા સૂર્યમાં અથવા તો સોનાના કે માટીના ઘડામાં રહેલાં આકાશમાં ભિન્નતા છે ? ? [નથીજ] નિસ્તરંગ, [વિચારથી પર] સહજ આનંદ

અને જ્ઞાનના ભંડારરૂપ પ્રત્યગાત્મારૂપ વસ્તુમાં ‘આ બ્રાહ્મણું છે, આ ચાંડાલ છે, એવો મહાન ભેદભ્રમ તને શું કારણથી થયો છે ? ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

નેતિ નેતિ નિગમ સિદ્ધાંતના આશયથી, “આ નથી આ નથી” એમ સકળ જડ કે જે અવિદ્યાનું પરીણામ છે તેના નિઃશેષ લય થયા પછી, જડથી ભિન્ન સ્વભાવવાળાં સાક્ષિ ચેતનનાં પણ જે જે વિધિ વિશેષણો છે તે પણ નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ દષ્ટા, દશ્ય, જ્ઞાતા જ્ઞેય, ભોક્તા, ભોગ્ય, કર્તા, કાર્ય, દ્વૈત, અદ્વૈત, ભિન્ન અભિન્ન ઇત્યાદિ જડ ચેતનનાં દશ્યપણાં તથા તટસ્થપણાંનો ભાવ નિઃશેષ લય પામે છે એટલે કે જે એકરસ વ્યાપક કે-વળ તત્ત્વ છે તેજ સ્વરૂપથી સ્વયમેવ સર્વત્ર સર્વદા, અને સર્વથા રહે છે. પ્રત્યગાત્મા પરમાત્માપણું પણ ક્યાં રહે છે ? દેહમાં ભિન્ન આત્મોની કલ્પના પણ ક્યાં સ્થિર છે ? પ્રપંચમાત્રનો જે નિઃપ્રપંચ એવાં પ્રપંચભાવથી વિશે-પણુ ઉપાધિયુક્ત ચેતનમાં, આરોપ કરાયો છે તેનો અપવાદ થવાથી, સમરસ શાંત, સચ્ચિદાનંદ, જ્ઞાનરૂપ, ચૈતન્યમાત્રજ આ સર્વ હતું, છે, અને રહેશે; એમ તે વિશિષ્ટ થએલું ચૈતન્યજ, અનુભવ કરી, સ્વોપાધિ ત્યાગ કરી સ્વયમેવ ન્વું છે તેવુંજ રહે છે તો પછી હું બ્રાહ્મણુ અને આ ચાંડાલ, એવી ભેદની ભ્રાંતિ ઘટમઠમાં આકાશના ભેદની ભ્રાંતિની જેમ, ક્યાં કારણથી થઈ છે, એમ વેષધારી શંકર આચાર્યને પ્રશ્ન કરે છે, જેના પ્રત્યુત્તરમાં આચાર્ય પોતાની પારમાર્થિક અનુભવરૂપ બુદ્ધિની સ્થિતિની મર્યાદાના પ્રકારનો પ્રારંભ કરે છે.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ સ્ફુટતરા યા સંવિદુજ્જૃંભતે

યા બ્રહ્માદિ પિપીલિકાંતતનુષુ પ્રોતા જગત્સાક્ષિણી ।

સૈવાહં ન ચ દશ્યવસ્તિતિ દૃઢ પ્રજ્ઞાપિ યસ્યાસ્તિ ચેત્
ચાંડાલોઽસ્તુ સતુ દ્વિજોઽસ્તુ યુરુરિત્યેષા મનીષા મમાપ્મા

ભાવાર્થ:—[શ્રી શંકરાચાર્ય સ્વામી વેષધારી સદાશિવને ઉત્તર આપે છે]

જે સંવિત્ [ચિત્તિ] જગત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ વિષે અત્યંત સ્પષ્ટ વિલસતી છે અને જગત્ની સાક્ષીરૂપ જે સંવિત્ [જ્ઞાન] પ્રજ્ઞાદિથી કીટ પર્યંત શરીરમાં ઓતપ્રોત છે તે હું છું પણ હું દશ્ય વસ્તુ નથી એવી દૃઢ બુદ્ધિ જેને છે તે ચાંડાલ હોય કે ક્ષિત્ર હોય પરંતુ સર્વનો ગુરુ છે. આવા પ્રકારની મારી નિશ્ચય વૃત્તિ [બુદ્ધિ] છે. ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

જે જ્ઞાન જગત્તિમાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં અત્યંત સ્ફુટપણે ઓતપ્રોત એકરસ વ્યાપી રહ્યું છે, જે જ્ઞાન આ સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રજાંડના ચૈતન્ય-વિશિષ્ટ પ્રજાથી કીટી સુતીનાં પ્રાણીનાં શરીરમાં ઓતપ્રોત જવાઈ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમાનંદ સ્વરૂપ જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે અને તે મારું પોતાનુંજ વાસ્તવિકસ્વરૂપ છે એવી જેને દૃઢપ્રજ્ઞા હોય છે, તે ચાંડાલ, પ્રાણી, ક્ષત્રિય વૈશ્ય કે ગમે તે આત્રમ, જાતિ, કુળ, વર્ણ કે ધર્મનો હોય તોપણ તે સર્વનો પરમગુરુ છે. આવા પ્રકારની મારી નિશ્ચયવૃત્તિ છે, એમ ભગવત્પાદ કહે છે.

(ભગવાન શંકરાચાર્ય પોતાની આ પરમ ઉચ્ચ બુદ્ધિની ભૂમિદા ભગવાન સદાશિવ પ્રત્યે રોશન કરતાં, જે મૂઠ વિવેકશ્રુત વાદિઓ, વિપયના ભેદનાં અજ્ઞાનથી જ્ઞાનમાં ભેદ સ્વિકારી, જ્ઞાન કે જે આત્મા પોતાનુંજ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે અર્થાત્ આત્માનોજ પર્યાય છે તેમાં ભેદ બુદ્ધિ કરી, અનેક આત્માર્થિ જીવોનાં કલ્યાણમાં વિઘ્ન કરી, સ્વાત્મકલ્યાણ પણ કરી શકતા નથી, તેઓને ઉપદેશ છે કે:—કે ભેદનાભંડારરૂપ મંદભાગી આત્માઓ ! આ માનવ જન્મનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરી, આત્મજ્ઞાનરૂપ અમુલ્ય લાભ નહીં મેળવી કાયાનું

અકલ્યાણુ શામટે કરો છો ? શ્રુતિના અર્થનો અવળો પ્રયોગ તમનેજ અવળા માર્ગથી હાનિપ્રદ છે પરંતુ જેઓ શ્રુતિનાં તાત્પર્યને સમજનારા છે તેઓને તમારી પ્રવૃત્તિથી લાભ ને હાનિનો શું પ્રસંગ છે ?)

ब्रह्मैवाहमिदं जगच्च सकलं चिन्मात्रविस्तारितम्
सर्वं चैतदविद्यया त्रिगुणयाशेषं मया कल्पितम् ।
इत्थं यस्य दृढमतिःसुखतरे नित्ये परे निर्मले
चांडालोऽस्तु सतु द्विजोऽस्तु गुरु रित्येषा मनीषा ममाक्ष्ण ॥

ભાવાર્થ:—હું અને આ સકળ ચિન્માત્રરૂપ [ચૈતન્યરૂપ] વિસ્તાર પામેલું જગત્ પ્રહ્મરૂપજ છે અને આ બધું સંપૂર્ણ રીતે ત્રિગુણરૂપ અવિદ્યાથી મારાવડે કલ્પાયેલું છે. આવી જેની દૃઢમતિ અત્યંત સુખરૂપ નિત્ય નિર્મળ પરપ્રહ્મમાં હોય છે તે ચાંડાળ હો કે પ્રાહ્મણુ હો પરંતુ તે ગુરૂરૂપ છે. એવી મારી ખુદ્ધિ છે. ॥ ૬ ॥

વિવેચન.

આત્મા અને જગત્નો વસ્તવિક અભેદ છે અર્થાત્ આત્માજ છે, અન્ય કાંઈ મૂળેજ છે નહીં એવો અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો આશય છે. જેમ કનક કુંડળમાં કાર્ક કારણુ ભાવથી ભેદ લાસે છે તે ભેદ કલ્પિત છે કારણુ કે કનકથી કુંડળની ભિન્ન સત્તા નથી તેથી વાસ્તવિક તે ઉભયનો અભેદજ છે. પ્રહ્મ અને પ્રપંચરૂપ આ જગત્નો કાર્ક કારણુભાવથી કે વિશેષણુ વિશિષ્ય ભાવથી જે ભેદ લાસે છે તે કલ્પિત છે અને વિચારવડે બેવામાં આવે તો અસ્તિ માતિ પ્રિય થી ભિન્ન નામરૂપ જગત સત્ય સિદ્ધ થાતુંજ નથી પણ મિથ્યા

છે એમજ સિદ્ધ થાય છે. જે વસ્તુ જેનામાં કલ્પિત હોય છે તે વસ્તુ તેનાથી લિન્ન સિદ્ધ થાય નહીં જેથી અલ્પથી જગતનો વાસ્તવ અમેદ છે. અલ્પથી જગતની લિન્ન સત્તા ન હોવાથી, કનક કુંડલની પ્રતીતિનાં દષ્ટાંતની જેમ જગતની સત્યતાની બ્રાંતિ નિવૃત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રિગુણી અવિદ્યાના પરીણામરૂપ જગત અલ્પત્વં વિવર્ત હોવાથી તે મિથ્યા છે એમ સમજવાથી, અલ્પ અને વિશ્વનો વાસ્તવ અમેદ છે તથા હું તે અલ્પજ છું અને આ સધળો પ્રપંચ જે છે તે નામરૂપથી મિથ્યા માત્ર જણાય છે પરંતુ અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિયેથી તો સધળું અલ્પજ છે. ભક્તે અન્યથા વ્યતિરેકનાં કારણથી વ્યવહારમાં દ્વૈતની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય પરંતુ તે પ્રતીતિ દિશાના ભ્રમ જેવી અજ્ઞાન પર્યંત રહી છે પણ આત્માના વિશેષ જ્ઞાન પછી કેવળ અમેદજ અનુભવાય છે. આ પ્રકારે જે મનુષ્યને તત્ત્વનો યોધ થયો હોય છે તે મનુષ્ય ચંડાળ હોય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય કે ગમે તે કુળ જાતિ, આશ્રમ, વર્ણ કે ધર્મનો હોય તોપણ તે પરમગુરુ છે એમ મારી નિશ્ચયવૃત્તિ છે એમ ભગવત્પાદ શંકરને કહે છે.

શશ્વન્નશ્વરમેવ વિશ્વમશિલં નિશ્ચિત્ય વાચા ગુરો

નિત્યં બ્રહ્મ નિરંતરં વિમૃશતા નિર્વ્યાજશાંતાત્મના ।

ભૂતં ભાવિ ચ દુષ્કૃતં પ્રદહતા સંવિન્મયે પાવકે

પ્રારબ્ધાય સમર્પિતં સ્વવપુરિ ત્યેષા મનીષા મમ ॥૭॥

ભાવાર્થ:—સંપૂર્ણ વિશ્વ નિરંતર નાશવંત છે એવો ગુરુ સચનથી નિશ્ચય કરી, નિત્ય નિરંતર અલ્પને નિષ્કપટ અને શાંત ચિત્તથી વિચારનાર, ભૂત અને ભાવી પાપને સંવિત્ [જ્ઞાનમય] અગ્નિમાં દહન કરનાર, અને પોતાની કાયા પારબ્ધનેજ સમર્પનાર જે પુરુષ છે તેજ ગુરુ છે એવી મારી ખુદ્ધિ છે. ॥ ૭ ॥

વિવેચન.

નામ, રૂપ, આદિ કલ્પના હોવાથી, નામરૂપ જગત્ નાશવંત છે અને તેથી તે જડ અસત્ અને દુઃખરૂપ પણ છે. જે જગત્ અવિનાશી હોય તે તેના વિકારો ન થવા ભ્રમરૂપે પરંતુ અનેક પ્રકારના નામરૂપ જગત્ના વિકારો સદાય થયાજ કરે છે, તેમ જગત્ના પદાર્થોની નામ રૂપાદિની સિદ્ધિ પણ સાચી હોતી નથી જેથી ગુરૂદ્વારા જગત્નાં અનશ્વરપણાંનો અને આત્માનાં શાશ્વત-પણાંનો નિશ્ચય કરવો કર્તવ્યરૂપ છે. જે વસ્તુ અખંડ હોય અને જે વસ્તુ સમગ્ર સુખતું સ્થાન હોય તે વસ્તુનો વિચાર સુખ પ્રાપ્તિ માટે કરવો ઘટે છે પણ દુઃખ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાનો પ્રાણીમાત્રમાં અભાવ હોવાથી, જડ દેહાદિક જગત્નો વિચાર કર્તવ્ય નથી. સારાંશ નામરૂપાત્મક જગત્નો અર્થાત્ જડનો ચતન્યથી પ્રથમ વિવેક કરી, તેના નામરૂપ મિથ્યા અંશનો નિષેધ કરી, અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય ગુણવડે, જડને અને ચૈતન્યને અભેદરૂપે જોવાં, એજ વેદાંતની મર્યાદા છે. આવી અભેદતત્ત્વની વેદાંતમાં પ્રાપ્તિ કહી નથી પરંતુ તે નિત્ય પ્રાપ્તજ હોવાથી, પ્રાપ્તિની ઇચ્છા એજ ભ્રાંતિ છે અને ભ્રાંતિ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી ચૈતન્યના વિશેષ જ્ઞાનથી ભ્રાંતિ નાશ થાય છે અર્થાત્ મિથ્યા ગુરૂ વેદાદિદ્વારા સંપાદન કરેલાં વિશેષ જ્ઞાનથી, દેહાદિક અનેક અવિદ્યારૂપ ભ્રાંતિનો નિઃશેષ લય થાય છે અને એક અખંડ તત્ત્વ સામાન્ય એકરસ પરબ્રહ્મ છે તે સ્વયમેવ સ્કુરે છે, આ ઉદ્દેશથી પ્રારબ્ધને પોતાની કાયાનું સમગ્ર, જે જ્ઞાની તે કાયા પ્રારબ્ધને સોંપી, જીવન્મુક્ત દશામાં બ્રહ્મ વિશેષરૂપે રહે છે અને વિદેહમાં કેવળ સ્વરૂપે જેવો છે તેવોજ રહે છે, તે મનુષ્ય ગમે તે વર્ણનો, ગમે તે આશ્રમનો, ગમે તે કુળનો અને ગમે તે ધર્મનો હોય તોપણ તે પરમગુરૂ છે એવી ભારી નિશ્ચયયુક્ત પ્રજ્ઞા છે એમ ભગવત્પાદ વેપધારી સદાશિવને કહેછે.

या तिर्यङ्नरदेवताभिरहमी त्यन्तः स्फुटा गृह्यते

यद्भासा हृदयाक्ष देह विषया भांति स्वतोऽचेतनाः ।

તાં ભાસ્યૈઃ પિહિતાર્ક મંડલ નિર્મા સ્ફુર્તિ સદા ભાવયન્
યોગી નિર્વૃત્તમાનસો હિ ગુરુરિ ત્યેષા મનીષા મમ ॥૮॥

ભાવાર્થ:—જે સ્ફૂર્તિ તિર્યચ, માનવ અને દેવતાઓવડે
કરી “ હું છું ” એમ અંતઃકરણમાં અત્યંત સ્ફુટપણે ધારણ
કરાય છે અને જેના પ્રકાશવડે કરીને સ્વતઃ અચેતનરૂપ અંતઃક-
રણ, ઈન્દ્રિય દેહ અને વિષયો પ્રકાશમાન જણાય છે, તે ભાસ્ય
પદાર્થોવડે ઢંકાયેલાં સૂર્યમંડળની જેમ સ્ફૂર્તિની ભાવના કરતો
યોગી આનંદિત મનવાળો થાય છે, તેથી તે ગુરૂરૂપ છે એવી
મારી ખુદ્ધિ છે. ॥ ૮ ॥

વિવેચન.

પરબ્રહ્મ પૂર્ણાનંદ છે અને તે પુર્ણાનંદ મહાસાગરમાંથી ધ્રુવ, ઈન્દ્ર,
ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ સ્વર્ગ, નર વાનરાદિ મૃત્યુ અને રાક્ષસાદિ અસુર લોકમાં ન્યૂનાધિક
આનંદ બીંદુઓ ગયાં છે. આત્મા પરમાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મના આનંદનો લેશ-
માત્ર પ્રાપ્ત થયો છે તેવા મનુષ્ય છવો, તે આનંદ બ્રાંતિને લીધે, વિષયોમાં
માની, માયારૂપ યંત્રને આશ્રય થઈ, કુવાના ઘટ યંત્રની જેમ ભવભ્રમણુ કર્યા
કરે છે. જે પરમાનંદ પુર્ણાનંદના ન્યૂનાધિક અંશ માત્રેથી આ દાનવ મા-
નવ અને દેવરૂપ ત્રિલોકી આનંદવાળી બની છે તે પરમાત્માના આનંદની
સ્ફૂર્તિ સજ્જન પુરૂષોને સદાય થયાજ કરે છે. જે પરમાત્માની સ્વયંપ્રકાશતા
તથા પરમાનંદતાનાં કારણથી, અચેતનરૂપ દેહ ઈન્દ્રિય આદિ વિષયો પ્રકાશવાળા
તથા આનંદવાળા જણાય છે તે ભાસ્ય પદાર્થોથી, આનંદાદિત સૂર્યમંડળની
જેમ, સ્ફૂર્તિની ભાવના કરતો યોગી પુરૂષ, સર્વદા આનંદિત મનવાળો થાય છે
તેથી તે પુરૂષ ભલેને બ્રાહ્મણાદિ ગમે તે જાતિમાં, ગૃહસ્થાદિ ગમે તે આશ્રમમાં

ગમે તે ધર્મમાં કે ગમે તે કુળ કુટુંબ કે દેશમાં હોય પરંતુ તેજ પરમ ગુરુ છે અર્થાત્ ભવસાગરમાંથી સેંકડો જીવને તારણોપાય બતાવનાર બ્રહ્મનિષ્ઠ ઔત્રિય સદ્ગુરુ પરમ નૌકારૂપ છે એવી મારી નિશ્ચયવૃત્તિ છે એમ ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય પોતાનો સ્વાતુભવ વેષધારી સદાશિવ પ્રત્યે કહી જણાવે છે.

यत्सौख्यांबुधिलेशलेशत इमे शक्रादयो निवृता

यश्चित्ते नितरां प्रशांतकलने लब्ध्वा मुनि निवृतः ।

यस्मिन्नित्य सुखांबुधौ गलितधी ब्रह्मैव न ब्रह्मवि

द्यः कश्चित्स सुरेंद्रवंदितपदो नूनं मनीषा मम ॥૧॥

ભાવાર્થ:—જે આનંદ સમુદ્રના લેશમાત્ર [બિંદુથી] ઇન્દ્રાદિક દેવતા આનંદવાળા જણાય છે અને મુનિઓ જે છે તે નિરંતર પ્રશાંત કલ્પનાવાળાં ચિત્તમાં, જેનું દર્શન કરી, નિરંતર આનંદમય બની રહે છે, અને આ નિત્યસુખરૂપ સમુદ્રમાં જેની બુદ્ધિ ગળી ગઈ છે તે બ્રહ્મજ છે, પણ બ્રહ્મવિદ્ નથી. જે ઇન્દ્રાદિથી વંદિત પદવાળો પુરૂષ છે તે ગુરુ છે એવી મારી બુદ્ધિ છે. ॥ ૯ ॥

વિવેચન.

જે સ્વરૂપાનંદરૂપી સુધાની સરિતાઓથી, સંપૂર્ણ પરબ્રહ્મરૂપ મહાસાગરમાંથી, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, મરુત, આદિ ત્રિભુવન આનંદવાળું બન્યું છે. તે પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો મહિમા મન વાણીથી અગોચર હોવાથી, તે સમુદ્ર સ્વરૂપમાંજ જે જ્ઞાનીની બુદ્ધિનો નિઃશેષ લય થયો હોય છે, જે જ્ઞાની આજગત્ ક્યાં ગયું ? ક્યાં હતું અને કાણુ લઇ ગયું હત્યાશ્ચર્યથી, પરબ્રહ્મ એ

કળને અનુભવે છે અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપેજ પરબ્રહ્મરૂપે પોતે છે એમ અનુભવ કરે છે, તે જ્ઞાતી ત્રિભુવનને વંદે છે. આ પ્રમાણે ભગવત્પાદ અને વેપધારી સદાશિવનો સંવાદ સંપૂર્ણ થાય છે. આ સંક્ષિપ્ત છતાં સારરૂપ સ્તોત્રને જે મનુષ્ય શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનપૂર્વક પાઠ કરે છે તે મનુષ્ય સ્વસ્વ-કાળમાં વિશ્વતુલ્ય નશ્વરપણું અને મિથ્યાપણું સમજીને, દેવગણસ્વરૂપે કરી સ્વા-નુભવે સ્વયમેવ પરબ્રહ્મ રૂપે થાય છે એમાં સંશય નથી.

વેદાન્ત કવિ હિરાલાલેન વ્યાખ્યાતં શંકરાચાર્યયોઃ સંવાદાત્મકં
મનષિપાપંચકં ॥ સંપૂર્ણમ્. ॥

॥ નિર્વાણ દશકમ્ ॥

॥ ભુજંગ પ્રયાતં છંદઃ ॥

ન ભૂમિર્ન તોયં ન તેજો ન વાયુ
ર્ન સ્વં નેદ્રિયં વા ન તેષાં સમૂહઃ ।

અનૈકાંતિકત્વા ત્સુષુપ્ત્યૈક સિદ્ધઃ

તદે કોઽવશિષ્ઠઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થઃ—હું ભૂમિ નથી, જળ નથી, તેજ નથી, વાયુ નથી, આકાશ નથી, ઇન્દ્રિય નથી. કે ઇન્દ્રિયોનો સમુહ નથી. આ

સર્વેમાં વ્યભિચારીપણું હોવાથી હું તો સુષુપ્તિમાં સિદ્ધ, એક
અવશિષ્ટ કેવલ શિવરૂપ છું. ॥ ૧ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય આ નિર્વાણ દશકનાં સ્તોત્રમાં ચાર્વાક, બ્રહ્મસ્પતિ
પ્રાણાત્મવાદી, મન આત્મવાદી, ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી અને ઇતર સાંખ્ય યોગ,
ન્યાય આદિ દ્વૈત શાસ્ત્રોએ શ્રુતિ વિરુદ્ધ સ્વીકારેલાં દ્વૈતનો નિષેધ કરી, એકજ
વાસ્તવિક અદ્વૈત જે વિધિ નિષેધ રહિત સ્વતઃ સિદ્ધ છે તે, નિઃપ્રપંચરૂપમાં,
સમસ્ત પ્રપંચના આરોપથી, વિવર્તવાદદ્વારા, નિષેધના અવધિરૂપ જે સાક્ષા-
ત્કાર વેદાંતમાં સુચર્યા છે તેનો, સ્તોત્રાત્મકરૂપે અનુભવ પ્રગટ કરી, છજ્જાસુ
પોતે સર્વ નિષેધ કરતાં, અવશિષ્ટબ્રહ્મરૂપે કેવલ અદ્વૈત સ્વરૂપ છે એ સમ-
જાવે છે.

પ્રાચીન અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓને પણ એજ તિર્ણુપર આવવું પડ્યું
છે કે:—સર્વમાં સદુપ સામાન્ય વ્યાપક એકજ ચેતન હોવાથી અદ્વૈતજ
સ્થાપન કરી શકાય છે. અધ્યારોપ અને અપવાદ એ બે ક્રમથી નિઃપ્રપંચ
પરમાત્મા જે મન વાણીથી અગમ્ય છે તે વર્ણાય છે. પ્રાચીન મહર્ષિ પ્રણીત
આત્યાંતિક સુખની સિદ્ધિ સારૂ શિષ્ય કલ્યાણાર્થે આ કલ્પના થમ છે.

સર્પની જેમાં અસ્તિ નથી તેવી અસર્પભૂતા રજ્જુ વિષે, સર્પનો જેમ
આરોપ (પ્રાંતિ) થાય છે તેમ વસ્તુ (બ્રહ્મ) વિષે અવસ્તુનો આરોપ તે
અધ્યારોપ કહેવાય છે. સત્ચિત આનંદ અનંત અદ્વય બ્રહ્મ એ વસ્તુ છે.
અને અજ્ઞાનાદિ સકળ જડ સંપ્રાત અવસ્તુ છે. આ અવસ્તુનો જડ સમુદ-
રૂપ પ્રપંચ અને તેમાં ઉપહિત વસ્તુ ચૈતન્ય, એ બેથી તપેલા સોખંડના ગો-
ળાની જેમ, અન્યોન્ય તાદાત્મ્યાધ્યાસ થાય છે તે અધ્યારોપ કહેવાય છે. અ-
નાત્મો, ભાસ્ય જડ છે તે અવસ્તુ છે અને તેનો ભાસક આત્મા ચૈતન્ય તે
વસ્તુ છે. રજ્જુ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કર્યા વિના, સર્પના આકારથી ભાસતી રજ્જુ

એ વિવર્ત કહેવાય છે. આ વિવર્તનો અપવાદ (આધ) એટલે અધિકાન રજુ-
માત્રતાએ અવસ્થાન થાય છે તેમ ચૈતન્ય વસ્તુ વિવર્ત જે અજ્ઞાનાદિ પ્ર-
પંચનો અપવાદ (આધ) એટલે ચિત્તવસ્તુમાત્રતાએ અવસ્થાન એ અપવાદ.
યથાસ્વરૂપેકરી અવસ્થિત વસ્તુનો જે પ્રકારે અન્યથા ભાવ થાય છે. પરિણામ
ભાવ અને વિવર્તભાવ. યથાર્થથી સ્વરૂપને પરિત્યજીને સ્વરૂપાન્તરની પ્રાપ્તિ તે
વસ્તુનો પરિણામભાવ છે. જેમ દૂધ સ્વરૂપનેજ છોડી દહીંઆદિરૂપને આકારે
પરીણામ પામે છે તેમ, સ્વસ્વરૂપને છોડી દીધા વિના સ્વરૂપાન્તરે મિથ્યા પ્ર-
તિતિ તે વસ્તુનો વિવર્તભાવ કહેવાય છે. જેમ રજુ સ્વસ્વરૂપના ત્યાગ
વિના સર્પાકારે મિથ્યા પ્રતીત થાય છે તેમ. વેદાંતમતમાં બ્રહ્મમાં પ્રપંચની
પ્રાપ્તિ (ભાન) નો પરીણામભાવ સ્વીકારી શકાતો નથી કારણ કે દૂધ વગેરેની
જેમ બ્રહ્મને વિકારીત્વનો પ્રસંગ આવવાથી, અનિત્યાદિ દોષની આપત્તિ સંભવ
પામે છે. અસ્તુ.

न वर्णा न वर्णाश्रमाचार धर्मा

न मे धारणाध्यानयोगादयोपि ।

अनात्माश्रयाहं ममाध्यासहानात्

तदेको वशिष्ठः शिवः केवलोऽहम् ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—મારે વર્ણ નથી, વર્ણ કે આશ્રમના આચાર કે
ધર્મો નથી, ધારણા અને ધ્યાન યોગ આદિ પણ મારે નથી,
અનાત્મારૂપ આશ્રયવાળા ‘અહંમમ’ અધ્યાસની નિવૃત્તિથી હું
એક અવશિષ્ટ કેવલ શિવ સ્વરૂપ છું. ॥ ૨ ॥

विवेचन.

બ્રહ્મના વિવર્તભાવના અંગીકારમાં આ દોષ આવતા નથી. અધિજ્ઞાન
અવશેષ એજ કલ્પિત વસ્તુનો નાશ કહેવાય છે. જેથી ચૈતન્ય વિવર્ત પ્રપં-

ચતુઃ ચૈતન્યમાત્ર અવસ્થાન તેજ અપવાદ. આ પ્રમાણે આચાર્ય ભગવાને પ્રથમ નિઃપ્રપંચ આત્મ વસ્તુમાં પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરી, પછી કારણ-સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ-પ્રપંચાન્ત ઉત્પત્તિનાં વિપરીતપણાંવડે કરી, તેના તેના કારણ-રૂપે જે અવસ્થાન કર્યું છે તેજ અપવાદ કહેવાય છે. અખંડ બ્રહ્મ સ્વરૂપ મનવાણીથી અગમ્ય છે તેથી તેમાં લક્ષણાવૃત્તિ કર્યા વિના વિધિસર ઉપદેશ કરાવવાનું અશક્ય છે તેથી અવિદ્યાએ આરોપિત મિથ્યા ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થના નિષેધવડે કરી ‘ નેતિ નેતિ, એકજ અખંડ ચૈતન્યજ ઉપદેશાવાને શક્ય થાય છે. કાઠવાર વિધિથી અને કાઠવાર નિષેધથી બ્રહ્મ તત્ત્વનો અવ-ગ્રાહ આપી શકાય છે અને આ ઉભય પ્રકારથી યોગ્યતાં સર્વ વેદાંત વાક્યોનું સાક્ષાત્ કે પરંપરાવડે અદ્વિતીય આત્મવસ્તુના પ્રતિપાદનમાંજ તાત્પર્ય છે. અનાત્મ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાનો વેદાંતનો આશય નથી. આ ઉદ્દેશથીજ નિષેધવડે કરી આચાર્ય ભગવાન વાસ્તવિક અવશિષ્ટ એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે અને તે બ્રહ્મ તે હું પોતેજ છું એમ સ્તોત્રવડે મનન પ્રકાર બતાવે છે. સ્થુત સુક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીર, જાગ્રદાદિ અવસ્થા ત્રય, અને પંચકાશનો પંચીકરણ આદિ પ્રકરણોદ્ધારા નિષેધ કર્યા પછી મહાવાક્યનાં અર્થપૂર્વક જ્ઞાનદ્વારા વાચ્યા-ર્થનો નિષેધ થયા પછી, ભાગત્યાગ લક્ષણાવડે નિષેધના અવધિરૂપ જે અવ-શિષ્ટ અભેદ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે અભેદ બ્રહ્મ હું પોતેજ છું અર્થાત્ મારા સિવાય અન્ય કાંઈ નથી એવો જે સ્વરૂપનો અપરોક્ષાનુભવ થાય છે તેજ વેદાંતની પરાકાષ્ટા છે. સર્વ અનિય વસ્તુના નિષેધ પછી અભાવજ રહે છે એ શંકાના સમાધાનમાં એ અભાવને પણ અભાવજ રહે છે, એમ કહી જાણવાવાળો જે સાક્ષિ તેજ અવશિષ્ટ અદ્વૈત આત્મા તું પોતે છે એવો અનુભવ આ સ્તોત્ર કરાવી, સ્વરૂપની સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડે છે. જે વસ્તુ જેના અનુભવમાં આવે તે વસ્તુનો તે સાક્ષિ કહેવાય છે પરંતુ જે વસ્તુનો જેને અનુભવ નથી તેમાં તેનું સાક્ષિપણું હોતુંજ નથી તો આ નિયમ પ્રમાણે આપણે અહંકારાદિના સાક્ષી આપણે પોતેજ છીએ કારણ કે આપણેજ તેને જાણીએ છીએ અને આજ નિર્યમે સૌથી પર અને સહુનો સાક્ષી સાક્ષાત્

પ્રત્યગાત્માજ એક અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપેજ છે પણ બીજા કોય છેજ નહીં. 'હું' હું, એમ પ્રત્યક્ષરૂપે જાગ્રતાદિ સ્થિતિમાં સ્ફુરતો આત્મા અત્યંત સ્ફુટ જણાય છે તથા અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો કે જેઓ અનેક પ્રકારના વિદ્યારાને પ્રાપ્ત થયા હોય છે તેઓને જોતો જોતો હૃદયમાં સમ્યક્જ્ઞાનરૂપે સ્ફુરે છે તેજ આત્મા અવશેષ હું પોતેજ છું એવા પ્રકારનો નિષેધના અવધિરૂપે જે સ્વરૂપાવગમ છે, તેજ વેદાંતનું કળ છે. ઘડો, પાણી, અને તેમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ ત્રણેથી ન્યારો જેમ સૂર્ય જણાય છે તેમ દેહ, બુદ્ધિ, બુદ્ધિમાં રહેલો ચિદાભાસ તે ત્રણેથી ન્યારો દૃષ્ટા, અખંડ જ્ઞાનરૂપ, સર્વપ્રકા-

ન માતા પિતા વા ન દેવા ન લોકા

ન વેદા ન યજ્ઞા ન તીર્થ બ્રુવંતિ ।

સુષુપ્તૌ નિરસ્તાતિશૂન્યાત્મકત્વાત્

તદેકોઽવશિષ્ઠઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—હું માતા નથી, પિતા નથી, દેવ નથી, લોક નથી, વેદ નથી, યજ્ઞ નથી, અને તીર્થ નથી, વિદ્વાનો કહે છે કે સુષુપ્તિમાં નિરસ્ત અતિ શૂન્યરૂપ હોવાથી તે થકી એક અવશિષ્ઠ (અતિરિક્ત) કેવળ હું શિવરૂપ છું. ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

શક, કાર્ય કારણથી પર, નિત્ય, વ્યાપક, સર્વગત, અત્યંત સુક્ષ્મ, પોતાથી અભિન્ન અને જેની બાહ્યાંતર જેના વિના અન્ય પદાર્થ પણ નથી તેવો સ્વરૂપભૂત આત્મા, સમ્યક્પ્રકારે અનુભવવામાં આવે ત્યારેજ પુણ્યપાપ રહિત થવાય છે, શોકરહિત બનાય છે, જન્મમૃત્યુરહિત રહેવાય છે અને આવું સ્વસ્વરૂપ કે જે તાદાત્મ્યાધ્યાસથી વિસરાયું છે તે જાણ્યા વિના મૂકિતને

માટે અન્ય માર્ગ છેજ નહીં. આચાર્ય ભગવાન, હું માતા નથી, પિતા નથી, વેદ નથી, ગુરુ નથી, શિષ્ય નથી, ઇત્યાદિ નિષેધથી વિવર્તનો અપવાદ કરી જે કેવળ અકેવળ ભાવ રહિત સમરસ, નિષેધના અવધિરૂપ, પરમ અદ્વૈત છે તે હું છું એમ બોધ કરાવે છે. બ્રહ્મથી પોતાનાં સ્વરૂપનો અમેદ સમજવો એજ સંસારથી મુક્તિ મેળવવાનો અપ્રતિહત ઉપાય છે. બ્રહ્મરૂપ થએલાને જન્મમરણ છેજ નહીં, જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રિપુટીરહિત, નિર્મળ બ્રહ્મસ્વરૂપજ અવશેષ રહે છે, એવો આ સ્તોત્ર અતુલ્ય આપે છે. પ્રત્યગાત્માથી પરમાત્મા સદા અલિન્ન છે એવો આ સ્તોત્રનો ઉત્તમ આશય છે. પોતાથી લિન્ન કશું છે નહીં તેથી વાસ્તવિક અદ્વૈતજ સત્ય છે તો પછી તેનાં નિરૂપણ પછી બીજી કંઈ વસ્તુ નિરૂપવા યોગ્ય હોય કે ભગવત્પાદ નિરૂપણ કરે. અજ્ઞાનથી વિવિધાકારે જે કાંઈ આ જગતરૂપે ભાસી રહ્યું છે તે બ્રહ્મજ છે કે જેમાં સમસ્ત ભાવનાના દોષ વિરામ પામે છે. ઘડા અને માટીનું લિન્નત્વ સિદ્ધ થાય તો બ્રહ્મ અને જગત્તે ભેદ વાસ્તવિક મનાય પરંતુ તેમ ન હોવાથી બ્રહ્મનું વિવર્ત આ જગત્ તે બ્રહ્મથી અન્ય છેજ નહીં પરંતુ શ્રુતિઓની અનેક ઉક્તિ મુજબ આ સત્ત્વનું અવસ્થ આ બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મનું કાર્યરૂપ જગત્ બ્રહ્મથી લિન્ન હોયજ નહીં કારણ કે કારણ કાર્યની એકતા સંભવે છે. અથર્વેદની શ્રુતિ પણ જગત્તે બ્રહ્મરૂપેજ કહે છે જેથી કલ્પિતની સત્તા અધિષ્ઠાનથી અન્ય ન હોવાથી **ब्रह्मैव सर्वं** સત્ત્વનું બ્રહ્મજ છે એમ માનવું બરાબરજ છે. બ્યારે જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે ત્યારે બ્રહ્મરૂપે જગત્ સત્ય હોવું બેધએ એ માન્યતા ઉચિત નથી કારણ કે તેમ માનવાથી વેદ, ઇન્દ્ર અને તત્ત્વનો વિરોધ આવે છે તે શિષ્ટ પુરૂષોને ઇષ્ટ નથી. ગીતામાં કૃષ્ણચક્રે કશું છે કે દશ્ય પદાર્થો કલ્પિત હોવાથી હું તેમાં નથી અને તેઓ મારામાં નથી. હવે જગત્તે આપણે સત્ય માનીએ તો તેનું સુષુપ્તિમાં ભાન થાય પણ તેમ ન થવું હોવાથી જગત્ અસત્ અને સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે. જગત્ની સત્તા પરમાત્માથી ભુદી નથી અને તેની જે પ્રતીતિ તે રજશુ

સર્પની જેમ મિથ્યા છે. આરોપિત પદાર્થની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ છે તેથી. બ્રાંતિને લીધે અધિષ્ઠાનજ આરોપિતરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે. કદાચ વાયકગણને શંકા થશે કે ઉપરના સ્તોત્રમાં પ્રસ્તુત વિષય સંબંધી કાંઈ નથી છતાં આ બધું કથન થાય છે તે અપ્રાસંગીક છે પરંતુ આ ‘હું’ નથી, આ ‘હું’ નથી, એમ જે ભગવત્પાદે નિષેધ કર્યો છે તે સઘળી નિષેધની સામગ્રીનો જગત્ કે અવિદ્યામાં સમાવેશ થતો હોવાથી બીજને પકડી થડ શાખા આદિનું ભિન્ન વિવેચન જણાવ્યું નથી. દેહાદિ સમસ્ત પ્રપંચ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી આત્મતો પ્રસંગ ઉપરની નિષેધ વસ્તુઓનું કલ્પિતપણું જગત્તાજ પ્રસંગથી સિદ્ધ કરી આપશે.

ન સાંખ્યં ન શૈવં ન તત્પાંચરાત્રમ્

ન જૈનં ન મીમાંસકાદે મતં વા ।

વિશિષ્ટાનુભૂત્યા વિશુદ્ધાત્મકત્વાત્

તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—હું સાંખ્યમત નથી, શૈવમત નથી, પાંચરાત્રમત નથી, જૈનમત નથી, અથવા મીમાંસકાદિનોમત નથી, શ્રેષ્ઠ અનુભવેકરી વિશુદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી તે સૌથી એક અવશિષ્ટ શિવરૂપ છું. ॥૪॥

વિવેચન. .

બ્રાંતિ પામેલા માણસને જે કાંઈ ભ્રમથી પ્રતીત થાય છે તે અધિષ્ઠાનથી જુદું હોતું નથી. દાખલા તરીકે છીપમાં પ્રતીત થતું બ્રાંતિરૂપ રૂપું, છીપથી જુદું નથી. બ્રાંતિકાળે ‘આ રૂપું છે, એ વાક્યમાં ‘આ, એ અંશ જેમ છીપ છે તેમ’ આ જગત છે, એ વાક્યમાં ‘આ એ અંશ બ્રહ્મરૂપજ છે.

છીપમાં રૂપું અને બ્રહ્મમાં જગત્ આરોપિત થયાં તે નામમાત્રજ છે પણ
 વાસ્તવિક તે છીપ અને બ્રહ્મજ છે. આ પ્રમાણે નિષેધનું અવધિરૂપ કણ
 પરબ્રહ્મજ છે, આ પરબ્રહ્મ સત્ય છે, અદ્વિતીય છે, વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનમય છે,
 નિરંજન છે, પ્રશાંત છે, આઘાંતવિનાનું છે, નિષ્ક્રિય છે અને નિરંતરાનંદ
 રસસ્વરૂપ છે. માયા અને માયાના કાર્યરૂપ ભેદોથી રહિત, નિત્ય, સુખરૂપ,
 અંશરહિત, પ્રમાણથી અગમ્ય, સાંખ્ય, શૈવ, પાંચરાત્ર જૈન, અને મીમાંસકા-
 દિના મતથી અગમ્ય, મનવાણીથી અગોચર, નામરૂપ ભેદવિનાનું અને સ્વયં-
 પ્રકાશરૂપ છે. અહેય, અનુપાદેય, અપ્રમેય અને પુર્ણસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ છે
 તે હું છું એવો મનન પ્રકાર આ સ્તોત્રમાં સુચર્યો છે. જીવ ઇશ્વરના ભેદનો
 અભાવ લક્ષ્યાર્થમાં સારીરીતે થતો હોવાથી ચેતનરૂપે ઉક્ત બ્રહ્મથી તેઓ
 અભિન્ન છે. અથાત્ આદેશઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં બ્રહ્મમાં કલ્પિત દ્વૈતનો નિષેધ
 પણ કર્યો છે.' આ બ્રહ્મ નથી, ' આ બ્રહ્મ નથી, કારણ કે બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે
 અને કલ્પિત છે તેથી રજજીવનું સમાન સ્વપ્ન સમાન સત્ય નથી, એ પ્રકારે
 યુક્તિપૂર્વક દશ્ય પદાર્થનો અપવાદ કરી શ્રુતિએ બ્રહ્મનું અદ્વિતીયપણું સારી
 રીતે બતાવ્યું હોવાથી આ સ્તોત્રની રચના પણ તેવાજ પ્રકારનો અનુભવ
 આપી રહી છે. અસ્થૂલં એ શ્રુતિ પણ મિથ્યા પદાર્થોનો નિષેધ કરીને સ્વતઃ,
 સિદ્ધ, આકાશની જેમ વ્યાપક અને તર્કથી અગમ્ય એવાં બ્રહ્મનું બોધન
 કરતી હોવાથી, મિથ્યાપદાર્થોમાં થતી આત્મભ્રાંતિ તજવા યોગ્ય છે અને શુદ્ધ
 બુદ્ધિથી હું બ્રહ્મજ છું એમ ઉક્ત સ્તોત્રનો અર્થ પ્રતિપળે મનન કરવા
 યોગ્ય છે. માટી અને માટીનું કાર્ય જેમ માટીજ છે તેમ બ્રહ્મ અને જગત્
 પણ એકજ છે. સ્વપ્નામાં સઘળું અજ્ઞાનનું કલ્પેલું જેમ મિથ્યા છે તેમ
 જાગ્રતમાં પણ જગત્ અજ્ઞાનથી કલ્પેલું હોવાથી મિથ્યા છે. જાતિ, નીતિ,
 કુળ જોત્ર અને એવી બીજી પ્રાપંચિક કલ્પનાથી દૂર, નામ, રૂપ, ગુણ, અને
 દોષ રહીત, દેશ કાળ અને વિષયોથી પર, જે પરબ્રહ્મ છે તે તુંજ છે એવો
 નિશ્ચય ગુરૂદ્વારા શિષ્યથી કરી શકાય છે એમ આ સ્તોત્ર ખાત્રી આપે છે.
 જે પરબ્રહ્મ ક્ષુધા પિપાસા આદિ પડોમિં રહિત, ભ્રાંતિ કલ્પિત જગત્નું

અધિષ્ઠાન, કાર્ય કારણથી રહિત, અનુપમ, જન્મમૃત્તિ પરીણામ, અપક્ષય, વ્યાધિ તથા નાશ એ છ વિકારથી રહિત, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રસયના હેતુરૂપ છે, તે હું છું એમ આત્માનુભવદર્શન આ સ્તોત્રમાં ભગવત્પાદે કરાવ્યું છે. શ્રુતિની વાણી છે કે જો કોઈ માણસ આણુ માત્ર પણ બ્રહ્મમાં ભેદ જુએ છે તો તેને જન્મમાદિ સંસાર નિવૃત્ત થતોજ નથી. જેમ અગ્નિના યોગથી દોહું દાહકરૂપે ભાસે છે તેમ સત્ યોગથી બુદ્ધિ પ્રમાતારૂપે પ્રતીત થાય છે. બુદ્ધિ પોતે જડ હોવાથી તેમાં આત્મભ્રાંતિ અવિવેકીને થાય છે માટે વિવેકીએ તો સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી સદ્વસ્તુનો વિચાર કરવો જોઈએ. બુદ્ધિના દોષથીજ પરબ્રહ્મમાં હું, તું, અને આ સત્રજું

ન ચોર્ધ્વં ન ચાધો ન ચાંતર્ન બાહ્યમ્

ન મધ્યં ન તિર્યઙ્ ન પૂર્વાપરાદિક્ ।

વિયદ્રચાપકત્વાદરવંડૈકરુપ

સ્તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થઃ—હું ઉપર નથી, નીચે નથી, અંદર નથી, બહાર નથી, મધ્ય નથી, વાંકુ નથી અને પૂર્વ પ્રશ્નિમાદિ દિશા નથી, આકાશની જેમ વ્યાપક હોવાથી અખંડ એકરૂપ છું તેથી કરીને એક અવશિષ્ટ કેવળ શિવરૂપ હું છું ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

માની લેવાય છે પણ વાસ્તવિક તો **एकमेवाद्वितीयं** બ્રહ્મ એકજ અદ્વિ-
તીય બ્રહ્મ છે, પણ બીજું કંઈજ નથી. જેમ તરંગ, શીણ, ચક્રી અને
પરપોટા વિગેરે સઘળા પદાર્થો જળજ છે તેમ દેહથી તે અહંકાર સુધી સ-

ધણું એકરસ અને પરમ શુદ્ધ ચૈતન્યજ છે. બ્રાંતિથી કલ્યાયેણી સર્પ, બ્રાંતિ જતાં રજ્જુમાં રહેતોજ નથી તેમ આત્મામાં કલ્યાયેણું જગત્ આત્માનો વિવેક થતાં, આત્માથી ભિન્ન રહેતું નથી. જે જેમાં બ્રાંતિથી કલ્યાયેણું હોય તે તે રૂપજ હોય છે. પ્રલયકાળના સમુદ્રની જેમ પરિપુર્ણ, નિર્વિકાર, નિરાકાર અને નિર્વિશેષ એકજ બ્રહ્મમાં ભેદ કયા પ્રકારે ધટી શકે. અખંડ, અજન્મ, અનમય, અરૂપ, અદશ્ય, અસંગ, એક, અખંડિત, બ્રહ્મજ છે પરંતુ મૂલ અજ્ઞાન, સુક્ષ્મ, સ્થૂલ, વ્યષ્ટિ, સમષ્ટિ ઇશ, સૂત્ર, વિરાટ, પ્રાણ, તેજસ, વિશ્વ, ઇત્યાદિના તેમાં ભેદ છેજ નહીં. ભોગ, ભોગ અંધ, અને મોક્ષાદિની પણ પરબ્રહ્મવિષે કલ્પનામાત્ર છે પરંતુ વાસ્તવિક તેના વિના કશું પણ નથી. સ્વપ્ન જાગૃતિ, અને સુષુપ્તિમાં જે કાંઈ પ્રપંચ અને અનુભવ થાય છે તેનું અધિષ્ઠાન સાક્ષિરૂપ એકજ બ્રહ્મ છે. જગત્રૂપ નાટક આ બ્રહ્મમાં મિથ્યા માત્ર કલ્યાયેણું છે. દેખતાં સાંભળતાં છતાં બ્રહ્મ અશ્રોત્ર છે, અને અનેત્ર છે. રસ લે છે છતાં બ્રહ્મ અગ્રહ છે, ચાતે છે છતાં અપાદ છે અને સુંઘે છે છતાં બ્રહ્મ અદ્રાણ છે, જેમ માટીનાં કાર્ય ધડાની અંદર અને બહાર, માટીજ છે એથી માટીનાં કાર્ય સર્વ માટીજ રૂપ છે તેમ આ સર્વ પ્રપંચનું મૂળ કારણ ઇશ્વર છે તેથી તે પ્રપંચ ઇશ્વરથી ભિન્ન નથી પણ ઇશસ્વરૂપ છે. તે ઇશ્વર તે હું છું એ પ્રકારે મનન કરવાથી અભેદાનુભવ થાય છે. સ્થૂલ બ્રહ્માંડ સર્વ પંચીકૃતભૂતોનું કાર્ય હોવાથી ત્યાં જે પૃથ્વીનું કાર્ય છે તે પૃથ્વી સ્વરૂપ અને જળનું કાર્ય તે જળસ્વરૂપ છે, આ પ્રમાણે જે ભૂતોનું જે કાર્ય તે તેનુંજ સ્વરૂપ છે, પંચીકૃતભૂતો પણ અપંચીકૃત ભૂતોનુંજ કાર્ય હોવાથી તે પણ અપંચીકૃત સ્વરૂપજ છે, અંતઃકરણ આદિ સુક્ષ્મસષ્ટિ પંચીકૃતભૂતોનું કાર્ય છે તેથી તે પણ પંચીકૃતભૂતસ્વરૂપ છે. અંતઃકરણ સર્વ ભૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી સત્ત્વગુણ સ્વરૂપ છે. ભૂતોના રજ્જેગુણનું કાર્ય પ્રાણ છે તે રજ્જેગુણ સ્વરૂપ છે, શુદ્ધ એ પૃથ્વીના રજ્જેગુણનું કાર્ય હોવાથી, તે પૃથ્વીના રજ્જેગુણ સ્વરૂપ છે, ધ્રાણ પૃથ્વીના સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી પૃથ્વીના સત્ત્વગુણ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે

રસના અને ઉપસ્થ એ જળના સત્ત્વગુણ-રજ્જેગુણ સ્વરૂપ છે, નેત્રપાદ એ જે તેજના સત્ત્વગુણ-રજ્જેગુણ સ્વરૂપ છે, ત્વચા અને હાથ એ વાયુના સત્ત્વ-ગુણ અને રજ્જેગુણ સ્વરૂપ છે, અને શ્રોત્ર અને પાણી, આકાશના સત્ત્વગુણ-રજ્જેગુણ સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારે સર્વ સુક્ષ્મસૃષ્ટિ અપંચીકૃતભૂતસ્વરૂપ છે.

આ પ્રકારે સર્વ સુક્ષ્મસૃષ્ટિ અપંચીકૃત ભૂત સ્વરૂપ છે એમ વિચાર્યા પછી, પ્રત્યેક ભૂતનો પણ એક એકમાં કારણ કાર્ય વિચારથી લય કરવાનો છે.

ન શુક્લં ન કૃષ્ણં ન રક્તં ન પીતમ્

ન કુઞ્જં ન પીનં ન દ્વસ્વં ન દીર્ઘમ્ ।

અરુપં તથા જ્યોતિરાકાર કત્વા

તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવ કેવલોઽહમ્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—હું ઘોળો નથી, કાળો નથી, રાતો નથી, પીળો નથી, કુળડો નથી, જાડો નથી, ટુંકો નથી, લાંબો નથી, તથા અરૂપી છું. પ્રકાશરૂપ આકારવાન હોવાથી તેથી એક અવશિષ્ટ કેવળ શિવરૂપ હું છું ॥ ૬ ॥

વિવેચન.

પૃથ્વી જગતું કાર્ય છે તેથી જગ સ્વરૂપ છે, જગ તેજતું કાર્ય છે તેથી તેજ સ્વરૂપ છે, તેજ વાયુતું કાર્ય હોવાથી વાયુ સ્વરૂપ છે અને વાયુ આકાશતું કાર્ય હોવાથી આકાશ સ્વરૂપ છે. તમોગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિતું કાર્ય આકાશ હોવાથી તે પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. માયાની અવસ્થા વિશેષજ પ્રકૃતિ છે તેથી તે પ્રકૃતિ માયા સ્વરૂપ છે. એકજ વસ્તુનાં, પ્રકૃતિ, માયા, પ્રધાન, અવિદ્યા અને અજ્ઞાન એનાં નામ છે. સર્વ કાર્યનો પોતામાં લય કરીને પ્રત્યક્ષકાળમાં સ્થિતિ કર-

નારી ઉદાસીન સ્વરૂપ પ્રધાન કહેવાય છે. સૃષ્ટિનાં ઉપાદાન યોગ્ય તમોયુક્ત પ્રધાન સ્વરૂપને પ્રકૃતિ કહે છે. જેમાં દેશકાળ આદિની સામગ્રી વિના દુર્ઘટ મહાર્થની ઇર્ષાળને કરી ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં ઇર્ષાળને માયા કહે છે. અસંગ અદ્વિતીય અજ્ઞમાં ઇચ્છાદિક દુર્ઘટ છે તેને કરે છે એથી માયા કહેવાય છે. સ્વરૂપને આચ્છાદન કરતી હોવાથી અજ્ઞાન કહેવાય છે. અભવિદ્યાએ નાશ થતો હોવાથી અવિદ્યા કહેવાય છે. અસ્વતંત્ર અને ચેતનને આશ્રિત છે એથી શક્તિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ આદિ પ્રધાનનાજ ભેદો છે એથી પ્રધાન સ્વરૂપ છે. પ્રધાન છે તે અજ્ઞની ચેતના શક્તિ છે. પુરુષમાં જેમ સામર્થ્યરૂપ શક્તિ પુરુષથી ભિન્ન નથી તેમ ચેતનમાં પ્રધાનરૂપ શક્તિ અજ્ઞથી-ચેતનથી ભિન્ન નથી. આ પ્રકારે પ્રથમ લગતપાદ શંકરાચાર્યનાં નિર્વાણદશક સ્તોત્રની નિષેધરૂપ પ્રક્રિયાવડે કરી, આત્માનું દેહાદિકથી તટસ્થપણું સમજી, નિષેધરૂપ જડ પદાર્થોનો અજ્ઞવિષે લય કરીને, તે અદ્રવ્ય અજ્ઞ હું ગોતેજ છું એમ નિશ્ચય કરવો એજ વેદાંતનો ફળ મહિમા છે. આત્મા શરીરાદિથી જૂદો છે એ સિદ્ધાંત આર્વાકાદિના મનનું ખાંડન કરે છે પણ દેહની એટલે કે સંપૂર્ણ ભૌતીક પ્રપંચની સત્તા ભિન્ન ન હોવાથી સઘળું અજ્ઞજ છે, એ ગોપ્યતત્ત્વનો ઉપદેશ આ સ્તોત્ર કરાવે છે. ઘટઃ પ્રકાશતે પટઃ પ્રકાશતે ઇત્યાદિ પ્રકારે અધિગ્રાહ્ય ચેતનરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર એક સ્વરૂપે હોવાથી વાસ્તવિક ભેદ માનવો અસંગત છે. છવપણું ઇત્યાદિ, ચેતનમાં કલ્પનાઓ વાસ્તવિક નથી. રજ્જુના અજ્ઞાનથી તેજ ક્ષણે રજ્જુ સર્પાકારે દેખાય છે તેમ અજ્ઞના અજ્ઞાનથી અજ્ઞજ છવ, જગત્, માયા આદિ ભેદવાળું દેખાય છે પરંતુ રજ્જુમાં જેમ સર્પ નથી તેમ અજ્ઞમાં જગત્ એવી ભિન્ન પ્રતીતિ છેજ નહીં. આ પ્રકારે સંપૂર્ણ જગત્ અજ્ઞનું વિવર્ત છે, પરીણામ નથી કારણ કે પ્રથમ અવસ્થાને તથાને અવસ્થાંતર પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પરીણામ કહેવાય. સાંખ્યમતવાળા જગત્નું ઉપાદાન પ્રકૃતિનેજ માને છે એ કિચિત નથી કારણ કે જગત્નું ઉપાદાન અજ્ઞથી અન્ય હોઈ શકેજ નહીં. આકાશથી શરીર પર્યંત સંપૂર્ણ જગત્નું

ઉપાદાન માયા વિશિષ્ટ 'અગ્રજ' (ચૈતન્ય) જ છે. તે વિના અન્ય કોઇપણ કારણ નથી. સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ અને ન્યાયમાં પરમાણુને કારણ માને છે પરંતુ તે સમીચીન નથી કારણ કે એ વાત 'एतस्यादात्मनः सकाशादाकाशः संभूतः' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે. કદાચ કોઈ એમ કહે કે—

न शास्ता न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा

न च त्वं न चाहं न चायं प्रपंचः ।

स्वरूपावबोधो विकल्पा सहिष्णु—

स्तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—શાસ્તા (શાસન કરનાર) નથી, શાસ્ત્ર નથી. શિષ્ય નથી, શિક્ષા નથી, તું નથી, હું નથી અને આ પ્રપંચ નથી. સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે એવો અને વિકલ્પોને ન સહનારો (નિર્વિકલ્પ) છું તેથી એક અવશિષ્ટ કેવળ શિવરૂપ હું છું ॥ ૭ ॥

વિવેચન.

અહીં અહીં શક્તિ લિન્ન છે, તો શું શક્તિ કે પ્રકૃતિ એ અહીં ગુણ છે ? ગુણ છે, તો શું અહીં ગુણ વિનાનું નથી ? નથી, તો શું તે ગુણવાળું છે ! ગુણવાળું છે તો શું તે ગુણી છે ? આ માન્યતાથી અનેક આપત્તિ આવે છે તેનું વર્ણન કરતાં વિસ્તાર થાય. કદાચ અહીં શક્તિ અહીં લિન્ન કહેવામાં આવે તો અદ્વૈત શ્રુતિથી વિરુદ્ધ થશે અને અલિન્ન કહેવામાં આવે તો અલિન્નતાનું શક્તિ નામથી કથન તે અસંપૂર્ણ હોવાથી નિષ્પ્રયોજન થશે. આમ થવાથી શક્તિનો અહીં સાથે ભેદ-અભેદ કહેવો પડશે. પરંતુ ભેદ અભેદ એ ઉભય ધર્મો તેજ તિમિરની જેમ વિરોધી હોવાથી, એકજ આશ્રયમાં (અધિષ્ઠાનમાં) રહી પણ કેમ શકે ! આ કારણથી આમજ માનવું ઉચિત છે કે—શક્તિનો અહીં

સાથે સંબંધ, રજ્જુ સાથે સર્પના સંબંધની જેમ, કલ્પિત ભેદ અને વસ્તુતાએ અભેદરૂપ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. આ પ્રકારે શક્તિનો પોતાના આશ્રયથી કોઇપણ પ્રકારે વાસ્તવિક ભેદ ન હોવાથી અને કોઇપણ પ્રમાણે કરી ભિન્ન પ્રતીતિના અભાવથી, તે શક્તિ અજ્ઞથી ભિન્ન નહીં પરંતુ જેમ કલ્પિત સર્પ પરમાર્થ રજ્જુરૂપ છે તેમ શક્તિ પણ પરમાર્થ અજ્ઞરૂપ છે. આ કથન પાંડિત પીતાંબરજીએ અનેક પ્રકરણોમાં લખ્યું છે અને તેઓની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ શંકાતું એક સામટું સમાધાન આપી શકે તેવી હોવાથી સર્વ પ્રકારના મુમુક્ષુને તે ખરેખર વિચારણીય છે. ‘સત્ત્વ’ અજ્ઞ છે, એવી શ્રુતિની સનાતન આજ્ઞાથી, વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ અને આજ્ઞાંતર ભાવ મિથ્યા કલ્પિત છે. જેમ ઘડાની અંદર આકાશ અને આકાશની બહાર ઘડો એ વ્યવહાર કલ્પિત છે તેમ અજ્ઞ વ્યાપક અને જગત્ વ્યાપ્ય એ વ્યવહાર પણ કલ્પના મુક્ત છે. પરમતત્ત્વ કે જે અજ્ઞ તેને બાણુપા પછી ભેદને અવસરજ નથી. નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણરૂપે અજ્ઞ છે અને વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ દેખવા માત્રજ છે. સર્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય અજ્ઞમાંજ હોવાથી શ્રુતિ પણ અજ્ઞનું અભેદરૂપે પ્રતિપાદન કરી ભેદ માનનારને અનેક ભવનો અવસર છે એમ વારંવાર પુકાર કરીને કહેતીજ આવે છે. અજ્ઞાની માણસને જડ ચેતનનું જ્ઞાન થવા, ભેદનું નિરૂપણ કરી બતાવ્યું છે કારણ કે તેઓને તો કલ્પિત શરીરજ આત્મારૂપે ભાસે છે અને આજ ઉદ્દેશથી આ સ્તોત્રમાં પણ ભગવાને નિષેધ રીતિએ ઉપદેશ કર્યો છે પરંતુ વિધિરીતિએ તો અભેદજ સિદ્ધ છે. અર્થાત્ વિધિ નિષેધ રહિત અદ્વૈત જે વાસ્તવિક સત્ય છે તે તો સિદ્ધજ છે. અજ્ઞાનયોગથી કલ્પિત દેહાદિમાં આત્મત્રાંતિ અવિવેકીને થાય છે તે વિષે ભગવાને ઘણાજ દાખલા દર્શાવ્યાં અપરોક્ષાનુભૂતિપ્રકરણમાં કહ્યું હોવાથી, ભેદ નિરૂપણ, અધ્યાસની નિવૃત્તિ અર્થે યોગ્યજ છે એમ સમજ લેવું. પ્રથમ કાર્યનો નિષેધ કરી, કેવળ કારણનોજ વિચાર કર્યો કરવો અને પછી તે કારણ સર્વમાં અનુગત છે એમ અનુસન્ધ્યા કરવું. આ પ્રમાણે ‘સંપૂર્ણ’ કાર્યોમાં કારણદષ્ટિ કરવી અને પછી આ સ્તોત્રમાં ‘આ હું’ નથી, આ હું નથી,’ એ ક્રમ-

પૂર્વક કાર્યોનું અનુસંધાન છોડી દેવું એટલે વૃત્તિમાંથી કાર્યભાવ ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે કાર્ય ત્યાગ થવાથી કારણ પણ એની મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે.

ન જાગ્રન્ન મે સ્વપ્ન કો વા સુષુપ્તિ
ર્ન વિશ્વો ન વા તૈજસઃ પ્રાજ્ઞકો વા ।

અવિદ્યાત્મકત્વા ત્રયાણાં તુરીયઃ

તદેકોઽવશિષ્ઠઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થઃ—મારે જાગૃતિ નથી, સ્વપ્ન નથી, અને સુષુપ્તિ નથી. હું (તે ત્રણે અવસ્થાના અભિમાની) વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ સ્વરૂપે નથી. ત્રણેનું અવિદ્યાત્મક સ્વરૂપ હોવાથી તેથી તુ-રીય નામ થોથો એક અવશિષ્ઠ કેવલ શિવરૂપ હું છું ॥ ૮ ॥

વિવેચન.

(આત્મ્યું જાય છે). કાર્ય કારણ ભાવ નિવૃત્ત થયા પછી, મનન કરનાર મુમુક્ષુ, શેષભૂત સચ્ચિદાનંદ અજરૂપજ થાય છે. આ પ્રકારને અનુસરવાથી આ સ્તોત્ર એકજ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવા સમર્થ થઈ શકે છે. સંક્ષિપ્ત સ્તોત્રોથી ભગવ-ત્પાદે સુત્ર ભાષ્યાદિ જેટલી જ્ઞાનસિદ્ધિ સુવ્રજ કરી આપી છે પરંતુ તેના વિ-ચાર પ્રકાર કોઈ સારા પદ્ધતિબુદ્ધિના અભવેતાદ્રારાજ કરવો ઉચિત છે કારણ કે કેવળ મારા જેવો લખનાર પરાક્ષજ્ઞાની તે સમજાવવા, હજાર સ્થળે શિષ્ટ જનોનાં પગને પગને ચાત્રતાં પણ, અપુસમજણથી* ગોથાં ખાય એ સ્વાભા-વિક છે. દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય તેમજ ત્રિપુટીરૂપ સર્વ જગત્—જે કેવળ બ્રમણથી આત્માથી ભિન્ન જણાય છે તે, નિર્વિશેષ ચૈતન્યસ્વરૂપ મારા આત્મારૂપજ છે એમ વિચારના તત્ત્વ વિચારકને કર્તવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય કે જ્ઞાતવ્ય કાંઈ શેષ નહીં રહેતાં, પોતે તે સચ્ચિદાનંદ અજરૂપથી શેષ રહે છે. વેદમાં દ્વૈત તથા અદ્વૈત

અન્નેનું પ્રતિપાદન હોવાથી કોણ સત્ય અને કોણ અસત્ય એ શંકાને અવસર મળે છે પણ વિચારતાં અનુકંવ થાય છે કે જેમ સૂર્યનાં કિરણોમાં મિથ્યા જળતી પ્રતીતિ, રજામાં સર્પની પ્રતીતિ તેમ અદ્વૈત બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનથી પ્રપંચની પ્રતીતિ થતી હોવાથી, વાસ્તવિક અદ્વૈતજ સત્ય છે. કોઈ કહે કે જેમ અદ્વૈતમાં દ્વૈતરૂપ મિથ્યા આરોપાય છે તેમ દ્વૈત સત્યરૂપ માની, તેમાં અસત્યરૂપ અદ્વૈતનો આરોપ થાય તો શું હાનિ છે ? આ કથન યુક્તિપુરઃ સર નથી કારણ કે સત્ય વસ્તુનો આરોપ મિથ્યા વસ્તુમાં સ્વીકારવો ઉચીત નથી કારણ કે દ્વૈત એ મૂળે વસ્તુજ નથી માટે તેને વિષે આરોપ સંભવે નહીં. વસ્તુમાં અવસ્તુનો આરોપ માનવો તેના કરતાં અવસ્તુમાં વસ્તુનો આરોપ માનવો એ ગૌરવ દોષ છે તેમ તે સંભવી શકતું પણ નથી. કોઈ એમ કહે કે એ આરોપ દ્વૈત કે અદ્વૈત સિવાય કોઈ ત્રીજી, એ બેથી વિવક્ષણ વસ્તુમાં માનવાથી શું હાનિ છે ? આવી વાત તદ્દન અસંગત છે. જો સત્ય અમૃત્ય અન્નેનો અધ્યાસ તે ઉપરથી વિવક્ષણ કોઈ ત્રીજાવિષે માનવામાં આવે તો તે સંભવે નહિ કારણ કે સત્ય અસત્યથી વિવક્ષણ ત્રીજો પદાર્થજ નથી અને કોઈ કહે કે શુન્ય છે તે ત્રીજું છે માટે તેમાં આરોપ કેમ નહોય ? આ શંકા પણ અવિવેકનુંજ પરીણામ છે કારણ કે શુન્યમાં કોઈ વસ્તુનો આરોપ થઈ શકતોજ નથી માટે અદ્વૈત બ્રહ્મજ સત્ય છે અને તેને વિષે જગતનો આરોપ માનવો એ યોગજ છે. શ્રુતિ પણ આ સ્થળમાં પ્રમાણ છે. જે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જ્ઞાન ન થાય તેની ભેદરહિત બ્રહ્મ વસ્તુનું કેવળ શ્રુતિજ પ્રતિપાદન કરી શકે છે. જેમ અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ કરે છે તેમ દ્વૈતનું કેમ નથી કરતી, એ શંકાને અવસરજ નથી કારણ કે અજ્ઞાની જનોની દષ્ટિથી દ્વૈત તો એની મેળેજ સિદ્ધ છે તેથી તેને પ્રતિપાદન કરવાની વેદને જરૂર પણ ક્યાં છે પણ ન જાણેલી વસ્તુનેજ જણાવતી એજ વેદની પારમાર્થિકતા છે. વળી આ સૃષ્ટિમાં પ્રાણી માત્રને પરમ સુખની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા અને દુઃખની અનિચ્છાજ હોય છે મારણ કે મને દુઃખ થાય તો દાક, એમ કોઈ

અપિ વ્યાપકત્વા દ્વિ તત્ત્વ પ્રયોગાત્
સ્વતઃ સિદ્ધ ભાવા દનન્યાશ્રયત્વાત્ ।

જગત્તુચ્છ મેતત્સમસ્તં તદન્યત્
તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થઃ—વ્યાપક હોવાથી વળી પ્રસિદ્ધ તત્ત્વશબ્દે કરી ઉચ્ચારાતો હોવાથી, સ્વતઃસિદ્ધ સત્તાવાળો હોવાથી, અને અન્ય આશ્રયરહિત હોવાથી. જે આ સમસ્ત જગત્ તુચ્છ છે તેથી અન્ય, એક અવશિષ્ટ કેવળ શિવરૂપ હું છું. ૯.

વવેચન.

પણ કહેવું નથી. સુખરૂપ તો અદ્વૈતબ્રહ્મ છે અને દ્વૈત તો દુઃખરૂપજ છે. એ બાબત સંકટો શ્રુતિ અને અનુભવ પણ પ્રમાણરૂપ હોવાથી તત્ત્વમસિ આદિ વેદાંત વાક્યો, પ્રતિપાદન યોગ્ય જે સુખરૂપ અદ્વૈતબ્રહ્મ છે તેનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. પરિપૂર્ણ આદ્યંત રહિત એક અદ્વય બ્રહ્મજ છે એમ સંકટો શ્રુતિઓ પુકાર કરતી કહે છે છતાં, ભેદવાદીઓનો ભેદ નાશ પામતો નથી એ તેઓનાં મંદ ભાગ્યની નિશાની છે. પોતાની મુક્તિમાં, શાસ્ત્ર, ગુરુ, યુક્તિ અને અનુભવ પુરાવારૂપ છે, કારણ કે બંધ, મોક્ષ, તૃપ્તિ, ક્ષુધા, અને આરોગ્ય એ પદાર્થો સ્વાનુભવવેદ છે અને એ બાબતનું બીજાઓને જે જ્ઞાન છે તે અનુમાન પ્રદેશ છે. આજ ઉદ્દેશથી શ્રુતિ તથા ગુરુઓ તટસ્થ સમજાવે છે જેથી સુચ મનુષ્યે સ્વાનુભવથીજ પોતેજ પોતાના આત્માને આખંડરૂપ બાણીને તરવાને માર્ગ બાણ્યો જોઈએ. વેદાંતનો છેવટનો નિર્ણય એટલોજ છે કે જીવ, અદે

જગત એ સઘળું બ્રહ્મજ છે અને અખંડરૂપે સ્થિતિ કરવી એજ મોક્ષ છે. તેમજ બ્રહ્મના અદ્વૈતપણામાં શ્રુતિઓનું પરમ પ્રમાણ છે. આ જે કાંઈ જગત છે તે બ્રહ્મની પ્રતીતિનાજ વેગ છે એટલા માટે સર્વાવસ્થામાં સર્વત્ર એકરસ અદ્વૈત વ્યાપક પુર્ણબ્રહ્મજ છે એમ બુદ્ધિના વિહારનું સ્થાન બ્રહ્મજ સમજી, તે રૂપેજ રહેવું એ કર્તવ્ય છે. અખંડ યોગરૂપ અદ્વૈત બ્રહ્મમાં જગદાદિ ભેદ કલ્પના તે આકાશમાં નગરની કલ્પના સમાન નામ માત્રજ છે. વિધિ નિષેધથી પણ જે પર છે તે પરબ્રહ્મતત્ત્વરૂપ બનેલા તત્ત્વવેત્તાને દેશ, કાળ, આસન, યમ, નિયમાદિની અપેક્ષાજ નથી. સ્વસ્વરૂપાવયોધમાં અન્ય સાધનની શી જરૂર હોય ? 'આ ઘટ છે, એ જાળુવામાં જેમ ચોખ્ખાં નેત્રનીજ જરૂર છે તેમ આત્માને જાળુવામાં શુદ્ધ બુદ્ધિ સિવાય અન્ય નિયમાદિની જરૂર નથી. શુદ્ધ બુદ્ધિ હોય તો આત્મા તો સ્વયં ભાસે છે. હું બ્રાહ્મણ છું એમ આપ-થીજ જાણું છે તેમ હું બ્રહ્મ છું તેમ બ્રહ્મવેત્તા સ્વયં જાણી શકે છે. સૂર્યાદિક તેજો જેનાં તેજથીજ પ્રકાશવંત દીપ્ત છે તેવાં અદ્વૈત બ્રહ્મને જડ, તુચ્છ, અને મિથ્યા પદાર્થો ક્યાંથી પ્રકાશી શકે ! વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને સઘળા પદાર્થો પણ જેના પ્રકાશેજ પ્રકાશવાળા જણાય છે તે જ્ઞાતા વસ્તુને પ્રકાશ અન્યથી કેમ થાય ? બાળક ક્ષુધા તૃષ્ણાની વ્યાધિને વિસરી, જેમ રમકડે રમ્યા કરે છે તેમ બ્રહ્મવિદ્ પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરી, બ્રહ્મરૂપથીજ રમે છે. દેહાદિકને ત્યાગ એ મોક્ષ નથી પણ અવિદ્યા ગ્રંથીને નાશ તેજ મોક્ષ છે. જેમ પાપાણુ, વૃક્ષ તૃણ, ધાન્ય અને ફેતરાં વિગેરે, બળી ગયા પછી માટીરૂપેજ થઈ જાય છે તેમ દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને મન આદિ સઘળા દશ્ય પદાર્થો, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળે ત્યારે પરમાત્મારૂપજ થઈ રહે છે. અંધારૂં તેજનું વિરોધી છતાં સૂર્યમાંજ લય પામે છે. ઘડો પુટી ગયા પછી (તે માંહેનું) આકાશ આકાશરૂપજ જણાય છે તેમ ઉપાધિ જતાં જ્ઞાની આત્મારૂપેજ થાય છે. બંધમોક્ષ પણ કલ્પનાજ છે પણ વાસ્તવિક નથી. આવરણના ભાવથી બંધ અને અભાવથી મોક્ષ એમ કહેવાય છે પણ

ન ચૈકં તદન્ય દ્વિતીયં કુતઃસ્યાત્

ન વા કેવલત્વં ન ચા કેવલત્વમ્ ।

ન શૂન્યં ન ચા શૂન્ય મદ્વૈતકત્વાત્

કથં સર્વ વેદાંત સિદ્ધં બ્રવીમિ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ:-જ્યારે એક નથી ત્યારે તેથી બીજું કયાંથી હોઈ શકે. જ્યારે કેવળ ભાવ નથી અને અકેવળ ભાવ નથી, શુન્ય નથી, અશુન્ય નથી, ત્યારે અદ્વૈતરૂપ હોવાથી તેને સર્વ વેદાંતથી સિદ્ધ છે એમ કેમ કહી શકું ? ॥ ૧૦ ॥

વિવેચન.

પણુ બ્રહ્મને કોઈ પણ પ્રકારનું આવરણ નથી. બ્રહ્મ વિના બીજે કોઈ પણ પદાર્થ નથીજ તો પછી બ્રહ્મ આવરણ રહિતજ છે. જે આવરણ હોય તો-અદ્વૈતની હાનિ થાય છે અને નદ્વૈતં સહતે શ્રુતિઃ શ્રુતિ કોઈપણ પ્રકારના દ્વૈતને સહન કરતીજ નથી. જેમ વાદળાંથી કરવામાં આવતાં દષ્ટિનાં આવરણને અજ્ઞાની સૂર્યમાં કલ્પે છે તેમ બુદ્ધિના બંધમોક્ષરૂપ મિથ્યા ગુણો મૂઢજને બ્રહ્મમાં કલ્પે છે. બ્રહ્મ તો અદ્વૈત, અસંગ, ચૈતન્ય અને અક્ષર છે તેથી તેમાં બંધ કે મોક્ષ છેજ નહીં. બ્રહ્મમાં બંધ છે અને તે મટ્યો એ ઉભય પ્રતીતિઓ બુદ્ધિનાજ ગુણો છે પરંતુ નિત્યવસ્તુરૂપ જે બ્રહ્મ તેના છેજ નહીં. આ પ્રમાણે માયાની કલ્પનારૂપ બંધ મોક્ષ આત્મામાં સંભવતાંજ નથી કારણ કે આત્મા તો વ્યોમ સમાન વ્યાપક, અદ્વિતીય, અંશ, ક્રિયા અને દોષ રહિત, શાંત તથા નિરંજન છે. તેમાં બંધમોક્ષ ધ્રુવાવી શકાતાંજ નથી. વાસ્તવિક દષ્ટિથી તો દશ્યતા ભાવ સુગંધી બ્રહ્મનાં નામની કેટલીક કલ્પના થાય છે

પરંતુ દશ્યનો વિલય થયા પછી, નામરૂપ રહિત ચંદ્રહસ, એકરસ, વ્યાપક પરિ-
પૂર્ણ અને નિત્ય જેવું છે તેવુંજ સ્વયં દીપે છે. સાક્ષ્ય પદાર્થના ભાવથી અ-
હનું સાક્ષિપણું સંભવે છે નહીંતો સાક્ષી સાક્ષ્ય ભાવ રહિત કેવળ અહનજ
છે. દ્વૈતાના ભાવથી અદ્વૈત કહેવાય છે નહીંતો દ્વૈતાદ્વૈત રહિત કેવળ સ્વરૂપજ
અહ છે. સાકારની અપેક્ષાએ નિરાકાર અને નિરાકારની અપેક્ષાએ સાકાર
અહ કહેવાય છે નહીંતો વાસ્તવિક તો સાકાર નિરાકાર ભેદ રહિત કેવલજ
અહ અવશેષ રહે છે. જન્મના ભાવથી અજન્મ એવું તટસ્થ વક્ષણવાળું
અહ કહેવાય છે પરંતુ વાસ્તવિક તો જન્માજન્મ રહિત કેવળ અહનજ છે,
વેદ વેદક ભાવ રહિત કેવળ અહ છે, નિઃપ્રપંચ પ્રપંચ ભાવ રહિત કેવળ
અહ છે, જ્ઞાન વિજ્ઞાન રહિત કેવળ અહનજ છે, ભેદ અભેદ રહિત કેવળ અહ
છે, ભાસક ભાસ્ય ભાવ રહિત કેવળ અહ છે, પ્રાપક પ્રાપ્ય ભાવ રહિત કેવળ
અહ છે, અક્ષર ક્ષર ભાવ રહિત કેવળ અહ છે અને શૂન્યાશૂન્ય ભાવરહિત
કેવળ અહ છે. તત્ત્વદષ્ટિએ તો નિરોધ, ઉત્પત્તિ, અંધ, મોક્ષ, સાધક, મુક્ત,
મુમુક્ષુ, વેદ, ઇશ્વર, શ્રવ, જગત્ માયા એમાંનું કશું પણ અહથી અન્ય નથી
પરંતુ એકરસ કેવળ અહનજ છે. અવધૂતગીતામાં અહને કેવળ અકેવળ ભા-
વરહિત જેવું છે તેવુંજ મન વાણીથી અગમ્ય વર્ણવ્યું છે તે પ્રસંગ ઉત્તમ
અધિકારીને ખરેખર મનનનો મુક્તક છે. જે વસ્તુ અસિદ્ધ હોય તે વસ્તુની
સિદ્ધિ થાય પરંતુ નિત્ય સિદ્ધ જે પર અહ તેને સર્વ વેદાંતથી સિદ્ધ થાય છે
એ કથન આચાર્ય ભગવાનને ઉચિત ન જણાતાં કથં શબ્દથી અહનું સ્વયં-
સિદ્ધપણું છે એમ ખતાવી, આ નિર્વાણ દશક નામના નિષેધ ક્રમથી, આત્મ
સાક્ષાત્કાર એટલે શેષરૂપ જે પોતાનું પરઅહ સ્વરૂપ છે તે અધિકારીને પ્રત્યક્ષ
છતાં પરાક્ષ જેમ ભાસે છે તેને સ્વયમેવ અનુભવવા પ્રયોધ્યું છે.

॥ इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं वेदान्त कवि हीरालालेन

व्याख्यातं श्रीनिर्वाणदशक नाम स्तोत्रं समाप्तम् ॥

—: निर्वाण दशक संपूर्ण :—

॥ श्रीमच्छंकराचार्य विरचितम् ॥

॥ हस्तामलक स्तोत्रम् ॥

॥ श्री शंकर उवाच ॥

॥ उपेंद्रवज्रा छंदः ॥

कस्त्वं शिशो कस्य कुतोऽसिगंता
किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।

एतन्मयोक्तं वद चार्भकत्वं

मत्प्रीतये प्रीति विवर्धनोऽसि ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રી શંકર કહે છે:—હે બાળક, તું કોણ છે, કોનો છે, કયાં જનારો છે, તારું નામ શું છે? તું કયાંથી આવ્યો છે? હે બાળક! તું આ મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર મારી પ્રીતિ વાસ્તે આપ. તું પ્રીતિ વર્ધક છે. ૧.

॥ હસ્તામલક ઉવાચ ॥

॥ ઉપેંદ્રવજ્રા છંદઃ ॥

નાહં મનુષ્યો ન ચ દેવ યક્ષો,
 ન બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શુદ્રાઃ ।
 ન બ્રહ્મચારી ન ગૃહી વનસ્થો
 ભિક્ષુ ન ચાહં નિજબોધ રુપ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—હસ્તામલકે કહે છે:—હું મનુષ્ય નથી, દેવ
 નથી, યક્ષ નથી, બ્રાહ્મણ નથી, ક્ષત્રિય નથી, વૈશ્ય નથી, શુદ્ર
 નથી, બ્રહ્મચારી નથી, ગૃહસ્થ નથી, વાનપ્રસ્થ નથી, સંન્યાસી
 નથી પણ હું નિજ બોધસ્વરૂપ (આત્મા) છું. ૨.

॥ ભુજંગપ્રયાતં છંદઃ ॥

નિમિત્તં મનશ્ચક્ષુરાદિ પ્રવૃત્તૌ
 નિરસ્તાશિલોપાધિ રાકાશકલ્પઃ ।
 રવિ લોકચેષ્ટા નિમિત્તં યથા યઃ
 સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ લોકોની ચેષ્ટાના નિમિત્તે સૂર્ય છે તેમ
 જે મન-ચક્ષુ આદિની પ્રવૃત્તિ વિષે નિમિત્ત છે, જે સર્વ ઉપાધિ
 -વિનાના આકાશની તુલ્ય છે, તે નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું
 ખોતે છું. ૩.

યમગ્ન્યુષ્ણ વન્નિત્ય બોધસ્વરૂપં
મનશ્ચક્ષુરાદીન્યબોધાત્મકાનિ ।
પ્રવર્તત આશ્રિત્ય નિષ્કંપ મેકં
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપો હમાત્મા ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—અગ્નિની ઉષ્ણતાની જેમ નિત્ય બોધસ્વરૂપ,
નિશ્ચળ, એકરૂપ, જેનો આશ્રય કરીને અબોધ સ્વરૂપ (જડ)
મન ચક્ષુરાદિ પ્રવર્તે છે તેવો, નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું
પોતે છું. ૪

મનશ્ચક્ષુરાદે વિયુક્તઃ સ્વયં યો
મનશ્ચક્ષુરાદે મનશ્ચક્ષુરાદિઃ ।
મનશ્ચક્ષુરાદે રાગમ્ય સ્વરૂપઃ
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપો હમાત્મા ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—જે પોતે મન ચક્ષુ આદિથી ન્યારો છે, જે
મન અને ચક્ષુ આદિનો મન અને ચક્ષુરૂપાદિક સ્વરૂપ છે, જે
મન ચક્ષુ આદિથી અગમ્ય સ્વરૂપવાળો છે, તે નિત્ય જ્ઞાનરૂપ
આત્મા હું પોતે છું. ૫.

મુખાભાસકો દર્પણે દૃશ્યમાનો
મુક્ત્વાત્પૃથક્ત્વેન નૈવાસ્તિવસ્તુ ।

ચિદાભાસકો ધીષુ જીવોપિ તદ્વત્
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ દર્પણમાં દૃશ્યમાન જે મુખનો આભાસ છે તે મુખરૂપ હોવાથી પૃથક્પણે કરી કોય વસ્તુ નથી તેમ બુદ્ધિ વિષે ચિદાભાસરૂપ જીવ પણ છે. તે જીવરૂપ નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૬.

યથા દર્પણાભાવ આભાસ હાનૌ
મુખં વિદ્યતે કલ્પનાહીન મેકમ્ ।
તથા ધીવિયોગે નિરાભાસકો યઃ
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ દર્પણનો અભાવ થવાથી મુખના આભાસની હાનિ થતાં કલ્પનાહીન એક મુખ (જ) વિદ્યમાન થાય છે તેમ બુદ્ધિ ઉપાધિનો વિયોગ થતાં જે (ચેતન) આભાસ રહિત થાય છે તે હું પોતેજ નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું. ૬

યઃ એકો વિભાતિ સ્વતઃશુદ્ધચેતાઃ
પ્રકાશસ્વરુપોઽપિ નાનેવ ધીષુ ।
શરાવોદકસ્થો યથા ભાનુ રેકઃ
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ:—જે એક, સ્વતઃ શુદ્ધ ચેતન પ્રકાશ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ બુદ્ધિને વિષે નાનાની જેમ ભાસે છે, કુંડાનાં જળમાં સ્થિતિ પામેલો જેમ એકજ સૂર્ય [નાનાની જેમ] ભાસે છે તેમ. તે નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું પોતે છું. ૮.

યથા સૂર્ય એકો પ્યનેક શ્રલાસુ

સ્થિરાસ્વસ્વ નન્વગ્વિભાવ્ય સ્વરુપઃ

ચલાસુ પ્રભિન્નાસુ ધીષ્વેક એવં

સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ એક સૂર્ય પણ ચંચળ સ્થિરરૂપ નાના જળમાં અનુગત પ્રકાશવડે ભાસમાન સ્વરૂપવાળો થઈ અનેક રૂપ જણાય છે, તેમ એક, જે ચંચળ ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમાં અનેક રૂપે થાય છે (જણાય છે) તે નિત્યજ્ઞાનરૂપ આત્મા હું પોતેજ છું. ॥ ૯ ॥

યથા નેક ચક્ષુઃ પ્રકાશો રવિર્ન

ક્રમેણ પ્રકાશી કરોતિ પ્રકાશ્યમ્ ।

અનેકા ધિયો યસ્તથૈક પ્રબોધઃ

સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ અનેક ચક્ષુઓનો પ્રકાશક સૂર્ય છે, તે પ્રકાશવા યોગ્ય વસ્તુને ક્રમથી પ્રકાશતો નથી તેમ જે એક પ્રબોધ, અનેક બુદ્ધિને પ્રકાશ કરે છે તે નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ હું આત્મા છું. ॥ ૧૦ ॥

વિવસ્વત પ્રભાતં યથારુપ મક્ષમ્
પ્રગૃહ્ણાતિ નાભાતમેવં વિવસ્વાન્ ।

યદા ભાત માભાસયત્યક્ષમેકઃ

સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થઃ—જેમ સૂર્યવડે પ્રકાશિત રૂપને ચક્ષુ ગ્રહણ કરે છે, પણ અપ્રકાશિતને નહીં, તેમ એક સૂર્ય જે છે તે જેનાવડે પ્રકાશિત થઈ ચક્ષુને પ્રકાશે છે તે નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા હું છું. ॥ ૧૧ ॥

સમસ્તેષુ વસ્તુ ધ્વનુસ્પૃત મેકં
સમસ્તાનિ વસ્તૂનિ યન્ન સ્પૃશન્તિ ।

વિયદ્વત્સદા શુદ્ધ મચ્છ સ્વરુપં

સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરુપો હમાત્મા ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થઃ—(અન્વય વ્યતિરેક પ્રકારથી) સમસ્ત વસ્તુ-ઓવિષે જે અનુસ્પૃત (ઓતપ્રોત) એક છે અને સમસ્ત વસ્તુ ઓ જેને સ્પર્શ કરી શકતી નથી અને જે આકાશની જેમ શુદ્ધ સ્વચ્છ સ્વરૂપવાળો છે તે નિત્યબોધસ્વરૂપ હું આત્મા છું. ॥ ૧૨ ॥

ઘનચ્છન્નદૃષ્ટિઃ ઘનચ્છન્ન મર્કં

યથા મન્યતે નિષ્પ્રભં ચાતિ મૂઢઃ ।

તથા બદ્ધવદ્ધાતિ યો મૂઢ દૃષ્ટે:

સ નિત્યોપલબ્ધિરવરુપો હમાત્મા ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ વાદળવડે આચ્છાદિત દૃષ્ટિયાળો અતિ મૂઢ, મેઘવડે આચ્છાદિત સૂર્યને નિસ્તેજ માને છે તેમ જે મૂઢ બુદ્ધિવાળાની દૃષ્ટિમાં બંધાયેલા જેવો જણાય છે તે નિત્યજ્ઞાનરૂપ આત્મા હું છું. ૧૩.

ઉપાધૌ યથા ભેદતા સન્મણીનાં

તથા ભેદતા બુદ્ધિભેદેષુ તેઽપિ ।

યથા ચંદ્રિકાણાં જલે ચંચલત્વમ્

તથા ચંચલત્વં તવાર્પીહ વિષ્ણો ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ:—[આચાર્ય વાક્ય] જેમ શ્રેષ્ઠ મણિઓની ઉપાધિથી ભેદતા હોય છે તેમ તારી બુદ્ધિના ભેદોવિષે પણ ભેદતા છે. જેમ ચંદ્રમાની પ્રભાની જળમાં ચંચળતા હોય છે તેમ તું જે વિષ્ણુસ્વરૂપ છો (પૂર્ણ છો) તેની પણ બુદ્ધિમાં અહિં ચંચળતા છે. ૧૪.

વિવેચન.

ભગવત્પાદ અને તેમના શિષ્ય હસ્તામલકનો આ સંવાદ, કોઈ અજ્ઞ સુખની પ્રાપ્તિના અધિકારી બનાવે તેવો છે. આ સંવાદમાં સ્વાતુલ્ય બતાવી, ભગવત્પાદ ગુરુપ્રત્યે, તેમના ભક્તિમાન શિષ્ય હસ્તામલકકાર્યે ઈતર જ્ઞાસુઓનું પણ દષ્ટ થાય તેવું પ્રવર્તન કર્યું છે. આત્માના અતુલ્યનો પ્રકાર આ

સ્થળમાં અન્ય શ્રોત્રોદ્ધારી પણ અનાવવાનો પ્રસંગ સમગ્ર એક સ્વાતુલ્યદર્શક સ્તોત્ર છે તેનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ સાથે પ્રકાશ કરવામાં આવે છે. પંડિત પી-તાંશરચકૃત આ સ્તોત્ર છે.

પ્રથમ સર્વ અધિકારીવર્ગને સાધારણ સસાધન સફળ જ્ઞાનના ઉપદેશા-નુસાર સરૂપાનસંધાનપૂર્વક સ્વાતુલ્ય અતાવ્યો છે તે આ પ્રમાણે:-

કર્મોપાસ્તિવિશુદ્ધશાંતહૃદયો નાઽઽમા વિવેકાદિકં
ગત્વા બ્રહ્મવિદં પ્રશાંતમમલં વેદાર્થવિજ્ઞં ગુરુમ્ ।
સંશોધ્ય શ્રવણં વિધાય ચ મુહુર્મત્વા નિદિધ્યાસવાન્
જ્ઞાત્વા યં પરમેતિ મુક્તિવપુષં સોઽહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૧॥

ભાવાર્થ:-કર્મ અને ઉપાસનાવડે કરી વિશુદ્ધ અને શાંત થયું છે હૃદય જેનું તેવો અધિકારી મનુષ્ય, વિવેકાદિક સાધન સંપાદન કરી બ્રહ્મવેત્તા, નિર્મળ, શાંત, વેદાર્થજ્ઞાન ધરાવનાર સદ્ગુરુનાં વિધિપૂર્વક શરણમાં જઈને, તેમની પાસે તત્ત્વનાં શોધન પૂર્વક શ્રવણ-મનન અને નિદિધ્યાસન સાધનવાન થઈ, જેને જાણીને મુક્તિસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પામે છે તે પરાત્મા આપ હું છું. ૧.

વિવેચન.

હવે ઉત્તમ અધિકારીના માટે તત્ત્વશોધનના પ્રકારપૂર્વક જ્ઞાન માર્ગનો બોધ કર્યો છે;--

નેતીત્યાદિ જગન્નિષેધ નપરૈર્વેદાંતવાક્યૈઃ પરૈ-
ર્યુક્ત્યા ચ પ્રતિષિદ્ધ્યદ્વૈતમશ્વિલં ચાવ્યાકૃતં વ્યાકૃતમ્ ।
ધ્યાત્વાકાશસુપુષ્પસન્નિભ મિદં શેષં ચ તત્ત્વં નિજં
જ્ઞાત્વા યં પરમેતિ મુક્તિ વપુષં સોઽહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૨૥

ભાવાર્થ:—“ નેતિનેતિ ” ઇત્યાદિક જગત્નો નિષેધ કરવામાં
પરાયણ (અનુભોદક) શ્રેષ્ઠ ઉપનિષદનાં વાક્યોવડે અને યુક્તિ-
ઓવડે અવ્યાકૃત (કારણ) રૂપ અને વ્યાકૃત (કાર્ય) રૂપ સંપૂર્ણ
દ્વૈતનો નિષેધ કરી, (પ્રથમ પરોક્ષ બાધ કરી) અને [તેમાં
એકાગ્રતા અર્થે] આ પ્રપંચને આકાશનાં પુષ્પ તુલ્ય (તુલ્યરૂપ)
ચિંતન કરી, શેષરૂપ જે નિજ તત્ત્વને જાણીને મુક્તિરૂપ પરબ્રહ્મને
પામે છે તે પરમાત્મા હું પોતેજ છું ॥૨૥

વિવેચન

હવે મધ્ય અધિકારી અર્થે તત્ત્વશોધનપ્રકારપૂર્વક બોધ માર્ગ કહેછે.

દેહાંતર્ગત પંચકોશ જગતઃ કૃત્વા પૃથગ્ બુદ્ધિમાન્
સંગત્યા સુવિભાગ હાન વિધયા તત્ત્વં પદાર્થો પરૌ ।
સ્મૃત્વા ઽસીતિ પદેન ચૈક્યમનયોઃ સંબંધસિદ્ધં હૃદા
જ્ઞાત્વા યં પરમેતિ મુક્તિ વપુષં સોઽહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૩॥

ભાવાર્થ:—બુદ્ધિમાન પુરૂષ લક્ષા પ્રકારથી વિરોધી ભાગનો
ત્યાગ છે પ્રકાર જેનો એવી સંગતિ (શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિવડે

સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ ત્રણ દેહની અંતર્ગત પંચકોશ (અન્નમય-પ્રાણમય મનોમય-વિજ્ઞાનમય-આનંદમય) રૂપ જગત્થી પર (લક્ષ્ય) રૂપ. “તત્ત્વમસિ” એ મહાવાક્યગત “તત્” અને “ત્વં” એ બે પદના અર્થનું પૃથક્કરણ કરી, અને “અસિ” એ પદવડે આ ઉક્ત બે પદાર્થની એકતાના ત્રણ સંબંધ (વિશેષણ વિશેષ્યતા, સામાનાધિકરણ્ય અને લક્ષ્યલક્ષકભાવ) વડે સિદ્ધ એકતાનું અંતઃકરણવડે સ્મરણ કરીને, તેને જાણીને મુક્તિ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પામે છે તે હું પરમાત્મા પોતેજ છું. ॥૩॥

વિવેચન

હવે કુતર્કથી દૂષિત થતું છે બુદ્ધિ જેની તેવા મંદ અધિકારી જનો વાસ્તે તત્ત્વશોધનપૂર્વક બોધમાર્ગ કહે છે.

ચાર્વાકાદિ પરીક્ષકૈ રમિમતા નાત્મત્વબુદ્ધયા જહાન્
કોશાન્ પંચ વિવિચ્ય તુચ્છમતિના સંવાધ્ય યુત્તયા સુધીઃ
શેષં પુચ્છતયા મતં ત્વહમિતિ પ્રત્યક્સ્વરુપં દૃઢં
જ્ઞાત્વા યં પરમેતિ મુક્તિ વપુષં સોહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૪॥

ભાવાર્થઃ—તીવ્રબુદ્ધિવાળો પુરૂષ, ચાર્વાક (દેહાત્મવાદી) આદિ પરીક્ષકો (યુક્તિ કુશળ) વડે, અહંભાવની બુદ્ધિથી અભિમત જડ પ્રપંચ અન્નમયાદિ કોશનો યુક્તિથી વિવેક કરી, (કોશોનું યુક્તિથી વિવેચન કરી) (આત્માથી કોશોને લિન્ન જાણી) તે કોશો તુચ્છ (અસત્) છે એવી બુદ્ધિ કરી તેઓનો

સમ્યગ્ બાધ કરીને, (પરમાર્થ સત્તાવડે કોશોનો ત્રણે કાળ અભાવ છે તેનો નિશ્ચય કરી) આનંદમય કોશરૂપ પક્ષીનું બ્રહ્મરૂપ પુરુષ હોવાથી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં માનવામાં આવેલું પ્રત્યક્ સ્વરૂપ (પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન) શેષરૂપ, કે જે હું છું એમ દ (સંશય વિપર્યય રહિત) જાણીને મુક્તિરૂપ પરબ્રહ્મને પામે છે તે હું પોતેજ પરમાત્મા છું. ૧૪૥

વિવેચન

હવે જીવનમુક્તિના વિવેકજાળુ આનંદ વાસ્તે વૈરાગ્ય-બાધ અને ઉપશમની એકત્ર સ્થિતિનો પ્રકાર કહે છે:—

સ્વાતં વાસનયા મલી મસ મથો પીનં ગુણાભ્યાં મૃશં
વૈરાગ્યેણ વિવેક જન્મ વપુષા દગ્ધ્વા હિ પૂર્વચ તામ્ ।
ન્યકૃત્યાનુ રજસ્તમ સ્યુપરમાત્ સંપાદ્ય શુદ્ધં મૃતં
જ્ઞાત્વા યં પરમેતિ મુક્તિ વપુષં સોહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૫૥

ભાવાર્થ:—વાસનાઓવડે મલીન, ને રજોગુણ તમોગુણવડે અત્યંત સ્થૂલ મનને, વિવેકથી પ્રગટ થતાં વૈરાગ્યવડે પ્રથમ તે વાસનાઓનો ક્ષય કરી અને જેને જાણ્યા પછી ઉપશમ (બ્રહ્મ-જ્યાસ જનિત ચિત્ત નિરોધરૂપ સમાધિમય રાજયોગ) થી રજો-ગુણ અને તમોગુણનો તિરસ્કાર કરી, શુદ્ધ (નિર્વાસનામય) અને મૃત (આવિર્ભૂત સત્ત્વગુણવાળું હોવાથી નષ્ટ સ્થૂલભાવવાળું) બનાવી [જીવ દશા વિષે] મુક્તિ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પામે છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હું આપેજ છું. ૧૫૦

વિવેચન

હવે જ્ઞાનની સાત ભૂમિદાનાં કથનપૂર્વક તે સ્થિતિની અવધિ અને ક્ષણ શ્રુતિ બતાવે છે.

જાગૃત્ક ત્રિતયં તથૈકમપરં સ્વાનં સુષુપ્તિદ્વયં
સંપાદ્યૈવ તુરીયગાં સુવિમલે પૂર્ણેચ વૃત્ત્યા યુતે ।
સાંદ્રાનંદપયોનિધૌ સુરમતે ધ્યાત્વાઽથ જીવન્નાપિ
જ્ઞાત્વાયં પરમેતિ મુક્તિ વપુષં સોહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૬૧॥

ભાવાર્થ:—ત્રણ જાગૃતની (શુભેચ્છા-સુવિચારણા-તનુમા-
નસારૂપ ત્રણ ભૂમિકા) સંપાદન કરીને, તે પ્રકારે જેને જાણીને
એક, અપર (સ્વપ્નથી વિલક્ષણ) સત્ત્વાપત્તિ (ચતુર્થ ભૂમિકા)
ને, [સંપાદન કરી તે પ્રકારે] ધ્યાન (સમાધિ) કરીને, જે સુ-
ષુપ્તિની (પંચમી અને છઠી) (ભૂમિકા) ને (તે પ્રકારે) ને તુરીયગા
(સાતમી ભૂમિકા) ને સંપાદન કરી જીવતો છતો પણ પુરૂષ,
સુવિમળ અને પૂર્ણ અને સ્વરૂપાકારવૃત્તિ સહીત, સઘન આનંદના
સમુદ્રવિષે ભલાપ્રકારે રમે છે અને પછી (દેહ પતન થયા
પછી) વિદેહમુક્તિ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પામે છે તે પરમાત્મા
હું પોતેજ છું. ॥૬૧॥

વિવેચન

હવે ઉક્ત સ્થિતિનાં સાધનભૂત અષ્ટાંગ સહિત નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ
રાજયોગનાં સુચનપૂર્વક સ્વરૂપાનુસંધાન કહે છે:—

કૃત્વા પંચ વિધાન્ યમાંશ્ચ નિયમાન્ સિદ્ધાદિકં ચાસનં
પ્રાણાનાં નિયમં તથેન્દ્રિયગણં સંયમ્ય શબ્દાદિતઃ ।
ધ્યાનં ધારણયા સમાધિયુગલં સંપાદ્ય ધીરાત્મવાન્
જ્ઞાત્વા યં પરમેતિ મુક્તિ વપુષં સોહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૭૭॥

ભાવાર્થઃ—પાંચ પ્રકારના યમોને, નિયમોને, સિદ્ધાદિક
આસનોને, આચરી, પ્રાણોનો નિરોધ કરી, ઇન્દ્રિયગણનો શબ્દાદિકથી
સંયમ કરી, ધારણા કરી, ધ્યાનની (સત્ત્વિકરૂપ નિર્વિકલરૂપ ભેદથી)
એ સમાધિ સંપાદન કરી, ધીર ચિત્તવાળો થએલો પુરૂષ જેને
બાણીને (સાક્ષાત્ કરીને) મુક્તિસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પામે છે તેજ
હું પરમાત્મા પોતે છું. ॥૭૭॥

વિવેચન

હવે કહેલાં અષ્ટાંગ સહિત યોગમાં અસમર્થ જ્ઞાનીને ઉક્ત કૃત્વની પ્રાપ્તિ
અર્થે વિચારરૂપ સુગમ ઉપાય બતાવે છે.

મિથ્યાત્વં મનસા સ્મરં સ્ત્રિજગતો દેહાદિમાનં ત્યજન્
વર્ષ્મોપાધિકૃતાં ભિદાં વિઘટયન્ કુર્વન્ મનો નર્મલમ્ ।
બ્રહ્મારમીતિ વિભાવયન્નનુદિનં સ્વાનંદમાસ્વાદયન્
જ્ઞાત્વાયં પરમેતિ મુક્તિ વપુષં સોહં પરાત્મા સ્વયમ્ ॥૮૦॥

ભાવાર્થઃ—જે (પ્રત્યક્ અભિન્ન પરમાત્માને બાણીને
[સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ ભેદથી] ત્રિવિધ પ્રપંચનાં નિશ્ચિત મિથ્યાપણાને

મનમાં સ્મરતો સ્મરતો, દેહાદિકનાં ભાનને ત્યાગી, દેહરૂપ ઉપાધિથી કરેલા ભેદનો નાશ કરી, મનને નિર્મળ કરી, નિરંતર “હું પ્રદ્ધ છું” એવી ભાવના કરતો કરતો, સ્વરૂપાનંદનો આસ્વાદ કરતો થકો, જેને જાણીને ઉભય મુક્તિસ્વરૂપ પરપ્રદાને પામે છે તે પરપ્રદ્ધ હું પોતેજ છું. ૧૮૮૥

વિવેચન

હવે ઉક્ત વિચાર આદિક સાધનવિધે અસમર્થ મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષને માટે જ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં સાધન, જ્ઞાન અને મોક્ષને કહેવા સાથે સ્વરૂપાનુસંધાન કહે છે.

इशस्य स्मरणं द्विधा ह्यनुदिनं तन्नाम संकीर्तनं
वा गंगा स्नपनं सुकृत्य पठनं गीता स्मृतेः प्रत्यहम् ।
सत्संसद्गमनं स्वकर्मयजनं दानं सुदत्वा शुचिर्
ज्ञात्वा यं परमेति मुक्ति वपुषं सोऽहं परात्मा स्वयम् ॥१॥

ભાવાર્થ:—નિરંતર ઈશ્વરનાં સગુણ નિર્ગુણ ભેદથી દ્વિવિધ સ્મરણને, (ચિંતનરૂપ ઉપાસન) નિરંતર તે ઈશ્વરના નામનાં સમ્યક્ (ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક) કીર્તનને, ગંગાસ્નાનને, પ્રતિ દિન ગીતાસ્મૃતિના પાઠને, પ્રતિદિન સંત સમાજ ગમનને, સ્વકર્મો ને (પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મોને) ને પ્રતિદિન ભગવત્પૂજનને, ઉત્તમ પ્રકારથી આચરી, અને (શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્પાત્રને) દાન આપી પરમ પવિત્ર થએલો પુરુષ, જેને જાણીને મુક્તિરૂપ પરપ્રદાને પામે છે તે પરમાત્મા હું પોતેજ છું. ૧૮૯૧

વિવેચન.

હવે “સ્વાનુભવદર્શ” શબ્દના અર્થ સહિત તેનું પ્રયોજન છેલ્લા સ્તો-
કમાં બતાવે છે.

येनास्मिन्विमले सुवाक्यनिकरादर्शे विवेकान्विते
सेवा स्नेह सुदीप्त देशिकवचो दीप प्रभोद्भासिते ।
शुद्ध स्वातंदृशा हि पश्यति जनः स्वात्मान मेवाद्वयं
तेन स्वानुभवाय वाय दययाऽऽदर्शो यमादर्शितः॥१०॥

ભાવાર્થ:—જે કારણથી નિર્દોષ વિવેકયુક્ત સેવારૂપ તેલ-
વડે પ્રદીપ્ત જે ગુરૂવચનરૂપ દીપકની પ્રભા કે જે પ્રભાથી આ
શ્રેષ્ઠ વાક્યોના સમૂહરૂપ દર્પણમાં અધિકારી જન, શુદ્ધ હૃદયરૂપ
ચક્રવર્તી કરી અદ્વય (બ્રહ્મથી અભિન્ન) સ્વાત્માને દેખે છે
(અપરોક્ષ જાણે છે) તે કારણને અર્થે, શુભ સ્વાનુભવના વાસ્તે
આ આદર્શ છે કે જે મુમુક્ષુઓના ઉપર દયા કરી દેખાડ્યો
છે. ૧૦.

વિવેચન.

આ પ્રમાણે સ્વાત્માનુભવ થયા પછી બ્રહ્મથી ભિન્નરૂપે જીવત્વભાવથી
કાંઈ પણ કર્તવ્ય રચું નથી કારણ કે જ્યારે હું તું તે અને અખિત્ત બ્રહ્માંડ
એક બ્રહ્મજ છે ત્યારે પ્રવૃત્તિ ક્યાં થયે ! આ હેતુથી ભગવત્પાદ બ્રહ્મવિદ્-
માટે પરાપૂજનું વિધાન કરે છે કે:—

॥ અનુષ્ટુપ છંદઃ ॥

પૂર્ણસ્યાવાહનં કુત્ર સર્વાધારસ્ય ચાસનમ્ ।

સ્વચ્છસ્ય પાદ્ય મર્ધ્ય ચ શુદ્ધસ્યાચમનં કુતઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થઃ—પૂર્ણસ્વરૂપને આવાહન કયાંથી હોય ! સર્વાધારને આસન કયાંથી હોય ! સ્વચ્છને પાદ્યને અર્ધ્ય અને શુદ્ધને આચમન કયાંથી હોય !

નિર્મલસ્ય કુતો સ્નાનં વસ્ત્રં વિશ્વોદરસ્ય ચ ।

નિરાલંબસ્યોપવીતં પુષ્પં નિર્વાસનસ્ય ચ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થઃ—નિર્મળને સ્નાન કયાંથી હોય ! વિશ્વ જેનું ઉદર છે તેને વસ્ત્ર કયાંથી હોય ? નિરાલંબ છે તેને જનોઈ કયાંથી ? અને નિર્વાસન જે પરમાત્મા છે તેને પુષ્પ (અર્પણ) કયાંથી ઘટે !

નિર્લેપસ્ય કુતો ગંધો રમ્યસ્યાભરણં કુતઃ ।

નિત્યતૃપ્તસ્ય નૈવેદ્યં તાંબૂલં ચ કુતો વિભોઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થઃ—નિર્લેપને ગંધ (ધુપ) કયાંથી ઘટે ? રમ્ય ને (રમણીયને) આભૂષણ (અલંકાર) કયાંથી ઘટે ! નિત્ય-તૃપ્ત છે તે પરમાત્માને—બિભુને નૈવેદ્ય અને તાંબુલ કયાંથી ઘટે !

પ્રદક્ષિણા હ્યનંતસ્ય હ્યદ્રયસ્ય કુતો નતિઃ ।

વેદવાક્યૈ ર્વેદ્યસ્ય કુતઃ સ્તોત્રં વિધીયતે ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રસિધ્ધ અનંતને પ્રદક્ષિણા કયાંથી ! પ્રસિધ્ધ અદ્યને નમસ્કાર કયાંથી ? વેદ વાક્યથી અવેદ્ય પરમાત્માનું સ્તોત્રવિધાન કયા પ્રકારે ઘટી શકે ! ૪.

સ્વયંપ્રકાશમાનસ્ય કુતો નીરાજનં વિભો ।

અંતર્બહિશ્ચપૂર્ણસ્ય કથમુદ્દાસનં ભવેત્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—સ્વયંપ્રકાશમાન વિભુને નીરાજન (આરાતિક) કયાંથી હોઇ શકે ! બાહ્યાંતર (અંદર બહાર) પરિપૂર્ણને વિ-સર્જન કયા પ્રકારે ઘટી શકે ! ૫.

एवमेव परापूजा सर्वावस्थासु सर्वदा ।

एक बुद्ध्या तु देवेशे विधेया ब्रह्मवित्तमैः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ:—આ પ્રકારે પરાપૂજા સર્વ અવસ્થાઓ વિષે સર્વદા એક બુદ્ધિથી તે દેવેશ વિષે બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષોવડે વિ-ધેયા (આચરવા યોગ્ય) છે. ૬.

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं वेदान्तकवि हिरालालेन व्याख्यातं
हस्तामलक स्तोत्रं ॥ परापूजासहितं संपूर्णं ॥

દોહરા

હું, મારું, એ બંધ છે, હું મમ નહીં એ મોક્ષ
બંધ મોક્ષ ગુણથી દિસે, પ્રકૃતિથી ગુણ ભોગ.
અધ્યસ્ત સમસ્ત પ્રપંચ આ, બ્રહ્મવિષે રૂપનામ
કોને હું પ્રણમું હીરો, બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્માંડ.

॥ अथ श्रीमच्छंकराचार्य विरचिता ॥

विज्ञाननौका.

भुजंग प्रयातम्.

तपो यज्ञदानादिभिः शुद्धबुद्धिः
विरक्तौ नृपादौ पदे तुच्छबुद्ध्या ।

परित्यज्य सर्वं यदाप्नोति तत्त्वं

परंब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ १ ॥

ભાવાર્થ:—તપ, યજ્ઞ અને દાનાથી શુદ્ધ હૃદયવાળો, અને રાજ્ય આદિ પદ્ધતીમાં તુચ્છ બુદ્ધિ કરી વૈરાગ્યભાવવાળો સાધક પુરૂષ સર્વનો પરિત્યાગ કરી, જે પરમતત્ત્વને પામે છે તે પરમ-તત્ત્વરૂપ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું પોતે છું. ॥ ૧ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય તપ યજ્ઞ અને દાનાદિ જે નિષ્કામતાપૂર્વક મોક્ષનાં પરાક્ષ સાધન છે અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિનાં ઉપાયમૂલ છે તે પ્રાપ્ત કરી, નશ્વર ભોગોની ઈચ્છાના અભાવથી અવિનાશી સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે, વિવેકાદિ સાધન સંપન્ન થઈ, પરમતત્ત્વનો ઇજ્ઞાસુ, સ્થુલાદિ ત્રણ દેહ, જાગ્ર-દ્યાદિ ત્રણ અવસ્થા અને અન્નમયાદિ પંચકોશના વિવેકથી, અનાત્મપદાર્થના

નિષેધપૂર્વક અવશિષ્ટ ચૈતન્ય તત્ત્વને, શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનદ્વારા શુરુમુખ વેદાંતનાં તત્ત્વમાસિ આદિ મહાવાક્યોનો વિચાર કરી, તજજન્ય વિશેષ-જ્ઞાન અર્થાત્ વિજ્ઞાનવડે અમત્ર અનર્થનો લય કરી પરબ્રહ્મસ્વરૂપે રહે છે, અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કરે છે, તે નિત્ય પરબ્રહ્મ હું પોતેજ છું એમ પ્રત્યેક મનુષ્યને પુર્વોક્ત પ્રકારે અનુભવ કરવા આ વિજ્ઞાનનૌકાનામક પ્રકરણ સ્તોત્રમાં ઉપદેશ કરે છે. સંસારસાગરને તરી જવા સમાન લગવત્પાદ પ્રણીત આ વિજ્ઞાનનૌકા ઉત્તમ રહસ્યથી પરિપૂર્ણ છે. આ પ્રકરણનું રહસ્ય અર્થાત્ કૃણ પરબ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અને અંધની આત્યાંતિક નિવૃત્તિ એજ છે અને તે કૃણ પામવા, વિશાળ વિચારનો પ્રકાર કાંઈક આવો છે:—પ્રાણી માત્રને ઇચ્છાનો જે વિષય તેનું નામ પુરુષાર્થ કહેવાય છે. સર્વ કાળને ભાને કે અભાને આત્યાંતિક સુખની પ્રાપ્તિની અને દુઃખની આત્યાંતિક નિવૃત્તિની ઇચ્છા હોય છે. સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ નું લક્ષણ છે. અજ્ઞાન સહીત જન્મમરણાદિનું મિથ્યાપણું હોય છે તેથી તેનો બાધ તેજ દુઃખની નિવૃત્તિ છે. નિત્યપ્રાપ્ત જે પરમાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેની પ્રાપ્તિ, પ્રાપ્ત છતાં, બ્રાંતિથી ખોવાયેલાં કર કંકણ સમાન છે. દેટલાક લોકો સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, ગોક્ષોક અને અન્નગોક્ષ ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિને મોક્ષ માને છે, તે માન્યતા વેદવિરુદ્ધ હોવાથી વેદાનુસાર લક્ષણવાળું પુર્વોક્ત મોક્ષનું સ્વરૂપ સત્ય છે. કર્તાભોક્તાપણાઆદિમાં અન્યથા ભાવને છોડી, સ્વસ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ તેજ મોક્ષ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. કર્મ અને ઉપાસનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે તેથી તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધન છે પરંતુ મોક્ષનાં સાધન નથી. ઋતેજ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથીજ કહે છે. બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનું જે જ્ઞાન તે બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપનું યથાર્થજ્ઞાન તે બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાય છે, કે જેની પ્રાપ્તિથી મોક્ષ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. પરોક્ષ અને અપરોક્ષ. " સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, એમ માત્ર જાણવું તે

પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાય છે. પરોક્ષબ્રહ્મજ્ઞાન તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં તત્ પદના અર્થને જણાવતું હોવાથી, તે અપરોક્ષ અદ્વૈત જ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે. સદ્ગુરુ ને સચ્ચાત્રનાં વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખી, સત્યબુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા આચરવાથી પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનથી આવરણુની નિવૃત્તિ થાય છે. મગ વિક્ષેપની નિવૃત્તિ, કર્મ અને ઉપાસનાથી થાય છે પરંતુ અંતઃકરણમાં રહેલો ત્રીજો દોષ જે આવૃત્તિ છે તેની નિવૃત્તિ પરોક્ષજ્ઞાનથી થાય છે. વેદાંત અને ગુરુદ્વારા સ્વસ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય થઈ જાય એજ પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા કહેવાય છે. “ સચ્ચિદાનંદ રૂપ બ્રહ્મ હું છું. ” એમ જે અનુભવથી જાણવામાં આવે તેને અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાય છે. ગુરુમુખદ્વારા નિત્ય તત્ત્વમસિ આદિ વેદાંતનાં મહાવાક્યોનું શ્રવણ કરવાના અભ્યાસથી અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે. અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં બે પ્રકાર છે. એક અદૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન અને બીજું દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન. અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના સહિત જે જ્ઞાન થાય તે અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન અદૃઢ કહેવાય છે. મગ વિક્ષેપ દોષોનો કંઈક અંશ રહ્યો હોવાથી, શ્રુતિમાં ભેદ દૃષ્ટિની મિથ્યા પ્રતીતિથી, બ્રહ્મની અદ્વૈતતામાં શંકાવાળા ભેદવાદી અને પામર પુરુષોના સંગથી, સંસ્કાર વિનાના પુરુષોને, ગુરુમુખદ્વારા મહાવાક્યોનું શ્રાવણ કર્યા છતાં પણ અદૃઢઅપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. અદૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાનનું ફળ દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં ફળ કરતાં ન્યૂન છે.

દયાલુ ગુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠં પ્રશાંતં

સમારાધ્ય મત્ત્યા વિચાર્ય સ્વરૂપમ્ ।

યદાપ્નોતિ તત્ત્વં નિદિધ્યાસ્ય વિદ્વાન્

પરંબ્રહ્મ નિત્યં તદેવા હમસ્મિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—દયાળું બ્રહ્મનિષ્ઠ, અને પરમશાંત સદ્ગુરુનું

લક્ષિતી સમ્યક્ આરાધન કરીને અને સ્વરૂપનો વિચાર કરીને,
(શ્રવણ મનન કર્યા પછી) નિદિધ્યાસ કરીને, વિદ્વાન જે પરમ
તત્ત્વને પામે છે તે નિત્ય પરબ્રહ્મ હું પોતે છું. ૥૨૥

વિવેચન.

અર્થાત્ તેના જ્ઞાનવાળાને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ અથવા તો પરમાત્માનાં
ગીતામાં કથન મુજબ શ્રીમાન કુળમાં કે જ્ઞાતીઓના કુળમાં જન્મ થાય છે.
સત્ ચિત્ આનંદ આદિ બ્રહ્મનાં વિશેષણનું અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ,
સંશય ભાવના અને વિપરીત ભાવનાનો અભાવ છેક ન થાય એટલે કે તે
ઉભય ભાવનાની કાંઈક પ્રતીતિ સારી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તે અદૃશ અપરોક્ષ
જ્ઞાનની પૂર્ણ સ્થિતિ છે. અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના રહિત જે અ-
પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે દૃશ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. ગુરુમુખદ્વારા જીવબ્રહ્મની
એકતાનો બોધ આપનારાં વેદાંતના તત્ત્વમ્સિ આદિ મહાવાક્યનું શ્રવણ
મનન ને નિદિધ્યાસનરૂપ વિચાર કરવાથી, દૃશ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. દૃશ
અપરોક્ષ જ્ઞાનથી આવરણ અને વિશ્લેષરૂપ કાર્ય સહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ
થઈ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ રૂપ મોક્ષ થાય છે. શરીરોમાં અલંપણનાં જ્ઞાનની જેમ, આ
જ્ઞાનનો બોધ કરી બ્રહ્મથી અલિપ્ત બ્યારે આત્મામાં જ્ઞાન થાય ત્યારે દૃશ
અપરોક્ષ જ્ઞાનની પૂર્ણતા છે. આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ સમજવો તેનું
નામ વેદાંતમાં વિચાર કહેવાય છે. ઇંદ્રિય, વેદ ગુરુ અને પોતાના અંતઃકરણ-
ની કૃપાના યોગથી, આ વિચાર પ્રગટપણે થાય છે. ઉક્તવિચારનાં કાળાંતરે સેવનથી
દૃશ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને તેનું જ્ઞાન થયું એટલે તે વિચારની પૂર્ણતા
છે જેમ પંડિત પુરુષો સમજે છે. હું જાણ છું, આ બધો પ્રપંચ શું છે,
અને બ્રહ્મ જાણ છે, જેમ ત્રણ વસ્તુનોજ વિચાર કરવો ઉચિત છે. ઉક્ત વસ્તુત્રય
નો વિચાર કરવા અગાઉ તે પ્રત્યેકનાં સાધારણ લક્ષણ જાણવાં પડે છે. હું
અને બ્રહ્મ ચૈતન્ય છીએ, અને સમષ્ટિ-અષ્ટિ-સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ-કારણ એ છ દેહો,
તેની છ અવસ્થાઓ અને તેના ધર્મો એ બધો જે પ્રપંચ છે તે જડ છે,

આ પ્રમાણે હું અને અહીં એ ઉભયનો ચૈતન્યથી અર્થ સમજાય છે અને પ્રપંચને જડ સમજાય છે, જેથી ચૈતન્ય અને જડ એમ ઉભય વસ્તુનો વિચાર કરવો ઉચિત જણાય છે કારણ જે હું અને અહીં એ ઉભય ચૈતન્ય લક્ષણવાળાં છે અને પ્રપંચ જડ લક્ષણવાળો છે.

જે જ્ઞાનરૂપ સર્વ ઘટ પટ આદિને જાણવાવાળું છે અને જેને મન ઈન્દ્રિય આદિક કોઈપણ જાણી શકતાં નથી તે ચૈતન્ય કહેવાય છે. ચેતન જ્ઞાનરૂપ છે એમ જાણવું.

જે પોતાને જાણતું નથી અને બીજાને પણ જાણતું નથી એવું જે અજ્ઞાન અને તેનું કાર્યભૂત ભૌતિક પદાર્થ એ જડ છે. જડ અજ્ઞાનરૂપ છે એમ સમજવું. ચૈતન્ય અને જડ કહો કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન કહો. નદી જાણું છું, એવા વ્યવહારનો હેતુ આવરણવિક્ષેપશક્તિવાળો અનાદિભાવરૂપ અજ્ઞાન પદાર્થ છે. અજ્ઞાનનું કાર્ય આકાશાદિક પાંચ ભૂત છે અને ભૂતોનું કાર્ય પિંડ-અક્ષાંડાદિક સૃષ્ટિ છે. પુર્વોક્ત ત્રણ વસ્તુના વિચારનો ઉપયોગ કાંઈક આ પ્રકારનો છે:—‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યમાં રહેલા ‘ત્વં’ પદ અને ‘તત્’ પદનો વાચ્ય અર્થ જે જીવ અને ઈશ્વર, તેની ઉપાધિરૂપ જે પ્રપંચ તે પ્રપંચને રજજી સર્પની જેમ, હુંદામાં પુરૂષ પ્રતીતિની જેમ કે મૃગજળની જેમ, વિચારદ્વારા મિથ્યામાત્ર જાણીને, તેનો અપવાદ એટલે ત્યાગ કરવો. આ પ્રપંચના ત્યાગકરવારૂપ પ્રપંચના વિચારનો ઉપયોગ કહેવાય છે. ચિદાભાસયુક્ત અંતઃકરણસહિત કુટસ્થ ચેતનને જીવ કહેવાય છે. ચિદાભાસયુક્ત માયાસહિત અહમચેતનને ઈશ્વર કહેવાય છે. જીવ અને ઈશ્વરને પોતપોતાનાં શરીર-અવસ્થા-કાશ આદિ નામરૂપ ઉપાધિ છે. ઉક્ત ઉપાધિ પ્રપંચરૂપ હોવાથી પુર્વોક્ત પ્રકારે તે જડ પ્રપંચનો વિચારથી મિથ્યા હોવાથી ત્યાગકરવારૂપ જે પ્રવૃત્તિ, તે પ્રપંચના વિચારનો ઉપયોગ છે. હવે ‘હું’ કાણ છું, અને અહીં કાણ છે, એ ઉભય વસ્તુના વિચારનું પ્રયોજન બતાવવામાં આવે છે.

“હું, જે (ત્વં પદનો લક્ષ્યાર્થ) આત્મા, તે (તત્ પદનો લક્ષ્યાર્થ) અહીં છું, એવા પ્રકારે અહીં અને આત્માની એકતાનો વિચાર કરી, સત્ય જાણીને

અવશેષ રાખવું તે 'હું' કોણ છું' અને બ્રહ્મ કોણ છે, એ ઉભય વિચારને ઉપયોગ છે. આવા પ્રકારના વિચારનો અધિકારી ઉત્તમ મુમુક્ષુ છે પણ અન્ય નથી. જે વિવેક, વિરાગ, પદ્ સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ ચારે સાધન સંપન્ન છે તથા બ્રહ્મવિદ્ ગુરુ, વેદાંત અને ઇશ્વરના વાક્યમાં પરમ વિશ્વાસુ થઈ કૃત-કર્ત્ત્વિય રહિત છે તે સ્વસ્વરૂપને જાણવાની ઉપ ઇચ્છાવાળો અધિકારી ઉત્તમ જ્ઞાત્રુ કહેવાય છે. આ અધિકારી મુમુક્ષુ અદ્વૈતતત્ત્વનો યોગ્ય કરાવનારી ગમે તે પ્રક્રિયાનો શુદ્ધ મુખ વિચાર કરી, હું પોતેજ બ્રહ્મ છું, એમ બ્રહ્મ-

યદાનંદરૂપં પ્રકાશસ્વરૂપં

નિરસ્તપ્રપંચં પરિચ્છેદશૂન્યમ્ ।

અહંબ્રહ્મ વૃત્ત્યૈકગમ્યં તુરીયં

પરંબ્રહ્મ નિત્યં તદેવા હમસ્મિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—જે આનંદરૂપ પ્રકાશરૂપ નિષ્પ્રપંચ અને ત્રણ પરિચ્છેદથી રહિત છે, હું બ્રહ્મ છું એવા પ્રકારની વૃત્તિથી ગમ્ય અને તુરીય રૂપ છે તે નિત્ય પરબ્રહ્મ હું પોતેજ છું. ૩.

વિવેચન.

આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે. આ પ્રમાણે ભગવત્પાદ શંક-રાચાર્ય પ્રસ્તુત સ્તોત્રમાં પ્રપંચવિચાર-હું કોણ છું એ વિચાર અને બ્રહ્મ કોણ છે એ વિચાર, એમ ત્રણ વસ્તુના વિચાર પ્રકારથી નિવેદ્ય અને વિધિ રહિત જે પરબ્રહ્મ છે તે હું પોતેજ છું એવો અનુભવ સ્તોત્રના વિચારક જ્ઞાત્રુને કરાવવા પ્રવૃત્તિ કરે છે.

પ્રપંચ વિચાર.

પ્રપંચ વિચાર સંબંધે પૂર્વે કાંઈ કહેવાયું છે અને વિશેષમાં કહેવામાં

આવે છે. પ્રથમ તો શુદ્ધ અક્ષરસ્વરૂપમાં પ્રપંચનો આરોપ કયા પ્રકારે થાય છે તે સમજવું જરૂરનું છે.

અનાદિ (ઉત્પત્તિ રહિત) શુદ્ધ અક્ષરના વિષે અનાદિ કલ્પિત (પ્રાંતિથી સ્વપ્ન પદાર્થની જેમ દેખાય તે) પ્રકૃતિ છે. આ પ્રકૃતિનો અક્ષરની સાથે અનાદિ કલ્પિત તાદાત્મ્ય સંબંધ (ભેદ અભેદ રહિત) છે. આ પ્રકૃતિ માયા અને અવિદ્યા ભેદથી વિભાગ પામે છે. જે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ યુક્ત (રજ-તમ-થી દેખાય નહિ પણ જેને તે દામે તે યુક્ત) છે તે માયા છે અને જે મલિન સત્ત્વગુણ યુક્ત (જેને રજગુણ તમોગુણ દેખાવે અને રજગુણ તમોગુણને જે દેખાતી ન શકે તે યુક્ત) અવિદ્યા છે. માયામાં જે અક્ષરનું પ્રતિબિંબ છે તે અને અધિષ્ઠાન અક્ષર અને માયા અર્થાત્ માયા આભાસ અને અધિષ્ઠાન અક્ષર (માયા-પ્રતિબિંબ--અક્ષરબિંબ) એ ત્રણે સહીત જગત્ કર્તા હિશ્વર (માયોપાધિક્ષક ચેતન) કહેવાય છે અને અવિદ્યા-આભાસ-અધિષ્ઠાન કુટસ્થ એમ ત્રણ સહિત અવિદ્યાપાધિક્ષક ભોક્તા અસ્પૃશ્ઠ જીવ કહેવાય છે. માયા, માયામાં, પડેલો અક્ષરનો આભાસ, અને અધિષ્ઠાન અક્ષર તે સર્વજ્ઞ ઇશ્વર કર્તા છે અને અવિદ્યા, અવિદ્યામાં પડેલો અક્ષરનો આભાસ અને અધિષ્ઠાન કુટસ્થ એ અસ્પૃશ્ઠ ભોક્તા જીવ છે. આ હિશ્વર અને જીવ પણ અનાદિ કલ્પિત છે. આ ઉભયમાં ઇશ્વરની ઉપાધિ માયા એક છે અને તે આપેક્ષિક વ્યાપક છે. (જે વસ્તુ કોઈની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય અથવા કોઈની અપેક્ષાથી પરિચ્છિન્ન હોય તે આપેક્ષિક વ્યાપક કહેવાય છે.) તેથી ઇશ્વર પણ એક અને વ્યાપક છે. જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા નાના (જુદી જુદી) છે અને પરિચ્છિન્ન છે તેથી જીવ પણ નાના અને પરિચ્છિન્ન છે. આ જીવ ઇશ્વરનો અનાદિ કલ્પિત ભેદ કહેવાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં, સર્વ જીવોની ઉપાધિ અવિદ્યા, જીવોનાં કર્મ સહિત માયામાં લીનતા પામી રહે છે, આ માયા સુષુપ્તિમાં અવિદ્યાની જેમ અક્ષરથી ભિન્ન પ્રતીત થાતી નથી તેથી સૃષ્ટિની પૂર્વમાં, સમ્પત્તીય, વિગ્નતીય અને સ્વગત ભેદ રહિત એકજ અદ્વિતીય સમ્યક્દાનદંડ

અહિ હું. આ અહિને સૃષ્ટિના આરંભમાં જીવોનાં પરીપક્વ થયેલાં કર્મરૂપ
નિમિત્તથી, હું એક છું, તે બહુ રૂપ થાઉં, એવી ઇચ્છા પ્રગટી. આ ઇચ્છાથી
અહિની ઉપાધિ માયામાં દ્વાલ ઉત્પન્ન પામી, કર્મથી આકાશાદિ પાંચ ભૂતો ઉ-
ત્પન્ન થયાં. પંચીકરણ નહીં થયેલું હોવાથી આ ભૂતો અપંચીકૃત હતાં. આ
અપંચીકૃતભૂતથી સમષ્ટિવ્યષ્ટિરૂપ સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન પામ્યા પછી ઇશ્વરની
ઇચ્છાવડે જ્યારે તેઓનું પંચીકરણ થયું ત્યારે તે પંચીકૃત ભૂતો થયાં. પંચી-
કરણ ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિ કર્મ, અન્ય પ્રકરણ ગ્રંથોમાં તેમજ પંચીકરણ આદિમાં
—છે તેથી આ સ્થળમાં વિષયાંતર ભયથી મુક્તતી રાખવામાં આવે છે. પંચીકૃત
ભૂતથી સ્થૂળ સૃષ્ટિ થઇ, તેમાં સમષ્ટિ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ, પ્રપંચનો અભિમાની
જીવની દૃષ્ટિથી ઇશ્વર છે અને વ્યષ્ટિ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ-કારણ પ્રપંચનો અભિમાની
જીવ છે. ઇશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી નિત્યમુક્ત છે. અને જીવ અલ્પજ્ઞ હોવાથી
બંધનયુક્ત (બદ્ધ) છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ અહિસ્વરૂપમાં, પ્રપંચનો આરોપ
થયો છે. આ આરોપ સત્ય નથી પણ રજાનું સર્પની જેમ, સાક્ષિમાં સ્વપ્નની
જેમ, અને દર્પણમાં નગરના પ્રતિબિંબની જેમ મિથ્યા છે. આ આ-
રોપ અજ્ઞાનથી થયો છે. જેમ કાઠ માણસની સુંદર સ્વેત પાઘડીમાં શાહીનો
ડાઘો કાઠ સ્થળેથી લાગી જાય તો તે પાઘડી ધોતીને આપી તે ડાઘની નિ-
વૃત્તિ કરવા ઉપાય યોગ્ય શકાય પણ તે ડાઘ ક્યારે પડ્યો, ક્યાંથી પડ્યો ઇત્યાદિ
વિચારોનું પ્રયોજન છે નહિ, જેમ કાઠ માણસ જળમાં ડુબતો હોય ત્યારે તે
કેમ ડુબ્યો? ક્યારે ડુબ્યો ઇત્યાદિ નિઃપ્રયોજન વિચાર કર્યા વિના, તેને એકદમ
જળમાંથી કાઢવો એજ ત્યાં ન્યાય છે, તેમ શુદ્ધ અહિમાં પ્રપંચનો આરોપ મિ-
થ્યા છે તે ક્યારે થયો, શામાટે થયો, એ નિઃપ્રયોજન વિચાર કરવા જરૂર નથી
પણ તે આરોપની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરવો જરૂરનો અને યોગ્ય છે. અહિ-
જ્ઞાનથી માયા અથવા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે, માયા અથવા અવિદ્યાની—

યદજ્ઞાનતો ભાતિ વિશ્વં સમસ્તં

વિનષ્ટં ચ સદ્યો યદાત્મ પ્રબોધે ।

મનો વાગતીતં વિશુદ્ધં વિમુક્તં

પરંબ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ

॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—જેનાં અજ્ઞાનથી અખિલ વિશ્વ ભાસી રહ્યું છે અને જેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાંજ એકદમ આ જગત નાશવંત જણાય છે અર્થાત નાશ પામે છે એવું જે મનવાણીથી અગમ્ય વિશુદ્ધ અને વિમુક્ત પરબ્રહ્મ છે તે નિત્ય પરબ્રહ્મ હું યોતેજ છું. ॥ ૪ ॥

વિવેચન.

નિવૃત્તિથી કાર્ય સહિત પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ થાય છે, તે નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ અને અહના સંબંધની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ થયા પછી, જીવભાવ અને ઇશ્વરભાવની નિવૃત્તિ થાય છે, જીવ ઇશ્વરભાવ નિવૃત્ત થયા પછી, તેઓના પરસ્પર ભેદની નિવૃત્તિ થાય છે, જીવ ઇશ્વરનો ભેદ નિવૃત્ત થયા પછી બંધની નિવૃત્તિ થઈ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે એકજ કાળમાંજ સર્વ આરોપની નિવૃત્તિ રૂપ અપવાદ થાય છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞતાનજ સમગ્ર પ્રપંચનો અપવાદ કરી મોક્ષપદને આપનાર છે. આ અજ્ઞતાન સંપાદન કરવાનો ઉપાય આગળ કહ્યા મુજબ વિચારજ છે અર્થાત પ્રપંચના વિચારથીજ પ્રપંચ શાંત પામે છે.

છીપનાં અજ્ઞાનથી છીપમાં રૂપ, ભોડક કે કાગળ એ ત્રણ કલ્પિત ભાસે છે, તે ત્રણ વસ્તુનો પરસ્પર કે છીપની સાથે વ્યતિરેક છે અથવા તો ત્રણ વસ્તુ વિષે છીપનો અન્વય છે. છીપમાં જ્યારે રૂપ દેખાય છે ત્યારે ભોડક કે કાગળ ભાસતાં નથી અને જ્યારે ભોડક ભાસે છે ત્યારે રૂપ કે કાગળ ભાસતાં નથી અને જ્યારે કાગળ ભાસે છે ત્યારે ભોડક કે રૂપ

ભાસતાં નથી. આ ત્રણ વસ્તુનો પરસ્પર છીપમાં વ્યતિરેક છે. આ છીપમાં વસ્તુતાએ તો આદિ મધ્ય અને અંતમાં આ ત્રણ વસ્તુનો વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક અત્યંત અભાવ છે. આ છીપમાં તે ત્રણ વસ્તુનો વ્યતિરેક છે અને બ્રાંતિ સમયમાં આ રૂપું છે, આ ભોડક છે, અને આ કાગળ છે એ પ્રમાણે છીપનો 'ઈદં' અંશ, તે ત્રણ વસ્તુમાં અનુસૂત ભાસે છે. છીપના ત્રણ અંશ આ સ્થળમાં છે. સામાન્ય અંશ, વિશેષ અંશ અને કલ્પિત વિશેષ અંશ. ઈદં-અંશ આ સામાન્ય અંશ છે; કારણ કે તે બ્રાંતિ કાળમાં પ્રતીત થાય છે અને બ્રાંતિના અભાવ કાળમાં પણ 'આ છીપ છે, જેમ પ્રતીત થાય છે, માટે ઈદં' અંશ સામાન્ય અંશ છે અને તેને આધાર પણ કહેવાય છે. નીત્રપૃષ્ઠ, ત્રિકોણ સહિત છીપ, એ વિશેષ અંશ છે કારણ કે બ્રાંતિકાળમાં તે બધાંની પ્રતીતિ હોતી નથી પણ તેઓની પ્રતીતિથી બ્રાંતિની નિવૃત્તિ થાય છે માટે તે વિશેષ અંશ છે અને તેને અધિષ્ઠાન પણ કહેવાય છે. રૂપું, ભોડક, અને કાગળ એ કલ્પિત વિશેષ અંશ છે કારણ કે એ બધાં છીપના અજ્ઞાનપણાંના સમયમાં પ્રતિત થાય છે અને છીપનાં જ્ઞાનપણાંના સમયમાં તો તેઓની પ્રતીતિ થતીજ નથી અર્થાત્ છીપમાં વ્યભિચારી છે તેથી તેઓ કલ્પિત વિશેષ અંશ છે અથવા તેને બ્રાંતિ પણ કહેવાય છે. અન્વય એટલે ભાવ કે અનુવૃત્તિ અને વ્યતિરેક એટલે અભાવ કે વ્યાવૃત્તિ.

ઉપરનાં છીપનાં દૃષ્ટાંત મુજબ-અધિષ્ઠાન આત્મામાં જગત, અથવા સ્વપ્ન અથવા સુષુપ્તિ એ ત્રણ બ્રાંતિ આત્માના અજ્ઞાનથી થાય છે. તે અવસ્થાઓનો પરસ્પર અને અધિષ્ઠાન આત્મા સાથે વ્યતિરેક છે અને આત્માનો ત્રણેમાં અન્વય છે જેમ કે:- જગત ભાસે ત્યારે સ્વપ્ન સુષુપ્તિ ભાસે નહીં, સ્વપ્ન ભાસે ત્યારે જગત અને સુષુપ્તિ ભાસે નહીં અને સુષુપ્તિ ભાસે ત્યારે જગત અને સ્વપ્ન ભાસે નહિં. આ ત્રણે અવસ્થાનો આ પ્રમાણે પરસ્પર વ્યતિરેક-અભાવ-વ્યાવૃત્તિ છે, અને અધિષ્ઠાનમાં તો આ ત્રણે અવસ્થાનો પારમાર્થિક અત્યંત અભાવ (નિત્ય નિવૃત્તિ) છે. આ ત્રણે અવસ્થાનો અધિ-

જ્ઞાનમાં વ્યતિરેક છે અને આત્મા આ ત્રણે અવસ્થામાં અનુસ્યૂત રહી પ્રકાશી રહ્યો છે, તેથી આત્માનો ત્રણે અવસ્થાઓમાં અન્વય છે. આ સ્થળમાં અવિદ્યા ઉપાધિથી આત્મામાં આરોપિત ત્રણ અંશ છે. સામાન્ય અંશ, વિશેષ અંશ અને કલ્પિત વિશેષ અંશ. સત્ (હોવાપણું) એ સામાન્ય અંશ છે, કારણ કે જાગૃતિ છે, સ્વપ્ન છે, સુષુપ્તિ છે એ પ્રકારે આત્માનું સત્પણું બ્રાંતિકાળમાં પણ પ્રતીત થાય છે અને બ્રાંતિની નિવૃત્તિના સમયમાં 'હું સત છું', હું ચિત્ત છું, હું આનંદ છું, હું પરિપૂર્ણ છું, હું અસંગ છું, હું નિત્ય મુક્ત છું અને

નિષેધે કૃતે નેતિ નેતિતિ વાક્યૈઃ

સમાધિ સ્થિતાનાં યદાભાતિ પૂર્ણમ્ ।

અવસ્થા ત્રયાતીત મદ્વૈત મેકં

પરંબ્રહ્મ નિત્યં તદેવા હમસ્મિ

॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—“નેતિ નેતિ (કારણ નહીં અને કાર્ય નહીં)” એવાં વાક્યવડે નિષેધ કરવાવડે સમાધિ સ્થિતિમાં રહેનારા યોગીને જે પુર્ણ, ત્રણે અવસ્થાથી પર, અદ્વૈત, એકરૂપ નિત્ય પરબ્રહ્મ અનુભવરૂપ થાય છે તેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું’ પોતે છું. ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

હું બ્રહ્મ છું, ઈત્યાદિ પ્રકારે આત્મામાં સત્પણાંની પ્રતીતિ થાય છે તેથી સત્પણું એ સામાન્ય અંશ છે અર્થાત્ આધાર છે. ચેતન, આનંદ, અસંગ અને અદ્વિતીયપણું આદિ આત્માનાં વિશેષણ છે તેજ વિશેષ અંશ છે કારણ કે બ્રાંતિકાળમાં તેઓની પ્રતીતિ થાતી નથી અને તેઓની પ્રતીતિ થતાંજ બ્રાંતિની નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી તેઓ વિશેષ અંશ છે અને તેઓ અધિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. ત્રણે અવસ્થારૂપ જે પ્રપંચ તે કલ્પિત વિશેષ અંશ છે કારણ

કે બ્રહ્મથી અલિપ્ત આત્માના અજ્ઞાન કાળમાં તે બધા પ્રપંચ ભાસે છે અને હું બ્રહ્મ છું, એ પ્રકારે આત્માના જ્ઞાન સમયમાં તે પ્રપંચ આત્માથી લિપ્ત સત્ત્વ પ્રતીત થતોજ નથી તેથી ત્રણ અવસ્થાઓ જે પ્રપંચ તેજ કલ્પિત વિશેષ અંશ છે અને તે પ્રપંચ બ્રાંતિ પણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થા આત્મામાં મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. જેમ ઝાડનાં ફુંદામાં પુરૂષબ્રાંતિ થાય છે, સાક્ષિ વિષે સ્વપ્ન પ્રતીત થાય છે, મરૂ ભૂમિમાં જળ પ્રતીત થાય છે, આકાશમાં નીલતાની પ્રતીતિ થાય છે, રજ્જુમાં સાપની પ્રતીતિ થાય છે, પાણીમાં અધામુખ પુરૂષ પ્રતીત થાય છે, અને દર્પણમાં નગરી પ્રતીત થાય છે તેમ આત્મામાં જગદાદિની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તે પ્રતીતિ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે પોતાના આત્માના અજ્ઞાનથી આત્મામાં મિથ્યાપ્રપંચ પ્રતીત થાય છે. પ્રપંચનાં મિથ્યાપણાંને જે નિશ્ચય તેજ પ્રપંચનો બાધ કહેવાય છે. શાસ્ત્રીય, યૌક્તિક, અને અપરોક્ષ એમ બાધ ત્રણ પ્રકારના ભેદવાળા છે. બ્રાંતિરૂપ પ્રપંચ કે સંસાર પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. ભેદબ્રાંતિ-કર્તાભોક્તાપણાંની બ્રાંતિ-સંગ-બ્રાંતિ-વિકાર બ્રાંતિ અને પાંચમી બ્રહ્મથી લિપ્ત જગત્ની સત્યતાની બ્રાંતિ. જીવ ઇશ્વરનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડનો પરસ્પર ભેદ, જડ જીવનો ભેદ અને ઇશ્વર અને જડનો ભેદ એ પાંચ ભેદ બ્રાંતિના પ્રકાર છે. અંતઃક-રણના કૃત્ય ભોક્તૃવાદિ જે ધર્મો છે તે આત્મામાં પ્રતીત થાય છે તેને કર્તા-ભોક્તાપણાંની બ્રાંતિ કહેવાય છે. આત્માનો દેહાદિવિષે અહંતારૂપ અને ગદાદિવિષે મમતારૂપ સંબંધ છે એટલે સજ્જતીય-વિજ્જતીય-સ્વગત વસ્તુની સાથે આત્માના સંબંધની પ્રતીતિ સંગબ્રાંતિ કહેવાય છે. દૂધના વિકાર દહીંની જેમ, બ્રહ્મનો વિકાર જીવ તથા જગત્ છે એવી જે પ્રતીતિ તે વિકારબ્રાંતિ કહેવાય છે. પાંચ દશાંતથી પાંચ પ્રકારની બ્રાંતિ શાંત પામે છે.

જેમ દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ ભાસે છે તે પ્રતિબિંબ દર્પણમાં નથી પણ દર્પણને જોવાને વાસ્તે નીકળેલી જે નેત્રની વૃત્તિ છે તે દર્પણને સ્પર્શ કર્યા પછી મુખને દેખે છે, તેથી બિંબરૂપ મુખ તેની સાથે પ્રતિબિંબનો અભેદ

છે. આથી પ્રતિબિંબ મિથ્યા નથી પરંતુ સત્ય છે. અને બિંબથી ભિન્નપણાંરૂપ, દર્પણમાં સ્થિતિ કરવારૂપ, અને બિંબથી ઉત્પટ્ટાપણાંરૂપ, જે પ્રતિબિંબના ત્રણ ધર્મની પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન છે તે બ્રાંતિ છે તેથી આ ધર્મોનાં મિથ્યાપણાને નિશ્ચયરૂપ બાધ કરી, બિંબ અને પ્રતિબિંબનો સદા અભેદરૂપે નિશ્ચય થાય છે તેમ;—શુદ્ધબ્રહ્મ બિંબ છે, તેનું અજ્ઞાનરૂપ આરસીમાં જીવરૂપ પ્રતિબિંબ ભાસે છે, તેમાં સ્વપ્નની જેમ એક જીવ મુખ્ય છે અને બીજા સ્થાવર જંગમરૂપ નાના જીવ ભાસે છે તે જીવાભાસ છે. આ જીવરૂપ પ્રતિબિંબનો ઈશ્વરરૂપ બિંબ સાથે સદાય અભેદ છે. પરંતુ માયાના બળથી તે જીવના ધર્મ, —બીંબરૂપે ઈશ્વરથી ભેદ, જીવપણું, અલ્પજ્ઞપણું, અલ્પશક્તિપણું, પરિચ્છિન્નપણું નાનાપણું ઇત્યાદિ અને તે ધર્મોની પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન તે બ્રાંતિ છે. તેથી તે ધર્મોના મિથ્યાપણાને નિશ્ચયરૂપ બાધ કરી, જીવરૂપ પ્રતિબિંબ અને ઈશ્વરરૂપ બિંબનો સદાય અભેદ નિશ્ચય કરવો. આ પ્રમાણે બિંબ-પ્રતિબિંબ વિચારથી ભેદ બ્રાંતિ નાશ પામે છે, જીવઈશ્વરનો ભેદ મિથ્યા છે તેથી તેનો નિવેદ્ય થવાથી તે ઉચ્ચના અંદર રહેલા આરે ભેદોનું નિવારણ સહજ થઈ જાય છે. ઉપાધિથી સર્વ ભેદ છે અને ઉપાધિ તો મિથ્યા હોવાથી ભેદ મિથ્યા છે અને ચારતવ અદ્વૈત બ્રહ્મજીવ અવશેષ રહે છે.

यदानंदलेशैः समानंदि विश्वम्

यदाभाति सत्त्वे तदाभाति सर्वम् ।

यदालोचने हेय मन्यत्समस्तम्

परंब्रह्म नित्यं तदेवा हमस्मि ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—જેના આનંદના લેશ (પ્રતિબિંબથી) માત્રથી આખું બ્રહ્માંડ આનંદમય લાગે છે, અને જેની પ્રભાના સદ્ભા-

વથી આ સમસ્ત રચના ભાસમાન લાગે છે તથા જેનું દર્શન કર્યા પછી અન્ય સમસ્ત તજવા યોગ્ય જણાય છે તે નિત્યરૂપ પરબ્રહ્મ હું પોતેજ છું.

જેમ લાઙ્ગવસ્ત્રપર રાખવામાં આવેલા સ્ફટિક મણિમાં, વસ્ત્રનો લાઙ્ગરંગ સંયોગ સંબંધથી ભાસે છે પરંતુ તે વસ્ત્રનો ધર્મ છે પણ સ્ફટિકનો નથી. વસ્ત્ર અને સ્ફટિકનો વિયોગ થતાં લાઙ્ગરંગની પ્રતીતિ સ્ફટિકમાં થતી નથી. તેથી તે સ્ફટિકનો ધર્મ નથી, પણ બ્રાંતિથીજ તે રંગ સ્ફટિકમાં ભાસે છે તેમ:-અંતઃકરણના કત્તવ્ય-ભોક્તૃત્વાદિ જે ધર્મો છે તે આત્મામાં તાદાત્મ્યસંબંધથી ભાસે છે પરંતુ તે બધા અંતઃકરણના ધર્મો છે. સુષુપ્તિદાળમાં અંતઃકરણ અને આત્માનો વિયોગ થાય છે તેથી તે ધર્મો આત્મામાં ભાસતા નથી તેથી આત્માના નથી પણ આત્મામાં બ્રાંતિથી ભાસે છે. આ પ્રમાણે સ્ફટિકમાં લાઙ્ગ રંગની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી કર્તાભોક્તાપણાંનીબ્રાંતિ નિવૃત્ત થાય છે.

જેમ-ઘટ ઉપાધિ યોગથી આકાશ ઘટાકાશ કહેવાય છે, તે આકાશ ઘટના સંગે ભાસે છે તોપણ ઉત્પત્તિ-નાશ-ગમન-આગમન દત્યાદી જે ઘટના ધર્મો છે તે આકાશને સ્પર્શ કરતા નથી તેથી આકાશ અસંગ છે અને જે ઘટની સાથે આકાશનો સંબંધ ભાસે છે તે બ્રાંતિ છે, તેમ:- દેહ આદિ સંઘાતરૂપ ઉપાધિવાળો આત્મા જીવ કહેવાય છે, તે આત્મા સંઘાતના સંગે ભાસે છે તોપણ જન્મમરણઆદિ જે સંઘાતના ધર્મો છે તે આત્માને સ્પર્શ કરતા નથી કારણ કે સંઘાત દૃશ્ય છે અને આત્મા દૃષ્ટ છે; તેથી આત્મા સંઘાતથી ન્યારા અસંગ છે, જે કારણથી આત્મા સંઘાતરૂપ નથી તેજ કારણથી આત્માનો સંઘાતની સાથે અહંતારૂપ સંબંધ પણ નથી અને જે કારણથી આત્માના સંઘાત નથી તેજ કારણથી આત્માના સંઘાતની સાથે મમતારૂપ સંબંધ પણ નથી. જે કારણથી આત્મા સંઘાતથી ન્યારા છે તેજ કારણથી આત્માના સંઘાતના સંબંધી સ્ત્રી પુત્ર ગૃહાદિની

સાથે પણ મમતારૂપ સંબંધ નથી. આ પ્રકારે આત્મા અસંગ છે. આત્માના સંઘાતની સાથે અહંતામમતારૂપ સંબંધ બ્રાંતિ છે. આવી રીતે ઘટાકાશના દષ્ટાંતથી સંગબ્રાંતિની નિવૃત્તિ થાય છે.

જેમ—મંદ અધિકારમાં પડેલી રજ્જુને જોવાને વાસ્તે નેત્રરૂપ દ્વારથી અંતઃકરણની વૃત્તિ નીકળે છે, તે વૃત્તિ અધિકાર આદિ દોષથી રજ્જુના આકારે યદ્ જાય છે, તેથી તે વૃત્તિથી રજ્જુનાં આવરણનો ભંગ થાતો નથી, ત્યારે રજ્જુ ઉપાધિવાળાં ચેતનને આશ્રિત રહેલી જે તૂલાવિદ્યા છે તે ક્ષોભ પામીને સર્પરૂપ વિકારને પામે છે. તે સર્પ દુધનાં પરીણામ દહીંની પેડે અવિદ્યાનો પરીણામ છે અને રજ્જુ ઉપાધિવાળાં ચેતનનો વિવર્ત છે પણ પરીણામ કે વિકાર થતો નથી, તેમ બ્રહ્મ ચૈતન્યને આશ્રિત જે મૂલાવિદ્યા તે પ્રારબ્ધાદિક નિમિત્તથી ક્ષોભ પામીને જડ ચૈતન્ય (ચિદાભાસ) પ્રપંચરૂપ વિકારને પામે છે અર્થાત્ પ્રપંચાકાર થાય છે, તે પ્રપંચ અવિદ્યાનો પરીણામ છે અને અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ ચૈતન્યનો વિવર્ત છે પણ પરિણામ નથી. આ પ્રકારે રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પના દાખલાથી વિકારબ્રાંતિની નિવૃત્તિ થાય છે. કાર્ય કરવાને સંમુખ થાય તેને ક્ષોભ કહે છે. ઘટાદિરૂપ ઉપાધિવાળા ચેતનને આવરણ કરવાવાળી જે અવિદ્યા તે તૂલાવિદ્યા છે અને શુદ્ધ બ્રહ્મ કે આત્માને આવરણ કરવાવાળી જે અવિદ્યાને મૂલાવિદ્યા કહેવાય છે.

જેમ કનક અને કુંડલનો કાર્યકારણભાવથી જે ભેદ ભાસે તે કલ્પિત છે અને કનકથી કુંડલનું ભિન્ન સ્વરૂપ દેખીતું નથી જેથી વાસ્તવ અભેદ છે માટે કનકથી ભિન્ન કુંડલની સત્તા નથી. તેમ બ્રહ્મ અને જગત્તો કાર્યકારણ ભાવથી અને વિશેષણથી જે ભેદ ભાસે છે તે ભેદ કલ્પિત છે અને વિચારવડે જોવામાં આવે તો અસ્તિ માતિ અને પ્રિય અંશથી ભિન્ન નામરૂપ જગત્ત સત્ય સિદ્ધ થાતું નથી પણ મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે. અને જે વસ્તુ જેમાં કલ્પિત (મિથ્યા) હોય છે તે વસ્તુ તેથી ભિન્ન સિદ્ધ થતી નથી. જેથી બ્રહ્મથી જગત્તો વાસ્તવ અભેદ છે, માટે બ્રહ્મથી જગત્તની સત્તા ભિન્ન

નથી. આ પ્રમાણે કનક કુંડળના દષ્ટાંતથી બ્રહ્મથી ભિન્ન જગતની સત્યતારૂપ બ્રાંતિ શાંત થાય છે.

બ્રાંતિ એજ અધ્યાસ છે. બ્રાન્તિજ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યા વસ્તુ અને બ્રાન્તિજ્ઞાન તેનું નામ અધ્યાસ છે. અધ્યાસના બે પ્રકાર છે. એક અર્થાધ્યાસ અને બીજો જ્ઞાનાધ્યાસ. અર્થાધ્યાસના છ પ્રકાર છે. એક કેવલ સંબંધાધ્યાસ, સંબંધ

અનંતં વિભું સર્વ યોનિં નિરીહં

શિવં સંગહીનં યદોંકાર ગમ્યમ્ ।

નિરાકાર મૃત્યુજ્જ્વલં મૃત્યુહીનં

પરંબ્રહ્મ નિત્યં તદેવા હમસ્મિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—જે અનંત, વિભુ, (વ્યાપક) સર્વયોનિ (સર્વનું અધિષ્ઠાન કારણ) નિરીહ (નિષ્ક્રિય) શિવ, (કલ્યાણરૂપ) અસંગ, ઓંકારવડે ગમ્ય, નિરાકાર અતિ ઉજ્જ્વલ અને મૃત્યુ રહિત છે. તે પરંબ્રહ્મ હું પોતેજ છું. ૭.

સહીત સંબંધીનો અધ્યાસ, કેવળ ધર્માધ્યાસ, ધર્મ સહીત ધર્મીનો અધ્યાસ. અન્યોન્યાધ્યાસ અને છડો અન્તરાધ્યાસ. અર્થાધ્યાસના મુખ્ય સ્વરૂપાધ્યાસ અને સર્ગાધ્યાસ એવા બે પ્રકાર છે કે જેમાં-પુર્વોક્ત છ પ્રકારના અધ્યાસ તથા પાંચ પ્રકારની ભેદબ્રાંતિ અંતર્ગત થાય છે. અહંકારાદિ અનાત્મા અને આત્માનો અધ્યાસ અન્યોન્યાધ્યાસ છે. પરસ્પર અધ્યાસનું નામ અન્યોન્યાધ્યાસ છે. સર્વ અધ્યાસોની બાબત આ સ્થળમાં વિસ્તાર ભયથી મુક્તત્વી રાખવામાં આવી છે પણ અન્યોન્યાધ્યાસનું કથન અતિ ઉપયોગી હોવાથી મુક્તત્વી રાખવામાં આવતું નથી. આત્મા અને અનાત્માનો અન્યોન્યાધ્યાસ આવા પ્રકારે થાય છે:—

સત્-ચિત્-આનંદ અને અદ્વૈતપણું એ ચાર આત્માનાં, વિશેષણ છે. અસત્-જડ-દુઃખ અને દ્વૈત સહિતપણું એ ચાર અનાત્માનાં વિશેષણ છે. આ આત્મા અનાત્માનાં આઠ વિશેષણમાંથી આત્માનાં આનંદ અને અદ્વૈતપણું એ બે વિશેષણોને અનાત્માનાં દુઃખ અને દ્વૈતસહિતપણું એ બે વિશેષણો ઢાંકે છે તેથી આત્મામાં ‘હું આનંદરૂપ છું’, હું અદ્વૈતરૂપ છું’ એવી પ્રતીતિ થતી નથી. દ્વૈત સહિત પણું અને દુઃખ એ બે અનાત્માનાં વિશેષણો આત્માનાં આનંદ અને અદ્વૈતપણું એ બે વિશેષણોને ઢાંકે છે જેથી આત્મામાં આનંદ અને અદ્વૈતપણુંની પ્રતીતિ થતી નથી. પણ આત્મામાં હું દુઃખી છું તથા ઇશ્વરાદિથી ભિન્ન છું એવી અનાત્મ વિશેષણોની પ્રતીતિ થાય છે. આત્માનાં સત્ ચિત્ વિશેષણો અનાત્માનાં અસત્ અને જડ વિશેષણોથી ઢંઢાય છે તેથી અનાત્મમાં-અહંકારાદિકમાં તેઓ અસત્ છે, જડ છે, એવી પ્રતીતિ થતી નથી પરંતુ તેઓ વિદ્યમાન છે, જડ નથી (ચેતન છે) એવી વિપરીત પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે આત્મા અનાત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ થવાથી વિપરીત પ્રતીતિ થાય છે. દેહના ધર્મો આત્મામાં પ્રતીત થાય છે. અને તેથી દેહાદિનાં દુઃખો આત્મા ભોગવે છે, તે સમગ્ર અનર્થનું કારણ અન્યોન્યાધ્યાસ છે અને તેની નિવૃત્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન પુર્વોક્ત વિચારથીજ થાય છે માટે વસ્તુનો વિચાર કરવા ભગવત્પાદ આ સ્તોત્રમાં તે વિચારની રૂળ પ્રાપ્તિ હું નિઃશ્ચયમુક્ત પરબ્રહ્મ છું, એમ બતાવી સુચવે છે.

વિચારવડે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે તેથી જ્ઞાની પુરૂષને કર્મથી નિવૃત્તિ થાય છે. અને તેથી પ્રપંચની પણ નિવૃત્તિ આપોઆપ થઇ જાય છે. જ્ઞાન થવાથી અજ્ઞાનના આવરણ અંશની નિવૃત્તિ થાય છે. આવૃત્તિ (આવરણ) ની નિવૃત્તિ થવા થકી આવરણનો આશ્રય કરી રહેલાં સંચિત કર્મોની (પૂર્વના અનેક જન્મનાં કર્મો) નિવૃત્તિ થાય છે અને જ્ઞાન થવા પછી જ્ઞાની પુરૂષને આ જન્મમાં કરેલાં ક્રિયામાણ કર્મોનો “ હું કર્તા નથી, હું ભોક્તા નથી, હું

અસંગ છું, હું બ્રહ્મ છું,, એવાં નિશ્ચય બળથી અને રાગદ્વેષાદિના અભાવથી જળમાં રહેલાં કમળપત્રની જેમ સ્પર્શ થતો નથી પણ જ્ઞાનીનાં ક્રિયામાણુ (આ જન્મમાં કરેલાં કર્મ) શુભ અથવા અશુભ કર્મોને મિત્ર અને દ્વેષી વહેંચી લે છે અર્થાત્ જ્ઞાનીને આહવારા સકામ છવો જ્ઞાનીનાં શુભ ક્રિયામાણુ કર્મો લાભ-ઝાપ છે અને જ્ઞાનીને નીંદનારા જ્ઞાનીના વૈરીઓ અશુભ ક્રિયામાણુને ભોગવનારા અને છે આથી જ્ઞાનીને તો ફક્ત પ્રારબ્ધ કર્મ અવશેષ રહે છે જેની નિવૃત્તિ ભોગવવાથી થાય છે જેથી જ્ઞાની સર્વ કર્મથી મુક્ત છે. અને તેથી કર્મ રચિત જન્માદિ સંસારથી પણ મુક્ત છે. આ પ્રમાણે કર્મ નિવૃત્તિથી સમગ્ર પ્રપંચ જ્ઞાનીનો પરિસમાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાની તો ઉત્તરે-તર ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને પામે છે. જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહેવાય છે. ભૂમિકાના ભેદથી જ્ઞાનીઓની સ્થિતિનો ભેદ છે. શુભેચ્છા-સુવિચારણા-તતુમાનસા, સત્વાપતિ, અસંસકિત, પદાર્થભાવિની, અને તુ-રીયગા એ સાત ભૂમિકા છે. પુર્વજન્મમાં કે આ જન્મમાં કરેલાં નિષ્કામ કર્મ

યદાનંદસિંધૌ નિમગ્ન પુમાન્સ્યા—

દાવિદ્યા વિલાસઃ સમસ્ત પ્રપંચઃ ।

તદા ન સ્ફુરત્યદ્ભુતં યન્નિમિત્તં

પરંબ્રહ્મ નિત્યં તદેવા હમસ્મિ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થઃ—જ્યારે પુરૂષ બ્રહ્માનંદ સમુદ્રમાં નિમગ્ન થાય છે ત્યારે અવિદ્યા અને અવિદ્યાનાં કાર્યરૂપ સમસ્ત પ્રપંચ સ્ફુરતો નથી. પણ અદ્ભુતરૂપ જે આનંદતુ નિમિત્ત (બ્રહ્મ) સ્ફુરે છે તે નિત્ય પરબ્રહ્મ હું પોતેજ છું.

વિવેચન.

અને ઉપાસનાથી શુદ્ધ અને એકાગ્રચિતવાળા પુરૂષને-વિવેક-વૈરાગ-પટ સંપત્તિ-મુમુક્ષુતા એ ચારે સાધનની પ્રાપ્તિપૂર્વક જે આત્માને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે તે **શુભેચ્છા** નામની પ્રથમ ભૂમિકા છે.

આત્માને જાણવાની ઉગ્ર ઇચ્છાથી અજનિષ્ઠ ગુરૂનાં શરણુમાં વિધિપૂર્વક ગુરૂ મુખદ્વારા જીવ બ્રહ્મની એકતાનાં બોધક વેદાંત વાક્યનું શ્રવણ કરી, તે શ્રવણ કરેલા અર્થને પોતાના મનવિષે ઘટાવવો એટલે અનેક યુક્તિઓથી વિચાર (મનન) કરવો તે **સુવિચાર** નામે જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા છે.

સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર (અપરોક્ષ અનુભવ) અર્થે શ્રવણમનનદ્વારા નિર્ણય કરેલ અજ્ઞાતમાની એકતારૂપ અર્થના નિરંતર ચિંતનરૂપ નિદિધ્યાસનથી જે સ્થૂત મનની (બહિર્મુખ મનની) સૂક્ષ્મતા (અંતર્મુખતા) થાય તેને **તનુ માનસા** નામે જ્ઞાનની ત્રીજી ભૂમિકા કહે છે.

શ્રવણ મનન, નિદિધ્યાસનથી, સંશય અને વિપર્યય રહિત સ્વરૂપ સાક્ષાત્કારરૂપ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ થવાથી શુદ્ધ સત્વગુણની જે ચિત્તવિષે પ્રાપ્તિ થાય છે તેને **સત્ત્વાપત્તિ** નામે જ્ઞાનની ચોથી ભૂમિકા કહેવાય છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસની પરિપક્વતાથી દેહમાં સર્વત્ર અહંભાવ-મમભાવ ગળી જવાથી દેહાદિકમાં જે સર્વથા આસક્તિનો અભાવ થાય તેને **અસંસૃક્તિ** નામે જ્ઞાનની પાંચમી ભૂમિકા કહેવાય છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિના અતિશય અભ્યાસથી દેહાદિક સર્વ પદાર્થનો અધિજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપેજ તેઓની પ્રતીતિ હોવાથી, જે અભાવ થાય તે **પદાર્થાભાવિની** નામની જ્ઞાનની છઠી ભૂમિકા કહેવાય છે.

જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેય ત્રિપુટીની, ચોથી પાંચમી ભૂમિકાની જેમ ભાવરૂપવડે કરી અને છઠી ભૂમિકાની જેમ અભાવવડે કરી પ્રતીતિ પણ જ્યાં થાય નહિં એવી જે સ્વપરમાં ઉત્થાનરહિત તુરિય પદમાં મનની સ્થિતિ તે

તુરીયગા નામે જ્ઞાનની સાતમી ભૂમિકા છે. પ્રથમ-દ્વિતીય અને તૃતીય ભૂમિકા તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ છે, ચોથી ભૂમિકા તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી જીવન્મુક્તિ અને ત્રિદેહમુક્તિનાં સાધનરૂપ છે અને સાતમીભૂમિકા તો જીવન્મુક્તિના વિવક્ષણુ આનંદનાં સાધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે પ્રપંચ વિચારથી પ્રપંચ શાન્ત પામ્યા પછી ભગવત્પદ આ સ્તોત્રમાં 'પ્રપંચ સહિત હું કોણ છું', એ પ્રકારનો વિચાર કરવો મુશુક્તિને કલ્યાણના હેતુરૂપ છે એમ સુચવે છે:—

પ્રપંચ સહિત હું કોણ છું ?

એ વિચાર.

પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની જાતે હું કોણ છું, એ પ્રકારે વિચારપૂર્વક મનન કર્યા કરવું જોઈએ અને તે પણ જ્યાં સુધી સ્વ સ્વરૂપની ઓળખાણ ન થાય ત્યાંસુધી કરવું જોઈએ. પ્રથમ સ્થુલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહ તે હું નથી એમ નિશ્ચય કરવા દેહત્રયનો અને આત્માનો પ્રકાર સમજવો જોઈએ.

હું સ્થૂલદેહનો દ્રષ્ટા છું:—

પંચીકરણ પંચમહાભૂતનાં પંચીકૃત તત્ત્વનો સ્થૂલ દેહ કહેવાય છે. આકાશ-વાયુ-તેજ-જળ અને પૃથ્વી એ પંચ મહાભૂતો છે. કામ ક્રોધ મોહ શોક અને ભય એ આકાશનાં પાંચ તત્ત્વ છે, ચક્રન, વક્રન, ધાવન, પ્રસારણ અને આકુંચન એ વાયુનાં પાંચ તત્ત્વ છે, ક્રુધા, તૃપ્તા, આળસ, નિંદ્રા અને કાંતિ એ તેજનાં પાંચ તત્ત્વ છે, શુક્ર, શોણિત, લાળ, મુત્ર અને સ્વેદ એ જળનાં પાંચ તત્ત્વ છે, અને અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી, અને રોમ એ પૃથ્વીનાં પાંચ તત્ત્વ છે. આ પંચીકૃત ભૂતો કહેવાય છે. પ્રથમ અપંચીકૃત મહાભૂતથી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન પામી. ઇશ્વરેન્દ્રજાથી જીવોના ભોગ અર્થે પંચીકૃતભૂતો થઈ, સ્થૂલસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન પામે છે. પાંચ ભૂતોમાંથી એક એક ભૂતના પ્રથમ ઇશ્વરેન્દ્રજાથી જે જે ભાગ થાય તેથી દશ ભાગ થયા. આ દશ ભાગમાંથી પ્રથમ પાંચ ભાગ રહેવા દીધા અને બીજા પાંચ ભાગમાંથી એક એક ભાગના ચાર

ચાર ભાગ થયા. આ ચાર ચાર ભાગ, આકાશાદિ ભૂતનો પોતપોતાનો જે અરધો અરધો ભાગ રહેવા દીધો હતો તેમાં નહીં મીઠાવતાં, પોતપોતાથી ભિન્ન ચારે ભૂતોના અર્ધ અર્ધ ભાગવિષે મિત્રાપ કરવો તે પંચીકરણ કહેવાય છે. જેમ આકાશના જે ભાગ કરી એક ભાગ રહેવા દીધો અને બીજા ભાગના ચાર ભાગ કર્યા. આ ચાર ભાગમાંથી એક ભાગ આકાશમાં નહીં મેળવતાં એક ભાગ વાયુમાં, એક ભાગ તેજમાં, એક ભાગ જળમાં અને એક ભાગ પૃથ્વીમાં ભેળવી, ચારે ભાગોની વ્યવસ્થા કરવી. આ પ્રમાણે તેજનો, વાયુનો, જળનો, અને પૃથ્વીનો અરધો અરધો મુખ્ય ભાગ, એક બાજુ રાખી, બાકીના અરધો અરધો ભાગના ચાર ચાર ભાગ કરી, પોતા સિવાયનાં બીજાં ચાર ભૂતોમાં તે ભાગનો મિત્રાપ કરવો એ પંચીકરણના મિત્રાપનો પ્રકાર છે. આ રીતે સર્વ ભૂતનો પોતાનો એક એક મુખ્ય ભાગ છે અને તેમાં અમુખ્ય ચાર ભાગ અન્ય ભૂતોના મળે છે અને તેથી એક એક ભૂતનાં એકંદર પાંચ પાંચ તત્ત્વ થાય છે અને તે તમામ મળી પચીસ તત્ત્વ થાય છે. સ્થૂલ દેહનાં પચીસ તત્ત્વોની સ્થિતિ પૂર્વક્રમથી આ પ્રકારે થાય છે:—

આકાશનાં પાંચ તત્ત્વો,

૧ કામ—એ આકાશમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે કામનારૂપ વૃત્તિ ચંચળ છે અને વાયુ પણ ચંચળ છે માટે કામ વાયુનો ભાગ છે.

૨ ક્રોધ—એ આકાશમાં તેજનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શરીર તપે છે અને તેજ પણ તપાયમાન છે તેથી ક્રોધ એ તેજનો ભાગ આકાશમાં છે.

૩ શોક—એ આકાશનો મુખ્ય ભાગ છે કારણ કે ન્યારે શોક ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શરીર શૂન્ય જેવું થઈ જાય છે અને આકાશ પણ શૂન્ય છે માટે તે આકાશનો મુખ્ય ભાગ છે.

૪ મોહ—એ આકાશમાં જળનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે મોહ પુત્રાદિમાં પ્રસરે છે અને જળશ્રીંદુઓ પણ પ્રસરે છે તેથી તે જળનો ભાગ છે.

૫ મય—એ આકાશમાં પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે ભય થાય છે ત્યારે શરીરમાં જડતા આવે છે અને પૃથ્વીમાં પણ જડતા છે તેથી તે પૃથ્વીનો છે.

વાયુનાં પાંચ તત્ત્વો.

ચલન-વલન-ધાવન-પ્રસારણ અને આકુંચન તેમાં:—

૧ ચલન:—વાયુવિષે જળનો ભાગ છે કારણ કે ચલન એટલે ચાલવું અને જળ પણ ચાલે છે તેથી તે જળનો ભાગ છે.

૨ વલન:—વાયુવિષે તેજનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે વલન એટલે અંગને વાળવું તે, અને તેજનો પ્રકાશપણ વાંકોચંક્ર વળે છે. તેથી તે તેજનો ભાગ છે.

૩ ધાવન:—વાયુમાં વાયુનો મુખ્ય ભાગ છે કારણ કે ધાવનનો અર્થ દોડવું એવો થાય છે. વાયુ પણ દોડવા જેવી ગતિવાળો હોવાથી તે વાયુનો મુખ્ય ભાગ છે.

૪ પ્રસારણ:—વાયુમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે પ્રસારણનો અર્થ પ્રસાર કરવાનો છે અને આકાશ પણ પ્રસરેલું છે તેથી તે આકાશનો ભાગ છે.

૫ આકુંચન:—વાયુમાં પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે આકુંચન નામ સંકોચન કરવાનું છે અને પૃથ્વી પણ સંકોચને પામે છે તેથી તે પૃથ્વીનો ભાગ છે.

તેજનાં પાંચ તત્ત્વો.

ક્ષુધા-તૃષ્ણા-આબ્રસ્ય- નિદ્રા અને કાંતિ તેમાં:—

૧ ક્ષુધા:—તેજમાં તેજનો મુખ્ય ભાગ છે કારણ કે ભૂખ લાગે ત્યારે જે ખાઈએ તે ભસ્મ થાય છે અને અગ્નિમાં પણ જે નાંખીએ તે ભસ્મ થાય છે માટે તે અગ્નિ-તેજનો ભાગ છે.

૨ તૃષ્ણા:—તેજમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો છે. કારણ કે તૃષ્ણા કંઠનું શોષણ કરે છે અને વાયુ વસ્ત્રાદિકનું શોષણ કરે છે માટે તે વાયુનો ભાગ છે.

૩ આલસ્ય:—તેજમાં પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે આળસ આવે ત્યારે શરીરમાં જડતા થાય છે અને પૃથ્વીમાં પણ જડતા છે તેથી તે પૃથ્વીનો છે.

૪ નિદ્રા:—તેજમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે નિદ્રા આવે ત્યારે શરીર શૂન્ય થઈ જાય છે. અને આકાશમાં પણ શૂન્યતા છે તેથી તે આકાશનો ભાગ છે.

૫ કાંતિ:—તેજમાં જળનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે તાપથી કાંતિ ધરી જાય છે અને જળ પણ તાપથી ધરી જાય છે તેથી તે જળનો ભાગ છે.

જલનાં પાંચ તત્ત્વો.

શુક્ર-શોણિત-લાળ-મુત્ર અને સ્વેદ તેમાં:—

૧ શુક્ર:—જળનો જળમાં મુખ્ય ભાગ છે, કારણ કે શુક્ર સ્વેત રંગનું છે અને ગર્ભનો હેતુ છે અને જળ પણ સ્વેત રંગનું તથા વૃક્ષાદિનું હેતુ છે તેથી તે જળનો ભાગ છે.

૨ શોણિતઃ—જળ વિષે પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે શોણિત રક્તવર્ણુ છે અને પૃથ્વી પણ કાંઈક રક્ત વર્ણુની છે તેથી તે પૃથ્વીનો ભાગ છે.

૩ લાઘ્વઃ—જળમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે લાળ શિરાકાશમાંથી નીચે આવે છે માટે આકાશની છે.

૪ મૂત્રઃ—જળમાં તેજનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે મુત્ર ગરમ છે અને તેજ પણ ગરમ છે માટે તે તેજનો છે.

૫ સ્વેદઃ—જળમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે શ્રમ કરવાથી સ્વેદ થાય છે અને વાયુ પણ પંખા વિગેરેના શ્રમથી થાય છે માટે તે વાયુનો ભાગ છે.

પૃથ્વીનાં પાંચ તત્ત્વો.

અસ્થિ-માંસ-નાડી-ત્વચા અને રોમ તેમાં:—

૧ અસ્થિઃ—પૃથ્વીનો મુખ્ય ભાગ છે કારણ કે તે કઠણ અને પીતલવર્ણુ છે અને પૃથ્વી પણ તેવીજ કંઈક છે માટે તે પૃથ્વીનો ભાગ છે.

૨ માંસઃ—પૃથ્વીમાં જળનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે જેમ માંસ દ્રવીભૂત છે તેમ જળ પણ દ્રવીભૂત છે, તેથી તે જળનો ભાગ છે.

૩ નાડીઃ—પૃથ્વીમાં તેજનો ભાગ છે કારણ કે નાડીથી તાપની પરીક્ષા થાય છે અને તેજ પણ તાપરૂપ છે તેથી તે તેજનો ભાગ છે.

૪ ત્વચાઃ—પૃથ્વીમાં વાયુનો ભાગ છે કારણ કે ત્વચાથી શીત, ઉષ્ણ, ક્રામળ, કઠીન ઇત્યાદિ સ્પર્શની જાણ થાય છે અને વાયુપણુ સ્પર્શગુણવાળો છે તેથી તે વાયુનો ભાગ છે.

૫ રોમ:—પૃથ્વીમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો છે કારણ કે રોમ શૂન્ય છે. કતરાવવાથી પીડા પણ થતી નથી અને આકાશ પણ શૂન્ય છે. તેથી તે આકાશનો ભાગ છે.

આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહમાં પચીશ તત્ત્વ છે અને એ તત્ત્વો જાણવાનું પ્રયોજન એ છે કે:—હું તે તત્ત્વોરૂપ નથી તેમ તે તત્ત્વો મારાં નથી પણ હું તો ઘટ દ્રશ્યની જેમ દ્રશ્ય છું અને એ સાથી ન્યારો છું એમ નિશ્ચય કરવો.

હું તત્ત્વ નથી અને તે મારાં નથી તેની સમજનો પ્રકાર.

૧ આકાશનાં પાંચ તત્ત્વમાં:—

કામ:—થાય છે તે પણ હું જાણું છું અને નથી થાતો તે પણ હું જાણું છું માટે કામના ભાવ અભાવનો સાક્ષી હું કામ નથી અને તે મારો પણ નથી પણ આકાશનો છે.

ક્રોધ:—થાય છે તે પણ હું જાણું છું અને નથી થાતો તે પણ હું જાણું છું વાસ્તે ક્રોધના ભાવ અભાવનો સાક્ષી ઘટ દ્રશ્યની જેમ હું ક્રોધ નથી અને તે મારો નથી પણ આકાશનો છે.

મોહ:—મોહના ભાવ તથા અભાવને હું જાણતો હોવાથી તે મોહ હું નથી અને તે મારો નથી પણ ઘટદ્રશ્યની જેમ તેનો સાક્ષી હું તેથી ન્યારો છું.

શોક:—શોકના ભાવ અભાવનો જ્ઞાતા હું શોક નથી તેમ તે મારો નથી પણ આકાશનો છે. અને હું તો ઘટદ્રશ્યની જેમ તેથી ન્યારો છું.

ભય:—ભયનું થવાપણું અને ન થવા પણું મારી જાણમાં હોવાથી હું તે ભય નથી અને તે મારો નથી પણ આકાશનો છે તેથી ભયથી હું ન્યારો દ્રશ્ય છું.

૨ વાયુનાં પાંચ તત્ત્વમાં:—

ચલન:—શરીરનું ચાલવાપણું અને ન ચાલવાપણું હું જાણતો હોવાથી

હું ચલન નથી અને તે મારું નથી પણ વાયુનું છે તેથી હું દ્રષ્ટા તેથી ન્યારો છું.

વલન:—શરીરનું વળવાપણું અને ન વળવાપણું મારી જાણમાં હોવાથી દ્રશ્યરૂપ વલન હું નહીં અને મારું નહીં પણ વાયુનું છે. હું તો ઘટના જોનારાની જેમ તટસ્થ દૃષ્ટા વલનથી ન્યારો છું.

ધાવન:—ધાવનના ભાવ અભાવનો જ્ઞાતા હું ધાવન નથી અને તે મારું નથી પણ વાયુનું છે. હું તેનો દૃષ્ટા તેથી સદાય ન્યારો છું.

પ્રસારણ:—ધાવનની જેમ પ્રસારણનો દૃષ્ટા હું પ્રસારણથી ન્યારો છું.

આકુંચન:—પ્રસારણની જેમ આકુંચનનો જ્ઞાતા હું તેથી ન્યારો છું.

૩ તેજનાં પાંચ તત્ત્વોમાં:—

ક્ષુદ્રા આદિને હું જાણતો હોવાથી તે મારાં નથી અને હું તે નથી પણ તે તેજનાં છે અને હું તો સૌનો દૃષ્ટા સૌથી ન્યારો છું.

૪ જલનાં પાંચ તત્ત્વોમાં:—

શુક્રાદિ હું નથી, તે મારાં નથી પણ જળનાં છે. હું તે સૌથી ન્યારો દ્રષ્ટા છું.

૫ પૃથ્વીનાં પાંચ તત્ત્વોમાં:—

અસ્થિ આદિ હું નથી તે મારાં નથી પણ પૃથ્વીનાં છે. અને હું તે સૌનો દૃષ્ટા ઘટદ્રષ્ટાની જેમ તે સૌથી ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહનાં પચીસ તત્ત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી એમ જાણવાથી સ્થૂલ દેહનાં જે નામ, જાતિ, સંબંધ, વર્ણ આશ્રમ—પરિમાણ, જન્મ, મરણ ઇત્યાદિ હું નથી અને તે મારાં નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. હું નામવાળો, આત્મજ્ઞાનવાળો, જાતિવાળો, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમવાળો, શ્વેતાદિ વર્ણવાળો, પિતા પુત્રાદિ સંબંધવાળો, હસ્વાદિ પરિમાણ વાળો, જન્મોદિક પદ વિકારવાળો સ્થૂળદેહ નથી અને તે મારો નથી પણ હું તો પરિવાર સહિત સ્થૂળ દેહનો દૃષ્ટા છું. આ પ્રમાણે પચીસરણુ આદિ વિશાળ પ્રકરણોદ્વારા સ્થૂળ દેહનો હું દૃષ્ટા છું તેમ નિશ્ચય કરવો. સ્થૂળ દેહનાં તત્ત્વોની સમજ માટે નીચેનાં કાઠો વાંચી જોવો.

સ્થૂલ દેહનાં તત્ત્વો સમજવાનું પત્રક.

પંચભૂત	પૃથ્વીનાં	જલનાં	તેજનાં	વાયુનાં	આકાશનાં	
					પ્રથમ પક્ષ	દ્વિતીયપક્ષ
પૃથ્વીનાં	અસ્થિ	શોણિત	આલસ્ય	સંકોચન	ભય	કસ્ટ્યાકાશ
જલનાં	માંસ	શુક્ર	કાંતિ	ચલન	મોહ	ઉદરાકાશ
તેજનાં	નાડી	મૂત્ર	શુદ્ધા	ઉત્ક્રમણ	ક્રોધ	હૃદયાકાશ
વાયુનાં	ત્વચા	સ્વેદ	તૃષા	ધાવન	કામ	કંઠાકાશ
આકાશનાં	રોમ	લાલ	નિદ્રા	પ્રસારણ	શોક	શિરાકાશ

સૂચના:—આ કોષ્ટક ઉભું વાંચવાથી અને આડું વાંચવાથી બે પ્રકારે સમજાય છે. આડું વાંચવાથી પચીસરણુ પ્રકાર સમજાય તે ગૌણ પક્ષ છે અને ઉભું વાંચવાથી સ્થૂલદેહનાં મુખ્યપક્ષે તત્ત્વો સમજાય છે. આકાશનાં તત્ત્વમાં બે પક્ષ છે પરંતુ અભિપ્રાય એવો છે કે આ બધાં તત્ત્વો ભૌતિક છે અને તે જડ પરીણામી અને દૃશ્ય છે પણ હું તેનો દૃષ્ટા સર્વિચ્છેદનદં સ્વરૂપ આત્મા ન્યારો છું એમ સમજવું સ્થૂલ દેહ હું નથી એ સમજવા દૃષ્ટાંતો સાથે અન્ય ત્રણે ધણા છપાયા છે તે દ્વારા વિશેષ જાણવું.

દોહરા.

નહીં આકાશ ન વાયુ ને, જળ પૃથ્વી નહિં તેજ,
સ્વયં સિદ્ધ હું આત્મા, દૃષ્ટા નિત્ય અખેદ.
સ્થૂલદેહ. તેના તણે, હું નહીં છું સંધાન,
દૃષ્ટરૂપ હું આત્મા, સ્વયંપ્રકાશ સાક્ષાત્.
નામ રૂપ રચના અધી, હું માં મિથ્યા છેજ,
અસ્તિ ભાતિ ને પ્રિય વડે, હું આત્મા છું એક.
હું આનંદ સ્વરૂપ છું, અવિનાશી પરબ્રહ્મ,
હીરો અદ્વય એક હું, આત્મા નિત્ય અસંગ.

સૂક્ષ્મ દેહનો હું દૃષ્ટા છું.

બીજો અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતનાં સત્તર તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ છે. પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય, પાંચ કર્મ ઇન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વ કહેવાય છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનંદ્રિય છે. વાક, પાણી, પાદ ઉપરથ અને ગુદા એ પાંચ કર્મંદ્રિય છે, પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચ પ્રાણ છે, સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ વૃત્તિને મન કહેવાય છે. નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિ બુદ્ધિ કહેવાય છે. જ્યોત્સ્ના પંચીકરણ પૂર્વે કલા મુજબ થયું નથી તેઓ અપંચીકૃત અથવા પંચ તન્માત્રા કે સૂક્ષ્મ ભૂત કહેવાય છે. સત્તર તત્ત્વોને સમજવાનો આ પ્રકાર છે:—

પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને પાંચ કર્મ ઇન્દ્રિય વિષે:—

૧ આકાશના સત્ત્વ ગુણમાંથી શ્રોત્ર થયો છે અને રજો ગુણમાંથી વાણી થયો છે. શ્રોત્ર શબ્દને સૂણે છે અને વાણી શબ્દને ઉચ્ચારે છે. શ્રોત્ર જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને વાક્ કર્મ ઇન્દ્રિય છે. આ ઉભયને પરસ્પર મિત્રતા છે.

- ૨ વાયુના સત્ત્વગુણ ભાગમાંથી ત્વચા થઇ છે અને રક્તગુણ ભાગમાંથી પાણી (હાથ) થયા છે. ત્વચા સ્પર્શનું ગ્રહણ કરે છે અને હસ્ત ઇન્દ્રિય તેનો નિર્વાહ કરે છે. ત્વચા જ્ઞાન ઇન્દ્રિય છે અને પાણિ કર્મ ઇન્દ્રિય છે. ઉભયને પરસ્પર મિત્રતા છે.
- ૩ તેજના સત્ત્વગુણ ભાગમાંથી ચક્ષુ થઇ છે અને રક્તગુણ ભાગમાંથી પાદ થાય છે. ચક્ષુ રૂપનું ગ્રહણ કરે છે અને પગ ત્યાં ગમન કરે છે. ચક્ષુ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે અને પાદ કર્મેન્દ્રિય છે. ઉભયને પરસ્પર મિત્રતા છે.
- ૪ જળના સત્ત્વગુણ ભાગમાંથી જીભ થઇ છે અને રક્તગુણનો ભાવ ઉપસ્થ છે. જીભ રસનું ગ્રહણ કરે છે અને ઉપસ્થ રસનો ત્યાગ કરે છે. જીભ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે અને ઉપસ્થ-કર્મેન્દ્રિય છે. ઉભયને અન્યો અન્ય મિત્રતા છે.
- ૫ પૃથ્વીના સત્ત્વગુણનો ભાગ ધ્રાણ છે, અને રક્તગુણનો ભાગ ગુદા છે. ધ્રાણ ઇન્દ્રિય ગંધનું ગ્રહણ કરે છે અને ગુદા ગંધનો ત્યાગ કરે છે. ધ્રાણ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. અને ગુદા કર્મેન્દ્રિય છે. આ ઉભયને પરસ્પર મિત્રતા છે.

પાંચ પ્રાણ અને મન બુદ્ધિ વિષે:—

- ૧ આ પાંચે ભૂતોનો રક્તગુણનો ભાગ એકત્ર થઇ પાંચ પ્રાણ થયા છે.
- ૨ આ પાંચે ભૂતોનો સત્ત્વગુણ ભાગ મળી અંતઃકરણ થયું છે. આ અંતઃકરણ મન અને બુદ્ધિરૂપ છે. આ સ્થળમાં મનબુદ્ધિમાં ચિત્ત અને અહંકારનો અંતર્ભાવ છે. આ પ્રમાણે અપચીકૃત પાંચ મહાભૂતનાં કાર્યરૂપ સૂક્ષ્મદેહનાં આ સત્તરતત્ત્વો થયાં છે.

આ સત્તર તત્ત્વો સમજવાનો હેતુ એ છે કે: “ એ તત્ત્વો હું નથી તેમ તેઓ મારાં નથી પણ સૂક્ષ્મ દેહનાં છે અને હુંતો સૂક્ષ્મદેહનો તેના સંઘાત સહિત જોનારો આત્મા, ઘટદ્રષ્ટાની જેમ એ સૌથી ન્યારો અને

સાક્ષિરૂપ છું. જે જેને જાણે તે તેનાથી ન્યારે સાક્ષિરૂપે હોય એ નિયમ હોવાથી એ સત્તર તત્વોના જાણનાર હું તે સર્વેથી ન્યાયે છું. જેમ કાઈ નૃત્યશાળામાં રહેલો દીવો રાજ્ય પ્રધાનાદિ નાયકા, વાજાંત્રી અને અન્ય સભા મંડળ બેઠું હોય ત્યારે પ્રકાશે છે અને ન બેઠું હોય ત્યારે પણ પ્રકાશે છે અર્થાત્ શૂન્ય ગૃહને પણ પ્રકાશે છે તેમ આ સ્થૂલદેહરૂપ નૃત્યશાળામાં ચિદાભાસરૂપ રાજ્ય, મનરૂપ પ્રધાન, પાંચપ્રાણરૂપ પ્રતિહાર, બુદ્ધિરૂપ નાયકા, દશ ઇન્દ્રિયરૂપ વાજાંત્રી, અને શબ્દાદિ પાંચવિષયરૂપ સભાના લોક એ જગત સ્વપ્નવિષે હોય ત્યારે પણ તે સૌને સાક્ષિરૂપ જે હું દીપક છું તે પ્રકાશું છું અને સુષુપ્તિમાં એ સૌ નથી હોતાં ત્યારે તેના અભાવને પણ હુંજ પ્રકાશું છું. જાગૃત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણની સહાયતાથી હું પ્રકાશું છું (જાણું છું) અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોવિના કેવળ અંતઃકરણની સહાયતાથી હું પ્રકાશું છું. (જાણું છું) અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણ એ ઉભયની સહાયતા વિના કેવળ હુંજ પ્રકાશું છું. જેમ પાંચ છિદ્રવાળા ઘડાની અંદર પાત્ર-તેલ-અને વાટ સહીત દીવો બળે છે. તે દીવો પાત્ર-તેલ-વાટ વિગેરે ઘડાની અંદરનાં અવયવો અને ઘટન! છિદ્રોને પ્રકાશવા સાથે ઘડાની બહારનાં છિદ્રની સામે ક્રમથી રાખવામાં આવેલાં વીણા-પુષ્પ ગુચ્છ-મણિ-રસપાત્ર અને અત્તરની શીશી તે સર્વને છિદ્રદ્વારા પ્રકાશે છે, અને સૂર્યરૂપથી આખા બ્રહ્માંડને પણ તે દીપક પ્રકાશે છે. તે સૂર્યરૂપ દીપક મહા તેજોમય સામાન્યરૂપે સર્વમાં વ્યાપક છે, તેમ પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયરૂપી છિદ્રવાળા સ્થૂલ દેહરૂપ ઘડાની અંદર હૃદયકમળરૂપ પાત્ર છે, તેમાં મનરૂપ તેલ છે, બુદ્ધિરૂપી બત્તી છે, તે બુદ્ધિ વૃત્તિરૂપ બત્તીપર આરઠ આત્મારૂપ દીવો (દીપક) છે, તે દીવો હૃદયરૂપ પાત્રને, મનરૂપ તેલને બુદ્ધિરૂપ બત્તીને, દેહરૂપ ઘડાનાં અંદરનાં અવયવોને અને ઇન્દ્રિયરૂપ અંદરનાં છિદ્રોને પ્રકાશવા સાથે ઇન્દ્રિયરૂપ છિદ્રો સાથે સંબંધવાળા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને ઇન્દ્રિયરૂપ છિદ્રોદ્વારા પ્રકાશે

છે અને ઇશ્વરરૂપથી તે તે આત્મદીપક સમગ્ર બ્રહ્માંડાદિ બાહ્ય પ્રપંચને પણ પ્રકાશે છે. અને સામાન્ય ચેતન બ્રહ્મરૂપથી તે સર્વવ્યાપક છે, આ દષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી સત્તર તત્ત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી પણ પંચમહાભૂતનાં છે અને હું તેનો જાણુનારો ઘટ દષ્ટાંતી જેમ આત્મા ન્યારો છું એવો નિર્ણય થાય છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, વાગાદિ ઇન્દ્રિયો, પ્રાણાદિ પ્રાણો, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વના ભાવને અને અભાવને હું જાણુનો હોવાથી તે મારાં નથી અને હું તે રૂપે નથી પણ તે મારાં દૃશ્ય છે અને હું દષ્ટા છું એવો નિશ્ચય થવાથી, લિંગદેહ અને પુણ્યપાપનું કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિ તેના ધર્મો, સુખ દુઃખાદિ ફળો, આ લોક પરલોક ગમનાગમન, વૈરાગ્ય શમાદિ સાત્ત્વિકવૃત્તિ, રાગદ્વેષહર્ષાદિ રાજસીવૃત્તિ, નિંદ્રા આલસ્ય પ્રમાદાદિ તામસી-વૃત્તિ અને ક્ષુધા, તૃષ્ણા, અંધત્વ, મંદત્વ, અધિરત્વ, પદ્મત્વાદિ એ સૌ હું નથી પણ હું લિંગદેહ અને તેના સંઘાતનો સાક્ષી આત્મા તે સૌથી ન્યારો છું એ નિશ્ચય પણ થઈ જાય છે.

જે વસ્તુ વિકારી હોય તે ક્રિયાવાન હોવાથી કર્તા કહેવાય છે. હું નિર્વિકાર કુટસ્થ હોવાથી મારે ક્રિયાનો આશ્રય નથી તેથી પુણ્ય પાપરૂપ ક્રિયાનો કર્તા હું નથી અને કર્તા નથી તેથી તેનો ભોક્તા પણ હું નથી અને જ્યારે હું ભોક્તા નથી ત્યારે એ બધા સૂક્ષ્મ દેહનાં અંતઃકરણ તત્ત્વના ધર્મો પણ મારા નથી જેથી હું એ સર્વ સૂક્ષ્મ પ્રપંચનો જાણુનારો સાક્ષી આત્મા પ્રપંચથી ન્યારો છું.

અંતઃકરણ પરિચ્છિન્ન હોવાથી તેને પ્રારબ્ધ કર્મના બળયોગથી ગમન આગમન થવાનું સંભવે છે પણ હું તો અપરિચ્છિન્ન આકાશની જેમ વ્યાપક હોવાથી ગમનાગમનાદિ ધર્મો મારા નથી પરંતુ અંતઃકરણના તે ધર્મો છે અને હું તો સૌથી ન્યારો છું.

જેમ કાંઈ મહેલમાં બેઠેલા રાજાને વિનોદ પમાડવા માટે કાંઈ કારીગર કારંજ બનાવે છે, તે કારંજની કલને ખોલતાંવેત જળની ત્રણધારા બહાર ફૂટે છે. તે ત્રણધારાની અંદર પ્રવાહરૂપથી અનંતધારાઓ ફૂટવા લાગે છે અને

જ્યારે તે કારીગર કારંજની કલને બંધ કરે છે ત્યારે ત્રણધારા બંધ પડી એ કલો રાગજ બાકી રહે છે તેમ આ સ્થૂલશરીરરૂપ મહેલમાં અધિષ્ઠાન કુટ-
સ્થરૂપવડે બિરાજમાન પરમાત્મારૂપ રાગ છે, તે રાગના વિનોદને અર્થે અ-
જ્ઞાન (માયા) રૂપ કારીગરે અતઃકરણરૂપ કારંજ બનાવ્યો છે, જાગ્રત સ્વપ્ન-
માં તેની પ્રારબ્ધરૂપ કલ ખોલવાથી ત્રણ ગુણના પ્રવાહરૂપ ધારાઓ
ફૂટે છે, તે ત્રણ ધારાની અંદર અગણિત વૃત્તિરૂપ ધારાઓ ઉઠે છે અને
સુષુપ્તિમાં પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ કલ બંધ પડવાથી તે વૃત્તિઓના ભાવ અભાવના
પ્રકાશક આનંદ સ્વરૂપ કેવળ પરમાત્મારૂપ રાગ બાકી રહે છે, તે રાગ છે તે
હું પોતેજ છું તેથી આ સાત્વિકી-રાજસી-તામસી વૃત્તિઓ હું નથી અને
તે મારી નથી, પણ અતઃકરણની છે અને હું તો તે સર્વવૃત્તિનો જોનારો
દષ્ટા ઘટદષ્ટાની જેમ ન્યારો છું. આ પ્રકારનો નિશ્ચય થવા સૂક્ષ્મ દેહનાં
તત્ત્વોનો પ્રથમ વિચાર કરવો પડે છે.

નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો પોત પોતાના વિષયને ક્યારે પણ ગ્રહણ ન કરે તે
તે ઈન્દ્રિયોનું અંધપાણું છે અને વિષયને સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી શકે તે તેઓનું
મંદપાણું છે. અંધતા તથા મંદતાને હું જાણતો હોવાથી હું તે નથી અને તે
મારાં નથી. વિષયોનું સ્પષ્ટપણે ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય તે પદુત્વ છે. પદુત્વને પણ
હું જાણું છું તેથી તે હું નથી અને તે મારું નથી. આ બધા ઈન્દ્રિયોના ધર્મો
છે અને હું એ ધર્મોનો જાણનાવાળો આત્મા ઘટદષ્ટાની જેમ ન્યારો છું.
આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ દેહને હું દષ્ટા છું.

શ્રોત્ર ત્વયા ચક્ષુ નહીં, નહીં જિહવા નહીં ધ્રાણુ,

ન વાઙ્ પાણી પાદ હું, શિશ્ન ગુદા નહીં નાભ. ૧

પ્રાણુ અપાન સમાન ન, નહીં ઉદ્દાન નહીં વ્યાન,

મન બુદ્ધિ હું તો નહીં, એ છે દશ્ય તમામ. ૨

• સત્તર તત્ત્વો એ કલ્પે, સૂક્ષ્મ દેહ સંઘાત,

હીરો ન્યારો આત્મા, દષ્ટા હું સાક્ષાત. ૩

કારણ શરીરનો હું દૃષ્ટા છું.

સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી ઘણીવાર એમ કહેવાય જવાય છે કે 'હું' સૂષ્પેથી સૂતો હતો અને આજ કાંઈ પણ જાણતો નથી. સુષુપ્તિમાંથી જાગેલા જનને 'હું' કાંઈ પણ જાણતો નથી, એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુભવરૂપ નથી પણ સુષુપ્તિકાલમાં અનુભવેલ અજ્ઞાનની સ્મૃતિ છે. આ સ્મૃતિને વિષય સુષુપ્તિ કાલનું અજ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન છે. એમ સિદ્ધ થાય છે અને જાગૃતિમાં પણ 'હું' બ્રહ્મને જાણતો નથી, મારી મનેજ ખબર નથી, હું આ જાણતો નથી, હું તે જાણતો નથી, એ અનુભવનો વિષય અજ્ઞાન છે અને સ્વપ્નનું કારણ પણ નિદ્રારૂપ અજ્ઞાન છે. આવું જે અજ્ઞાન છે, તેજ કારણદેહ કહેવાય છે. અજ્ઞાન સ્થૂલ સૂક્ષ્મનો હેતુ હોવાથી તે કારણ કહેવાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો દાહ થતો હોવાથી તે દેહ કહેવાય છે. આ અજ્ઞાન ગર્ભસ્થાનના અંધકારની જેમ બ્રહ્મને આશ્રિત રહી બ્રહ્મનેજ આવરણ કરે છે. આ કારણદેહ હું નથી એ પ્રકારનો નિશ્ચય થવા ભગવત્પાદ ઉપરનાં સ્તોત્રથી મોક્ષમાર્ગ જણાસુને પ્રયોગ છે. 'હું જાણું છું' અને હું નથી જાણતો, એવી જે અંતઃકરણની વૃત્તિ છે તેને જ્ઞાત અજ્ઞાત વસ્તુરૂપ વિષય સહિત હું જાણું છું માટે આ કારણદેહ તે હું નહિ અને તે મારો પણ નહીં પણ એ તો અજ્ઞાનનો છે. (કારણદેહ આપણે અજ્ઞાન છે તેને અજ્ઞાનનો છે, એવો કહ્યો તે જેમ રાહુનેજ રાહુનું મસ્તક કહેવાય છે તેમ છે.) કારણદેહ અજ્ઞાનનો હોવાથી હું તેનો જાણવવાળો દૃષ્ટા ઘટદૃષ્ટાની જેમ તેથી ન્યારો છું. આ પ્રમાણે કારણ દેહનો હું દૃષ્ટા છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું જોઈએ.

સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ નહીં, એ છે દૃશ્ય તમામ

હીરો દેહાતીત હું, દૃષ્ટા આત્મારામ.

હું પંચકોશથી ન્યારો છું.

ભગવતપાદ શંકરાચાર્ય સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહથી આત્માનું ભિન્ન-પણું સમજવા પછી તે આત્મા જ્યારે પંચકોશથી પર સમજાય ત્યારે ‘હું કોણ છું’, એ વિચારની પરિપૂર્ણતા થાય એટલા માટે આ વિજ્ઞાનનૌકા નામ સ્તોત્રમાં તે નિત્ય પરબ્રહ્મ હું છું એમ કહી હજી વિશેષ વિવેકની જરૂર બતાવે છે કારણકે આત્મા હું છું, એમ જાણ્યા પછી પણ તે આત્મા પોતેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ છે એમ જાણવાનું અવશેષ રહે છે.

તરવારનાં મ્યાનને, ધનના ભંડારને, કોશોટાનાં ઘરને કોશ કહેવાય છે તેમ પાંચ કોશ આત્માને ઢાંકે છે વાસ્તે અન્નમયાદિને કોશ કહ્યા છે. કોશ પાંચ છે. અન્નમયકોશ, પ્રાણમયકોશ, મનોમયકોશ, વિજ્ઞાનમયકોશ અને પાંચમે આનંદમયકોશ.

૧ અન્નમય કોશ:—

માતાપિતાએ ખાધેલાં અન્નમાંથી ઉત્પન્ન પામેલાં રજ અને વીર્ય, તેનાવડે જે માતાના ઉદરમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, જન્મ પામ્યા પછી ક્ષીરાદિથી અને અન્નાદિથી વૃદ્ધિ પામે છે, અને મરણ પામ્યા પછી અન્નમય પૃથ્વીમાં લય પામે છે એવો જે સ્થૂલદેહ તે અન્નમય કોષ છે. અન્નમયકોશ સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગનું સ્થાન છે. જન્મ્યા પહેલાં અને મરણ પછી અન્નમય કોષનો (સ્થૂલ શરીરનો) અભાવ છે વાસ્તે તે ઉત્પત્તિ નાશવાન હોવાથી ઘટની જેમ કાર્ય છે અને હું સદા ભાવરૂપ છું તેથી ઉત્પત્તિ નાશ રહિત હોવાથી હું અન્નમય કોષથી વિલક્ષણ છું અને વિલક્ષણ છું તેથી આ અન્નમય કોશ હું નથી અને તે મારો નથી પણ સ્થૂલ દેહરૂપ છે અને હું તેને જાણવાવાળો આત્મા તેથી ન્યારો છું. આ પ્રમાણે અન્નમય કોશથી હું ન્યારો છું એમ વિવેકી મુમુક્ષુએ સમજવું.

પ્રાણમય કોશ વિષે:—

પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ પ્રાણ એ દશ મળી પ્રાણમયકોશ કહેવાય છે. પાંચ પ્રાણ અને પાંચ પ્રાણનાં નામ પૂર્વે સૂક્ષ્મદેહમાં કહેવાઈ ગયાં છે. પાંચ પ્રાણનાં સ્થાન અને ક્રિયા નીચે મુજબ છે.

૧ પ્રાણ:—હૃદયસ્થાનમાં રહે છે, અને ૨૧૬૦૦ શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ લેવારૂપ ક્રિયા કરે છે.

૨ અપાનવાયુ—ગુદાસ્થાનમાં રહે છે અને મળમુત્રના ઉત્સર્ગરૂપ ક્રિયા કરે છે.

૩ સમાનવાયુ—નાભિસ્થાનમાં રહે છે, અને ખાંધેલા અન્નનો રસ કાઢીને નાડીદ્વારા તે રસ સર્વ શરીરમાં પહોંચાડવારૂપ ક્રિયા કરે છે.

૪ ઉદાનવાયુ—કંઠસ્થાનમાં રહે છે અને ખાંધેલાં પીધેલાં અન્ન જળના વિભાગ કરે છે અને સ્વપ્ન હેડકી આદિ પ્રપંચને દેખાડવારૂપ ક્રિયા કરે છે.

૫ વ્યાનવાયુ—સર્વાંગસ્થાનમાં રહે છે અને સર્વ અંગના સાંધાને ફેરવવારૂપ ક્રિયા કરે છે.

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રાણનાં મુખ્ય સ્થાન અને ક્રિયા છે. પ્રાણાદિવાયુ શરીર વિષે પૂર્ણ બની શરીરને બળ આપે છે અને ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાનાં સાધનરૂપ થાય છે. નિદ્રામાં પુરૂષ સૂતો હોય ત્યારે પ્રાણ બગતા હોય છે તો પણ કોઈ સ્નેહી આવે તેનું તે પુરૂષ સન્માન કરી શકતો નથી અથવા તો ચોર આદિ ભૂષણ વસ્ત્ર લઈ જાય તો તેને અટકાવી શકતો નથી વાસ્તે આ પ્રાણવાયુ ધટની જેમ જડ છે અને હું ચૈતન્યરૂપ એથી વિલક્ષણ છું તેથી પ્રાણમય કોશ હું નહીં અને તે મારો પણ નહીં પરંતુ સૂક્ષ્મદેહરૂપ છે. તેનો બળવાવાળો આત્મા હું તેનાથી ન્યારો છું. આ પ્રકારે પ્રાણમયકોશથી હું ન્યારો છું એમ સમજાય છે.

મનોમયકોશ વિષે:—

પાંચ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મન એ છ મળી મનોમયકોશ કહેવાય છે. જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મન સંબંધે સૂક્ષ્મ દેહનાં વિવેચનમાં કહેવાયું છે. દેહમાં અહંતા અને ગ્રહાદિકમાં મમતારૂપે અભિમાન કરવા સાથે ઈન્દ્રિયદ્વારા બહાર ગમન કરનારૂં કરણરૂપ મન છે. કામ ક્રોધાદિ વૃત્તિવાળું હોવાથી મન નિયમ રહિત સ્વભાવવાળું છે તેથી વિકારી છે, અને હું સર્વ વૃત્તિનો સાક્ષિ નિર્વિકાર છું તેથી આ મનોમયકોશ હું નહીં અને તે મારો નહીં પણ સૂક્ષ્મદેહરૂપ છે અને હું તેનો જાણવાવાળો આત્મા તેથી ન્યારો છું આ પ્રકારે મનોમય કોશથી હું ન્યારો છું એમ સમજાય છે.

વિજ્ઞાનમયકોશવિષે:—

પાંચ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને બુદ્ધિ એ છ મળી વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય અને બુદ્ધિ વિષે આગળ કહેવાયું છે. સુષુપ્તિમાં ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિનો વિજ્ઞય થાય છે અને જાગૃતમાં નખથી શિખાપર્યંત વ્યાપીને વર્તનારી બુદ્ધિ કર્તારૂપ છે. બુદ્ધિ ઘટાદિકની જેમ વિજ્ઞયાદિ અવસ્થાવાળી હોવાથી વિનાશી છે અને હું વિજ્ઞયાદિ અવસ્થા રહિત હોવાથી બુદ્ધિથી વિજક્ષણ અવિનાશી છું, વાસ્તે આ વિજ્ઞાનમયકોશ હું નથી અને એ મારો નથી પણ સૂક્ષ્મ દેહરૂપ છે. હું તેનો જાણવાવાળો આત્મા તેથી ન્યારો છું. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમય કોશથી હું ન્યારો છું એમ સમજાય છે. જેમ દીપકનો પ્રકાશ અને આકાશ અભિન્ન પ્રતીત થાય છે, તો પણ ભિન્ન છે, જેમ તપેલાં લોહમાં લોહ અને અગ્નિ અભિન્ન પ્રતીત થાય છે તો પણ ભિન્ન છે, તેમ અંતઃકરણ અને આત્મા અભિન્ન પ્રતીત થાય છે તો પણ ભિન્ન છે કારણ કે સુષુપ્તિમાં અંતઃકરણનો લય થયા પછી આત્માને અજ્ઞાનનો સાક્ષી હોવાથી અંતઃકરણ પ્રતીત થાય છે તેથી આત્મા અંતઃકરણથી ન્યારો છે એમ જાણવું.

આનંદમયકોશ વિષે:—

છટ્ટ પદાર્થનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન પામતી પ્રિયવૃત્તિ જેનું શિર છે, અને છટ્ટ વસ્તુના લાભથી ઉત્પન્ન પામતી મોહવૃત્તિ જેનો એક (દક્ષિણ) પક્ષ છે, અને છટ્ટ વસ્તુના ભોગથી ઉત્પન્ન પામતી પ્રમેહવૃત્તિ જેનો (વામ) દ્વિતીય પક્ષ છે અને બુદ્ધિ કે અજ્ઞાનની વૃત્તિમાં આત્મ સ્વરૂપભૂત આનંદને પ્રતિબિંબ જેનું સ્વરૂપ છે, અને બિંબરૂપ આત્માનો સ્વરૂપભૂત આનંદ જેનું પુરુષ છે, એવો પક્ષીરૂપ ભોક્તા આનંદમય કોશ છે. બ્રહ્મરૂપ આનંદ આધાર હોવાથી શ્રુતિમાં પુરુષ શબ્દવડે કહ્યો છે. વાદળ આદિક પદાર્થની જેમ કદાચિત્ હોવાવાળો આનંદમય કોશ છે તેથી તે દ્વણિક છે અને હું તો સર્વદા સ્થિત હોવાથી નિત્ય છું વાસ્તે આ આનંદમય કોશ હું નથી અને એ મારો નથી પણ કારણદેહરૂપ છે. હું તેનો જાણવાવાળો આત્મા તેથી ન્યારો છું. આ પ્રમાણે આનંદમય કોશથી હું ન્યારો છું એમ સમજાય છે.

આત્મા વિષે—

વિદ્યમાન અન્નમયાદિ કોશ જ્યારે હું આત્મા નથી ત્યારે હું કોણ છું એ પ્રશ્ન થાય છે. બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબ રૂપવડે વિરાજમાન અને પ્રિય આદિ શબ્દથી કહેવાય છે એવો આનંદમય કોશ છે તેના બિંબરૂપ કારણ જે આનંદ છે તે આનંદ નિત્ય હોવાથી હું આત્મા પોતેજ છું.

આત્માનુભવ:—

પાંચ કોશ અનુભવમાં આવે છે તેનાથી ન્યારો હું. આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી વાસ્તે પાંચ કોશથી ન્યારો આત્મા હું છું એવો નિશ્ચય કેમ થાય એ પ્રશ્ન સંભવે છે—જે કે પાંચ કોશ અનુભવ વિષે આવે છે અને તેથી ન્યારો હું આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી એ વાત સત્ય છે તો પણ જે અનુભવથી આ પાંચ કોશ જાણવામાં આવે છે તે અનુભવને કોણ નિવારી શકે તેમ છે ? કોઈ પણ નિવારણ કરી શકેજ નહીં વાસ્તે પાંચ કોશના

અનુભવરૂપ જે ચૈતન્ય છે તેજ ચૈતન્યરૂપ પાંચ કોશથી ન્યારો હું આત્મા છું માટે મારા અનુભવમાં કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. હું સત્ ચિત્ આનંદ-સ્વરૂપ આત્મા છું એમાં મને શંકાનો અવસરજ નથી.

કાયાતીત ખચીત હું, પંચકોશથી પાર
અનુભવરૂપ હું આત્મા, હીરો છું સુખ સાર.

હું અવસ્થાત્રયાતીત છું.

ભગવત્પાદ વિજ્ઞાનાત્મક સ્તોત્રમાં દેહાદિકના નિષેધદ્વારા પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જોળખાવે છે તે સંબંધમાં દેહાદિકના વિવેકની સાથે તે પ્રત્યેકની અવસ્થાનો અને કોશોનો વિવેક પણ કરવો જોઈએ એ બાબત વિચારવામાં આવે છે.

જગત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા છે. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી ભિન્ન ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો અનં ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના સંસ્કારોનો આધારકાળ તે જગત્ અવસ્થા છે.

ઈન્દ્રિયાદિથી અજન્ય, વિષયગોચર અતઃકરણની અપેક્ષા વ્રત્તિનો કાળ સ્વપ્ન અવસ્થા છે.

સુષુપ્ત ગોચર અને અવિદ્યા ગોચર અવિદ્યાની વ્રત્તિનો કાળ સુષુપ્તિ અવસ્થા છે.

જાગ્રત્ અવસ્થા વિષે.

૧૪ ઈન્દ્રિયો અધ્યાત્મ છે, ૧૫ દેવતાઓ અધિદૈવ છે. અને જેના ૧૫ વિષયો અધિભૂત છે. આ પ્રમાણે જગત્તિનો અવહાર તત્ત્વથી ૪૨ ચેતાલીશ થાય છે.

અધ્યાત્મ:—આત્માનો આશ્રય કરી વર્તમાન જે ઈન્દ્રિયાદિક તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

અધિભૂત:—સ્વસંઘાતથી ભિન્ન હોય અને ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના વિષય હોય તે અધિભૂત કહેવાય છે.

અધિદૈવ:—સ્વસંઘાતથી ભિન્ન હોય અને ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના અવિષય હોય તે અધિદૈવ કહેવાય છે.

જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો, કર્મ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ ચતુષ્ટય મળી ચૈદ ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોના વિષય મળી ચૈદ વિષયો થાય છે અને પ્રત્યેકના દેવતા મળી ચૈદ દેવતા થાય છે. અધ્યાં મળી જાગ્રતિમાં જ્યેષ્ઠાણીશ તત્ત્વો પ્રવર્તે છે, આ પ્રમાણે અધ્યાત્મ અધિદેવ અને અધિભૂત એમ ત્રણ ત્રણની એક ત્રિપુટી થાય છે. આ રીતે ચૈદ ત્રિપુટીથી જાગ્રતનો વ્યવહાર ચાલે છે. ત્રિપુટીના કોઈ નીચે આપવામાં આવે છે:—

અંતઃકરણ ચતુષ્ટયની ત્રિપુટી.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદેવ
મન	સંકલ્પવિકલ્પ	ચંદ્રમા
બુદ્ધિ	નિશ્ચય	બ્રહ્મા
ચિત્ત	ચિંતન	નારાયણ
અહંકાર	અભિમાન	રુદ્ર

પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની ત્રિપુટી.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદેવ
વાચા	વચન	અગ્નિ
પાણી	આદાન	ઈન્દ્ર
પાદ	ગમન	ઉપેન્દ્ર
શિશ્ન	આનંદ	પ્રજાપતિ
ગુદા	વિસર્ગ	યમ

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયની ત્રિપુટી.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદૈવ
શ્રોત્ર	શબ્દ	દિશા
ત્વચા	સ્પર્શ	વાયુ
ચક્ષુ	રૂપ	સૂર્ય
જિહ્વા	રસ	વરુણ
ઘ્રાણ	ગંધ	અશ્વનોકુમાર

આ પ્રમાણે એંતાળીશ તત્ત્વોની ચૌદ ત્રિપુટી છે. મનનો સંકલ્પ વિકલ્પ વિષય નથી પણ જે વસ્તુનો સંકલ્પ વિકલ્પ થાય તે વસ્તુ વિષય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર અને કર્મ ઈન્દ્રિય વિષે જાણવું.

આ ત્રણ ત્રણ પદાર્થની ત્રિપુટીમાં તેમાંથી એકાદ ન હોય તો તે તે તત્ત્વનો વ્યવહાર ન ચાલે. ઈન્દ્રિય અને દેવતા હોય અને વિષય ન હોય તો વ્યવહાર ચાલે નહિ; વિષય અને ઈન્દ્રિયો હોય અને દેવતા ન હોય તો પણ વ્યવહાર ચાલે નહિ.

આ પ્રમાણે ત્રિપુટીની પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતાને હું જાણતો હોવાથી તે ત્રિપુટીથી વ્યવહાર ચાલે છે તેને પણ હું જાણું છું, અને વ્યવહાર નથી ચાલતો તેને પણ હું જાણું છું. વાસ્તે ત્રિપુટીથી જે વ્યવહાર જેમાં ચાલે છે તેજ જગત્ત્વ અવસ્થા છે. જગત્ત્વ અવસ્થામાં ઇવતું સ્થાન નેત્ર છે, વૈષ્ણવી વાણી છે, સ્થૂલ ભોગ છે, રજ્જે ગુણ છે, અને જગત્ત્વનો અભિમાની વિશ્વ છે.

આ જગત્ત્વ અવસ્થા થાય છે તેને હું જાણું છું અને સુષુપ્તિમાં તેનો અભાવ થાય છે તેને પણ હું જાણું છું વાસ્તે જગત્ત્વ અવસ્થા હું નહિ અને એ મારી નહિ પણ એતો સ્થૂલ દેહની છે અને હું તો એનો જાણવાવાળો ઘટ દષ્ટાની જેમ સાક્ષી આત્મા એથી ન્યારો છું. આ પ્રમાણે જગત્ત્વ અવસ્થાથી હું ન્યારો છું એમ સમજવું.

સ્વપ્ન અવસ્થા વિષે:—

જાગ્રત અવસ્થામાં જે પદાર્થ દેખ્યા હોય, સાંભળ્યા હોય, અને ભોગ-વ્યા હોય તેનો સંસ્કાર, વાળના હઝરમા ભાગ જેટલી ખારીક હિતા નામની નાડી કંઠમાં છે તેમાં રહે છે. આ નાડીમાં સંસ્કાર રહેવાથી નિંદ્રા સમયમાં પાંચ વિષય-આદિ પદાર્થ અને તેનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે તેથી જેમાં વ્યવહાર થાય છે તે સ્વપ્ન અવસ્થા છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં જીવનું કંઈસ્થાન છે, મધ્યમા વાણી છે, સુક્ષ્મ વાસનામય ભોગ છે, જ્ઞાન શક્તિ છે, સત્ત્વ ગુણ છે અને સ્વપ્નના અભિમાનથી તે જીવનું તૈજસ નામ છે. સ્વપ્ન અવસ્થા થાય છે તેને હું જાણું છું અને જાગ્રત સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નાવસ્થા હોતી નથી તેને પણ હું જાણું છું વાસ્તે સ્વપ્નના ભાવ અભાવનો જાણવાવાળો હું ઘટદશાની જેમ સ્વપ્નથી ન્યારો હોવાથી સ્વપ્ન હું નહિ અને તે મારી નહિ પણ સુક્ષ્મ દેહની છે. સ્વપ્નથી હું ન્યારો છું તે આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે.

સુષુપ્તિ અવસ્થા વિષે:—

પુરૂષ જ્યારે નિંદ્રામાંથી સુષુપ્તિ ઉઠે છે ત્યારે સુષુપ્તિમાં અનુભવ કરેલાં સુખ અને અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરી કહે છે કે ‘માજે હું સુખથી સૂતો હતો અને કાંઈ જાણતો નથી, આ સુખ અને અજ્ઞાનનો પ્રકાશ સાક્ષિયેતનરૂપ અનુભવથી જેના વિષે થાય છે એવી બુદ્ધિની વિલય અવસ્થા જે છે તેજ સુષુપ્તિ કહેવાય છે.

જેમ કોઈ દાગીનો કુવામાં પડી ગયો હોય તેને બહાર કાઢવા માટે કોઈ તરીકો પુરૂષ કુવામાં પડે, તે પુરૂષ ભૂષણ મળે તેને પણ જાણે છે અને ભૂષણ ન મળે તેને પણ જાણે છે પરંતુ જોલવાનું સાધન તો વાણી ઈન્દ્રિય છે તેના દેવતા અગ્નિને, જળ (વરુણ) સાથે વિરોધ હોવાથી તિરોધાન થાય છે તેથી તે જોલી શકતો નથી પણ જ્યારે તે પુરૂષ બહાર નીકળે છે ત્યારે જોલવાનું સાધન વાણી ઈન્દ્રિય તેના દેવતા અગ્નિ સહિત હોવાથી, ભૂષણ મળ્યું કે ન મળ્યું તે તરત કહી દે છે, તેમ સુષુપ્તિમાં સુખ અને અજ્ઞાનનું

સાક્ષોચેતનરૂપ સામાન્ય જ્ઞાન છે પરંતુ વિશેષ જ્ઞાનનાં સાધન જે ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણ છે તેનો ત્યાં અભાવ છે તેથી સુખ અને અજ્ઞાનનું વિશેષ જ્ઞાન થાતું નથી પણ જ્યારે પુરૂષે જાગે છે ત્યારે વિશેષ જ્ઞાનનાં સાધન અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયો હોય છે તેથી સુષુપ્તિમાં અનુભવેલ સુખ અને અજ્ઞાનની સ્મૃતિરૂપ વિશેષજ્ઞાન તે કાળે થાય છે.

જેમ તડકામાં ઘી ઝોગળી જાય છે અને છાયામાં પાછું જાગી ધટ્ટ થઈ જાય છે અને પાછું તડકામાં મૂકીએ તો ઝોગળી જાય છે તેમ સુષુપ્તિમાં કારણશરીરરૂપ જે અજ્ઞાન છે તે જાગતી સ્વપ્નમાં બુદ્ધિરૂપ થાય છે અને પાછું સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે.

જેમ કોઈ બાળક બીજાં બાળકો સાથે રમતું રમતું જ્યારે થાકી જાય ત્યારે માતાની પાસે આવી ધરનાં સુખનો અનુભવ કરે છે અને પાછું તે બાળક બીજાં બાળકોના બોલાવવાથી બહાર જઈ ખેલવા માંડે છે તેમ કારણ શરીરરૂપ અજ્ઞાન છે તે રૂપે માતા છે અને બુદ્ધિરૂપ તેનું બાળક છે, તે કર્મરૂપ બાળકો સાથે જાગતી સ્વપ્નરૂપ બાહ્ય ભૂમિમાં વ્યવહારરૂપ ખેલ ખેલે છે અને જ્યારે વિક્ષેપરૂપ શ્રમ તેને થાય છે ત્યારે તે બુદ્ધિરૂપ બાળક સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપ ઘરમાં અજ્ઞાનરૂપ માતામાં લીન બની અજ્ઞાનરૂપે અનુભવ કરે છે. અને પાછું જ્યારે કર્મરૂપ બાળકો બોલાવે ત્યારે તે જાગતી સ્વપ્નરૂપ બાહ્ય ભૂમિમાં વ્યવહારરૂપ ખેલ ખેલે છે. જેમ પાણીથી ભરેલા ઘડના ગળામાં દોરડું બાંધી તેને સમુદ્રમાં ડુબાડવામાં આવે ત્યારે તે ઘડમાં રહેલું પાણી સમુદ્રના પાણીમાં મળી ન્દય છે તોપણ ઘડરૂપ ઉપાધીવડે તે પાણી જુદું હોય તેમ રહે છે અને પાછો તે ઘડને દોરડાંથી ખેંચી બહાર કાઢવામાં આવે તો તે પાણી સમુદ્રનાં પાણીથી ભેદ પામે છે પરંતુ જળ સહીત સમુદ્રનો આધાર જે આકાશ તેથી ભિન્ન થતું નથી પણ ત્રણે કાળમાં તે આકાશ તો એકરસજ છે તેમ અજ્ઞાનરૂપ જળવડે ભરેલો આ સૂક્ષ્મદેહરૂપ ઘડો છે, તે ઘડો. અદૃશ્ય દોરડાંથી સીકલાય છે અને સુષુપ્તિકાળમાં અને તેના

અવાંતર ભેદરૂપ મરણ મૂર્છા અને પ્રલયકાળમાં, સમષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ ઇશ્વરની ઉપાધિ માયાવિષે તે ઘડો લીન થાય છે ત્યારે તે વ્યષ્ટિઅજ્ઞાનરૂપ જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા, સમષ્ટિઅજ્ઞાનમાં એકતા પામે છે; તોપણ તે સંસ્કારરૂપ, ઉપાધીવડે ભિન્નની જેમ ભાસે છે. પાછું ન્યારે તે અદૃશરૂપ દોરડાંને ન્યારે અંતર્યામી પ્રેરે છે ત્યારે તે વ્યષ્ટિઅજ્ઞાનરૂપજળસહીત લીંગદેહરૂપ ઘડો ભેદ પામે છે. પરંતુ આ વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપજળસહિત લીંગદેહરૂપ ઘડો અને સમષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્રનો આધાર જે ત્રિદાકાશ છે તે ભેદ પામતું નથી પણ તેતો ત્રણે કાળમાં એકરસ છે.

આ પ્રકારે સુષુપ્તિ અવસ્થાનું નિરૂપણ થવાથી સુષુપ્તિ છે તેને હું જાણું છું અને જાગ્રત્ સ્વપ્નમાં નથી ત્યારે તેના અભાવને પણ હું જાણું છું વાસ્તે આ સુષુપ્તિ અવસ્થા હું નહિ અને એ મારી નહિ પણ તે કારણ દેહની છે. હુંતો એનો જાણવાવાળો સાક્ષી ઘટસાક્ષીની જેમ એથી ન્યારો છું. આ પ્રકારે સુષુપ્તિથી હું ન્યારો છું એ સમજી શકાય છે. આવી રીતે ‘હું’ કાણ છું; એ વિચારની પૂર્ણતામાં હું દેહત્રયનો સાક્ષી, પંચકોશનો દૃષ્ટા, અવસ્થાત્રયાતીત આત્મા છું એમ નિર્ણય થતાં નિત્ય પરબ્રહ્મ જે છે તેજ હું છું કે બીજો છું એવો નિશ્ચય અવશેષ રહે છે અને એ નિશ્ચય થયા પછી ભગવત્પાદનું પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવા હમાસ્મિ,, એ કથન અનુભવરૂપ થાય છે.

સ્થૂળ સૂક્ષ્મ કારણ ન હું, નહીં હું પાંચે કોશ;

જાગ્રત્ સ્વપ્ન સુષુપ્તિ એ, નહીં હું હું નિર્દોષ;

૧

વિશ્વ તૈજસ પ્રાણ હું, નહિ હું, સૌથી દૂર;

અનુભવ રૂપ હું આત્મા, હીરો છુંજ જરૂર.

૨

પોતાનો આત્મરૂપે અનુભવ થયા પછી આત્મા જે હું તેજ પરમાત્મા છું એવો ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યનો ઉપદેશ યથાર્થ થવા, પ્રથમ પરમાત્મા કાણ છે, તેનાં લક્ષણ આત્માને મળતાં છે કે કેમ, અને તે સ્વરૂપેજ આ આત્મા કેમ છે ઇત્યાદિ વિચાર થવા જરૂર રહે છે.

ૐ

—:પરમાત્મા કોણ છે:—

૧ વિચાર.

બ્રહ્મરૂપ પરમાત્મા છે તે સામાન્ય ચેતન કહેવાય છે અને ચિદાભાસ વિશેષ ચૈતન્ય કહેવાય છે. અંતઃકરણ અને અંતઃકરણની વૃત્તિમાં જે સામાન્ય ચેતન બ્રહ્મ છે તેના પ્રતિબિમ્બરૂપ ચિદાભાસ કહેવાય છે. તે ચિદાભાસ વિશેષ ચેતન છે. ચૈતન્ય (બ્રહ્મ) નાં લક્ષણથી રહિત હોય અને ચૈતન્યની જેમ ભાસે તે ચિદાભાસનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. અરૂપ દેશ-કાળમાં જે વસ્તુ હોય તે વિશેષ કહેવાય. જેથી ચિદાભાસ અંતઃકરણ પ્રદેશ, અને જ્યારે સ્વપ્નકાળ કે અજ્ઞાનકાળમાં છે વાસ્તે વિશેષ ચૈતન્ય કહેવાય છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન છે પરંતુ સર્વ ઠેકાણે તેનો પ્રતિબિંબ હોતો નથી અને જ્યાં જળ કે દર્પણરૂપ ઉપાધિ હોય છે ત્યાં પ્રતિબિંબરૂપરૂપે તે સામાન્ય પ્રકાશ વિશેષરૂપે ભાસે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન છે પરંતુ તે વસ્ત્ર કપાસ આદિને દહન કરતો નથી અને જ્યાં સૂર્યકાન્ત મણિરૂપ (આગિ-આરૂપ) ઉપાધિ હોય છે ત્યાં તે સામાન્ય પ્રકાશ પણ અગ્નિરૂપે વિશેષપણું પામી, વસ્ત્ર કપાસ આદિને જાળેડે, ત્યાં સામાન્યરૂપ છે તેનો સર્વદા જેવું છે તેવુંજ હોવાથી યથાર્થ છે અને ઉપાધિરૂપે ભાસતું જે વિશેષરૂપ છે તે વ્યભિચારી હોવાથી અયથાર્થ છે; તેમ સામાન્ય ચેતન જે અસ્તિ ભાતિ ને પ્રિય તે સર્વત્ર સમાન છે પરંતુ તેથી બોલવું ચાલવું ઇત્યાદિ વિશેષ વ્યવહાર થઈ શકતો નથી અને જ્યાં અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ છે ત્યાં તે ચિદાભાસરૂપથી વિશેષ ચેતન થઈ બોલવું ચાલવું, કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, આલોક પરલોકગમનાગમન, ઇત્યાદિક વિશેષ વ્યવહાર થાય છે, તેમાં સામાન્ય ચૈતન્ય જે બ્રહ્મ છે તે સત્ય છે અને ઉપાધિવડે ભાસતું વિશેષ ચૈતન્ય જે

ચિદાભાસ છે તે મિથ્યા છે અને તેથી પુણ્યપાપનું કર્તાપણું, સુખદુઃખનું ભોક્તાપણું, આત્મોક પરત્વોક ગમનાગમન, જન્મમરણ, ચોરાશીલાખ યોનિમાં આવાગમન, ઇત્યાદિ સંસારરૂપ ધર્મ પણ ચિદાભાસનો હોવાથી મિથ્યા છે.

વિશેષ ચૈતન્યને જાણવાથી વિશેષ ચૈતન્ય જે ચિદાભાસ અને તેના ઉપર કહ્યા જે ધર્મો તે હું નથી અને તે મારા નથી પણ એ સૌ મારામાં કલ્પિત છે અને હું તો એ સૌનું અધિષ્ઠાન સામાન્ય ચૈતન્ય એ સૌથી ન્યારો છું એમ નિશ્ચય થાય છે કે જે નિશ્ચય પરમાત્માનાં સ્વરૂપને બરાબર જાણખાવે છે.

આકાશની જેમ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, સર્વ નામરૂપનું અધિષ્ઠાન અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપ, નિર્વિકાર જે બ્રહ્મ છે તેજ સામાન્ય ચૈતન્યથી કહેવાય છે, કારણ કે જે વસ્તુ અધિક દેશ ને અધિક કાલમાં વ્યાપક હોય તે વસ્તુ સામાન્ય કહેવાય છે; જેથી બ્રહ્મ, બુદ્ધિકલ્પિત સર્વ દેશ, અને સર્વ કાળમાં વ્યાપક છે વાસ્તે તે બ્રહ્મ સામાન્ય ચૈતન્ય કહેવાય છે.

જેમ એકજ રજ્જુમાં નાના પુરૂષોને દંડ-સર્પ-પૃથ્વીરેખા-કે-જળધારાની બ્રાંતિ થાય છે, તે બ્રાંતિમાં બે અંશ છે. એક ‘સામાન્ય ઇદં અંશ, અને બીજો ‘સર્પાદિક વિશેષ અંશ’ છે. આ બે અંશમાં ‘આ દંડ છે,’ ‘આ સર્પ છે,’ ‘આ પૃથ્વીની રેખા છે, અને’ આ જળધારા છે, એ રીતે સર્પ આદિ વિશેષ અંશમાં સામાન્ય ઇદં અંશ (આ, અંશ) સર્વત્ર વ્યાપક છે અને તે રજ્જુનું સ્વરૂપ છે. આ સામાન્ય ‘ઇદં અંશ, બ્રાંતિકાળમાં અને બ્રાંતિની નિવૃત્તિકાળમાં પણ’ આ રજ્જુ છે, એ પ્રકારે ભાસે છે વાસ્તે તે અવ્યભિચારી હોવાથી સત્ય છે અને પરસ્પર વ્યભિચારી જે સર્પાદિક ‘વિશેષ અંશ, છે તે કલ્પિત છે:-તેમ સર્વ પદાર્થમાં પાંચ અંશ છે:-અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિય નામ અને રૂપ. ‘ઘટ છે, એ અસ્તિ (સત્); ‘ઘટ ભાસે છે, એ ભાતિ’ (ચિત્) અને ‘ઘટ જળ ભરવાને ઉપયોગી હોવાથી પ્યારો છે, એ પ્રિય,’ (આનંદ) સર્પ સિંહ આદિ પણ સર્પણી

અને સિંહણીની પ્રિય છે. અને ‘ ઘટ, એ બે અક્ષર નામ છે. ’ સ્થૂળ અને ગોળ પેટવાળો એ ઘટનું રૂપ (આકાર) છે.

આ પ્રમાણે પાંચે અંશોની સમજ ઘટાદિ સર્વ પદાર્થોમાં જાણવી. આ પાંચ અંશ બાહ્ય પદાર્થમાં જેમ દેખાય છે તેમ દેહાદિકની અંદર પણ ‘ હું છું, તે અસ્તિ, ’ હું ભાસુ છું (જાણું છું) તે માતિ, ‘ હું પોતે પોતાને પ્યારો છું તે પ્રિય, ’ દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, અજ્ઞાન અને એ તમામના ધર્મો છે, તે નામ છે, અને ‘ પુરોક્ત દેહાદિના યથાયોગ્ય આકાર છે, તે રૂપ છે. આ અંદરના પદાર્થોમાં પાંચ અંશ કહ્યા તેમાંથી સર્વના નામરૂપ અંશનો ત્યાગ કરવાથી ‘ પૃથ્વી છે, ’ પૃથ્વી ભાસે છે, ‘ પૃથ્વી રહેવાને સ્થાન દે છે વાસ્તે પ્રિય છે, ’ પૃથ્વી, એવું નામ છે, અને “ ગંધ ગુણ યુક્ત ” સ્વરૂપ છે.

પૃથ્વીમાંથી નામરૂપ અંશનો ત્યાગ કરવાથી; “ જળ છે ” જળ ભાસે છે, “ જળ તૃપાને દુર કરે છે વાસ્તે પ્રિય છે, ” જળ એવું નામ છે અને ‘ શીત સ્પર્શ ગુણયુક્ત, રૂપ છે.

જળમાંથી નામરૂપ અંશનો ત્યાગ કરવાથી “ તેજ છે, તેજ ભાસે છે, તેજ શીત અને અધકારને દુર કરે છે વાસ્તે પ્રિય છે, ‘ તેજ એવું નામ છે અને “ ઉષ્ણ સ્પર્શ ગુણયુક્ત ” રૂપ છે. તેજમાંથી નામરૂપ અંશનો ત્યાગ કરવાથી “ વાયુ ” છે, “ વાયુ ભાસે છે ” વાયુ પગસેવાને દુર કરતો હોવાથી “ પ્રિય છે, ” “ વાયુ એવું નામ છે અને “ રૂપ રહિત અને સ્પર્શ ગુણયુક્ત ” રૂપ છે.

વાયુમાંથી નામરૂપ અંશનો ત્યાગ કરવાથી “ આકાશ ” છે, “ આકાશ ભાસે છે, ” આકાશ રહેવાને તથા ફરવાને અવકાશ આપે છે વાસ્તે “ પ્રિય છે, ” આકાશ એવું નામ છે, “ શબ્દગુણયુક્ત ” રૂપ છે.

આકાશમાંથી નામરૂપનો ત્યાગ કરવાથી “ બ્રહ્મ છે, તે હું જાણુતો

નથી ” એવું “ અજ્ઞાન ” છે “ અજ્ઞાન ભાસે છે, ” અજ્ઞાન પ્રપંચનું કારણ હોવાથી જીવનનો નિર્વાહ કરે છે વાસ્તે અજ્ઞાની જીવનને “ પ્રિય છે, ” “ અજ્ઞાન ” એવું નામ છે, અને “ આવરણ વિસ્તેષ શક્તિવાળું અનાદિ અનિર્વચનીય ભાવરૂપ ” તે રૂપ છે.

અજ્ઞાનમાંથી નામરૂપ અંશનો ત્યાગ કરવાથી “ કાંઈ પણ નથી, ” એમ પ્રતીત થતો સર્વ વસ્તુનો અભાવ એવું “ શૂન્ય ” છે. “ શૂન્ય ભાસે છે ” શૂન્ય, શૂન્યવાદિઓને “ પ્રિય છે ” જેનું “ શૂન્ય ” એવું નામ છે અને “ સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ ” રૂપ છે.

શૂન્યનાં નામરૂપ નો ત્યાગ કરવાથી શૂન્યના અભાવનું અધિષ્ઠાન, સત્ વસ્તુજ અવશેષ રહે છે. તે સત્ વસ્તુ શૂન્યના ભાવ તથા અભાવને પ્રકાશે છે વાસ્તે ચિત્ છે અને દુઃખથી ભિન્ન છે વાસ્તે આનંદ છે. આ પ્રકારે સર્વ નામ રૂપમાં અનુગત અવ્યભિચારી નામરૂપનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સામાન્ય ચેતન છે. સુષુપ્તિ-મૂર્છાં અને સમાધિનું પ્રકાશક સામાન્ય ચેતન છે. “ ઘડાને હું જાણું છું ” એ પ્રકારે પ્રમાના-પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ ત્રિપુટીનું પ્રકાશક સાક્ષી સામાન્ય ચેતન છે. જગદાદિ અવસ્થાની સંધિઓનું પ્રકાશક સામાન્ય ચેતન છે. તેજ પ્રમાણે વૃત્તિઓની સંધિઓનું પ્રકાશક સામાન્ય ચેતન છે. દેશાંતરમાં વૃત્તિ ગઈ હોય ત્યારે તેના મધ્ય ભાગનું પ્રકાશક સામાન્ય ચેતન છે. સૂર્ય ચંદ્રાકાર વૃત્તિ થઈ હોય ત્યારે તેના મધ્ય ભાગનું પ્રકાશક સામાન્ય ચેતન છે, “ મેરૂને હું જાણુ તો નથી ” એવા અજ્ઞાન વિશિષ્ટ મેરૂનું પ્રકાશક સામાન્ય ચેતન છે. જે વસ્તુ ક્યાંક હોય અને ક્યાંક ન હોય તે વસ્તુ વ્યભિચારી છે. ઘટનાં નામરૂપ પટમાં નથી અને પટનાં નામરૂપ ઘટમાં નથી વાસ્તે પરસ્પર વ્યભિચારી તે નામરૂપ મિથ્યા છે. આવા પ્રકારથી સામાન્ય ચેતન અર્થાત્ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ કાણ છે તે નિશ્ચય થાય છે. પરમાત્મા કાણ છે એ જાણવાથી એટલે કે સામાન્ય ચેતન શું છે તે જાણવાથી અસ્તિ માતિ

પ્રિય રૂપ સામાન્ય ચેતન જે બ્રહ્મ (પરમાત્મા) છે તેજ હું આત્મા છું. હુંજ તે અસ્તિ ભાતિ પ્રિય રૂપ સામાન્ય ચેતન્ય બ્રહ્મ છું અને આ નામ રૂપાત્મક જગત્ મારામાંજ કલ્પિત છે એવો નિશ્ચય થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રપંચ-હું-અને પરમાત્મા એ વસ્તુપ્રય વિચારથી અવશિષ્ટ એકજ નિત્યરૂપ હું પરબ્રહ્મજ છું એવી સ્તોત્રની કૃણશ્રુતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે અર્થાત્ ભગવત્પાદનાં નિર્દિષ્ટ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થવાથી સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય વિજ્ઞાનાત્મક સ્તોત્રના નવમા શ્લોકમાં વિષ્ણુરત્નૈવ શબ્દથી આત્મ સાક્ષાત્કાર કરેલા જ્ઞાનીને આ જન્મમાંજ વિપ્લવરૂપ થવાય છે, એ કથન કરે છે તેનો આશય,—પ્રારબ્ધ કર્મયોગથી જીવનમુક્ત સ્થિતિની અંતર્યર્થ તે રૂપે આ લોકમાં સ્થિતિ કરી વિદેહભૂક્તિમાં તે જ્ઞાની સર્વત્ર સર્વથા પરબ્રહ્મરૂપેજ કેવળ સ્વરૂપે રહે છે એ છે. દેહાદિકની પ્રપંચની પ્રતીતિ સાથે બ્રહ્મ સ્વરૂપે સ્થિતિ તે જીવનમુક્તિ કહેવાય છે. આવરણ અને વિક્ષેપ જે બે અવિદ્યાની શક્તિઓ છે તેમાં આવરણ શક્તિનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે તેથી જ્ઞાનીને પુનર્જન્મ થાય નહીં પરંતુ પ્રારબ્ધનાં બળથી બળેલા અનાજના દાણાની જેમ વિક્ષેપ શક્તિ રહે છે વાસ્તે જીવનમુક્તિમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પ ભ્રાંતિ નિવૃત્ત પામ્યા પછી કંપાદિક ભાસે છે, અને જેમ દર્પણનો જ્ઞાનીને પ્રતિબિંબ ભાસે છે, અને જેમ મરૂ સ્થળના જ્ઞાનીને મૃગજળ ભાસે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીને જીવનમુક્તિ સ્થિતિ વિષે બાધિત થએલા પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રપંચની પ્રતીતિ રહિત બ્રહ્મ સ્વરૂપેજ જે સ્થિતિ અથવા પ્રારબ્ધ કર્મના ભોગનો નાશ થયા પછી સૂક્ષ્મ શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલાં અજ્ઞાનનો ચેતન વિષે વિલય તે વિદેહ ભૂક્તિ કહેવાય છે. પ્રારબ્ધનો અંત થવાથી અધિક અથવા ન્યૂન મૂર્છાકાળમાં યદ્યપિ બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો અસંભવ છે અને વિદ્વાનને વિધિ પણ નથી તોપણ સુષુપ્તિની જેમ તે મૂર્છાકાળમાં પણ બ્રહ્મ-

વિદ્યાનો સંસ્કાર છે તેમાં આરૂઢ ચેતનથી કાર્યસહિત લેશાજ્ઞાનનો વિલય (નાશ) થાય છે. જેમ કાષ્ટ આરૂઢ (લાકડામાં રહેલી) અગ્નિથી તૃણાદિનો

સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપાં સ્તુતિં યઃ

પઠેદાદરા દ્વિક્તિભાવો મનુષ્યઃ ।

શૃણોતીહ વા નિત્યમુદ્યુક્તચિત્તો

ભવે દ્વિષ્ણુ હ્યત્રૈવ વેદ પ્રમાણાત્ ॥ ૧ ॥

ભા.વાર્થ:—જે મનુષ્ય ભક્તિમય હૃદયવાળો થઈ સ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ આ સ્તુતિનો આદરપૂર્વક પાઠ કરે છે, નિત્ય ઉદ્યોગ પરાયણ ચિત્તથી (સાવધાન મનથી) સાંભળે છે, તે આ લોકમાંજ સદેહ વિષ્ણુરૂપ વેદ વચનથી થાય છે. ॥ ૯ ॥

વિવેચન.

દાહ થઈ કાષ્ટના પોતાના પણ દાહની જેમ તે સંસ્કાર આરૂઢ ચેતન પ્રપંચનો વિનાશ થઈ સંસ્કારનો પોતાનો પણ વિલય (નાશ) થાય છે.

ભગવત્પાદનાં પ્રત્યેક સ્તોત્રોપર વિશાળ વિવેચનની જરૂર રહે છે કારણ કે તેમાં રહેલું અદ્ભૂત રહસ્યરૂપ ખીજ અનેક વૃક્ષશાખાદ્વિપત્રાદિમાં વિસ્તારી શકાય તેવું છે. સારાંશ એટલેજ કે પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ આ વિજ્ઞાનાત્મક સ્તોત્રનો મનનથી પાઠ કરી પ્રપંચનું મિથ્યાપણું અને હું જે બ્રહ્મસ્વરૂપજ છું તેનુંજ એક નિત્યપણું છે એ ખાખત વારંવાર સ્તોત્રની અંદર અનુભવ કરતા રહેવું અને પાછળ કહ્યા મુજબ જીવનમુક્ત સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરી છેવટ વિદેહમૂર્તિમાં કેવળ સ્વરૂપેજ સ્થિતિ કરવારૂપ પરમાનંદ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના પાત્ર બની રહેવું. અસ્તુ

देहबुद्ध्या तु दासोहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः ।
आत्मबुद्ध्या त्वमेवाह मिति मे निश्चिता मतिः

॥ ओ३म् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति श्री गुर्जर भाषाटीका सहिता श्रीमच्छंकराचार्य विरचिता ॥

वेदान्त कवि हिरालालेन व्याख्याता विज्ञाननौका समाप्ता ॥

॥ ओ३म् ॥ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ आ प्रमाणे श्रीमच्छंकराचार्य प्रणीत विज्ञान नौकानु विवेचनपूर्वक
गुणराति लाभांतर संपुर्णः ॥

॥ ओम् ॥ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं

साधन पंचकम् ॥

शार्दूल विक्रीडित छंदः

वेदो नित्य मधीयतां तदुदितं कर्मस्वनुष्ठियतां
तेनेशस्य विधियतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यता !
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनु संधीयता
मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहा चूर्णं विनिर्गम्यताम् ।१।

ભાવાર્થ:—વેદનું નિત્ય પ્રતિ અધ્યયન કરવું જોઈએ, તન્નિર્દિષ્ટ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, તે કર્મોવડે પરમાત્મ પૂજા કરવી જોઈએ અને કામ્ય કર્મોમાં પ્રીતિ ન રાખવી જોઈએ. પાપના સમૂહોનો પ્રલય કરવો જોઈએ, સંસારનાં (નશ્વર સુખમાં) સુખમાં નિરંતર દોષ છે (અર્થાત્) (વાસ્તવીક સુખ તે નથી) એમ સમજમાં રાખવું જોઈએ, આત્મેચ્છામાં (આત્યાંતિક જે આત્મ સુખ છે તેમાં) વ્યવસાયી રહેવું જોઈએ અને પોતાનાં ઘરમાંથી તુરત બહાર નીસરી જવું જોઈએ. ॥ ૧ ॥

ભગવત્પાદ આ સ્તોત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશથી મુમુક્ષુ પુરુષોને આત્મ સુખ પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ બતાવે છે.

વેદાધ્યયન

પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ કે ઇતર જીવે વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ કારણ કે વેદમાં ઇદ્રિયોક પરિજ્ઞાન કલ્યાણ સંબંધી વિદ્યા પ્રાપ્ત થવા અનેક પ્રક્રિયાઓ નિરૂપેલી છે. પૂર્વ પુરુષો વેદોને કંઈસ્થ રાખતા કારણ કે ઇતર અનાર્યોના ભયથી કદાચ વેદની સંહિતાઓ નષ્ટપ્રાય થાય તો ધર્મ મર્યાદાનો લોપ થાય તેથી પરમાત્માનાં ફરમાન અનુસાર વેદની રક્ષા કરવારૂપ પૂર્વ પુરુષોને વ્યસન હતું.

વેદોક્તકર્મ

વેદનો કર્મકાંડ સકામ ભાવનાથી સ્વર્ગાર્હિને આપનારો છે તેમજ અનેક સાંસારિક વિદ્યોને નષ્ટ કરવા વેદમાં અનેક કર્માનુષ્ઠાનો બતાવ્યાં છે જેથી તે કાંડમાં કહેલાં કર્મોનું વિધિવત્ આચરણ કરવું તે લોક સમુદાયને કલ્યાણકારી છે. મુમુક્ષુને તો વેદના કર્મ કાંડમાં ઉચ્ચ અધિકાર છે કારણ કે નિષ્કામ ભાવનાથી વેદોક્ત કર્મનું આચરણ કરતાં હૃદયશુદ્ધિ થાય છે અને તેથી ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રનાં કથન મુજબ સત્ત્વ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ જ્ઞાનમાં અધિકાર

પમાય છે. વેદોક્ત કર્મોનું નિષ્કામ ભાવનાથી આચરણ થતાં હૃદયશુદ્ધિ થાય છે જેથી તે કર્મો હૃદયશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનાં પરોક્ષ સાધન છે. નિષ્કામકર્મો જ્ઞાનનાં સાધનભૂત હોવાથી આત્યાંતિક દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદપ્રાપ્તિ-રૂપ મોક્ષમાં આચરવા યોગ્ય છે જેથી મુમુક્ષુઓ બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી અર્થાત્ ન મે કર્મ ફલે સ્પૃહા એ ઉદ્દેશથી વેદોક્ત કર્મોને નિષ્કામતાથી આચરે એવો આચાર્યનો ઉપદેશ છે. નિષ્કામતાથી કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તે વેદના કર્મકાંડમાં મુખ્ય પક્ષ છે કારણ કે વેદનો અભિપ્રાય પ્રવૃત્તિમાં નહિ પરંતુ નિવૃત્તિમાં છે. પ્રાણી માત્રનું ઉત્તરોત્તર કલ્યાણ કેમ થાય એ ઉદ્દેશથી વેદોમાં અધિકાર પરત્વે સકામ કે નિષ્કામ ભાવથી ફળશ્રુતિ કહી છે. ઉત્તરોત્તર આનંદની પ્રાપ્તિ થવા શ્રુતિઓની નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ છે છતાં વિવેકમંદ મનુષ્યો કેવળ સકામ ભાવનાથીજ વેદોક્ત કર્મનું આચરણ કરી આત્યાંતિક દુઃખની નિવૃત્તિ થવા ચ્હાય છે તે અનુચિત છે પણ વેદની મુખ્યતા તથા ગૌણતા અધિકારભેદથી વિચારવા યોગ્ય છે.

વેદોક્ત ઉપાસના.

• વેદના ઉપાસના કાંડનો આશય પણ નિષ્કામ ભાવે અને સકામ ભાવે અધિક ન્યૂન ફળપ્રાપ્તિ દર્શાવનારો છે. સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન એજ ખરી ઇશ્વર ઉપાસના છે. કારણ કે દાસોહં એ ભાવથી જે ઉપાસના છે તે ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ આપનારી છે પરંતુ સોહં ભાવથી ઉપાસના સાક્ષાત્ હૃદયશુદ્ધિપૂર્વક પરમપદરૂપ મોક્ષની સાધક છે.

કામ્યકર્મોનો ત્યાગ.

કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ એજ સન્યાસ છે એમ ભગવાન ગીતામાં કહે છે. “તેનત્યક્તેન મુંઝીથાઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ કર્મમાંથી જે આસક્ત બુદ્ધિનો ત્યાગ, તેનેજ ત્યાગ કહે છે કારણ કે જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી કર્મ-ઉપાસના-ઇત્યાદિ પ્રપંચ વળગેલોજ છે પણ તેની અંદર આસક્ત

ભાવ નષ્ટ થવાથી ચિત્તની સ્થિતિ પ્રપંચમાં જળકમળવત્ નિર્દોષ રહે છે. આથી નિષ્કામતા એ નિવૃત્તિનાં સુખનું સાધન હોવાથી કર્મમાં કામનાનો ત્યાગ કરવા આચાર્ય સુચવે છે.

પાપોની નિવૃત્તિ.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે કર્મ ઉપાસનામાં કામ ભાવના નિવૃત્તિ પામવાથી, પાપ પુણ્યનો સંગ લાગતો નથી અર્થાત્ જ્ઞાન થતાં કર્મોનાં ફળો અને કર્મો નાશ પામે છે અને હૃદયની ભેદચંચિઓ ગળી જાય છે જેથી ભગવત્પાદ પાપની નિવૃત્તિનો પ્રકાર બતાવી સંસારનાં નશ્વર સુખમાં અવિનાશી સુખ પ્રાપ્તિ અર્થે દોષોનેજ દેખવારૂપ કર્તવ્ય બતાવે છે એટલે કે સંસાર સુખની અનિચ્છા-પૂર્વક મોક્ષ સુખની ઇચ્છા પ્રગટાવવા સુમધુવર્ગને બોધન કરે છે.

સંગઃસત્સુ વિચીયતાં ભગવતો ભક્તિ દૃઢા ધીયતાં

શાંત્યાદિ પરિચીયતાં દૃઢતરં કર્માશુ સંત્યજ્યતાં ।

સદ્વિદ્વાલુપસર્પ્યતાં પ્રતિદિનં તત્પાદુકે સેવ્યતાં

બ્રહ્મૈકાક્ષરમર્થ્યતાં શ્રુતિ શિરો વાક્યં સમાકર્ણ્યતાં ॥૨॥

ભાવાર્થઃ—(આ પ્રમાણે વૈરાગ્યથી સંસારવાસ છોડી) સત્સંગ કરવો જોઈએ, પરમાત્માની દૃઢ ભક્તિ કરવી જોઈએ. (નિષ્કામ ભક્તિ) અને (ભક્તિ યોગથી) શાંત્યાદિ ગુણોનો પરીચય કરી કર્મનો (કર્મમાં મમત્વનો) સત્ત્વર ત્યાગ કરવો જોઈએ. (ત્યાર પછી) સારા વિદ્વાન (બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રીય ગુરુ) નાં શરણમાં જઈ પ્રતિદિન તેની પાદુકાની પૂજા (સૂશ્રૂષા) કરવી જોઈએ. (ગુરુથી અપાતા ગોખ્યતત્ત્વનો ઉપદેશ) બ્રહ્મ સ્વરૂપનીજ પ્રાપ્તિની ગુરુ પાસે માગણી કરી, શ્રુતિશિર અર્થાત્ વેદાંતનાં (મહાવાક્યો) તત્ત્વમાત્રિ આદિનો બોધ શ્રવણ કરવો જોઈએ. ॥ ૩ ॥

આત્મસુખની ઇચ્છા.

પ્રેમનું સ્થાન આત્મા છે.

આ પ્રમાણે વાસ્તવિક સુખનું સ્થાન આત્મા છે, અને તે આત્માજ પરમ પ્રેમાનંદસ્થાન હોવાથી સંસારથી વિરાગ લાવી (ગૃહાદિની આસક્તિ-ઓનો તુરત અનાદર કરી) તેજ આત્મા હું પોતે છું એવો અનુભવ થવા દ્વિતીય શ્લોકમાં સત્સંગતિ, ભગવદ્ ભક્તિ, શાંત્યાદિ ગુણો, દૃઢતા અને કર્મેનો ત્યાગ ઇત્યાદિના અભ્યાસપૂર્વક કોઈ સદ્વિદ્વાન એટલે પંચ ભેદ, પંચ કલેશરહિત વેદાંતના ગોપ્ય તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રિય સદ્ગુરુનું શરણ લઈ તેની પાદુકામાં પ્રેમપૂર્વક ભક્તિ રાખવા ભગવાન શંકરાચાર્ય અભિપ્રાય બતાવે છે. વેદાંત જ્ઞાનજ કેવળ અદ્વૈત તત્ત્વનો ઓધ કરી આંત્યાંતિક દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદરૂપ સુખની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું સાધન હોવાથી, તેવા ગુરૂ પાસે તે પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવારૂપ યાચના કરવા તથા તે વેદાંતનાં મહાવાક્યનો વિચાર શ્રવણાદિ સાધનથી નિરંતર કર્યા કરવા પુણ્યશ્રી પ્રયોગ છે. ત્રીજા શ્લોકમાં મહાવાક્યોના અર્થનું વિચાર-પૂર્વક શોધન કરી વાસ્તવિક અદ્વૈત સત્ય હોવાથી વેદાંતના પક્ષનો આશ્રય કરવા આદેશ કરે છે. દુસ્તર્ક પ્રધાન ઈતર વાદિઓના સંગથી વિરામ પામવા રૂપ કર્તવ્ય કરી વેદાંત-વેદ-શ્રુતિ અનુકુળ તર્કોનુંજ અનુસંધાન રાખવા કથે છે. દેહમાંથી અહંતા અને ગૃહાદિમાંથી મમતાના ત્યાગપૂર્વક ‘ હું બ્રહ્મ છું, એમ નિરંતર વિચાર કરવા આદેશ કરી, બુદ્ધ જનો સાથે વાદમાં પ્રવૃત્તિ કરવા નિષેધ છે. ભગવત્પાદ સાધન પંચકના ચોથા શ્લોકમાં ‘ ખાનપાનને ખાતર જીંદગી નથી પણ જીંદગીને ખાતર ખાનપાન છે, એ લૌકિક કથન મુજબ તેમજ સંસાર ભોગોમાંથી અત્યંત પ્રવૃત્તિ અટકાવી સંતોષાદિનો સંગ્રહ મોક્ષ માર્ગમાં અનુકુળ હોવાથી ક્ષુધાને પણ વ્યાધિમાત્ર સમજી પ્રતિ-દિન ભિક્ષારૂપી ઔષધનું સેવન કરવા ફરમાવે છે અને તેમાં પણ આસક્તિના ત્યાગની બુદ્ધિજ સુખદાતા હોવાથી સ્વાદુ પદાર્થ ન યાચતાં પ્રાપ્તમાં સંતોષ

રાખવા મુમુક્ષુને લક્ષ્યામણુ કરે છે. શીતોષ્ણાદિ એ કથનથી તિતિક્ષા રાખવા કહે છે અને નતુવૃથા ધત્યાદિ કથનથી વાણીનું તપ આચરવા જેમ કૃષ્ણ પરમાત્મા ગીતામાં અર્જુનને ઉપદેશે છે તેમ ઉપદેશ કરે છે. આદાસીનતા રાખવી એ કથન નશ્વર ભોગોમાં સુખનું ન હોવાપણું છે તેથી છે. જનકૃપા ધત્યાદિથી લોકવાસના શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસના એ ત્રણ સંસારરૂપ કારાગૃહમાં જીવને ઘેરીરૂપ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવા કહે છે.

પાંચમા શ્લોકમાં આત્મજ્ઞાનના વિચારથી વિદેહમૂક્તિ પર્યંત સ્થિતિ થવા અધ્યારોપાપવાદ ક્રમથી છેવટ સમાધિ સ્થિતિ સુધી વેદાંત સિદ્ધાંત વિચારવા અભિપ્રાય આપે છે. આ પાંચમો શ્લોક વેદાંત સિદ્ધાંતનો અનુભવ કરી તે દ્વારા મોક્ષ એટલે આત્યાંતિક દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદ બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવારૂપ મુક્તિ પામવા પ્રવર્તે છે.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં સાધન પંચકનાં ઉક્ત પ્રકારથી શ્રવણ મનન અને અભ્યાસપૂર્વક નિરંતર આત્મતત્ત્વના વિચારથી કીટભૂંગ ન્યાયથી તે આત્મા હું પોતે છું એમ અનુભવરૂપ આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ થાય છે તે સ્થિતિરૂપ, આત્યાંતિક દુઃખ નિવૃત્તિથી અવશેષ જે પરમાનંદ પ્રાપ્તિરૂપ સ્થિતિ થાય છે તે ક્ષણશ્રુતિ ખતાવી છે.

સર્વ વેદાંતનો આશય હું એકજ બ્રહ્મરૂપ આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું અને સર્વ ભેદની નિવૃત્તિ લય ચિંતન અન્વય વ્યતિરેક કે મહાવાક્યના વિચારથી થાય છે. આ પ્રમાણે પોતાનું સ્વાત્મ સ્વરૂપ અપરોક્ષ કરવા ભગવાન શંકરાચાર્ય આ સ્તોત્રમાં પ્રયોધે છે તેથી તત્સંયંધી વિચારનો પ્રકાર છે તે આ છે:—

વાક્યાર્થશ્ચ વિચાર્યતાં શ્રુતિ શિરઃ પક્ષ સમાશ્રીયતાં
દુસ્તર્કાત્સુવિરમ્યતા શ્રુતિમતઃ સ્તર્કોનુસંધીયતાં ॥

બ્રહ્મૈવાસ્મિ વિભાવ્યતા મહરહો ગર્વઃ પરિત્યજ્યતાં
દેહે હં મતિ રુઙ્ગતાં બુઘજનૈ વાદઃ પરિત્યજ્યતામ્ ॥૩॥

ભાવાર્થઃ—(મહા વાક્યોનું શ્રવણ કર્યા પછી) વાક્યાર્થનું મનન (એકાંતમાં) કરવું જોઈએ. વેદાંત પક્ષનોજ (વાસ્તવિક અદ્વૈત સત્ય હોવાથી) સમાશ્રય કરવો જોઈએ. ‘ હું’ પ્રદ્મજ છું, એમ સ્વાનુભવ પ્રતિદિન કરતા રહેવો જોઈએ અને મિથ્યા અહં-કાર (અભિમાન)નો અનાદર (ત્યાગ) કરવો જોઈએ. દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા બુદ્ધજનો સાથે વાદનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥ ૩ ॥

હું પ્રદ્મરૂપ આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું

એ

—:નિશ્ચય:—

જેમ કાઠને ભૂત વળગ્યું હોય તે ભુવાને યોલાવી, ડાકલાં વગડાવી, લવણાદિ પાંચ પદાર્થ મેલાવી, તેનું બળીદાન આપી ભૂતની નિવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમ આકાશાદિ પંચમહાભૂત શરીરરૂપ બની જીવને વળગ્યાં છે તેની નિવૃત્તિ વાસ્તે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂરૂપ ભૂવાનું વિધિપૂર્વક શરણુ લઈ વેદશાસ્ત્રરૂપ ડાકલાં વગડાવી પંચમહાભૂતનાં જે પાંચ પાંચ તત્ત્વો છે તેનાં પ્રત્યેક ભૂતને બળીદાન આપી—અર્થાત્ પોતપોતાનો ભાગ અર્પણુ કરી એ પંચમહાભૂતોનો હું દષ્ટા છું એમ સમજવું તે બ્રહ્મરૂપે સ્વાનુભવ થવાનો પ્રકાર છે. પંચમહાભૂતો માયાનાં અર્થાત્ અવિદ્યાનાં પરીણામ હોવાથી અવિદ્યારૂપ છે. કારણ કે **एतद्भमाद्** એ શ્રુતિમાં માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મમાંથી આકાશાદિની

ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ કહી છે. લય ચિંતનના પ્રકારે કાર્યનો કારણમાં લય કરતાં પાંચે ભૂતોનો અવિદ્યામાં વિલય થાય છે. અવિદ્યા એ અહમથી અન્ય કાંઈ તત્ત્વ નથી પણ માયાદિ જુદાં જુદાં નામ વાળી અહમની શક્તિ અહમરૂપેજ છે. **વિચારેણ નાસ્તિ યા જે વિચારવડે કાંઈ નથી એવી અનિર્વચનીય માયા છે.** તે માયા અને અહમનો કલ્પિત તાદાત્મ્ય સંબંધ છે એટલે કે અહમથી માયા ભિન્ન નથી, અભિન્ન નથી તેમ ભિન્નાભિન્ન નથી કારણ કે અહમથી અહમની શક્તિને ભિન્ન માનવામાં આવે તો શ્રુતિ વિરોધ આવે અને અભિન્ન માનવામાં આવે તો અહમરૂપ અહમશક્તિનું શક્તિનામે જુદું કથન નિઃપ્રયોજન થાય. અને ભિન્નાભિન્ન માનવામાં આવે તો એકજ વસ્તુમાં તમઃ પ્રકાશની જેમ વિરૂદ્ધ ધર્મ સંભવે નહીં. આથી અહમની શક્તિનો અહમની સાથે રજજી સાથે સર્પના સંબંધ જેવો કલ્પિતભેદ અને વાસ્તવ અભેદરૂપ **અનિર્વચનીય-તાદાત્મ્ય સંબંધ** માનવો જોઈએ. વાસ્તવ ભેદના અભાવથી અને ભિન્ન પ્રતીતિના અભાવથી તે શક્તિ અહમથી ભિન્ન નહીં પણ જેમ કલ્પિત સર્પ પરમાર્થે રજજી રૂપેજ છે તેમ શક્તિ પણ પરમાર્થે અહમરૂપેજ છે. આ પ્રમાણે અહમના વિવર્તરૂપે ભાસતું અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય જગત્ અહમથી ભિન્ન નથી પણ તેમાં કલ્પિત છે. કલ્પિત વસ્તુની સત્તા અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન ન હોવાને લઈ સઘળું અહમજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, શ્રુતિ પણ કહે છે કે **एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म—सर्वं खल्विदं ब्रह्म.** આવી રીતે હું અહમરૂપ આત્મા સચ્ચિદાનંદ છું એ પ્રકારના અનુભવમાં વિચાર પ્રકારનો પ્રારંભ થાય છે. સઘળું એકજ અહમ છે અને તે અહમ હું છું એનિશ્ચય થવા પ્રથમ અહમ અને આત્માનાં વિશેષણોની એકતા સમજાયાપૂર્વક તેઓનું મહાવાક્યનાં જ્ઞાનથી અભિન્નત્વ સમજવા જરૂર રહે છે. આ બાબત મનન પ્રકાર કાંઈક આવો શરૂ કરાય છે.

હું સત્ ચિત્ આનંદ, અહમ, સ્વયંપ્રકાશ, કુટસ્થ, સાક્ષી દૃષ્ટા, ઉપદૃષ્ટા, એક, ઇત્યાદિક વિધિ વિશેષણથી વખણાઉં છું. મારી જ્ઞાનથી અથવા તો

કોઇ વસ્તુથી નિવૃત્તિ થાતી નથી માટે હું સત્ છું. આત્માની કોઇ પ્રકારે નિવૃત્તિ ન હોવાથી હું આત્મા સત્ છું. હું આત્મા અલુપ્ત પ્રકાશ સ્વરૂપ હોવાથી ચિત્ત છું. પરમ પ્રિતિનો વિષય છે તે આનંદ કહેવાય છે. મારામાં-આત્મામાં સર્વની પરમ પ્રીતિ છે વાસ્તે હું આત્મા આનંદરૂપ છું હું આત્મા સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ છું એવું શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવથી સિદ્ધ હોવાથી અને બ્રહ્મને પણ ઉપનિષદાદિમાં સત્ ચિત્ત આનંદરૂપેજ કહ્યું હોવાથી હું જે આત્મા છું તેજ બ્રહ્મરૂપ છું. કારણ કે બ્રહ્મ નામ વ્યાપકનું છે, જેનો દેશથી અંત ન હોય તે વ્યાપક કહેવાય છે, હું આત્મા જે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોઉં તો દેશથી અંતવાળો થાઉં, અને જેનો

શ્રુધ્વ્યાધિશ્ચચિકિત્સ્યતાં પ્રતિદિનં ભિક્ષૌષધં મુંજ્યતાં
સ્વાદન્નં ન તુ યાચ્યતાં વિધિવશાત્ પ્રાપ્તેન સંતુષ્યતાં ।
શીતોષ્ણાદિ વિસહ્યતાં નતુ વૃથા વાક્યં સમુચ્ચાર્યતા
મૌદાસીન્યમભિપ્સ્યતાં જનકૃપાનૈષ્ઠુર્ય મુત્સૃજ્યતામ્ ॥૪॥

ભાવાર્થ:—ભૂખને પણ વ્યાધિમાત્ર સમજી તેની ચિકિત્સા કરતાં કરતાં પ્રતિદિન લિક્ષાનાં અન્નરૂપ ઔષધનું લોજન કરવું જોઈએ. મિષ્ટાન્નની યાચના નહીં કરતાં વિધિયોગે (પ્રારબ્ધ વશાત્) પ્રાપ્તમાંજ સંતોષ રાખવો જોઈએ. ટાઢ તાપ આદિ દ્વંદ્વ પરિસહો સહન કરવા જોઈએ. વૃથા ભાષણ નહીં કરવું જોઈએ. સર્વદા (સંસાર ભોગોથી) ઉદાસીનતાનોજ આશ્રય લઈ લોક કૃપાનુસારિણી કીર્તિવાસનાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥ ૪ ॥

વિવેચન.

દેશથી અંત હોય તેનો કાળથી પણ અંત હોય એવો નિયમ છે. જેનો દેશ કાળથી અંત હોય તે વસ્તુ અનિત્ય કહેવાય છે. વાસ્તે હું આત્મા અક્ષથી જુદો નથી અને મારાથી જો અક્ષ જુદું હોય તો તે અક્ષ અનાત્મ થાય અને જે અનાત્મા ઘટાદિક છે તે જડ હોય છે વાસ્તે તેમ માનવામાં આવે તો હું જે આત્મા તેથી અક્ષ ભિન્ન જડરૂપ થાય જે વાત શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ છે વાસ્તે મારાથી અક્ષ ભિન્ન નથી પણ હું આત્માજ અક્ષ સ્વરૂપ છું. જે દીપકની જેમ બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા વિના સર્વને પ્રકાશે છે ને જેને કોઈ પદાર્થ પ્રકાશી શકતો નથી તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે તો એવો તો હું એક આત્માજ સ્વયંપ્રકાશ છું અને જે વસ્તુ સદા અપરોક્ષરૂપ હોય અને કોઈ જ્ઞાનનો વિષય નહીં હોય તે વસ્તુ સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય તો હું આત્મા સદા અપ્રોક્ષસ્વરૂપ છું અને પ્રકાશ સ્વરૂપ હોવાથી કોઈ પણ જ્ઞાનનો વિષય (પ્રકાશ્ય) નથી વાસ્તે હું સ્વયંપ્રકાશ છું. કુટ એટલે એરણુ, એરણુની જેમ જે નિર્વિકાર અચળ રૂપથી સ્થિત હોય તે કુટસ્થ કહેવાય છે. જેમ લુહાર અનેક ઘાટ ઘડે છે તોપણ એરણુ જેવીને તેવીજ રહે છે તેમ મનરૂપી લુહાર વ્યવહારરૂપ અનેક ઘાટ ઘડે છે તોપણ હું આત્મા જેવો છું તેવોજ રહું છું વાસ્તે કુટસ્થ છું. કુટસ્થ કહેવાથી હું અચળ અને અક્રિય છું એમ સિદ્ધ થાય છે. લોક વ્યવહારમાં ઉદાસીન (રાગદ્વેષ રહિત) સમીપવર્તી અને ચેતન હોય તે સાક્ષી કહેવાય છે તેમ હું આત્મા રાગદ્વેષ રહિત (ઉદાસી) છું, સમીપવર્તી છું, ચેતન (અજડ-પ્રકાશ) છું વાસ્તે હું સાક્ષી કહેવાઈ છું, અથવા તો અંતઃકરણ ઉપાધિવાળો સાક્ષી કહેવાય છે, અથવા તો અંતઃકરણની વૃત્તિમાં વર્તમાન ચેતન માત્ર (કેવળ ચેતન) સાક્ષી કહેવાય છે, તેવો તો હુંજ છું તેથી હું સાક્ષી છું. જેવાવાળો હોય તે દષ્ટા કહેવાય છે. સર્વ દશ્ય પ્રપંચનો જાણવાવાળો હોવાથી હું આત્માજ દષ્ટા છું.

જેમ યજ્ઞશાળામાં યજ્ઞના કાર્યવાહકોમાં પંદર રૂત્વિજ હોય છે, સોળમો યજ્ઞમાન હોય છે, સત્તરમી યજ્ઞમાનની સ્ત્રી હોય છે. અને અઢારમો ઉપદેશ પાસે જોહો જોહો યજ્ઞમંડપની સામગ્રીને તટસ્થપણે જોયા કરે છે અને કાંધપણુ કાર્ય કરતો વથી તેમ આ સ્થૂળદેહરૂપ યજ્ઞશાળામાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ પ્રાણુ એ પંદર ઋત્વિજ છે, સોળમો મનરૂપી યજ્ઞમાન છે, અને સત્તરમી બુદ્ધિરૂપી મનરૂપી યજ્ઞમાનની પત્ની છે. આ બધાં પોતા-પોતાનાં વિષયનું ગ્રહણ કરવારૂપ ભોગમય યજ્ઞનું કાર્ય કર્યા કરે છે. અને અઢારમો હું આત્મારૂપ ઉપદેશ એ સૌનાં કાર્યને તટસ્થપણે જોયાં કરું છું. વસ્તુ હું ઉપદેશ કહોવાઈ છું. મારા સમાન સમ્પત્તીય બીજી કોઈ ચેતન વસ્તુ ન હોવાથી હું પરબ્રહ્મરૂપ આત્મા એક છું એમ મારા મહિમાવડે ગવાઈ છું. આ પ્રકારે મારાં વિધિ વિશેષણોથી હું પોતે મારું સ્વરૂપ અનુભવું છું અને મારાં નિષેધ વિશેષણોથી હું પોતેજ મને અનંત-અખંડ-અસંગ-અદ્વિતીય-અજન્મ-નિર્વિંકાર-નિરાકાર-અવ્યક્ત-અવ્યય અને અક્ષર ઇત્યાદિ સ્વરૂપે સમજું છું. હું વ્યાપક છું તેથી મારો દેશથી અંત નથી અને વેથી હું નિત્ય છું, નિત્ય છું તેથી મારો કાળથી અંત નથી અને તેથી હું અધિષ્ઠાન હોવાથી સર્વનું સ્વરૂપ છું. હું સર્વસ્વરૂપ છું તેથી મારો વસ્તુથી અંત નથી. આ પ્રમાણે મારો દેશ-કાળ અને વસ્તુથી અંત (પરિચ્છેદ) ન હોવાથી હું અનંત છું. જીવ ઇશ્વરનો ભેદ, જીવ જીવનો ભેદ, જીવ જડનો ભેદ, જડ જડનો ભેદ, અને ઇશ્વર જડનો ભેદ એવા પાંચ ભેદથી રહિત હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા છું તેથી હું અખંડ છું. મારામાં સમ્પત્તીય-વિજ્ઞતીય અને સ્વગત ભેદ ન હોવાથી પણ હું અખંડ છું. સંગ એટલે સંબંધ તે સંબંધના ત્રણ પ્રકાર છે. સમ્પત્તીય, વિજ્ઞતીય અને સ્વગત સંબંધ. પોતાની જાતિવાળા સાથે જે સંબંધ તે સમ્પત્તીય, જેમ કે બ્રાહ્મણનો બ્રાહ્મણથી સંબંધ. અન્ય જાતિવાળા સાથે સંબંધ તે વિજ્ઞતીય સંબંધ. જેમ કે બ્રાહ્મણનો શુદ્રથી સંબંધ, પોતાના અવયવની સાથે જે સંબંધ તે સ્વગત

સંબંધ, જેમ કે બ્રહ્મણનો પોતાના પગ સાથે સંબંધ. હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા ચેતન એકજ છું તેથી મારે જાતિ નથી અને બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ-ઇશ્વર

एकांते सुख मास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जग दिदं तद्भाधितं दृश्यतां ।
 प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चित्तिं बलान्नाप्युत्तरेः श्लिष्यतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यता मथ परब्रह्मात्मना स्धीयतां ॥५॥

ભાવાર્થ:—વિજન સ્થળમાં સુખેથી આસન કરી પરમાત્મામાં ચિત્તની સમાધિ કરવી જોઈએ. પુર્ણાત્માનીજ સમ્યગ-પ્રકારે સમીક્ષા કરી જગત્નો તેમાં બાધ કરવો જોઈએ (વિધિ-નિષધની પદ્ધતિ સમજવી જોઈએ) સંચીત અને ક્રિયમાણ કર્મોનો જ્ઞાનથી નાશ કરી પછી ઉત્તર એટલે નવાં કર્મ પણ બાંધવાં ન જોઈએ અને પ્રારબ્ધનો ભોગ કરતાં કરતાં પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપે સ્થિતિ કરવી જોઈએ. ॥ ૫ ॥

વિવેચન

શિવ, તું, તે ઇત્યાદિ ભેદ ઉપાધિકૃત હોવાથી મિથ્યા છે વાસ્તે મારે કોઇની સાથે સજ્જતીય સંબંધ છેજ નહીં. તેમ હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા અદ્વૈત છું, સત્ છું તેથી મારાથી ભિન્ન જે માયા અને માયાનું કાર્ય સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે તે અસત્ છે અને અસત્ કોઇ વસ્તુ નથી વાસ્તે મારે કોઇની સાથે વિજ્જતીય સંબંધ છેજ નહિ; તેમ હું નિરવયવ છું અને સચ્ચિદાનંદાદિ મારાં અવયવ નહિ પણ હું તે સ્વરૂપ છું તેથી મારો કોઇ સાથે સ્વગત સંબંધ છેજ નહિ; આ પ્રમાણે સર્વ સંબંધથી રહિત હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા

અસંગ છું. દૈત જે પ્રપંચ તે સ્વમાની જેમ કલિપત હોવાથી વાસ્તવ નથી વાસ્તે હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા દૈત રહિત છું તેથી અદૈત છું. સ્થૂળ દેહનો ધર્મ જન્મ છે, તે ધર્મ સૂક્ષ્મ દેહનો પણ નથી ત્યારે મારો તો ક્યાંથીજ હોય ? કદાચ મારો જન્મ માનવામાં આવે તો મારું મરણ પણ માનવું બેઠવ્યે, અને મરણ માનવાથી હું અનિત્ય થાઉં, અનિત્ય થાઉં એ વાત પરલોકવાદી આસ્તિકાને અનિષ્ઠ થાય, કારણ કે જે વસ્તુ જન્મ-મરણવાળી છે તેનો આદિમાં અને અંતમાં અભાવ છે તેથી પૂર્વજન્મ વિષે હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા ન હતો, મારાં કર્મ ન હતાં ત્યારે આ જન્મમાં મને કર્મવિના ભોગ થાય નહિ અને મરણ પછી હું હોઉં નહિ અર્થાત્ મારો અભાવ થાય તેથી આ જન્મમાં કરેલાં કર્મનો ભોગવિના નાશ થઇ જાય જેથી વેદોક્ત કર્મની વ્યર્થતા થાય વાસ્તે મારા બ્રહ્મરૂપ આત્માનો ધર્મ જન્મ નથી તેથી હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા અજન્મ છું હું અજન્મ છું તેથી અજર અમર છત્યાદિથી પણ હુંજ કહેવાઉં છું.

જેમ ઘડાના, જન્મ, હોવાપણું, વૃદ્ધિ, વિપરીણામ અપક્ષય અને વિનાશ એ પદ્ધતિ ધર્મો છે પરંતુ ઘડામાં રહેલું અને ઘડાથી જુદું જે આકાશ છે તેના તે ધર્મો નથી તેમ દેહ જન્મે છે તે જન્મ, દેહ જન્મ્યો છે તે અસ્તિત્વતા, દેહ બાળક થયો, તે વૃદ્ધિ, દેહ જુવાન થયો, તે વિપરિણામ દેહ ધરડો થયો, તે અવક્ષય અને દેહ મરી ગયો, તે વિનાશ એ છ વિકાર છે તે દેહના ધર્મો છે પણ હું જે દેહને જાણવાવાળો દેહથી ન્યારો આત્મા છું તેના તે ધર્મ નથી તેથી આ પ્રકારે પદ્ધતિવિકારરહિત હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા નિર્વિકાર છું.

સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ લાંબું-ટુંકું એ ચાર પ્રકારના આકાર આ જગતમાં કહેવાય છે. હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા ઈન્દ્રિય અને મનનો અવિષય હોવાથી સૂક્ષ્મ છું, તેથી હું સ્થૂલ નથી. હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા વ્યાપક છું વાસ્તે હું

સૂક્ષ્મ પણ નથી. સૂક્ષ્મ એટલે હું આણુ નથી. હું અહરૂપ આત્મા સર્વ સ્થાનમાં ઓતપ્રોત છું તેથી હું લાંગો કે ટુંકો નથી વાસ્તે હું અહરૂપ આત્મા નિર્વિકાર છું. હું અહરૂપ આત્મા જે કારણથી મન ઇન્દ્રિય આદિથી અગોચર હોવાથી અસ્પષ્ટ છું તેજ કારણથી હું અહરૂપ આત્મા અવ્યક્ત છું. જેમ ટાંકામાં અનાજ કાઢવા ધાલવાથી વધઘટ થયા કરે છે તેમ મારો વ્યય ન હોવાથી હું અહરૂપ આત્મા અવ્યય છું; હું અહરૂપ આત્મા જે કારણે નાશ રહિત છું તે કારણથીજ અક્ષર છું, અમૃત છું અવિનાશી છું અને અક્ષય છું. આ પ્રકારે મારાં નિષેધ્ય વિશેષણથી હું પોતે પોતાનો અનુભવ કરું છું. મારા પોતાના અનુભવમાં મારે ઈતર વસ્તુની અપેક્ષા છેજ નહિ. સચ્ચિદાનંદાદિક જે મારા ગુણ હોય તો પરસ્પર તેઓ ભિન્ન છે એમ કહેવાય પરંતુ મારા અહરૂપ આત્માના તે ગુણ નથી પરંતુ સ્વરૂપ છે તેથી સચ્ચિદાનંદાદિ પરસ્પર ભિન્ન નથી પણ અભિન્ન છે. હું અહરૂપ એકજ આત્મા નાશરહિત હોવાથી સદ્રુપ છું જડથી વિલક્ષણ પ્રકાશરૂપ હોવાથી ચિદ્રુપ છું અને દુઃખથી વિલક્ષણ મુખ્ય પ્રેમનો વિષય છું વાસ્તે આનંદરૂપ છું. આ પ્રકારે મારાં જે જે વિશેષણો છે તે મારા ગુણ નથી પણ મારું સ્વરૂપ હોવાથી તેઓ મારાથી ભિન્ન ભિન્ન નથી જેમ એકજ પુરૂષ પિતાની દૃષ્ટિમાં પુત્ર, પિતામહની દૃષ્ટિમાં પૌત્ર, પિતાના ભાઈની દૃષ્ટિમાં ભત્રીજા, મામાની દૃષ્ટિમાં ભાણેજ અને યેનની દૃષ્ટિમાં ભાત્ર કહેવાય છે તેમ હું અહરૂપ એકજ આત્મા પ્રપંચનાં વિશેષણ અસત-જડ અને દુઃખરૂપ આદિની દૃષ્ટિથી સત્ ચિત્ આનંદાદિક વિશેષણ સ્વરૂપ કહેવાઈ છે. આ પ્રકારે અહરૂપ આત્માનાં જે વિશેષણો છે તે પરસ્પર ભિન્ન નથી પણ અભિન્ન છે.

સાધનપંચકસ્તોત્રની ફલશ્રુતિ.

વસંતતિલકાવૃત્તમ્.

યઃ શ્લોક પંચક મિદં પઢતે મનુષ્યઃ
સંચિંતયત્યનુદિનં સ્થિરતા મુપેત્ય ।
તસ્યાશુ સંસૃતિ દવાનલ તીવ્ર ઘોર
તાપઃ પ્રશાંતિ મુપયાતિ ચિતિપ્રસાદાત્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થઃ—સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરી પ્રતિદિન જે મનુષ્ય આ સાધન—પંચકના પાંચ શ્લોકનો પાઠ કરે છે તેના ચૈતન્યના [જ્ઞાનરૂપ આત્માના] પ્રસાદવડે કરીને સંસારરૂપ દાવાનળથી તીવ્ર ઘોર આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ ત્રય-શક્તી જાય છે શાંત થાય છે. ॥ ૬ ॥

વિવેચન.

હું સત્ શામાટે છું.

ત્રણે કાળમાં જે અગ્રાધિત હોય છે તે સત્ કહેવાય છે, ત્રણે કાળમાં હું છું તેથી હું સત્ છું. મને મારો સદુપે અનુભવ આ પ્રકારે થાય છે.

જગતમાં હું છું, સ્વપ્નમાં હું છું, સુષુપ્તિમાં હું છું, પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળમાં હું છું, દિવસ-રાત્રિ-પક્ષ-માસ, રૂતુ અને વર્ષ વિષે પણ હું છું. તેમ બાહ્ય યૌવન ને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થામાં પણ હું છું, પૂર્વદેહમાં પણ હું છું, વર્તમાન દેહમાં હું છું અને ભાવિ દેહમાં પણ હું છું, અને

યુગ મનુ અને કલ્પમાં પણ હું છું અને ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં પણ હું છું વાસ્તે હું ત્રણે કાળમાં હોવાથી સત્ છું. હારાથી ભિન્ન જે નામ રૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળ છે તે અસત્ છે. મારાં સત્ રૂપને અને નામ રૂપ વસ્તુ અસત્ છે તેના નિર્ણય અન્વય વ્યતિરેકવડે કરી હું જાણું છું. જે હું જાગૃત વિષે છું તેજ હું સ્વપ્ન વિષે પણ છું વાસ્તે હું સત્ છું અને જાગૃત મારાવિષે ન હોવાથી અસત્ છે. જે હું સ્વપ્ન વિષે છે તેજ હું સુષુપ્તિમાં પણ છું વાસ્તે હું સત્ છું અને સ્વપ્ન મારામાં ન હોવાથી તે અસત્ છે. જે હું સુષુપ્તિમાં છું તેજ હું પ્રાતઃકાળ વિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને સુષુપ્તિ મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું પ્રાતઃકાળમાં છું તેજ હું મધ્યાનહમાં છું વાસ્તે હું સત્ છું અને પ્રાતઃકાળ મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું મધ્યાનહકાળમાં છું તેજ હું સાયંકાળમાં છું વાસ્તે હું સત્ છું અને મધ્યાનહકાળ મારામાં નથી તેથી અસત્ છે. જે હું સાયંકાળમાં છું તેજ હું દિવસમાં છું વાસ્તે હું સત્ છું, અને સાયંકાળ મારામાં નથી વાસ્તે અસત્ છે. જે હું દિવસવિષે છું તેજ હું રાત્રિવિષે પણ છું વાસ્તે હું સત્ છું અને દિવસ મારાવિષે નથી વાસ્તે તે અસત્ છે. જે હું રાત્રિ વિષે છું તેજ હું પક્ષવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને રાત્રિ મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું પક્ષ વિષે છું તેજ હું માસવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને પક્ષ મારામાં છે નહીં તેથી તે અસત્ છે. જે હું માસવિષે છું તેજ હું રૂતુવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને માસ મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું રૂતુ વિષે છું તેજ હું વર્ષ વિષે પણ છું વાસ્તે હું સત્ છું અને રૂતુ મારા વિષે છે નહીં તેથી તે અસત્ છે. જે હું વર્ષ વિષે છું તેજ હું આલ્યાવસ્થામાં પણ છું વાસ્તે હું સત્ છું અને વર્ષ મારામાં નથી વાસ્તે તે અસત્ છે. જે હું આલ્યાવસ્થામાં છું તેજ હું યુવાવસ્થામાં છું વાસ્તે હું સત્ છું અને આલ્યાવસ્થા મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું યુવસ્થામાં છું તેજ હું વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ છું વાસ્તે હું સત્ છું અને

યુવાવસ્થા મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું વૃદ્ધાવસ્થામાં છું તેજ હું પૂર્વદેહમાં છું વાસ્તે હું સત્ છું અને વૃદ્ધાવસ્થા મારાવિષે નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું પૂર્વદેહમાં છું તેજ હું આ દેહમાં છું વાસ્તે હું સત્ છું અને પૂર્વદેહ મારા વિષે નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું આ દેહમાં છું તેજ હું ભાવિ દેહમાં છું વાસ્તે હું સત્ છું અને આ દેહ મારામાં નથી વાસ્તે તે અસત્ છે. જે હું ભાવિ દેહમાં છું તેજ હું યુગમાં છું વાસ્તે હું સત્ છું અને ભાવિ દેહ મારામાં નથી વાસ્તે તે અસત્ છે. જે યુગ વિષે હું છું તે હું મનુવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને યુગ મારા વિષે નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું મનુવિષે છું તેજ હું કલ્પવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને મનુ મારાવિષે નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું કલ્પવિષે છું તેજ હું ભૂતકાળવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને કલ્પ મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું ભૂતકાળવિષે છું તે હું ભવિષ્યકાળવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને ભૂતકાળ મારા વિષે નથી વાસ્તે તે અસત્ છે. જે હું ભવિષ્યકાળવિષે છું તે હું વર્તમાનકાળવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને ભવિષ્યકાળ મારાવિષે નથી તેથી તે અસત્ છે. જે હું વર્તમાનકાળવિષે છું તેજ હું સર્વકાળવિષે છું વાસ્તે હું સત્ છું અને વર્તમાનકાળ મારામાં નથી તેથી તે અસત્ છે. આ પ્રમાણે અન્ય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિથી હું મારાં સદ્રૂપને જાણું છું.

ત્રણે કાળમાં જે સર્વને જાણે તે ચિત્ કહેવાય છે. ત્રણે કાળમાં હું જાણું છું વાસ્તે હું ચિત્ છું,

જાગ્રતને હું જાણું છું, સ્વપ્નને હું જાણું છું, સુષુપ્તિને હું જાણું છું, પ્રાતઃકાળને હું જાણું છું, મધ્યાહ્નકાળને હું જાણું છું, સાયંકાળને હું જાણું છું, દિવસને હું જાણું છું, રાત્રિને હું જાણું છું, પક્ષને હું જાણું છું, માસને હું જાણું છું, રૂતુને જાણું છું, વર્ષને જાણું છું, આત્માવસ્થાને જાણું છું, યુવાવસ્થાને જાણું છું, વૃદ્ધાવસ્થાને જાણું છું, પૂર્વદેહને જાણું છું, આ

દેહને જાણું છું, ભાવિ દેહને જાણું છું, યુગ, મનુ, અને કલ્પને હું જાણું છું, અને ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળને હું જાણું છું. આ પ્રમાણે હું સર્વકાળવિષે હું જાણુતો હોવાથી ચિદ્રુપ છું. મારાં જડથી ભુદાં ચિદ્રુપનો નિશ્ચય અન્વય વ્યતિરેક યુક્તિથી હું સમજું છું. જે હું જાગ્રતને જાણું છું તેજ હું સ્વપ્નને જાણું છું વાસ્તે હું ચિત્ત છું અને જાગૃત મને જાણુતી નથી વાસ્તે તે જડ છે. જે હું સ્વપ્નને જાણું છું તેજ હું સુષુપ્તિને જાણું છું વાસ્તે હું ચિત્ત છું અને સ્વપ્ન મને જાણુતું નથી તેથી તે જડ છે. આ પ્રમાણે મારાં સદ્રુપના જેમ સર્વ કાળને હું જાણું છું તેમ હું ચિત્ત છું.

જે વસ્તુ ત્રણે કાળ પરમ પ્રેમનો વિષય હોય તે આનંદ કહેવાય છે. હું ત્રણે કાળમાં પરમપ્રિય હોવાથી આનંદ છું.

જાગૃતમાં હું પ્રિય છું, સ્વપ્નમાં હું પ્રિય છું અને આ પ્રમાણે જાગૃત આદિથી તે સર્વ કાળ સુધી હું પ્રિય છું વાસ્તે હું આનંદ છું. જેમ હું સદ્રુપ છું એમ યુક્તિપૂર્વક સમજીશું તેમ હું ચિદ્રુપ અને આનંદરૂપ છું તે તેજ યુક્તિથી સમજીશું. મારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણે કાળ દુઃખ છે. જે પ્રકારે સત્ અસતનો, ચિત્ત જડનો અન્વયવ્યતિરેક યુક્તિદ્વારા હું અનુભવ કરું છું તેજ પ્રકારે અને તેજ યુક્તિથી હું મારું આનંદરૂપ અને મારાથી ભિન્ન જડનું દુઃખરૂપ સમજીશું. જે હું જાગૃત વિષે પરમ પ્રિય છું તેજ હું સ્વપ્ન વિષે પરમ પ્રિય છું વાસ્તે હું આનંદરૂપ છું અને જાગૃત મને પ્રિય નથી તેથી તે દુઃખરૂપ છે. જાગૃતના આદિથી સર્વકાળ સુધી પૂર્વની જેમ હું મારું આનંદ સ્વરૂપ અને જડનું દુઃખરૂપ જાણું છું. જેમ પુત્રના મિત્ર વિષે પુત્રના પિતાની પ્રીતિ થાય છે તે પ્રીતિ પુત્રવાસ્તેજ પિતા કરે છે પણ પુત્ર વિષે જે પ્રીતિ પિતાને હોય છે તે પુત્રના મિત્ર માટે નથી હોતી વાસ્તે પુત્રમાં અધિક પ્રિયતા છે, તેમ ધનપુત્રાદિમાં જે પ્રીતિ થાય છે તે આત્માને વાસ્તે છે પરંતુ આત્મામાં જે પ્રીતિ છે તે પ્રીતિ ધનપુત્રાદિ વાસ્તે હોતી નથી વાસ્તે આત્માજ અધિક પ્રિય છે. આ પ્રમાણે હું આત્માજ અધિક પ્રેમનો વિષય

છું તે હું જાણું છું. જે જે જગદાદિ કાળ આત્માવિષે-મારાવિષે ભાસે છે તે તે કાળ જે કે દુઃખરૂપ છે તેપણુ અધ્યાસવડે મને-આત્માને ચિદાભાસદ્વારા (મમ આભાસદ્વારા) પ્રિય ભાસે છે, ત્યારે અન્ય કાળ પ્રિય ભાસતા નથી વાસ્તે સર્વ કાળમાં વ્યભિચારી પ્રીતિ છે તેથી તે સર્વે વાસ્તવ દુઃખરૂપ છે અને આત્મામાં મારામાં અવ્યભિચારી પ્રીતિ છે વાસ્તે હું આત્માજ આનંદરૂપ છું. પ્રીતિના ન્યૂનાધિક ભાવનો પ્રકાર હું જાણું છું. જગતમાં સૌમાં દ્રવ્ય-ધન વાલું-પ્રિય છે કારણ કે ધન વાસ્તે પુરૂષ દેશ છોડી પરદેશ જાય છે, અનેક નીચ કર્મ કરે છે, વાસ્તે દ્રવ્ય પ્રિય છે. વૃત્ત-દ્રવ્યથી પુત્ર પ્રિય છે કારણ કે દુષ્ટ કર્મ કરવાથી પુત્ર રાજનાં કેદખાનાંમાં પડે છે ત્યારે તેને અનેક ધનના ભોગે પણ પિતા છોડાવે છે વાસ્તે ધનથી પુત્ર પ્રિય છે. પુત્રથી પિંડ-સ્વશરીર પ્રિય છે કારણ કે જ્યારે દુષ્ટકાળ આવે છે ત્યારે પુત્રને વેંચીને પણ લોકો પેટનો-કાયાનો નિર્વાહ કરે છે વાસ્તે પુત્રથી પિંડ વાતો છે. શરીરથી ઈંદ્રિયો અધિક પ્રિય છે કારણ કે કોઈ મારવા આવે ત્યારે ઈંદ્રિયોને છુપારી “મારા શરીરપર માર પણુ આંખ કાન નાક મુખવિષે માર માં” એમ લોકો કહે છે વાસ્તે શરીરથી ઈંદ્રિય વાતો છે. ઈંદ્રિયથી પ્રાણ (મન) પ્રિય છે કારણ કે જ્યારે દુષ્ટ કર્મના કરનારા પાપાત્મા પુરૂષને રાજ તરફથી ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે ત્યારે તે પુરૂષ પોતાના પ્રાણના બચાવ ખાતર, ધન, પુત્ર, સ્ત્રી, ઘરખાર વાડી વગેરે તમામનો ભોગ આપવા તૈયાર થાય છે અને છેવટ હાથ કાન-નાક-પગ ઇત્યાદિ અવયવો કાપવા કે આંધળો કરવા ઇચ્છા બતાવી સ્વ-પ્રાણ બચાવવા કાઢાવાડા કરે છે જેથી ઈંદ્રિયોથી પ્રાણ પ્રિય છે. પ્રાણથી આત્મા અર્થાત્ હું આત્મા પ્રાણથી પ્રિય છું, કારણ કે કોઈને જ્યારે રોમેરોમ વ્યાધિની પીડા પ્રસરે છે ત્યારે પ્રાણ જાય તો સુખ થાય, મરું તો સુખ પામું, ઇત્યાદિ પ્રકારે તે કહે છે વાસ્તે પ્રાણથી આત્મા પ્રિય છે એટલે હું આત્મા પ્રાણથી પણ પ્રિય છું. આ પ્રમાણે પ્રીતિનો ન્યૂનાધિક ભાવ હું જાણું છું અને મને પોતાને પરમાનંદ સ્વરૂપ અર્થાત્ પૂર્ણાનંદરૂપ છું એમ અનુભવું છું.

હું બ્રહ્મરૂપ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા જ્યારે વાણીનો વિષય થઈ શકતો નથી ત્યારે :મારામાં સદાદિક વિશેષણો કેમ સંભવી શકે!! મારાં બ્રહ્મરૂપ આત્માનાં વિધિ અને નિષેધ પ્રકારે જે પ્રકારનાં વિશેષણો છે તેમાં સદાદિક જે વિધિ વિશેષણ છે તે પ્રપંચનો નિષેધ કરીને અવશેષ (બાકી) બ્રહ્મરૂપ મારું આત્માનું બોધન કરનારાં છે અને અનંતાદિક જે નિષેધ્ય વિશેષણો છે તે સાક્ષાત્ પ્રપંચનો નિષેધ કરે છે અને તેથી વિઙ્ગક્ષણ હું બ્રહ્માત્મા છું તેના અર્થથીજ સિદ્ધ થાય છે વાસ્તે હું બ્રહ્માત્મા અવાચ્ય હોવાથી સદાદિક કે અનંતાદિક એ કોઈ વિશેષણથી નિરૂપવામાં આવતો નથી. સત્ કથનથી અસતનો નિષેધ થાય છે અને બાકી રહ્યું સદુપ તે મારું જ સ્વરૂપ લક્ષણથી સિદ્ધ છે. ચિત્ કહેવાથી જડનો નિષેધ થયો અને બાકી રહ્યું જે મારું ચિદુપ તે લક્ષણથીજ સિદ્ધ છે. બ્રહ્મ કહેવાથી પરિચ્છિન્નનો નિષેધ થયો અને બાકી રહ્યું જે વ્યાપક સ્વરૂપ તે તો લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

સ્વયંપ્રકાશ કહેવાથી પર પ્રકાશનો નિષેધ થયો અને બાકી રહ્યો હું સ્વયંપ્રકાશ તે લક્ષણથી સિદ્ધ છું. કુટસ્થ (અવિકારી) કહેવાથી વિકારનો નિષેધ થયો અને બાકી રહ્યું જે મારું નિર્વિકારી સ્વરૂપ તે તો લક્ષણથી સિદ્ધ છે. સાક્ષી-દટ્ટા-ઉપદટ્ટા કહેવાથી સાદ્ય-દસ્ય-ઉપદસ્યનો નિષેધ થયો અને બાકી રહ્યો સાક્ષી-દટ્ટા-ઉપદટ્ટા જે હું તે લક્ષણથી સિદ્ધ છું. આ પ્રમાણે મારાં વિધિ વિશેષણો જે બીજાં છે તે સમગ્રય છે. તે મારા ગુણરૂપે નથી પણ તે તે વિશેષણ સ્વરૂપજ હું છું.

અનંત કહેવાથી દેશકાળ વસ્તુ પરિચ્છેદનો નિષેધ થાય છે. અખંડ કહેવાથી પાંચ પ્રકારના અને ત્રણ પ્રકારના ભેદનો નિષેધ થાય છે. અજન્મ કહેવાથી જન્મનો નિષેધ થાય છે. આ પ્રમાણે મારાં અન્ય નિષેધ વિશેષણોની યોજના છે પણ તેઓ મારા ગુણરૂપે નથી પણ હું તે સર્વના સ્વરૂપે છું.

આ પ્રમાણે આ સાધનપંચક સ્તોત્રમાં ભગવત્પાદ ગોવિંદપુન્ય શંકરાચાર્ય જુદાં જુદાં ઉપદેશ વચનોથી હું બ્રહ્મરૂપ આત્મા સચ્ચિદાનંદ

સ્વરૂપ છું એ નિશ્ચય થવા યુક્તિનો પ્રકાર અને મહાવાક્યજ્ઞાનનો પ્રકાર સમજવા જિજ્ઞાસુને જરૂર પડે છે તેમાં, યુક્તિથી પ્રકાર દ્વિતી અને હવે મહાવાક્ય વિવેકનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરી આ લઘુ સ્તોત્રનો આશય વિશેષ સમજવા વિવેકી મહાશયનાં ચિત્તનેજ આમંત્રણ કરવામાં આવે છે કારણ કે વિદ્વાનેજ ખરું રહસ્ય પ્રકાશી શકે તેમ છે. ડાહ્યા અધિકારી શિષ્ય પોતાના યુક્તિ બે હાથ બેડી પ્રશ્ન કરે છે.

પ્રશ્ન:—હે ભગવન્ ‘તત્’ પદ એ શું છે ?

ઉત્તર:—સામવેદનાં છાંદોગ્ય ઉપનીષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠક અધ્યાયમાં ઉદ્ઘાતક મુનિએ પોતાના શ્વેતકેતુ નામે પુત્રને “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે મહાવાક્યનું પ્રથમ પદ તે “તત્” પદ છે.

પ્રશ્ન:—“ત્વં” પદ શું છે ?

ઉત્તર:—આજ “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યમાં જે બીજું પદ છે તે “ત્વં” પદ છે.

પ્રશ્ન:—વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર:—શબ્દનો અર્થ સાથે જે સંબંધ તે શબ્દની વૃત્તિ કહેવાય છે. શબ્દ-વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. એક શક્તિવૃત્તિ છે અને બીજી લક્ષણાવૃત્તિ છે. શબ્દના વિષે અર્થજ્ઞાન કરવામાં સામર્થ્યરૂપ જે શબ્દના અર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ તે શબ્દની શક્તિવૃત્તિ છે. અને શક્તિવૃત્તિથી જાણેલા અર્થદ્વારા જે શબ્દના અર્થની સાથે પરંપરારૂપ સંબંધ તે શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કહેવાય છે. શક્તિવૃત્તિથી જે અર્થ જાણાય તે શબ્દનો વાચ્ય અર્થ કહેવાય છે. અને તેને શક્ય અર્થ અથવા મુખ્ય અર્થ પણ કહે છે. લક્ષણાવૃત્તિથી જે અર્થ જાણાય તે શબ્દનો લક્ષ્ય અર્થ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન:—લક્ષણાવૃત્તિના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર:—જહત્, અજહત્ અને ભાગત્યાગ એ ભેદે કરી લક્ષણાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે.

પ્રશ્ન:—ત્રણ પ્રકારની લક્ષણાનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ શું ?

ઉત્તર:—જ્યાં સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને વાચ્ય અર્થના સંબંધીનું ગ્રહણ થાય તે જહત્ લક્ષણ કહેવાય છે. જેમકે ક્રાષ્ટ પુરૂષને ક્રાષ્ટ પૂછે કે:—“ગાયનો વાડો ક્યાં છે ?” ત્યારે તે ઉત્તર આપે કે “ગંગામાં ગાયનો વાડો છે ” આ સ્થળમાં ગંગા પદનો વાચ્ય અર્થ દેવનદીનો પ્રવાહ છે, તેમાં ગાયનો વાડો સંભવે નહીં વાસ્તે સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થ દેવનદીના પ્રવાહનો ત્યાગ કરી, તેના સંબંધીનું (કાંઠાનું) ગ્રહણ થાય છે. જ્યાં વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ નહીં કરી, તેના સંબંધીનું ગ્રહણ થાય તે અજહત્ લક્ષણ છે. જેમ ક્રાષ્ટએ કહ્યું કે:—શોણ (લાલ) દોડે છે. આ સ્થળમાં શોણપદનો વાચ્ય અર્થ જે લાલ રંગ છે તેમાં દોડવાનું સંભવે નહિ તેથી લાલ રંગનો અર્થાત્ લાલરંગવાળો ઘોડો દોડે છે એ પ્રકારે વાચ્યનો ત્યાગ નહીં કરી તેના સંબંધી ઘોડારૂપ અધિક અર્થનું ગ્રહણ થાય છે.

જ્યાં વિરોધી કાંઈક વાચ્ય ભાગનો ત્યાગ કરી તેના સંબંધી અવિરોધી કાંઈક વાચ્ય ભાગ ગ્રહણ થાય તે ભાગત્યાગ લક્ષણ કહેવાય છે. જેમ પૂર્વે ક્રાષ્ટ દેશકાળમાં દીડેલો પુરૂષ, અન્ય દેશ કાળમાં જ્નેવામાં આવે ત્યારે જ્નેનારો પુરૂષ કહે કે “ તે (દૂર) દેશ અને તે (ખૂત) કાળમાં જે પુરૂષ દીડે હતો તે પુરૂષ આ (સંનીપ) દેશ, અને આ (વર્તમાન) કાળમાં આવ્યો છે. ” આ સ્થળમાં તે દેશકાળ અને આ દેશકાળરૂપ વાચ્ય ભાગની એકતાનો વિરોધ છે વાસ્તે તેની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી ‘ તે પુરૂષ તો આજ છે, એમ અવિરોધી વાચ્ય ભાગનું ગ્રહણ થાય છે.

પ્રશ્ન:—ત્રણ પ્રકારની લક્ષણમાં મહાવાક્યમાં કયું લક્ષણ સંભવે છે ?

ઉત્તર:—જ્યાં જહત્ લક્ષણ હોય ત્યાં સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ થાય છે.

જે મહાવાક્યમાં જહત્ લક્ષણ માનવામાં આવે તો “તત્” “ત્વં” પદના વાચ્ય અર્થમાં પ્રવેશોનું બ્રહ્મ ચૈતન્ય અને સાક્ષી ચૈતન્ય એ ઉભયનો ત્યાગ થઈ જાય અને તે ચૈતન્યોથી ભિન્ન અસત્ જહ-દુઃખરૂપ પ્રપંચનું ગ્રહણ થાય, તેથી મહા અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય વાસ્તે મહાવાક્યમાં જહત્ લક્ષણ સંભવે નહિ.

જ્યાં અજહત્ લક્ષણ હોય છે. ત્યાં વાચ્ય અર્થનો લેશપણ ત્યાગ થતો નથી. જે મહાવાક્યમાં અજહત્ લક્ષણ માનવામાં આવે તો “તત્” “ત્વં” પદના વાચ્ય અર્થની એકતાનો વિરોધ દૂર થાય નહીં તેથી લક્ષણ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય નહીં. વાસ્તે મહાવાક્યમાં અજહત્ લક્ષણ સંભવે નહિ.

જ્યાં ભાગત્યાગ લક્ષણ હોય છે ત્યાં વિરોધી ભાગને ત્યાગ કરી અવિરોધી ભાગનું ગ્રહણ થાય છે. જે મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગ લક્ષણ લેવામાં આવે તો “તત્” “ત્વમ્” પદના વાચ્ય અર્થમાંથી વિરોધી ભાગને ત્યાગ કરી, અવિરોધી અસંગ શુદ્ધ ચેતન ભાગનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી તે જ્ઞાની એકતા પણ અને છે અને તેથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે વાસ્તે મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગ લક્ષણ સંભવે છે.

પ્રશ્ન:—“તત્” પદના વાચ્ય અર્થ અને લક્ષ્ય અર્થ કયા છે.!!

ઉત્તર:—અવ્યાકૃત જે માયા તે ઇશ્વરનો દેશ છે, ઉત્પત્તિ, રિચિતિ અને પ્રલય એ ત્રણ ઇશ્વરના કાળ છે, સત્ત્વગુણ, રજ્જેગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ઇશ્વરની વસ્તુ (સૃષ્ટિ સામગ્રી) છે, વિરાટ હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ ઇશ્વરનાં શરીર છે, વૈશ્વાનર, સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામી એ ત્રણ ઇશ્વરપણાં. અભિમાની છે, “હું

એક છું તે બહુરૂપ થાઉં ” એવી જે ઇશ્વરની ઇચ્છા (ઇક્ષણ) તે આદિથી તેનો જીવરૂપરૂપે પ્રવેશ થયો છે ” ત્યાં સુધીની જે સૃષ્ટિ તે ઇશ્વરનું કાર્ય છે, સર્વશક્તિપાણું, સર્વજ્ઞપાણું, વ્યાપકપાણું, એકપાણું, સ્વાધીનપાણું, સમર્થપાણું, પરાક્ષપાણું, અને માયા ઉપાધિવાનપાણું, એ આઠ ઇશ્વરના ધર્મ છે. આ સર્વ સહિત માયા અને તેમાં પ્રતિભિંબરૂપ ચિદાભાસ અને તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ એ સર્વ મળી ઇશ્વર કહેવાય છે. આવો ઇશ્વર તત્ પદનો વાચ્ય અર્થ છે.

આ સર્વ સહિત માયા અને ચિદાભાસ ભાગનો ત્યાગ કરી અવશેષ રહ્યું જે વિરાટ દિરાણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃતનું અધિષ્ઠાન જે ઇશ્વરસાક્ષી શુદ્ધ બ્રહ્મ છે તે “ તત્ ” પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

પ્રશ્ન:—“ત્વં” પદનો વાચ્ય અર્થ અને લક્ષ્ય અર્થ શું છે ?

ઉત્તર:—ચક્ષુ કંઠ અને હૃદય એ ત્રણ જીવનો દેશ છે, જગત-સ્વ-ન-સુપૃષ્ઠિ એ ત્રણ જીવના કાળ છે, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ, એ ત્રણ જીવની વસ્તુ (ભોગ સામગ્રી) છે, અને તેજ ત્રણે તેનાં શરીર છે, વિશ્વ-તૈજસ-પ્રાણ એ ત્રણે જીવપણાંના અભિમાની છે. જગત્તાદિથી મોક્ષપર્યંત જે ભોગરૂપ સંસાર છે તે જીવનું કાર્ય છે. અરૂપશક્તિપાણું, અરૂપજ્ઞપાણું, પરિચિન્નપાણું, નાનાપાણું, પરાધીનપાણું, અસમર્થપાણું, અપરાક્ષપાણું, અને અવિદ્યાઉપાધિવાનપાણું એ આઠ જીવના ધર્મ છે. આ સર્વ સહિત જે અવિદ્યા, અને તેમાં પ્રતિભિંબરૂપ ચિદાભાસ અને તેનું અધિષ્ઠાન કુટસ્થ, એ ત્રણ મળી જીવ કહેવાય છે. તે જીવ “ ત્વં ” પદનો વાચ્ય અર્થ છે.

આ સર્વ સહિત ચિદાભાસ ભાગનો ત્યાગ કરી અવશેષ રહ્યું જે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ શરીરનું અધિષ્ઠાન-જીવસાક્ષી-કુટસ્થઆત્મા છે તે “ ત્વં ” પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

પ્રશ્ન:—“તત્” પદ અને “ત્વં” પદના અર્થની મહાવાક્યમાં કહેલી એકતા કયા પ્રકારે સંભવે છે !

ઉત્તર:—જે કે “તત્” પદ અને “ત્વં” પદનો વાચ્ય અર્થ જે ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય (ઇશ્વર અને જીવ) છે તેની એકતાનો તો વિરોધ છે તોપણ “તત્” પદનો લક્ષ્યાર્થ બ્રહ્મ અને “ત્વં” પદનો લક્ષ્યાર્થ આત્મા તેની એકતાનો કાંઈપણ વિરોધ નથી વાસ્તે આ પ્રમાણે “તત્” પદ અને “ત્વં” પદના અર્થની મહાવાક્યવિધે કહેલી એકતા સંભવે છે.

પ્રશ્ન:—“તત્” પદ અને “ત્વં” પદના લક્ષ્યાર્થની એકતા વિષે શું દર્શાવે!

ઉત્તર:—જેમ ઘટમઃ ઉપાધિ સહિત ઘટાદાશ અને મહાદાશની એકતાનો વિરોધ છે તો પણ ઘટમઃ ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં કેવળ આદાશની એકતાનો વિરોધ નથી.

જેમ કાચની હાંડીમાં અને માટીની હાંડીમાં દાવો ગળે છે, તેમાં તે દ્વિપક્ષની ઉપાધિરૂપ જે હાંડીઓની એકતાનો વિરોધ છે તો પણ અગ્નિપણાંવડે કરી દીવાની એકતાનો વિરોધ નથી.

જેમ રાજા અને રચારી હોય, તેઓની ઉપાધિ સેના, અને બકરાનું ટાંગું એ ઉભયની એકતાનો વિરોધ છે પણ તેઓ ઉભયનાં મનુષ્યપણાંની એકતાને વિરોધ નથી.

જેમ ગંગાજળ અને ગંગાજળનો કળશ હોય, તેની ઉપાધિ નદી અને કળશની એકતાનો વિરોધ છે તોપણ કેવળગંગાજળની એકતાનો વિરોધ નથી.

જેમ સાગર અને જળનું ષિંદુ હોય, તેની ઉપાધિ સાગર અને ષિંદુની એકતાનો વિરોધ છે પણ કેવળ જળની એકતાનો વિરોધ નથી.

જેમ કાંઈ એક પુરુષને પિતાની અપેક્ષાથી પુત્ર કહે અને પિતામહની અપેક્ષાથી પાત્ર કહે, તેની ઉપાધિ પિતા અને પિતામહની એકતામાં વિરોધ છે પણ કેવળ પુરુષની એકતામાં વિરોધ નથી, તેમ જીવ ઇશ્વરના પણ દેહ-કાગ આદિનો ત્યાગ કરી એ ઉર્થમાં અનુગત જે ચેતનમાત્ર બ્રહ્મ અને

આત્મા તે એકજ છે વાસ્તે “બ્રહ્મ તે હું છું” અને હું તે બ્રહ્મ છે” એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો એજ તત્ત્વજ્ઞાન છે. ભગવત્પાદ સાધન પંચકમાં આ પ્રકારથી આત્માનુભવ થવાજ સાધનોની જરૂર પડતાવે છે, કારણ તે સાધનોદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિષ્ઠ મોક્ષ થાય છે. પંચીકરણમાં કહ્યું છે કે:—

તત્પદ ઉપાધિ માયા કહી, ત્વંપદ અવિદ્યા બાણુ,
અન્ને વાચ્ય તજે સદા, હું પોતે ભગવાન.

—:૦:—

આ પ્રમાણે શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય વિરચિત સાધન પંચકસ્તોત્રનું ભાષાંતર સંપૂર્ણ.

॥ ઇતિ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય વિરચિતં વેદાન્ત કવિ હીરાલાલેન્
વ્યાખ્યાતં સાધનપંચકં સમાપ્તમ્ ॥

ૐ

તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ
અથ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય વિરચિત

શતશ્લોકી

સ્રગ્ધરાવૃત્તપંક્તિઃ

દૃષ્ટાન્તો નૈવ દૃષ્ટ સ્ત્રિભુવનજઝરે સદ્ગુરો જ્ઞાનદાતુઃ
સ્પર્શ શ્ચેત્તત્ર કલ્પ્યઃ સ નયતિ યદહો સ્વર્ણતામંશ્મસારમ્ ॥

ન સ્પર્શત્વં તથાપિ શ્રિતચરણયુગે સદ્ગુરુઃ સ્વીય શિષ્યે
સ્વીયંસામ્યંવિધત્તે ભવતિનિરુપમ સ્તેનવા લૌકિકોપિ ॥૧॥

ભાવાર્થ:—આત્મજ્ઞાન આપનારા સદ્ગુરૂને ઉપમા આપવા
યોગ્ય એવો કોઈપણ પદાર્થ ત્રિલોકીની અંદર કદાપિ જોવામાં
આવતો નથી. (કે જેનાથી તે મહાત્મા ગુરૂદેવને આપણે ઉપ-
માથી સ્તવીએ) કદાચ આપણે પારસમણિની ઉપમા આપવાનું
ધારીએ તો પારસમણિ લોઢાનું સોનું કરી દે છે પણ પોતાનું
પારસપાણું આપતો નથી (પોતાના જેવું રૂપ આપતો નથી)
પરંતુ સદ્ગુરૂ મહાત્મા તો—ચરણ યુગલમાં વિશ્રાંતિ લેનારા
શિષ્યને પોતાનું સમાનપાણું આપે છે, તેથી તેઓશ્રીને પારસની
ઉપમા પણ યથાર્થ (બંધ બેસતી) નથી. આ કારણથી સદ્ગુરૂ
દેવ ઉપમા રહિત અને અલોકિક પ્રભાવવાળા છે એમ માનવું
હીક છે. ॥ ૧ ॥

યદ્ગચ્છ્રીર્લઙ્કવૃક્ષાપમૃતપરિમલે નાભિતોઽન્યેપિવૃક્ષાઃ
શશ્વત્સૌગંધ્યમાજોઽપ્યતનુ તનુમૃતાં તાપમુન્મૂલયન્તિ ।
આચાર્યા લઙ્ક્યવૃક્ષા અપિ વિધિવશતઃસન્નિધૌ સંસ્થિતાનાં
ત્રેધા તાપંચપાપં સકરુણહૃદયાઃ સ્વોક્તિભિઃ ક્ષાલયન્તિ ।૨।

ભાવાર્થ:—જેમ ચંદન વૃક્ષમાંથી વિરતાર પામતી સુગં-
ધથી અન્ય વૃક્ષો પણ ચંદનની અખંડ સુગંધવાળાં થઈ જાય
છે એ ઉપરાંત તેઓ સુભાગ્યજ્ઞ યોગથી સ્વસમીપવર્તી અન્ય

અનેક શરીરધારીઓના તાપનું પણ નિવારણ કરે છે તેમ સદ્-
ગુરૂદ્વારા સંપાદન કરેલા સદ્બોધથી તેમના સહવાસી શિષ્યજનો
પણ અખંડ બોધમય બની જ્યા ઉપરાંત દયામય અંતઃકરણવાન
બની સુભાગ્યના યોગને લીધે પોતાની પાસે વસનારા ઇતર અનેક
જીવોના ત્રિવિધ તાપ પાપને પણ પોતાની (ઉત્તમ) ઉક્તિઓથી
ટાળી દે છે. ॥ ૨ ॥

વિવેચન

પોતાના ઉત્તમ શિષ્યોને અદ્વૈતવિદ્યાનું સઘળું રહસ્ય સંક્ષેપમાં સમજાવવા-
ના ઉદ્દેશથી દયાનિધાન ભગવાન શંકરાચાર્યે આ શતશ્લોકી નામના પ્રકરણમાં
જ્ઞાસુતું ઉત્તમ પ્રકારનું ઇષ્ટ કર્યું છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય આ શતશ્લોકીનાં
શ્લોક પ્રથમથી ચોસઃ સુત્રીનાં ત્રિજ્ઞાનાત્મપ્રકરણમાં આઠ શ્લોકકદ્યમાં
આત્મવિદ્યાના કારણરૂપ સદ્ગુરૂ કે જે મોક્ષનું સાક્ષાત સાધન છે તેના પ્રતિ
પ્રણય ભાવ બતાવી પ્રકરણારંભમાં ગુરૂ માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. આચાર્યવાન પુરુષો
વેદ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓમાં ગુરૂનેજ આત્મવિદ્યાનું કારણ કહ્યા છે અને
ગુરૂ વિના આત્મસિદ્ધિ થતી નથી જે ઉદ્દેશથી ભગવત્પાદે પ્રારંભમાં ગુરૂની
સ્તુતિ કરી છે. વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન અધિકારીને આત્મજ્ઞાન અર્થે
શ્રુતિ ભગવતી ઉપદેશ છે કે— તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સગુરુ મેવાભિગચ્છન્
સમિત્પણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ૦ ૦ ૦— આત્મ સાક્ષાત્કારને માટે
અધિકારીએ હાથમાં ગુરૂને અર્પણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ લઈ શ્રોત્રિય તથા
અક્ષનિષ્ઠ ગુરૂને શરણે જવું. તેમ કર્યા પછી તે દ્યાણુ ગુરૂ યોગાદિ સાધનોવડે
મનોનિગ્રહવાળા ઉત્તમ અધિકારી શિષ્યને બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે. શ્રુતિ
કહે છે કે— यस્ય દેવે પગભાન્તિ ર્યથા દેવે તથા ગુરૌ તસ્યેન
કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાન્મનઃ જેને ઇશ્વર વિષે અત્યંત ભક્તિ છે તથા
જેવી ઇશ્વર વિષે તેવીજ ભક્તિ ગુરૂને વિષે પણ છે તે મહાત્માના હૃદયમાંજ આ

કહેના અર્થો પ્રગટ પામે છે. ગુરુ કેવા પ્રકારના બ્રહ્મને ઇત્યાદિ ગુરુત્વનું પ્રતિ-
પાદન કરનારી સંકટો પ્રક્રિયાઓ વેદાંત પ્રથોમાં છે તે જ્ઞાસૂત્રે બાણી લેવી. ગુરુ
ગીતામાં સદાશિવ સતિને કહે છે કે—ગુરુવો બ્રહ્મવઃ સંતિ શિષ્યવિસ્તાપહારકાઃ ।
નમેકં દુર્લભં મન્યે શિષ્યસંતાપહારકં ॥ શિષ્યનું દ્રવ્ય હરવાવાળા ગુરુઓ
ધણ છે પણ શિષ્યનો સંતાપ હરવાવાળા ગુરુ તો કાકજ હોય છે. આ
સ્ત્રોત્રકમાં શંકર ગુરુમહિમા બતાવી તૃતીય સ્ત્રોત્રકમાં આત્મસાક્ષાત્કારનો
પ્રકાર બતાવે છે.

આત્માનાત્મ પ્રતીતિઃ પ્રથમમભિહિતા સત્ય મિથ્યાત્વયોગા
દેવાબ્રહ્મપ્રતીતિ નિગમ નિગદિતા સ્વાનુભૂત્યોપપત્યા ।
આદ્યા દેહાનુબન્ધાદ્ભવતિ તદપરા સાચ સર્વાત્મકત્વા
દાદો બ્રહ્મા હમસ્મી ત્યનુભવઉદિતે સ્વત્વિદંબ્રહ્મપશ્ચાત્ ॥૩॥

ભાવાર્થઃ—વેદમાં વર્ણવેલી બ્રહ્મની પ્રતીતિ સત્ય અને
અસત્યના યોગે કરી સ્વાનુભવથી અને યુક્તિથી ઉભય પ્રકારની
પ્રતીત થાય છે. પ્રથમ પ્રતીતિ આત્મારૂપે અને બીજી અનાત્મા
રૂપે. પ્રથમ પ્રતીતિ દેહના સંબંધથી થાય છે અને બીજી પ્રતીતિ
બ્રહ્મનો સર્વાત્મકત્વભાવ જણાવાથી થાય છે. “ જે બ્રહ્મ છે તે હું
હું ” એવો અનુભવ ઉદય પામ્યા પછીજ આ સંઘર્ષ જગત
બ્રહ્મજ છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

પ્રથમ તત્ત્વ સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે જે ચૈતન્ય છે તે
આત્મારૂપ બ્રહ્મ છે અને જે જડ છે તે અનાત્મરૂપ બ્રહ્મ છે એમ ખ્યાલ

આવે છે. બ્રહ્મની આત્મરૂપે પ્રતીતિ દેહના સંબંધથી થાય છે કારણ કે દેહ-
માંથી સઘળી અનાત્મ વસ્તુનો નિષેધ કરતાં કરતાં બ્રહ્મનો આત્મારૂપ
સાક્ષિરૂપે અનુભવ થાય છે. જે જડ વસ્તુ છે તે અનાત્મરૂપ બ્રહ્મ છે
એવી પ્રતીતિ બ્રહ્મનું સર્વાત્મભાવથી ચીંતન કરતાં સ્વતઃ થઈ આવે છે.
કારણ કે જે ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ છે તે સઘળા કલ્પિત અનાત્મરૂપ જડ પદ-
ાર્થોનું અધિષ્ઠાન છે અને અધિષ્ઠાનજ કલ્પિતરૂપે ભારે એવો નિયમ હોવાથી.
અહંબ્રહ્મ જ્ઞાન ઉદય પામ્યા પછી આ સઘળું જગત્ બ્રહ્મમાં કલ્પીત
હોવાને લીધે બ્રહ્મજ છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. સર્વ સલ્લિવંદ
બ્રહ્મ ઇત્યાદિ શ્રુતિના આદેશને, અનુભવી સંતકારા સમજવાથી બ્રહ્મનું અમે-
દજ્ઞાન થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે કોઈ એક મનુષ્ય પોતાની સાથે ઉમેલા
નવ મનુષ્યની ગણના કરી શંકામાં પડે કે અમે નવ છીએ અને આ શંકા
જ્યારે તે પોતાને ગણવું ભૂલી જાય છે એ વાત ખ્યાલમાં લે ત્યારેજ દૂર
થાય છે તેમ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારમાં પણ શંકા છે. પ્રથમ તો ‘સદેવ
સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ । હે સૌમ્ય ! સૃષ્ટિની પૂર્વે સખતીય
વિખતીય અને સ્વગત ભેદરહીત આ એકજ સત્જ હું, એ પ્રકારે બ્રહ્મના
સદ્ભાવનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. પછી બ્રહ્મેજ છવરૂપથી શરીરમાં પ્રવેશ
કર્યો છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિનો યથાર્થ રીતે પૂર્વાપર સંબંધ વિચારીને બ્રહ્મ પ્રત્ય-
રૂપ છે એવી ભાવના કરવી જોઈએ. પછી તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યના
વિચારથી હું પોતે પણ બ્રહ્મ છું એમ અદ્વિતીય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો
જોઈએ. જેમ દશમે હુંજ છું એ પ્રકારનાં દશમાપણાંના જ્ઞાનનો નાશ કરી
થતોજ નથી તેમ હું બ્રહ્મ છું, એ પ્રકારના વિચારપૂર્વક આત્માના સાક્ષા-
ત્કારનો અન્ય કોઈ જ્ઞાનથી નાશ થતો નથી. દશમાપણાનું જ્ઞાન જેમ સંશય
રહીત છે તેમ હું બ્રહ્મ છું એવું સાક્ષાત્ જ્ઞાન સંશય રહીતજ થાય છે. આ
પ્રમાણે ભગવાન આત્મ સાક્ષાત્કારના પ્રકારનો સૂચક સ્તોત્ર કહી ગોથા તથા
પાંચમા સ્તોત્રમાં આત્માનું સ્વરૂપ કહી બતાવે છે.

આત્મા ચિદ્રિત્સુવાત્માનુભવપરિચિતઃ સર્વ દેહાદિયન્તા
સત્યેવં મૂઢબુદ્ધિર્ભજતિ નનુજનો નિત્ય દેહાત્મ બુદ્ધિમ્ ।
બાહ્યેઽસ્થિ સ્નાયુ મજ્જા પલ્લુધિરવસા ચર્મ મેદો યુગન્તઃ
વિંષમૂત્ર શ્લેષ્મ પૂર્ણ સ્વપર વપુરહો સંવિદિત્વાપિ ભૂયઃ ॥૪

ભાવાર્થ:—સર્વ દેહમાં સત્તાસ્કૂર્તિપ્રદાતા ચૈતન્ય આત્મા
સચ્ચિદાનાંદ સ્વરૂપ છે એમ અનુભવ સિદ્ધ છે અને આ પરાયો
કે પોતાનો દેહ છે તે તો બહારથી હાડકાં, નસ, મજ્જા, માંસ
રક્ત, વસા, મેદ અને ત્વચા ઇત્યાદિથી ભરપૂર છે અને અંદરના
ભાગમાં વિંષા પુરીષ અને કક્ષથી ભરપૂર છે છતાં પણ જે મૂઢ
બુદ્ધિ જન આવા દેહમાં વારંવાર આત્મબુદ્ધિ કરે છે એ કેવું
આશ્ચર્ય છે. ! ! ! ॥ ૪ ॥

દેહ સ્ત્રી પુત્ર મિત્રાનુચર હયવૃષા સ્તોષહેતુ મમેત્યમ્
સર્વે સ્વાયુર્નયન્તિ પ્રથિતમલમર્મી માંસમિમાંસયેહ ।
એતે જીવન્તિ યેન વ્યવહતિ પટ્વો યેન સૌભાગ્યભાજઃ
સ્તં પ્રાણાધીશમન્તર્ગતમમૃતમમું નૈવર્મીમાંસયન્તિ ॥૫॥

ભાવાર્થ:—આ જગતમાં સઘળાં મનુષ્યો દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર,
મિત્ર, અનુચર, હજી, બગદ, એ સૌ અમને આનાંદના હેતુ છે
એમ કેવળ માંસ સંબંધી વિચારમાંને વિચારમાં અમુક આયુ-
ષ્યને વ્યતીત કરી નાંખે છે પણ દેહાદિક વસ્તુઓનું જે જીવન

છે, જેથી વ્યવહારમાં દેહાદિક સમર્થ રહે છે અને જેની સ્થિતિથી તે સૌ સુંદર દેખાય છે એવા અવિનાશી પ્રાણાદિકના પ્રભુ અને સર્વાતરવાસી આત્માનો કશેા પણ વિચાર કરતાં નથી એ કેટલું અધું આશ્ચર્ય છે. !! ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

આ સંસારમાં આત્મા અને દેહમાં અત્યંત વિવેકશુભા હોવા છતાં મોહબુદ્ધિથી મુઢજનોને દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થાય છે એ કેટલું અધું અજ્ઞાન છે એ ખામન શંકર ભગવાને ઘણા પ્રકરણ ગ્રંથોમાં પુનઃ પુનઃ કહી બતાવી આત્માના સ્વરૂપનું શુદ્ધ દર્શન ચાર્વાકાદિ નાસ્તિકોને પણ કણ્ણાબુદ્ધિથી કરાવ્યું છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય પોતાનાં અપ્રોક્ષાનુભૂતિ નામનાં એક પ્રકરણમાં કહે છે કે:—

આત્મા વિનિષ્કલો હ્યેકો દેહો बहुभिरावृतः ।

तयो रैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञान मतः परम् ॥ १७ ॥ अप्रोक्ष०

આત્મા નિયામકશ્ચાન્ત દેહો બાહ્યો નિયમ્યકઃ ।

तयो रैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञान मतः परम् ॥ १८ ॥ अप्रोक्ष०

આત્મા જ્ઞાનમયઃ પુણ્યો દેહો માંસમયોઽગ્રુચિઃ ।

तयो रैक्यं प्रपश्यन्ति, किमज्ञान मतः परम् ॥ १९ ॥ अप्रोक्ष०

આત્મા પ્રકાશકઃ સ્વચ્છો દેહ સ્તામસ ઉચ્યતે ।

तयो रैक्यं प्रपश्यन्ति, किमज्ञान मतः परम् ॥ २० ॥ अप्रोक्ष०

આત્મા નિત્યો હિ સદરૂપો દેહોઽનિત્યો હ્યસન્મયઃ ।

तयो रैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञान मतः परम् ॥ २१ ॥ अप्रोक्ष०

આત્મા અવયવરહીત છે, તથા એક છે, અને લીંગદેહ સત્તર તત્ત્વોવડે આદ્યત છે. આ પ્રમાણે બન્ને પરસ્પર વિવક્ષણ છતાં તાર્કિક આદિ તેમને એકરૂપે બુદ્ધિ છે એટલે કે દેહ જે આત્મા નથી તેદેજ આત્મા જણાય છે. આ વિપરીત દર્શન વિના બીજું અજ્ઞાન કયું? એજ અજ્ઞાન છે. ॥૧૭॥ આત્મા નિયંતા છે તથા પાંચ કાશની અંદર છે તથા દેહ તો નિયમમાં વર્તનારો. તથા આત્માથી બહાર છે, તેથી આત્માની દેહથી વિવક્ષણતા છે. છતાં બન્નેને એકરૂપ જોવાં એ કરતાં બીજું અજ્ઞાન કયું છે? એજ અજ્ઞાન છે. ॥૧૮॥ આત્મા પ્રકાશ સ્વરૂપ છે તેથીજ તે શુદ્ધ છે અને આ શરીર તો માંસાદિ વિકારયુક્ત છે તથા અપવિત્ર છે. આ પ્રમાણે દેહ તથા આત્મામાં પરસ્પર વિવક્ષણતા છે છતાં તે બન્નેને એકજ સમજવાં, એથી બીજું શું અજ્ઞાન?? એજ અજ્ઞાન છે. ॥ ૧૯ ॥ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે તથા સૂર્ય આદિની જેમ અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશનારો છે, માટેજ તે સ્વચ્છ છે, એટલે જેમને તે પ્રકાશ કરે છે તેના શુભોવડે લેવાતો નથી. શ્રુતિમાં પણ અસંગોડયં પુરુષઃ આત્માને અસંગ કહ્યો છે અને શરીર તો તમોગુણનું કાર્ય હોવાથી જડ તથા ઘટાદિની જેમ અન્ય પ્રકાશથી પ્રકાશ પામે છે. આ પ્રમાણે દેહ અને આત્મામાં મોટો વિરોધ છે છતાં બંનેને એક સમજવાં એજ અજ્ઞાન છે. બીજું શું અજ્ઞાન એથી હોય??? ॥ ૨૦ ॥ આત્માનો ત્રણે કાળમાં બાધ થતો નથી માટે તે નિત્ય છે દેહ તો અસત્ તથા અનિત્ય છે. આવી રીતે શરીર ને આત્માનો વિવક્ષણ સ્વભાવ હોવા છતાં તે એકજ વસ્તુ જાણવી એ વિના બીજું અજ્ઞાન કયું??? ॥ ૨૧ ॥ આ રીતે આચાર્ય ભગવાન વિવેક વિનાનો, દેહ આત્માનો અજ્ઞાનથી અને મૂઢબુદ્ધિથી ચાર્વાકાદિએ માનેલો અમેદ અસત્ય ઠરાવી, આત્માનાં શુદ્ધ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે અને છટ્ટા સ્તોકમાં દેહનું આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય એટલે આત્મા અને દેહમાં એક્યબુદ્ધિનું અજ્ઞાન કેમ સંભવે છે તે બતાવે છે.

કશ્ચિત્કીટઃ કથંચિત્પટુમત્તિરમિતઃ કણ્ટકાનાં કુટીરમ્

કુર્વસ્તેનૈવ સાકં વ્યવહતિ વિષયે ચેષ્ટતે યાવદાયુઃ ॥
 તદ્વજીવોપિ નાનાચરિતસમુદિતૈઃ કર્મભિઃ સ્થૂલદેહમ્
 નિર્માયાત્રૈવ તિષ્ઠન્નનુ દિન મમુના સાકમભ્યેતિ ભૂમૌ ॥૬॥

ભાવાર્થ:—પોતાના વ્યવહારના માટે જેમ કોઈ કરોળીયો કે ચતુર કીડો કોઈપણ પ્રકારે પોતાની લાગણી દોરાઓથી કાંટાઓની ચારે તરફ કોટડી બનાવી જીવતાં સુધી પોતાના નિર્વાહ સાડું તે કોટડીની સાથેજ ચેષ્ટાઓ કર્યા કરે છે તેમ (આ) જીવ પણ અનેક સંચીત કર્મોથી એકત્ર થએલાં પ્રારમ્ભ કર્મોવડે સ્થૂલ દેહને બનાવી સર્વદા તેમાંજ રહે છે અને પછી તેનીજ સાથે પૃથ્વીમાં ફર્યા કરે છે. ॥ ૬ ॥

વિવેચન

મીમાંસકની માન્યતા મુજબ ‘ જીવજ, અદૃષ્ટધર્માધર્મદ્વારા જગતનું કારણ કહેવાય છે. વેદાંતમાં બ્રહ્મજ પોતે અંતર્યામીપણાંવડે કરીને રૂપ રૂપ પ્રત્યે પ્રતિરૂપની જેમ પ્રવેશ કરે છે એમ માને છે. આચાર્ય ભગવાન બ્રહ્મનેજ સમગ્ર સ્વરૂપથી બિન્નબિન્ન રૂપે આગળાવે છે એ વાત યથાર્થ છે કારણ કે જે વાત શ્રુતિથી વિરુદ્ધ હોય તેનો સ્વીકાર શિષ્ટજનના કરતાજ નથી. જીવ-રૂપથીજ બ્રહ્મજ ચેષ્ટા કરે છે એ બાબતનાં શ્રુતિમાં એકાનેક પ્રમાણ છે. પંચદશીનાં દ્વૈત વિવેક નામનાં પ્રકરણમાં વિદ્યારણ્ય મુનિશ્વરે સ્ત્રોક બીજાથી નવમા સુધી શ્રુતિ પ્રમાણપૂર્વક બ્રહ્મજ ઇશ્વર રૂપે જગત સૃજે છે એ વાત પ્રતિપાદન કરી છે. આજ પ્રકરણમાં દ્વૈત ઇશ્વર સૃષ્ટિ છે એમ સિદ્ધ કરી આચાર્ય ભગવાનની શતસ્ત્રોકીના આ છઠ્ઠા સ્ત્રોકની અવિરુદ્ધ ઇશ્વરજી જીવરૂપે દેહમાં પ્રવેશ કરે છે એ પણ કહ્યું છે. શ્રુતિઓ પણ કહે છે. જૈવં રુપં કૃત્વા

પ્રાવિશત્ “અવનતું રૂપ કરીને ઇશ્વરે પ્રવેશ કર્યો છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે જેથી ઇશ્વર પોતે અવ કે જે બ્રહ્મથી વિવક્ષ્ય કહેતાં વિકારી છે અને અન્ય એટલે ચિદાભાસ છે તેણે અવ સ્વરૂપે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એટલે ઇશ્વર શરીરમાં અદ્વંતાના યોગથી આત્માધ્યાસ કરે છે તેથી ઇશ્વર અવરૂપે થાય છે. ઇશ્વરને દેહમાં પ્રવેશ કરવાથી અવપણું પ્રાપ્ત કેમ થયું એ શંકા થતાં જીવ પ્રાણધારણે એ શાસ્ત્ર કથન છે. આ કથનમાં જીવ ધાતુ છે અને પ્રાણને ધારણ કરવું એ એ ધાતુનો અર્થ છે. અવ ધાતુથી અવ શબ્દ થયો છે. પ્રાણાદિનો સ્વામી એટલે અભિમાની થઈ સર્વને પ્રેરણ કરવું તેનું નામ પ્રાણધારણ છે. દેહમાં રહી પ્રેરણાએ કરી ઇશ્વર પ્રાણને ધારે છે જેથી તેને અવ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દેહમાં ઇશ્વરનું અવપણું છે. હવે અવનું સ્વરૂપ વિચારતાં જે અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય છે, જે સત્તર તત્ત્વોનું સુક્ષ્મ શરીર છે, નથા તે શરીરમાં રહેલી જે ચેતનની છાયા છે તે ત્રણેને અવ કહેવાય છે. ઇશ્વરજ્ઞ જ્યારે અવરૂપે થાય છે ત્યારે તે જન્મેમાં ધર્મ ભેદ સંભવે નહિ એ શંકાના સંબંધમાં માયા ઇશ્વરની શક્તિ છે અને તેમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની જેમ શક્તિ રહેલી છે તેમ તેમાં બીજી મોહન કરવાની પણ શક્તિ છે. ‘તચ્ચેતઃજ્જડં મોહાન્મર્ક’ । તે માયા જડ અને મોહનસ્વરૂપ છે. શ્રુતિમાં પણ આમ કહ્યું હોવાથી અવ જ્યારે મોહ પામે છે ત્યારે તે પોતાનાં સન્નિવ્હાનંદરૂપ જ્ઞાનથી રહિત થાય છે. અવ સન્નિવ્હાનંદ જ્ઞાનરહિત થવાથી પોતાનાં વાસ્તવિક ઇશ્વર સ્વરૂપને વિસરી જાય છે તેથી તે પ્રિયની પ્રાપ્તિમાં અને અપ્રિયની અપ્રાપ્તિમાં સદાય અસમર્થ થાય છે તેમજ શરીરમાં તે તાદાત્મ્ય અભિમાન કરે છે, એટલે શરીરજ હું પોતે છું એવી રીતે શરીરનેજ સ્વસ્વરૂપથીજ માનો ખેસે છે. આવી માન્યતાથી શરીરના મુખદુઃખાદિ ધર્મોમાં પણ તેને પોતાના છે એવું ભાન થવાથી પોતે સુખી, દુઃખી, રોગી, ભોગી, લૂંટો, આંધળો બહેરો એમ પોતાને માન્યા કરે છે. માંડ શરીર નયણું છે અને માંડ શરીરે જાડું છે એમ પોતાને જાડો પાતળો માન્યા કરે છે. શ્રુતિમાં પણ કહે છે કે:—

“ સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।

એકજ આ દેહરૂપી સમાનવૃક્ષમાં જે જીવ રહેતો છે તે અમમથ થઈ પોતાની ઇશ્વરતા બૂધી જવાથી શોક કરે છે, એટલે કર્મફળ સુખ અને દુઃખ છે—એટલે શુભ કર્મનું ફળ સુખ અને અશુભનું દુઃખ છે, અને સુખ દુઃખનું આયતન (સ્થાન) શરીર કહેવાય છે. શરીરરૂપી વૃક્ષમાં અંતર્યામી અને જીવરૂપી જે પક્ષી રહે છે જેથી તે જન્મેનું સમાન સ્થાન શરીર કહેવાય છે, પણ તે જન્મેમાં ફળમેદ મોટો છે કારણ કે અંતર્યામીને શરીરમાં તાદાત્મ્ય અભિમાન એટલે મોદ ન હોવાથી પોતાની ઇશ્વરતાને ભૂતો નથી તેથી તે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે અને જીવની તેથી વિપરીત સ્થિતિ હોવાથી તે અરૂપજ્ઞ કહેવાય છે. સર્વજ્ઞપણાવડે કરીને ઇશ્વર સુખદુઃખાદિ પોતાનાં ન માનતો હોવાથી તેમાં લેપાતો નથી અને જીવ મમત્વ બંધનથી લેપાય છે અને સુખીદુઃખી એમ પોતાને માને છે. આ પ્રમાણે આચાર્ય ભગવાન દેહનું આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય કેમ છે તે બતાવી જીવ અને ઇશ્વરનાં લક્ષણપૂર્વક આ છઠ્ઠા સ્લોકમાં સ્વરૂપ સમજાવે છે અને દેહથી આત્મા ભિન્ન સાક્ષિરૂપ છે એ વાત સાતમા સ્લોકમાં સમજાવે છે. ॥ ૬ ॥

સ્ત્રીકુર્વન્ વ્યાઘ્રવેષં સ્વજઠરમૃતયે ભીષયન્યથ્ર મુગ્ધાન્
મત્વાવ્યાઘ્રોઽહમિત્યં સનરપશુમુશાન્ બાધતે કિંનુસત્ત્વાન્ ।
મત્વા સ્ત્રી વેષધારી રૂયહમિતિ કુરુતે કિં નટો મતૃરિચ્છામ
તદ્ગત્શારીરઆત્મા પૃથગનુભવતો દેહતો યઃસ સાક્ષી ॥૭॥

ભાવાર્થ:—પોતાનાં ઉદર પોષણાર્થે કોઈ પુરૂષ વાઘનો કૃત્રિમ વેષ ધારણ કરી મૂર્ખ લોકોને બીવડાવે તેથી શું તે પુરૂષ ‘હું’ વાઘ છું, એમ માની માણસ તથા પશુઓને ખાઈ જાય

કે? સ્ત્રીનો વેષ ધરનારો નટ સ્ત્રીને યોગ્ય હાવભાવથી પુરૂષને લક્ષ્યાવતો હોય પણ તેટલાથી તે વેષધારી સ્ત્રી નટ 'હું સ્ત્રી છું', એમ ધારી પુરૂષના સંગની ઇચ્છા કરશે!! આ પ્રમાણે પોતાના દેહને એક વેષ જેવી ઉપાધિ સમજતો જ્ઞાની પુરૂષ શરીરને છાજતા વ્યવહારો કર્યા કરતો હોય તેટલાથી 'હું દેહ છું', એમ માની અનર્થ કરે કે? કદી પણ કરે નહીં કારણ કે દેહથી અવચ્છેદ પામેલો ચિદાભાસરૂપ આત્મા દેહનો અનુભવ કરનાર હોવાને લીધે દેહથી બ્દ્ધો છે અને વાસ્તવિકરીતે આત્મા તો સાક્ષી છે એમ જ્ઞાની પુરૂષો સદા સમજતા હોય છે. ॥ ૭ ॥

વિવેચન.

સજ્જન પુરૂષો આ શરીર પ્રારબ્ધનું ફળમાત્ર સમજી તેમાં અહંબુદ્ધિ ત્યાગ કરી શરીરરૂપ છતાં શરીર વિનાના હોય તેમ વિચરે છે. જેમ વસ્ત્ર વિના ચાત્રતુ નથી તેમ આત્મા એ શરીરરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તેથી વસ્ત્રરૂપ શરીરનો, આત્મા તો સાક્ષી છે એમ જ્ઞાની પુરૂષો સમજતા હોવાથી દેહમાં વસવા છતાં દેહના સાક્ષીરૂપે આત્મા છે તેજ પોને છે એમ માની સદાય અખંડ સ્વરૂપ રહે છે. જેમ નરે વેશ પહેર્યો હોય ત્યારે અને ન પહેર્યો હોય ત્યારે પુરૂષજ છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા દેહ હોય કે ન હોય ત્યારે બ્રહ્મરૂપજ છે. દેહરૂપ નથી. બ્રહ્મરૂપ થએલા જ્ઞાનીનું શરીર વૃક્ષના પત્રની પેઠે વીંખાઈ જઈને ગમે ત્યાં પડે તેની તેને ચીંતા રહેતી નથી કારણ કે તેઓ પ્રથમ સાક્ષીરૂપે આત્મા છે એમ સમજ્યા હોય છે અને પોતાના આત્મરૂપ ચતુર્વિધ અનગથી, શરીરને તો તેઓએ બાળી નાંખ્યું છે. ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ સંધાનનો પત્ર, પુષ્પ અને ફળની પેઠે નાશ થાય છે પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા કે જે સૌનો સક્ષી છે તેનો નાશ થતો નથી કારણ કે

આત્મા તો તરૂંસમાન અચળ છે. જ્ઞાની પુરૂષનો દેહ પ્રારબ્ધકર્મથી કલ્પાચ્ચરી વાસનાઓથી ભોગમાં સંસારની જેમ વિચરે છે પણ તે દેહમાં ચક્રના મૂળની પેઠે સંકલ્પ વિકલ્પોથી રહિતપણે સાક્ષીની જેમ જ્ઞાની તો મૌન ધરીનેજ રહે છે. સાક્ષ્ય છે તો સાક્ષિ છે એ ભાવથી જ્ઞાનીજનો છેવટ પોતાનું સાક્ષી સાક્ષ્ય રહીત નિર્મળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે એ બરાબર સમજતા હોય છે.

દેહથી આત્માનું સાક્ષિરૂપે જુદાપણું છે એ બાબત આચાર્ય ભગવાને અનેક ત્રથામાં સમજાવી છે. જુદાપણું છે છતાં એક્યપણુંની બ્રાંતિ કયા પ્રકારે થાય છે એ બાબત ભગવત્પાદ અપરોક્ષાનુભૂતિ નામનાં પ્રકરણમાં કહે છે. અવિવેકી પુરૂષને કલ્પિત શરીરજ આત્મારૂપે ભીસે છે. અજ્ઞાની જન-જેમ દોરડીમાં સાપ, છીપમાં રૂપું અને આકાશમાં નીલતા અનુભવે છે તેમ મુખ મનુષ્ય દેહને આત્મારૂપે માની લે છે. જેમ મારીને ઘડો, તંતુને વસ્ત્ર, અને સોનાને કડું કહે છે તેમ દેહને આત્મા માની લે છે. આડાં અવળાં ગોઠવેલાં લાકડાંથી ‘આ ઘર છે, એમ નિશ્ચય કરે છે તથા લોઢાંને બરછી કહે છે તેમ મુખ મનુષ્ય દેહને આત્મા માની લે છે. આવા આશયવાળા ભગભગ પંદર વીસ સ્તોકથી ભગવત્પાદે ચાર્વાકદિની દેહાત્મબુદ્ધિનો અનાદર કરી તેઓને જ્ઞાન થવા અપ્રોક્ષાનુભૂતિ નામનાં પ્રકરણમાં કહ્યું છે, છતાં મંદભાગી નાસ્તિકોની ભેદબુદ્ધિ ટળતી નથી એજ આશ્ચર્ય છે, એજ અજ્ઞાન છે અને એજ ઉત્તમ જ્ઞાનમાં તેઓનું કર્મયોગે અનધિકારીપણું દર્શાવે છે. હવે આત્મા સ્તોકમાં આચાર્યશ્રી શ્રુતિનું માતા સમાન હિત ચિંતન છે એ બાબત કહે છે.

સ્વંબલં રોદમાનં ચિરતર સમયં શાંતિ માનેતુ મથે
દ્રાક્ષં સ્વાર્જૂર મામ્રં સુકદલમથવા યોજય ત્યંવિકાસ્ય ।
તદ્રચ્ચેતોઽતિ મૂઢં बहुजननभवान्मौढ्यसंस्कारयोगा
द्वोधोपायै रनेकै स्वशमुपनिष द्वोधयामास सम्यक् ॥૮॥

ભાવાર્થ:—દીર્ઘકાલ પર્યંત રૂદન કરતાં પોતાનાં બાળકને શાંત કરવા વાસ્તે જેમ માતા-દ્રાક્ષ, ખજૂર, કેરી અથવા કેળું તેની પાસે મુકે છે અને તેમાં એવો આશય હોય છે કે આ ફળમાંના કોઈપણ ફળથી બાળક શાંત થાય તેમ ઉપનીષદ્ પણુ અનાદિ કાળથી પ્રાપ્ત થએલાં સંસ્કારમાં મૂઢપણાંના સંસ્કારને લઈને અચળતાવાળાં અને અજ્ઞાનથી અધોગતિ પામેલાં ચિત્તને સ્થિર તથા આત્મજ્ઞાનવાળું બનાવવા વાસ્તે, સારીરીતે અધિકાર પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનના અનેક ઉપાયોથી પ્રબોધે છે અને તેમાં એવો હેતુ રાખે છે કે આ ઉપાયમાંના કોઈપણ ઉપાયથી ચિત્ત આત્મજ્ઞાનવાળું બની જશે. ॥ ૮ ॥

વિવેચન.

વેદમાં મુખ્ય ત્રણ બાજોપર વિવેચન કીધું છે. તેના ત્રણ ભાગ છે. કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન. પ્રથમ કર્મકાંડમાં વેદ ઉભય પ્રકારનો ઉપદેશ એ આપે છે કે સકામ કર્મથી સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નિષ્કામ કર્મથી હૃદય શુદ્ધ થાય છે. વેદનો આશય સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિમાંજ સમાપ્ત થતો નથી પણ જેઓ મંદ છે, રાગ દ્વેષથી ભરેલા છે અને જેઓને કર્મયોગે આત્મજ્ઞાનમાં અધિકાર નથી તેઓને સ્વર્ગાદિનાં ઉત્તરોત્તર સુખપ્રાપ્તિ નિમિત્તે વિધિવિધ સકામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન વેદમાં બતાવ્યું છે પરંતુ જ્યારે અનેક જન્મથી પીડા પામના જીવને સ્વર્ગાદિની નાશવંત સ્થિતિ અનુભવમાં આવે છે ત્યારે તેના તે જીવને આત્મતિક સુખની દૃઢ ઇચ્છા થાય છે અને આ ઇચ્છાની પ્રાપ્તિ અર્થે વેદ, અધિકારી જીવને કર્મનો નિષ્કામ પ્રકાર સુચવી હૃદય શુદ્ધિનો અત્યુત્તમ ઉપાય બતાવી જ્ઞાનમાં અધિકાર આપે છે. આ રીતે કર્મ અને ઉપાસનાં ઉભય પ્રકારે જોઈતાં વધતાં ફળથી લાભકારી થાય છે જેથી અધિકાર પ્રમાણે સકામ કે નિષ્કામ ભાવથી વેદમાં બતાવેલાં કર્મો-

પાસનાદિનું અનુવર્તન કરવાથી ઉત્તરોત્તર લાભજ થતો હોવાથી શ્રુતિ માતા સમાન હિત આપનારી છે એ વાત બરાબર છે. જે જે કાંડનો અધિકારી છે તે તે કાંડથી અધિકાર પ્રમાણે ફળ સિદ્ધિ મેળવે છે. વાસ્તવીક રીતે જ્ઞેતાં જ્ઞાનકાંડ મુખ્ય છે અને કર્મ અને ઉપાસના કાંડ ગૌણ છે કારણ કે જ્ઞાન મોક્ષનું સાક્ષાત સાધન છે અને કર્મ તથા ઉપાસના એ જે હૃદય શુદ્ધિ-દ્વારા મોક્ષનાં પરોક્ષ સાધન છે. શ્રુતિ ભગવતી સર્વત્ર સર્વથા હિતનીજ આપનારી છે એ બાબત એકાનેક વિદ્વાનોએ અનેક પ્રસંગે વિશાળથી સમજાવી છે તેથી આ લઘુ ગ્રંથમાં સંક્ષિપ્તમાં કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિની કલ્યાણી પ્રવૃત્તિમાં અનેક માર્ગો, અનેક સિદ્ધાંતો અને અનેક ઉપાયો એકજ બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યમાં વિરામ પામે છે. જેમ એકજ ચંદ્રમા પ્રતિ અનેક ચંદ્રારીની દ્રષ્ટિ છે તેમ સર્વ શાસ્ત્રોની કે શ્રુતિના આશય ઉપર લખાયેલા અનેક ગ્રંથોની વિરામાવસ્થા એક અદ્વૈત બ્રહ્મ છે જેથી વેદાંતને શ્રુતિ તાત્પર્યવાળા ઢાઢ પણ સિદ્ધાંતો અમાન્ય નથી પરંતુ શ્રુતિ અનાદિ હોવાથી વેદાંત મતમાં તેનું પરમ પ્રમાણ છે. શ્રુતિ પુર્ણ છે અને અન્ય ગ્રંથો શ્રુતિ મિશ્રીન ક્ષેપકાદિવાળા હોવાથી શ્રુતિથી ઓછા પ્રમાણભૂત ગણી શકાય છે. શ્રુતિથી પ્રતિપાદન કરાયેલાં અદ્વૈત તત્ત્વનો યથાર્થ બોધ એજ વેદાંતનું કર્તવ્ય છે. હવે આચાર્ય ભગવાન નવમા તથા દશમા સ્તોકમાં આત્માનાં સર્વથી પ્રિય-પણું સંબંધ કથે છે.

યત્પ્રીત્યા પ્રીતિપાત્રં તન્નુયુવતિ તનૂજાર્થ મુખ્યં સ તસ્મા
ત્પ્રેયાનાત્માથ શોકાસ્પદ મિતરદતઃ પ્રેય એતત્કથં સ્યાત્ ।
ભાર્યાદિં જીવિતાર્થીં વિતરતિ ચ વપુઃસ્વાત્મનઃશ્રેય ઇ
સ્તસ્માદાત્માન મેવ પ્રિય મધિક મુપા સીત વિદ્વાન્ ન
ચાન્યત્ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ:—સર્વ લોકોને આત્મા ઉપર પ્રેમ હોવાને લીધે દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર અને ધન વિગેરે પદાર્થો ઉપર પ્રેમ થાય છે, તેટલા માટે સર્વ વિષયોથી આત્માજ અધિક પ્રિય છે. આત્માથી અન્ય જે કાંઈ દેહાદિક છે તે આદિ મધ્ય અને અવસાનમાં દુઃખ હેતુજ છે તેથી તેને અતિ પ્રિય કેમ કહેવાય ! જીવવાની ઇચ્છા-વાળો પુરૂષ સંકટના સમયમાં સ્ત્રી પુત્રાદિકને પણ અર્પણ કરે છે અને પોતાનાં પરમવનાં કલ્યાણને ઇચ્છનાર પુરૂષ ક્ષત્રિય ધર્માદિકથી પોતાની કાયાને પણ છોડી દે છે એથી કરીને આત્માજ અત્યંત પ્રિય છે એમ સમજી વિદ્વાન પુરૂષે આત્માનીજ ઉપાસના કરવી જોઈએ પરંતુ સ્ત્રી પુત્રાદિ કે દેહાદિકની ઉપાસના ન કરવી જોઈએ. ॥ ૬ ॥

यस्मा द्यावत्प्रियंस्या दिह हि विषयत स्तावदस्मि-
न्प्रियत्वम् ।

यावद्दुःखंचयस्मा द्भवति खलुतत स्तावदेवा प्रियत्वम् ॥
नैकस्मिन्सर्वकालेऽ स्युभय मपि कदा प्यप्रियोऽपि
प्रियस्यात्

प्रेयानप्यप्रियो वा सततमपियतः प्रेय आत्माख्य वस्तु॥૧૦

ભાવાર્થ:—જે પદાર્થથી જ્યાં સુધી જેટલું સુખ થાય છે ત્યાં સુધીજ તે પદાર્થમાં તેટલુંજ પ્રિયપણું હોય છે અને જ્યાં-સુધી જે વસ્તુથી જેટલું દુઃખ/થાય છે ત્યાં સુધી તેટલુંજ તેમાં

અપ્રિયપણું રહે છે. પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું એ બન્ને પણ એક પદાર્થમાં સર્વકાળ રહેતાં નથી કારણ કે કોઈ સમયમાં અપ્રિય પણ પ્રિય થાય છે અને અતિ પ્રિય હોય તે પણ અપ્રિય થાય છે. આમ છે તો નિરંતર પ્રિય એવું આ એક આત્મ તત્ત્વ છે. ॥ ૧૦ ॥

વિવેચન.

આ સંગ્રહે બ્રહ્મદારણ્યકની શ્રુતિમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ “ સ હોવાચ ન વા અરે પત્યુ.....પશવઃ પ્રિયા ભવન્તિ ” ઇત્યાદિથી કહે છે કે “ હું મૈત્રેયી ? પતિની કામના માટે પતિ પ્રિય હોતો નથી પણ પોતાના આત્માની કામના માટે પતિ પ્રિય છે. સ્ત્રીની કામના માટે સ્ત્રી પ્રિય નથી પણ પોતાના આત્માની કામના માટે સ્ત્રી પ્રિય છે. પુત્રોની કામના માટે પુત્ર પ્રિય હોતા નથી પણ પોતાના આત્માની પ્રિયતા માટે પુત્ર પ્રિય છે. ધનની કામના માટે ધન પ્રિય નથી, પશુની કામના માટે પશુ પ્રિય નથી પણ તે સર્વ પોતાના આત્માની કામના માટે પ્રિય છે. છેવટે શ્રુદ્ધિ કહે છે કે “ ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિયં ભવતિ આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં ભવતિ. આ સંસારમાં જે પદાર્થો છે તે સર્વ સર્વના માટે પ્રિય નથી પણ પોતાને માટેજ પ્રિય લાગે છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી પુત્રાદિ વિગેરે વસ્તુઓ કરતાં આત્મા અધિક પ્રિય છે. સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં જે પ્રેમ પ્રગટે છે તે પોતાના મુખને માટેજ થાય છે એમ આત્મા અત્યંત પ્રેમનો વિષય છે માટે તે પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. ઘડો પરમાનંદ રૂપ નથી તેથી તે પરમ પ્રેમનો વિષય પણ નથી. આવી રીતે અનુમાન પણ આત્માને પરમ પ્રેમ સ્વરૂપ છે એ બાબત સિદ્ધ કરે છે. પ્રિયપણું કે અપ્રિયપણું આત્માની પ્રિયતા કે અપ્રિયતા પર રહે છે. પદાર્થોમાં વાસ્તવીક પ્રેમ અપ્રેમ નથી પરંતુ આત્માજ પ્રિય કે અપ્રિયનો હેતુ છે, અન્યને વિષે જે પ્રેમ છે તે આત્મા માટે છે પણ

આત્મગત જે પ્રેમ છે તે અન્ય માટે નથી તેથી તે પ્રેમ સર્વોત્તમ છે અને આમ હોવાથી આત્માનું પરમાનંદપણું સિદ્ધ થાય છે. કોઇ શંકા કરે કે આત્માના પરમાનંદનું અભાન હોય તો આત્મામાં પરમ પ્રેમ અને નહીં અને જે ભાન હોય તો પદાર્થમાં ઇચ્છા થાય નહીં માટે આત્માની પરમાનંદતા ભાન છતાં પણ ભાસતી નથી. આ શંકાના સમાધાનમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં રહેલા પુત્રના અભ્યાસના શબ્દનું જેમ ભાન છતાં પણ અભાન થાય છે અને ભાનમાં પ્રતિબંધક હોવાથી ભાન છતાં અભાન યોગ્યજ છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનાત્મ પ્રકરણના નવમા તથા દશમા શ્લોકમાં ભગવાન આત્માનું પરમાનંદપણું બતાવી અગીયારમા શ્લોકમાં આજ સંબંધમાં કોઠોપનીપદના અનુવાદનું સ્મરણ કરાવે છે.

શ્રેયઃ પ્રેય શ્ચ લોકે દ્વિવિધ મભિહિતં કામ્યમાત્યાંતિકં ચ
કામ્યં દુઃસ્વૈકવીજં ક્ષણ લવ નિરસં તચ્ચીકીર્ષંતિ મંદાઃ ।
બ્રહ્મૈવાત્યં તિકં યન્નિરતિશયસુખ સ્યાસ્પદં સંશ્રયંતે ॥
તત્ત્વજ્ઞાસ્તચ્ચ કાઠોપનિષદ મિહિતં ષડ્વિધધાયાં ચ
વત્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ:—પુણ્યનું સાધન અને પ્રેમનાં સ્થાનના કામ્ય અને આત્યાંતિક એ નામના બે પ્રકાર છે. કૃળ હેતુથી પુણ્યનું સાધન કરવામાં આવે તે કામ્ય કહેવાય છે અને કામના વિના માત્ર સુક્તિનેજ વાસ્તે જે પુણ્યનું સાધન આચરવામાં આવે તેને આત્યાંતિક કહે છે. આ પ્રમાણે કામ્ય અને આત્યાંતિક એ પુણ્યનાં સાધનના ભેદ છે. હવે પ્રેમનાં સ્થાનના ભેદ કહે છે. કોઇપણ સુખની ઇચ્છાથી જેના વિષે પ્રેમ કરવામાં આવે છે તે .

પ્રેમનું સ્થાન સ્ત્રી પુત્રાદિક વિગેરે કામ્ય કહેવાય છે. અને જેને વિષે નિરૂપાધિક પ્રેમ થયા કરે છે તે પ્રેમનું સ્થાન આત્મા આત્યાંતિક છે. એઓમાં જે કામ્ય છે તે દુઃખનુંજ કારણ ભૂત છે અને તે સ્વસ્થ સમયજ આનંદકારક લાગે છે, સુખ લોકોજ તેને ઇચ્છે છે. સત્યતાથી જોતાં બ્રહ્મ નિરતિશય સુખનાં સ્થાનરૂપ હોવાથી આત્યાંતિક પુણ્યનું સાધન અને આત્યાંતિક પ્રેમનું સ્થાન છે માટે તત્ત્વજ્ઞાનીઓજ તેનો આશ્રય કરે છે. આ પ્રમાણે કડોપ-નીષદની છઠ્ઠી વચ્ચીમાં કહ્યું છે.

વિવેચન.

સારાંશ એટલેજ છે કે કામ્ય સાધન સ્વર્ગાદિનાં સાધક છે અને નિષ્કામ સાધન મોક્ષનાં સાધક છે. કામ્ય સાધનથી થતી ફળ પ્રાપ્તિ અશાશ્વત છે એમ ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુ લોકે વિશંતિ ઇત્યાદિ એકાનેક ઉક્તિથી સિદ્ધ છે અને નિષ્કામ સાધનથી થતી ફળ પ્રાપ્તિ શાશ્વત છે એમ અનેક પ્રમાણોથી, યુક્તિથી અને અનુભવથી સિદ્ધ છે. વાસ્તવિક રીતે અદ્વૈત બ્રહ્મજ નિરતિશય એટલે સર્વોત્તમ સુખનું સ્થાન હોવાથી પરમ પ્રેમનું પણ સ્થાન છે પણ સ્ત્રી પુત્રાદિ નથી. સકામ પુણ્યનું સ્થાન સ્ત્રી આદિનાં સુખ છે તે ક્ષણિક છે પણ નિષ્કામ પુણ્યનું સ્થાન એક સનાતન અદ્વૈત બ્રહ્મ જ છે. આત્યાંતિક સુખ માટે નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ યોગ્ય છે અને ક્ષણિક સુખના માટે સકામ પ્રવૃત્તિ છે. બ્રહ્મા આનંદ સિવાય અન્ય બ્રહ્માદિકના આનંદો ઉત્તરોત્તર ન્યુનાધિક હોવાથી પુર્ણાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મનોજ આશ્રય સજ્જનને સદા ઉચિત છે. આત્માની પ્રિયતાનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી ભગવત્પાદ જીવનમુક્તિનું સ્વરૂપ કહે છે.

આત્માંબોધે સ્તરંગો સ્મ્યહ મિતિગમને ભાવયન્નાસનસ્થ
સંવિત્સૂત્રાનુવિદ્ધોમણિરહમિતિ વા ચેન્દ્રિયાર્થ પ્રતીતૌ ।

હૃષ્ટો સ્મ્યાત્માવલોકાદિતિ શયન વિધૌ મગ્ન
આનંદ સિંધા
વન્ત નિષ્ઠો મુમુક્ષુઃ સ સ્વદુ તનુ મૃતાં યો નયત્યેવ
માયુઃ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ:—પોતાની ગતિના સમયમાં જે મુમુક્ષુ પુરૂષ
“ હું આત્મારૂપી સમુદ્રનો તરંગ છું ” એટલે તરંગના આમ-
તેમ ચાલવા છતાં તરંગ જેમ જળરૂપજ છે તેમ અધ્યાસથી
ક્રિયાયુક્ત ચલનાદિવાળો છતાં પણ હું જળ રૂપજ છું એમ
ભાવના ભાવતો અને ખેસવાના સમયમાં જેમ મણિ સુત્રથી પરો-
વાયેલો હોય છે તેમ હું આનંદ અનુભવાત્મક બ્રહ્મથી પરોવા-
યેલો છું એમ ભાવના ભાવતો વિષયોની પ્રતીતિથી આનંદ પ્રગટે
ત્યારે ‘ હું હમણાં આત્મદર્શન થવાથી રાજી થયો છું, એવી
ભાવના કરતો અને સુષુપ્તિના અંતઃસમયમાં હું આનંદરૂપ મહા-
સાગરમાં ડુબી ગયો હતો એવી ભાવના કરતો પોતાના જીવનને
વહન કરે તે મુમુક્ષુ શરીરધારીઓના મધ્યમાં અંતર્નિષ્ઠ કહેવાય
છે. ॥ ૧૨ ॥

વૈરાજ વ્યષ્ટિ રૂપં જગદશિલમિદં નામરૂપાત્મકં સ્યા,
દન્તસ્થ પ્રાણ મુખ્યા ત્પ્રચલતિ ચ પુનર્વેત્તિ સર્વાન્પદાર્થાન્
નાયંકર્તા ત્ત મોક્ત્તા સવિતૃવદિતિયો જ્ઞાન વિજ્ઞાન પૂર્ણઃ
સાક્ષાદિત્યં વિજાનન્ વ્યવહરતિ પરાત્માનુંસંધાનપૂર્વમ્

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન તથા અનુભવ વડે પુર્ણ થએલો જે સાધક પોતે બ્રહ્મ વૃત્તિવાળો અને ત્યારે આ સધગું નામ રૂપાત્મક બ્રહ્માંડ વિરાટ બ્રહ્મનાં અવયવ રૂપ છે એમ જાણી ઈર્ષ્યાદિથી રહિત બની વ્યવહાર કરે. શરીર વિગેરે જે કાંઈ વ્યાપાર કરે છે તથા જે કાંઈ સર્વ વસ્તુઓને જાણે છે તે પણ અંદર વસતા ચૈતન્યના પ્રભાવથીજ બને છે એમ જાણી આત્માના અનુસંધાન પૂર્વકજ વ્યવહાર કરે અને વાસ્તવીક રીતે આત્મા કર્તા ભોક્તા નથી પણ સવિતાની જેમ પ્રકાશકજ છે એમ સમજીને કર્તૃત્વાદિ અભિમાન વિનાનો બનીને વ્યવહાર કરે તે પુરૂષ અંતર્નિષ્ઠ કહેવાય છે. ॥ ૧૩ ॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાન શતશ્લોકીના બારમા તથા તેરમા શ્લોકમાં જીવન્-મુક્તિનું સ્વરૂપ તથા જીવન્-મુક્ત પુરૂષનો વ્યવહાર કહે છે. આ પ્રસંગમાં ભગવાન વિવેકચૂડામણીમાં કથે છે કે:—

બ્રહ્માકારતયા સદા સ્થિતતયા નિર્મુક્ત વાહ્યાર્થ ધી

રન્યાવેદિત ભોગ્ય ભોગ કલનો નિદ્રાલુવદ્ધાલવત્

સ્વપ્નાલોકિત લોકવજ્જગદિદં પશ્યન્વચિ લુબ્ધર્થી

રાસ્તે કશ્ચિદનન્ત પુણ્યફલ મુગ્ધન્યઃ સ માન્યો મુવિ

વિવેકચૂડામણિ.

સદાય બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ હોવાથી ઉંઘેલા મનુષ્યની જેમ જેનું વિષયોનું અનુસંધાન છુટી ગયું હોય એવા ધતર લોકોએ નિવેદન કરેલા ભોગ્ય પદાર્થોને બાળકની પેઠે ભોગનાર અને આ વિશ્વને સ્વપ્ન લોક સમાન જોનારો

સ્થિતપ્રજ્ઞયોગી પુરૂષ કાઈ સ્થાનમાં બેસી રહે છે. આ યોગીજ અનતપુણ્યકળ
ભોક્તા અને મહીમાં માનવંત પદવીને પાત્ર છે.

બ્રહ્માત્મનોઃ શોધિતયો રેક ભાવાવગાહિની ।
 નિર્વિકલ્પા ચ ચિન્માત્રા વૃત્તિ પ્રજ્ઞેતિ કથ્યતે ॥
 સુસ્થિતાસૌ ભવેદ્યસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞઃ સ ઉચ્યતે ॥
 યસ્યસ્થિતાભવેત્પ્રજ્ઞા યસ્યાનન્દો નિરંતરઃ ।
 પ્રપંચો વિસ્મૃત પ્રાયઃ સર્જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥
 લીનધીરપિ જાગર્તિ યો જાગ્રદ્ધર્મ વર્જિતઃ ।
 બોધો નિર્વાસનો યસ્ય સર્જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥
 શાંત સંસાર કલનઃ કલાવાનપિ નિષ્કલઃ ।
 યસ્ય ચિત્તં વિનિશ્ચિત્તં સર્જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥
 વર્તમાનેઽપિ દેહેઽસ્મિજ્ઞાયા વદનુ વર્તિનિ ।
 અહન્તા મમતા ભાવો જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।
 અતીતાનનુસંધાનં ભવિષ્યદ વિચારણમ્ ।
 ઔદાસીન્ય મપિ પ્રાપ્તં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥
 ગુણ દોષ વિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વભાવે ન વિલક્ષણે ।
 સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥
 ઇષ્ટાનિષ્ટાર્થ સંપ્રાપ્તૌ સમદર્શિતયાત્મનિ ।
 ઉભયાં વિકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥
 બ્રહ્માનંદ રસ સ્વાદાં સક્ત ચિંતિતયા ચતેઃ ।

અન્તર્બહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તૃવ્યે પ્રમાહં ભાવ વર્જિતઃ

ઔદાસીન્યેન ય સ્તિષ્ઠેત્સ જીવન્મુક્ત લક્ષણઃ ॥

વિજ્ઞાત આત્મનો યસ્ય બ્રહ્મભાવઃ શ્રુતેર્બલાત્

ભવ બંધ વિનિર્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્ત લક્ષણઃ ॥

દેહેન્દ્રિયે ણ્વહં ભાવ ઇદં ભાવ સ્તદન્યકે ।

યસ્ય નો ભવતઃ કાપિ સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥

ન પ્રત્યગ્બ્રહ્મણો ભેદં કદાપિ બ્રહ્મ સર્ગયોઃ ।

પ્રજ્ઞયા યો વિજાનાતિ સર્જીવન્મુક્તઃ લક્ષણઃ ॥

સાધુભિઃ પૂજ્યમાનેઽસ્મિન્પીઢચમાનેઽપિ દુર્જનૈઃ ।

સમભાવો ભવેદ્યસ્ય સ જીવન્મુક્ત લક્ષણઃ ॥

યત્ર પ્રવિષ્ટા વિષયઃ પરેરિતા નદી પ્રવાહા ઇવ વારિ રાશૌ ।

લીયન્તિ સન્માત્રતયા ન વિક્રિયા મુત્પાદયન્ત્યેષ યતિર્વિમુક્તઃ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ

વિવેકચૂડામણિ.

ઉપર પ્રમાણે જીવન્મુક્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી આચાર્ય ભગવાન
ચૌદમા શ્લોકમાં વૈરાગ્યના પ્રકાર બતાવે છે. ભગવન્પાદનું આ પ્રકરણ વિ-
શાળ વિવેચનપૂર્વક સમગ્રવવાનો પ્રસંગ નહીં હોવાથી અત્રે જે કંઈ લખ-
વામાં આવે છે તે સંક્ષિપ્તમાં છે.

નૈર્વેદ્યં જ્ઞાનગર્ભં દ્વિવિધ મભિ હિતં તત્ર વૈરાગ્ય માદ્યમ્
પ્રાયોદુઃસ્વાવલોકાદ્ભવતિ ગૃહસુહૃન્પુત્ર વિત્તૈષણાદિ ।

અન્યજ્ઞાનોપદેશા દ્યુદિત વિષયે વાતવદ્વેયતાસ્યાત્
પ્રવ્રજ્યાઽપિ દ્વિધા સ્યાન્નિયમિત મનસાં દેહતો ગેહતશ્ચ

॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—નૈવેદ્ય અને જ્ઞાનગર્ભ એમ વૈરાગ્યના બે પ્ર-
કાર કહ્યા છે, તેમાં ઘર, સનેહી, મિત્ર, પુત્ર, ધન, વિગેરેની તૃષ્ણા
વિગેરેથી વિશેષે કરીને દુઃખજ પ્રગટ થતું જોવામાં આવતાં જે
વૈરાગ્ય થાય તે નૈવેદ્ય વૈરાગ્ય કહેવાય છે અને જ્ઞાનના ઉપદે-
શથી ગૃહ વિગેરે પદાર્થોમાં વમન કરેલા અત્તાદિકના જેવી ત્યા-
ગતા સંભવ પામે તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. વૈરાગ્યની
પેઠે મનનો સંચય કરનારા યોગી લોકોની પ્રવ્રજ્યા (એટલે
પ્રવાસ) પણ ઉભય પ્રકારની છે. એક દેહથી પ્રવ્રજ્યા થાય છે
અને બીજી ગૃહાદિકથી પ્રવ્રજ્યા થાય છે. તેમાં દેહથી પ્રવ્રજ્યા
તો દેહનું અભિમાન નાશ પામવું એજ છે અને ઘરની પ્રવ્રજ્યા
તો અંતઃદોષો ન ગયા છતાં ઘરનો ત્યાગ કરી હૃદય શોધન
નિમિત્તે એકાંત વાસ કરવો તેજ કહેવાય છે. ॥ ૧૪ ॥

વિવેચન.

વૈરાગ્યના બે પ્રકાર કહ્યા તેમાં જ્ઞાન ગર્ભ વૈરાગ્ય ઉત્તમ અને મોક્ષના
અંતસ્તમ પ્રદેશમાં લઇ જવા વાળો છે કારણ કે તે વૈરાગ્ય હૃદયપૂર્વક હોય છે
અને નૈવેદ્ય વૈરાગ્યની સ્થિતિ સ્મશાન વૈરાગ્ય કરતાં કાંઈક વધારે પરંતુ તે
સ્થિતિ સંસારના તાપને લઇ થયેલી હોવાથી હૃદયપૂર્વક હોતી નથી તો પણ
ઉપદેશ મળ્યા પંછી તે વૈરાગ્ય પણ જ્ઞાન ગર્ભ વૈરાગ્યનાં સ્વરૂપને પામે છે.
હમેશાં શુભનું ચિંતન માત્ર પણ શુભ યોગ આપે છે તેમ શુદ્ધ વૈરાગ્ય પણ

કાળ જતાં ખરા રૂપને પામે છે. પ્રવ્રજ્યા સંગંધમાં પણ પ્રથમ પ્રકારની ઉચ્ચ પ્રવ્રજ્યા છે અને દ્વિતીય પ્રકારની મધ્ય છે કારણ કે ગૃહાદિની આસક્તિ તજવા પછી આત્મ સુખ પ્રાપ્તિ થવા દેહમાંથી અહંતા મમતા રૂપ અભિમાન તજવું પડે છે જેથી દેહાદિની પ્રવ્રજ્યાથીજ આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો અધિકાર મળે છે. વૈરાગ્યના પ્રકાર કહ્યા પછી ભગવન પંદરમા શ્લોકમાં ઉપદેશનો પ્રકાર કહે છે.

યઃ કશ્ચિત્સૌખ્ય હેતો સ્થિજગતિ યતતે નૈવ દુઃસ્વસ્ય હેતો,
 દેહેઽહંતા તદુત્થા સવિષય મમતા ચેતિ દુઃસ્વાસ્પદે દ્વે ।
 જાનન્નોગામિ ઘાતા દ્યનુભવતિ યતો નિત્ય દેહાત્મબુદ્ધિ
 ભીર્યાપુત્રાર્થ નાશે વિપદમથ પરા મેતિ ના રાતિ નાશે ॥

ભાવાર્થ:—ત્રૈલોક્યમાં પ્રાણીમાત્ર સુખના માટે પ્રયાસ કરે છે પણ દુઃખના માટે કોઈ પણ યત્ન કરતાંજ નથી. આમ હોવાના કારણથી કાયામાં અહંતા અને દેહનાં પ્રિયને વાસ્તે અહંતાથી પ્રગટ થાતી તે તે વિષયોમાં મમતા એઓ બે મહાન્ દુઃખનાં સ્થાન છે. આમ સમજતાં છતાં પણ મનુષ્ય ‘દેહ હું છું’, એવી વિપરીત સમજણના કારણથી સર્વદા રોગ તથા અભિઘાત વિગેરે દુઃખોનો અનુભવ કરે છે, અને સ્ત્રી પુત્રાદિમાં મમતાથી જ્યારે તેઓ નાશ પામે છે ત્યારે મહાન્ સંકટમાં આ-આવી પડે છે. જો અહંતા મમતા રૂપ બે દુશ્મનોત્તોજ નાશ કરવામાં આવે તો કશું દુઃખ ભોગવવું પડે નહીં. ॥ ૧૫ ॥

વિવેચન.

પ્રાણી માત્રને સુખની ઇચ્છા હોવાથી જે પ્રકારે ઉચ્ચ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ અને એજ ઉદ્દેશથી દુઃખનાં સ્થાનરૂપ વિષયોમાં અને દેહમાં મમતા અને અહંતા તજવાનું ધણુંજ કડીન કાર્ય હોવાથી ભગવત્પાદ ભાર મૂકીને તે ઉભય અનર્થોનો ત્યાગ કરવાનું સુચવે છે. હું કાણુ છું એ પ્રકારનો ગુરુશસ્ત્ર મુખ નિશ્ચય થવાથી પોતાનું આત્મરૂપ જણાતાં અર્થાત્ હું આત્મા છું પરંતુ જડ દેહાદિ હું નથી એવો નિશ્ચય થતાં દેહાદિકમાંથી અહંભાવ નિવૃત્ત થાય છે. અહંભાવ નિવૃત્ત થવાથી દેહાદિ હું નથી તો તે દેહાદિનાં કાર્યરૂપ અનેક પ્રકારનાં સાંસારીક દ્રવ્યો જેવાં કે સ્ત્રી-પુત્ર-પિત્ત ધનધાન્ય આદિ તે હું ન જ હોઈં એમ નિશ્ચય થતાં દેહાદિકમાંથી મમત્વ ભાવ પણ વિરામ પામે છે અને અહંભાવ મમભાવ ટળી ગયા પછી પુન્યશ્રીના પ્રમોદ અનુસાર સમગ્ર અંધનરૂપ દુઃખોની રાતનરૂપ યજ્ઞમાં પૂર્ણાહુતિ થાય છે અને પરમાનંદ સુખરૂપ ઉત્તમ ફળની મનુષ્યને પ્રાપ્તિ થાય છે. વાસ્તવીક સુખ સાંસારીક વિષયોમાં નહીં હોવાથી જીવો સત્ય સુખની શોધમાં અનેક ખતા ખતાં ખાતાં આગળ ગતિ કરે છે અને છેવટ પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ જે અહા તેજ પુર્ણાનંદ સ્વરૂપ છે એમ નિશ્ચય થતાં ત્યાંજ વિરમે છે. ભગવત્પાદ સોળમા સ્કોકમાં ગૃહસ્થાશ્રમીને સત્ય સુખ સંપાદન કરવાને કયા પ્રકારે વર્તન રાખવું જોઈએ તે બતાવે છે.

તિષ્ઠન્ગેહે ગૃહેऽશો પ્યતિથિરિવ નિજં ધામ ગન્તુ ચિકીર્ષુ
 દેહસ્થં દુઃખ સૌખ્યં નભજતિ સહસા નિર્મમત્વાભિ
 માનઃ । આયાત્રા યાસ્યતીદં જલદ પટલ વદ્યા તૃયા
 સ્યત્ય વશ્યમ્ ॥ દેહાદ્યં સર્વમેવ પ્રવિદિત વિષયો યચ્ચ
 તિષ્ઠત્યયત્નઃ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ પોતાને ગામ જવા નીકળેલો મુસાફર માર્ગમાં કોઇને ઘેર ઉતારો કરી રાત રહે પણ ત્યાંથી પ્રભાતમાં આલી નીકળવાનો નિશ્ચય હોવાને લીધે તે ઘર સંબંધી લેશ માત્ર પણ સુખ દુઃખને મનમાં લાવતો નથી તેમ વિવેકી ગૃહસ્થ ઘરમાં રહેતાં છતાં પણ અહંતા રૂપ અભિમાનથી રહિત હોવાથી એકદમ દેહનાં સુખદુઃખાદિને ચિત્તમાં સ્મરતો નથી, અને મમતારૂપ અભિમાનથી રહિત તથા આ શરીરાદિ સઘળું ધન સમુહની જેમ આવવાનું હશે તે ચોક્કસ આવશે અને જાવાનું અવશ્ય જશે એવા સત્ય સિદ્ધાંતવાળો હોવાને લીધે સદા યત્ન વિનાનોજ વસે છે. ॥ ૧૬ ॥

વિવેચન.

આ સંસારમાં પ્રત્યેક નોકરી પર દાખલ થએલા પુરૂષો પોતાના હવાલામાં સોંપેલાં તમામ સરસામાન આદિ દ્રવ્યોનું પોતાનાં હોયતી તેમ જરાજર રક્ષણ કરે છે છતાં નોકરીના સમય પછી ઘેર આવતાં તેઓ તે પદ્ધતિમાં મમત્વ ભાવ રાખતા નથી પરંતુ ઘરનાંજ કાર્યમાં ગુંથાય છે તેમ આ સંસાર રૂપ વિશાળ ખાતામાં પ્રત્યેક મનુષ્યો નોકર સમાન છે અને તેઓએ પોતાનાં સ્વાધીનમાં રહેલાં પ્રત્યેક દ્રવ્યોનું પાલન કરવાની પવિત્ર દૃશ્ય સમગ્ર તેમ કરવું ઘટે છે પણ તે પદાર્થોના અમે માલીક છીએ એમ જુદા અહંતા મમતા આણવા કશું પણ પ્રયોજન નથી કરણ કે આ શરીર પણ આખર પોતાનું નથી તો પછી શરીરથી અલગ રહેનારા વૈભવના પદાર્થો પોતાના કેમ મનાય ! સુત્ર ગૃહસ્થે સંસારમાં પ્રત્યેક ક્રિયામાં પડેવાયા છતાં ચિત્તની સ્થિતિ અનાસક્ત રાખવી જોઈએ. જેમ ખેડુત પોતાનું કાર્ય અખવતાં અખવતાં પોતાનું ચિત્ત ભજનના તાલમાં પ્રભુ પ્રત્યેજ રાખે છે તેમ ગૃહસ્થે પણ અનેક સાંસારીક પ્રસંગમાં વંસવા છતાં ચિત્તથી તો સંસાર રહિત વસવું જોઈએ.

અનેક પ્રકારના હાવ ભાવને યતાવતી નૃત્યશાળામાં નાચ કરતી સ્ત્રી જેમ તત્ત્વજ્ઞીનાં તત્ત્વજ્ઞાનાં તાલને વિસરતી નથી તેમ સંસારીએ જાણપણે સર્વ સંસાર પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પોતાનાં આત્મ સ્વરૂપથી ચિત્તનું લક્ષ્ય વેગળું કરવું નહીં જોઈએ. અનેક પ્રકારના હાથથી-પગથી અને ઇતર અવયવોથી ખેંચ કરતો નટ પોતાની દષ્ટિ કદી પણ દોરીથી વેગળી કરતો નથી તેમ વિવેકી ગૃહસ્થે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં પડવા છતાં ચિત્તની સ્થિતિ આત્માથી વિમુખ કરવાની નથી. જળમાં વસનાર કમળ જળથી ભીનું થતું નથી તેમ સંસાર વૈભવમાં વસનારો વિવેકી ગૃહસ્થ સંસારના ક્ષણિક વિપયોરૂપી વિપથી વિદાર નહિ પામતાં પોતાનું નિત્ય નિર્વિદારી મન રાખે છે. શુભ અશુભ યોગ પ્રાપ્ત્ય અનુસાર આવે છે અને જાય છે તેમાં નાહક પોતાના ચિત્તને વિવેકી ગૃહસ્થ વિક્ષિપ્ત કરતો નથી પરંતુ કેવળ પ્રાપ્તમાં સંતોષ રાખી અનાસક્તિથી ક્રિયા માર્ગનો સુસાદર ચર્ચ પોતાનું ખર્ચ સ્થાન પોતાનું બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે તેજ છે એમ સમજતો હોય છે. પોતાના પ્રવાહમાં શુભાશુભ દ્રવ્યોને તાણી જતી સરિતા શાંતપણે પોતાની ગતિ કરે જાય છે તેમ વિવેકી ગૃહસ્થ શુભાશુભ સંયોગમાં સમખુદ્ધિ સજતો સજતો પોતાના મનની ગતિ સત્ય વસ્તુ વિષે અખંડિતપણે રાખે છે. સાંસારીક દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ અર્થે ગૃહસ્થ પુરૂષે દૃઢતા જોતો નહીં ઉદાવતાં વિશેષે કરી વસ્તુના સ્વરૂપની ઝાણખાણમાં સમયનો ઉપયોગ કરી સ્વનિર્વાહ માત્ર ઇતર પ્રવૃત્તિમાં પડવું જોઈએ. વિશેષ પ્રવૃત્તિથી વિશેષ મળી જાય છે અને ઝાણી પ્રવૃત્તિથી ઝાણું મળી જાય છે એવા મિથ્યા સંકલ્પોનો આશ્રય છોડી ઝાઝાં થોડાંનો ચિત્તમાં કકળાટ રાખ્યા વિના જે ઝાઝું કે થોડું નથી પરંતુ પરિપૂર્ણ છે, સુખનું સ્વરૂપ છે, આનંદનો પુંજ છે અને સર્વ લાભ સ્વરૂપ છે તેવાં પોતાનાં સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ આત્માનાંજ ચિંતનમાંજ વિવેકી ગૃહસ્થ ધારે તો જીવન ગુજરી શકે છે. જે ગૃહસ્થ પોતાને પરમ સુખનો સાગર છે એમ સ્થાનપૂર્વક સમજતો હોય તે ગૃહસ્થ જરૂર વિનાની ઇતર પ્રવૃત્તિમાં શા માટે પોતાનાં

અમુક્ય માનવ જીવનનો ભોગ આપશે? ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યનો પ્રબોધ ગૃહસ્થને પણ આત્મજ્ઞાન થાય એવા પ્રકારનો હોવાથી આત્મ સુખનો અધિકાર પ્રાણી માત્રને હોય છે પરંતુ પ્રશ્ન એટલોજ છે કે તેવો અધિકાર દીપાવવા ચિત્તની સ્થિતિની સુધારણા થવા બહુ વિશેષ જરૂર રહે છે માટેજ પ્રાણી પુરૂષો ચિત્તની અનેક પ્રકારે ચિકિત્સા કરી તેને જેમ વિશુદ્ધ રહે તેમ પ્રવર્તાવવા પ્રત્યેક જીવનને બકામણ કરે છે. ભગવાન સત્તરમા સ્તોત્રમાં વાનપ્રસ્થ સ્થિતિમાં પણ મોક્ષનો અધિકાર છે એ બાબત કહે છે.

શક્ત્યાનિર્મોક્તઃ સ્વા દ્દહિરહિ સ્વિ યઃ પ્રવ્રજન્ સ્વીય
ગેહા ચ્છાયા માર્ગદુમોત્યાં પથિક ઇવ મનાક્ સંશ્રયે
દેહ સંસ્થામ્ ।

ક્ષુત્પર્યાપ્તં તરુન્યઃ પતિત ફલ મયં પ્રાર્થયેદ્દૈક્ષ્ય મન્નં
સ્વાત્મારામં પ્રવેષ્ટું સ સ્વલ્લુ સુખમયં પ્રવ્રજે દેહતોઽપિ ॥૧૭॥

ભાવાર્થ:—સ્વાત્મ બળથી જેમ સર્પ પોતાની કાંચળીમાંથી બહાર નીકળી જાય છે તેમ વૈરાગ્ય સામર્થ્ય યોગથી જે પુરૂષ પોતાના ઘરમાંથી નીકળી પડે છે અને જે મુસાફર મનુષ્ય માર્ગનાં વૃક્ષોની છાયાનો ક્ષણવાર આશ્રય કરે છે પણ તેમાં લુબ્ધ થઈ જતો નથી તેમ દેહના નિર્વાહ માત્રની પ્રતિ ક્રિયાઓનો પણ ઉપર ચોંટીયાં (અનાસક્ત) મનથી આશ્રય સેવે પણ તેઓમાં આસક્ત થઈ જાય નહીં અને તરૂં પાસેથી પવનાદિથી પતન પામેલાં ફળોરૂપ આવશ્યક ભિક્ષાજ યાચે તે મનુષ્યને પોતાનાં પરમાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવા નિમિત્તે શરીરથી પણ બહાર નીકળેલા જેવોજ બાણવો. ॥ ૧૭ ॥

વિવેચન.

જેવી રીતે નાગ પોતાની કાચળીમાંથી પોતાની મેળેજ બહાર નીકળી જાય છે તેવી રીતે સંસારની નશ્વરતા અને આત્માની અખંડતાનો નિશ્ચય થવાથી અખંડ સુખની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય પોતાનાં ગૃહાદિનો ત્યાગ ઇચ્છાપૂર્વક કરે છે. આવો ત્યાગી પુરૂષ ઉચ્ચ સ્થાનનો અધિકારી થઈ શકે છે કારણ કે તેની મુખ્ય ઇચ્છા ચૈતન્ય પ્રાપ્તિ અને અનર્થની નિવૃત્તિમાંજ હોય છે. આવો મનુષ્ય ગમે તે વર્ણનો કુળનો કે જાતિનો હોય તોપણ તે આત્મવસ્તુનો અધિકારી છે. પોતાના નિર્વાહ માત્રનીજ જેને ચિંતા છે પરંતુ ખતર ઉપાધિઓથી જેતું રહિત હૃદય છે તેવા સજ્જનને સંસાર કદી પણ બંધનમાં નાંખી શકતો નથી. અનાયાસ આવી મળેલાં ક્ષણપ્રસાદિથી જે સંતુષ્ટ છે તે પુરૂષને અહંતા મમતા યુક્ત કેમ કહી શકાય ! ખરેખર આ પુરૂષ ગૃહસ્થ નથી તેમ સંન્યાસી પણ નથી છતાં આત્મવસ્તુને પામવા યોગ્ય તે પુરૂષ છે એમાં સંશય છેજ નહીં કારણ કે જેણે સમસ્ત ઉપાધિઓનો હોમ કરી પ્રાપ્ત અન્નપાનાદિમાં સંતોષ માની પોતાનાં ચિત્તને ચૈતન્ય સમીપ બનાવ્યું છે તે પુરૂષ પ્રાકૃત પુરૂષ નહીં પણ મહાત્માઓની પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્યજ કહી શકાય અર્થાત્ આવા પ્રકારની વાનપ્રસ્થદશા પણ મોક્ષમાં અધિકારવાળી છે, આવો વાનપ્રસ્થ ખરેખર સંન્યાસી જેવોજ છે. તેનું ઉત્તમ જીવન આત્મારૂપ મહાસાગરમાં મોજ કરનારું છે, તેનો સંગ સંસારી જીવોને એક તરણ ઉપાય સમાન છે, તેનું મન એક પવિત્રતાનીજ ભૂતિ છે અને તેની પ્રત્યેક ક્રિયાઓ તેનાં હૃદયની ટ્રાંચિઓને મજબુત કરતીજ નથી પરંતુ નિષ્કામતાયુક્ત હોવાનાં કારણથી હૃદય શોધન થવાનાં કારણ ભૂત બને છે. આચાર્ય ભગવાન આ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે એ બાબત પોતાનો એકજ શ્લોકથી અભિપ્રાય જનસમાજનાં એય અર્થે કહી અંતેવી આગલા શ્લોકમાં પોતે આંતર શત્રુઓનો ત્યાગ સુચવવા પોતાની પરાંપકારી વાણીની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સં-

ન્યાસ એમ તમામ જીવનના ઉત્કર્ષમાં આત્મજ્ઞાન સંપાદનીય છે એ પ્રસંગ અનેક પ્રકરણોમાં ભગવત્પાદે વિસ્તારથી પણ કહ્યો છે, જેથી પ્રત્યેક આત્મતપર અભિપ્રાયરૂપ એક કે બે શ્લોકથી આ શતશ્લોકી ઉત્તમ અધિકારી માટે ભગવત્પાદે નિરૂપી છે.

કામો બુદ્ધાવુદેતિ પ્રથમ મિહમન સ્યુદ્દિશત્યર્થ જાતમ્
તદ્ગૃહ્ણતીંદ્રિયાસ્યૈ સ્તદનધિગમતઃક્રોધ આર્વિર્ભવેચ્ચ ।
પ્રાપ્તાવર્થસ્ય સંરક્ષણમાતિરુદિતો લોભ એતત્રયંસ્યાત
સર્વેષાંપાતહેતુ સ્તદિદ્ધ મતિમતા ત્યાજ્યમધ્યાત્મયોગાત્

॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રથમ કામવાસનાનો ઉદય બુદ્ધિમાં થાય છે, પછી ચિત્તમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસાદિમાંના કોઈ વિષયોનો સં-યોગ થાય તોજ સાડું એવી સંકલ્પ ભાવના સંભવ પામે છે, પછી તે તે વિષયોનું નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ગ્રહણ થવાનો યત્ન આદરત્ય છે, વિઘ્નના યોગને લઈ યત્ન કર્યા છતાં પ્રાપ્ત અર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય તો કારમો ક્રોધ પ્રગટ થાય છે અને દેવયોગથી ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તો તરતજ તે વસ્તુમાં મમત્વાભિ-માન રૂપ લોભ જન્મ પામે છે. આ કામ, ક્રોધ અને લોભ સર્વ જીવોને દુઃખ રૂપ સંસારબંધનના હેતુ રૂપ છે માટે વિદ્યાવાન મનુષ્યોએ સતત સ્વાત્માનુસંધાન યોગથી આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. ॥ ૧૮ ॥

દાનં બ્રહ્માર્પણં યત્ક્રિયત इह नृभिः स्यात्क्षमा क्रोधसंज्ञा
શ્રદ્ધાસ્તિક્યં च सत्यं संदिति परमतः सेतुसंज्ञं चतु-
ष्कम् ।

તત્સ્યા બ્રંધાય જંતોરિતિ ચતુર ઇમાન્ દાનપૂર્વે શ્વતુર્ભિ
સ્તીર્ત્વા શ્રેયોઽમૃતંચ શ્રયત્ઇહનરઃ સ્વર્ગતિંજ્યોતિ રાપ્તિમ્

॥ ૧૯. ॥

ભાવાર્થ:—જે બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિવડે અહીં કરવામાં આવે
છે—આપવામાં આવે છે તે દાન કહેવાય છે, ક્રોધ વિનાની જે
(ચિત્તની સ્થિતિ) સ્થિતિ તે ક્ષમા કહેવાય છે, ગુરૂ શાસ્ત્રાદિમાં
જે વિશ્વાસ બુદ્ધિ તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે, અને સાચાપણું તેજ સત્ય
કહેવાય છે. આ ચારથી ઉલટાં જે અદાન, અક્ષમા, અશ્રદ્ધા અને
અસત્ય* તે બંધક નામથી ઓળખાય છે. બંધક કહે-
વાવાનું કારણ એજ કે એ ચારવડે જીવાત્મા સંસારમાં બંધન
પામે છે. આ કારણથી મનુષ્ય જે સંસારમાં દાનથી, ક્ષમાથી,
શ્રદ્ધાથી અને સત્યથી અનુક્રમે અદાન, અક્ષમા, ક્રોધ, અશ્રદ્ધા અને
અસત્યરૂપ સેતુઓને તરી જાય તો અનુક્રમે પુણ્યાતિશયને,
દેવત્વને, મહાલોકાદિ ઉચ્ચ સ્થાનને અને જ્યોતિને (મોક્ષને)
પામે છે. ॥ ૧૯ ॥

વિવેચન.

કૃષ્ણભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

કામ ઇષક્રોધ ઇષ રજોગુણ સમુદ્ભવઃ

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્યયેનમિહ વૈરિણમ્ ॥

શ્યેનાદિ કામ્ય કર્મમાં અને પરદાર ગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મમાં બળાતકારે પ્રવૃત્તિમાં નાંખનારો રજોગુણના વિકાર રૂપ કામ છે.

ભોગોની તૃષ્ણા એજ કામ છે. આ કામ મોટો આહાર કરનાર છે અને આ સંસારમાં જીવેને તે એક શત્રુરૂપ છે. રાગદ્વેષવાળી બુદ્ધિમાં આ કામ વાસના પ્રગટ થાય છે. ભગવાન કૃષ્ણચંદ્ર અર્જુન પ્રત્યે એમ કહે છે કે:-

इन्द्रियाणि मनोबुद्धि रस्याधिष्ठान मुच्यते ।

एतै विमोहत्येष ज्ञान मावृत्य देहिनम् ॥

કર્મ ઇંદ્રિયો અને જ્ઞાન ઇંદ્રિયો મળી દશ ઇંદ્રિયો, સંકલ્પાત્મક મન અને નશ્વરરૂપ બુદ્ધિ એ ત્રણ કામવાસનાનાં સ્થાનક છે. આ કામ વિવેકજ્ઞાનને આચ્છાદી દેહાભિમાનીને નાના પ્રકારના મોહમાં ફસાવે છે, દશ ઇંદ્રિયો-મન અને બુદ્ધિ એ બાર સ્થાનોમાં પ્રવર્તનારી કામવાસના પ્રાણી માત્રને પતનના હેતુરૂપ છે જેથી આત્માર્થ ભગવાન કામ વાસનાનો ત્યાગ કરવા પ્રેરેલો છે. ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાથી કામ વાસના ક્ષય પામે છે માટેજ ગીતામાં પણ કથન છે કે:-

तस्मा त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञान विज्ञान नाशनम् ॥

“ તેટલા માટે હે અર્જુન ઇંદ્રિયોનો સંયમ સેવી આ જ્ઞાનવિજ્ઞાનને હેઠ્ઠેદ કરનારી કામવાસનાનો નાશ કર. ” કામવાસનાનો જય થવાથી બીજા પાંચ આંતર શત્રુ ક્રોધ, લોભ, મોહ અને મત્સર છે તે આપેજ ક્ષય પામે છે. સંકલ્પ માત્રથી કામના પ્રગટ થાય છે. પદાર્થની કામના પ્રગટ થતાં તે પદાર્થ પ્રાપ્તિ માટે વૃત્તિ ઝાઝાં મારે છે, અને આખરે તમોગુણનો આશ્રય

લઈ પદાર્થ મેળવવા ખાતર ક્રોધવાસના ઉત્પન્ન પામે છે. ક્રોધ થતાંજ દેવી-
સંપત્તિનો નાશ અને આમુરી સંપત્તિનો અંતઃકરણમાં ઉદય થાય છે. ક્રો-
ધના આવેશમાં વિધિયોગે ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો પાછી તે પદા-
ર્થમાં મમતારૂપ લોભવૃત્તિ જન્ય થાય છે. અત્યંત લુપ્થતાથી પદાર્થમાં
મિથ્યા મોહરૂપ આસક્તિ પ્રગટે છે અને તેથી તે પદાર્થના રક્ષણ ખાતર
તુચ્છ વૃત્તિરૂપ મત્સરને પ્રાણી સેવે છે તે અગાઉ, તો, તેનામાં પદાર્થનો
ભોક્તા હું છું અને મારા સમાન બીજે કોણ સમર્થ છે ઇત્યાદિ વિષયમદથી
પણ કામી પુરૂષ આંધળો બન્યા વિના રહેતો નથી. આ પ્રમાણે એકજ
કામવાસનાની જન્યવૃત્તિથી અંતઃકરણમાં ઇતર જ શત્રુઓ ઉભા થાય છે તે
અનુક્રમે વિવેક-શાંતિ-ઉદારતા-વૈરાગ્ય-નમ્રતા અને પવિત્રતારૂપ મિત્રોનેજ
પરાશન કરી શુભ સામગ્રીનો વિયોગ અને અશુભનો સંયોગ કરાવી જન્મ-
મરણરૂપ જાળમાં આ મનરૂપી પક્ષીને જકડી નાંખે છે વાસ્તે આંતર શત્રુ-
ઓનો વિવેકશુદ્ધિથી અનાદર કરવા ભગવત્પાદનું જે દ્યન છે તે ખરેખર
દૃષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિમાં અનુકુળતા આપવાવાળું છે. નિરંતર સદ્ગતિનું અનુસં-
ધાન રાખવાથી કામાદિ તુચ્છ વિષયોનું અનુસંધાન છુટી જાય છે. ભગવદ્-
ગીતામાં શ્રીમુખે કર્મયોગ-અક્તિયોગ અને યજ્ઞાદિનો જે ઉપદેશ છે તે આ-
શય આ યોગણીશમાં સ્ત્રોકમાં ભગવત્પાદ સુચવે છે. નિષ્કામ ભાવનાથી
જે દાનાદિ થાય છે તે કામવાસનાનો પ્રત્યક્ષ કરે છે, ક્રોધ કર્યા વિના પ્રતિ-
કુળ સંજોગમાં પણ શાંતિ બતાવાય છે તે ક્ષમા છે અને તે ક્ષમા ક્રોધનો
નાશ કરનારી છે, અને ગુરુશાસ્ત્ર દ્યનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા છે કે જે
સંશયોનું જડમૂળથી નિકંદન કાઢે છે. સાચાઈ-સત્ય છે તે અનર્થની હાનિ
કરનાર છે. આ પ્રકારે અદાન-ક્રોધ-અશ્રદ્ધા અને અસત્ય કે જેઓ મોક્ષ-
માર્ગમાં ભયંકર રાક્ષસારૂપ થઈ, જીવનની હાનિ કરનારા છે તેઓનો દાન-
ક્ષમા-શ્રદ્ધા અને અસત્યથી પાળાય કરી વિવેકી મનુષ્ય નિર્ભયપણે આત્મ-
કલ્યાણના માર્ગમાં ગતિ કરી શકે છે. અદાનાદિ ચાર પ્રતિબંધોને દાનાદિ

આર સેતુઓથી દૂર કરી અનુક્રમે પુણ્યાતિશય દેવલોક અને મહર્લોક આદિ ઉચ્ચ સ્થાનનો અધિકારી બની આખરે આત્મજ્ઞાનોદયથી સાધક મનુષ્ય પોતાનાં પરમજ્યોતિસ્વરૂપને પામે છે. આચાર્ય ભગવાન આ પ્રમાણે મોક્ષના પ્રતિબંધકોનો ઉચ્છેદ કરવા ઉપદેશ કરી હવે વેદોક્ત દેવ અતિથિ પુજન આદિનું માહાત્મ્ય બતાવે છે.

અન્નં દેવાતિથિભ્યોઽર્પિત મમૃતમિદં ચાન્યથા મોઘમન્નં
યશ્ચાત્માર્થં વિધત્તે તદિહ નિગદિતં મૃત્યુરૂપં હિ તસ્ય ।
લોકેઽસૌકેવલાઘો ભવતિતનુમૃતાં કેવલાદી ચ યઃ સ્યા
ત્યક્ત્વા પ્રાણાગ્નિહોત્રં વિધિ વદનુદિનં યો ઋતે સોઽપિ
મર્ત્યઃ ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ:—દેવતાઓને અને અતિથિઓને અર્પેલું અન્ન અમૃત થાય છે. જે અનાજ એઓને ન દેવામાં આવે તે વ્યર્થ છે. જે મનુષ્ય દેવતાઓને અતિથિઓને સાફ નહીં પણ “માત્ર સ્વાત્મપોષણ નિમિત્તે અન્નને તૈયાર કરે છે તે માણસને તે અન્ન વિષરૂપે પરીણમે છે. આવા પ્રકારનો પેટભરો મનુષ્ય લોકમાં કેવળ પાપનોજ હોકતા થાય છે. જે મનુષ્ય નિત્ય આચરવાના પ્રાણાગ્નિ હોત્રનો અનાદર કરી ભોજન કરે છે તે માણસ પણ પાપનુંજ પુતળું છે. ॥ ૨૦ ॥

લોકે ભોજઃ સ એવાર્પયતિ ગૃહગતાયાર્થિનેઽન્નં કૃશાય
યસ્તસ્મૈ પૂર્ણમન્નં ભવતિ મરુવિધૌ જાયતે જાતશત્રુઃ ।

મચ્ચે નાઽન્નાર્થિને યોર્પયતિ ન સ સઘા સેવમાનાય નિત્ય
સંમક્તાયા નમસ્મા દ્વિમુખ ઇવ પરા વૃત્તિમિચ્છેત્કદર્યાત્

॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ:—ઘેર આગત યાચકને જે જન અન્ન દે તે જન જગતમાં દાતા કહેવાય છે. એ પુરૂષના લૌકિક કે વૈદિક યજ્ઞમાં અન્ન પૂર્ણ થાય છે અને તેના દુરભનનો પણ મિત્રરૂપ બની જાય છે. સર્વદા સેવા ઉઠાવતા અને અશરણુ મિત્રને જે જન અન્ન આપતો નથી તે પુરૂષ મિત્ર નથી પણ ચાડીયોજ છે એમ જાણવું. વિમુખની સમાન એવા દોભી મનુષ્યની પાસેથી પાછું ફરવાનીજ યાચકે ઇચ્છા ધરવી. ॥ ૨૧ ॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાન ૨૦-૨૧ માં સ્તોકમાં વેદોક્ત પંચમહાયજ્ઞાદિ કર્મનું મંડળ કરે છે અર્થાત્ શ્રુતિએ ઉપદેશોનાં કર્મો સકામ ભાવનાથી સ્વર્ગોદ્દિનાં હેતુરૂપ છે અને નિષ્કામ ભાવનાથી હૃદયશુદ્ધિનાં સાધન છે. મુખ્ય પ્રયોગ પ્રાણી-માત્રને જાણમાં કે અજાણમાં આત્યાંતિક દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદરૂપ મોક્ષની ઇચ્છા હોવાથી નિષ્કામતાપૂર્વક થતો જોઈએ તોપણ જેઓને ઉત્તમ સુખનો અધિકાર નથી તેઓને સકામ કર્મો પણ સ્વર્ગોદિ સુખનાં સાધક હોવાથી, શ્રુતિઓની નિઃસ્વાર્થ કલ્યાણી પ્રવૃત્તિ છે એ ખતાવે છે. વૈશ્વદેવાદિ કર્મો જ્ઞાતી કે અજ્ઞાતીને કરવાંજ પડે છે પરંતુ તેમાં કર્તવ્ય પદ્ધતિમાંજ તકાવત હોય છે. સારાંશ, સકામતાથી કે નિષ્કામતાથી અધિકાર પરત્વે વેદોમાં ઉપદેશોનાં નિઃસ્વર્ગનૈમિત્તિક કર્મોનો અનાદર કરવામાં આવે તો પ્રત્યવાય લાગે એ આશય છે. પોતાના પેટ માટે રાંધીને ખાવું એ અપરેખર પશુવૃત્તિ

હોવાથી અતિથિ સત્કાર અને વૈશ્વદેવાદિની ધણી જરૂર હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેમ જ પ્રવૃત્તિ ગમે તે પ્રકારથી પણ ઉત્તરોત્તર ઘટ સંયોગદાતા હોય તેના અનાદર કરનાર અધમ મનુષ્ય પતન પામે એવી શ્રુતિની આજ્ઞા સર્વાંશે સત્યજ છે. આ વિષય બ્રાહ્મણુવર્ગ પોતપોતાનાં નિત્યકર્મનાં પ્રકરણોદ્વારા સમજતા હોવાથી, તે સંબંધ વિશેષ કથન નહીં કરતાં આચાર્ય ભગવાન શ્લોક ૨૨ થી ૨૫ માં બ્રહ્મનું જગતનું ઉપાદાન કારણપણું બતાવે છે એ સંબંધ કાંઈક લખવામાં આવે છે.

સ્વાજ્ઞાનજ્ઞાનહેતૂ જગદુદ્યલયૌ સર્વસાધારણૌસ્તો
 જીવેષ્વાસ્વર્ણગમં શ્રુતય ઇતિ જગૂ દ્વૈયતે સ્વપ્રબોધે ।
 વિશ્વં બ્રહ્મણ્યબોધે જગતિ પુનરિદં દ્વૈયતે બ્રહ્મયદ્ર
 ચ્યુક્તૌ રૌપ્યં ચ રૌપ્યેધિકરણમથવાદ્દ્વૈયતેન્યોન્યમોહાત
 ॥ ૨૨ ॥

ભાવાર્થ:—જગતની ઉત્પત્તિ (પ્રાદુર્ભાવ) અને પ્રલયના હેતુ રૂપે અનુક્રમે આત્માનું જ્ઞાન અને આત્માનું અજ્ઞાન એ જ છે. હિરણ્યગર્ભ સુધીના સઘળા જીવોમાં આવા પ્રકારના પ્રાદુર્ભાવ (ઉત્પત્તિઓ) અને પ્રલયો સામાન્ય રીતે થયા કરે છે એમ શ્રુતિઓ કહે છે. સ્વપ્રબોધ અર્થાત્ અંતઃકરણની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થતાંજ આ જગતનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે. (જેમ અનળમાં નાંખેલી આહૂતિ ભસ્મ થાય છે તેમ) અને જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થાય છે ત્યારે બ્રહ્મ જગતમાં હોમાઈ જાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મનું જરાપણુ ભાત થતું નથી. (બ્રહ્મના પ્રા-

દુર્લાભમાં જગતનો તિરોભાવ અને જગતના પ્રાદુર્લાભમાં પ્રહ્લનો તિરોભાવ એમ બે પ્રકારે વૃત્તિનાં આંતર્મુખ તથા બહીર્મુખ-પણાના યોગે જ્ઞાનીને પ્રતીતિ થાય છે.) જેમ કે જ્ઞાંતિની નિ-વૃત્તિ થવાના કાળમાં અધ્યસ્ત રૂપ અધિષ્ઠાનરૂપ છીપમાં હો-માઈ જાય છે, અને જમના સમયમાં અધિષ્ઠાનરૂપ છીપ પોતેજ અધ્યસ્ત રૂપમાં હોમાઈ જાય છે. આમ થવાનું કારણ ફક્ત અ-ન્યોન્યાધ્યાસ છે અર્થાત્ અધ્યસ્ત અને અધિષ્ઠાનનો પરસ્પર અધ્યાસ થાય છે, તે છે. ॥ ૨૨ ॥

તુच्छत्वान्नाસદાસી દ્ગનकुसुम वद्भेदकं नो सदासीत्
किंत्वाभ्यामन्यदासीद्वयवहतिगतिसन्नास लोकस्तदानीम्
किंत्वर्वागेव शुक्तौ रजतवदपरेनो विराड् व्योमपूर्वः
शर्मण्यात्मन्यथैतत्कुहकसलिलवत्किं भवेदावरीवः

॥ ૨૩ ॥

ભાવાર્થ:—(પ્રપંચ રહિત શુદ્ધ નિષ્ક્રિય પરબ્રહ્મમાં જગ-તનું ઉપાદાન કારણપણું સંભવતું ન હોવાથી, જગતનું કારણ શું હશે એ વિચારતાં,) અસત્ પદાર્થ ગગન કુસુમની જેમ તુચ્છજ હોવાથી, જગતનું ઉપાદાન કારણ અસત્ તો નહીંજ હતું. પ્રહ્લથી ભિન્ન જે સત્ તે પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ ન હતું. કારણ કે સત્ પદાર્થ પ્રહ્લથી અન્ય હોવો સંભવે નહિ. આમ હોવાને લઈ સત્ અસત્થી વિલક્ષણ પદાર્થ (માયા) જગતનું

ઉપાદાન કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વ્યવહારીક સત્તામાં ભાસ-
માન આ લોક સૃષ્ટિની પહેલાં હતોજ નહિં કારણ કે જેમ છી-
પમાં રૂપાનો અધ્યાસ (છીપ થયા પછી) પાછળથી થાય છે
તેમ આ લોક પ્રહ્નમાં પાછળથી અધ્યસ્ત થયો છે. પંચ મહા-
ભૂતથી રચાયેલો વિરાટ આદિ કોઈ સૃષ્ટિની પૂર્વે નહીં હતો.
આ પ્રમાણે અખિલ જગત્ મધ્યમાંજ સંભવ પામ્યું છે માટે તે
જગતથી પ્રહ્નનું આવરણ કરનાર બની શકાયજ નહીં અર્થાત્
જગત્ પ્રહ્નને આવરી શકેજ નહિં. ઇંદ્રજાળરૂપ માયા વડે
ક્ષણવાર સ્થળમાં પ્રતીત થતું જળ, ભ્રમનું નિવારણ થયાપછી
સ્થળને આવરણ કરનાર કહી શકાય કે? નહીજ. ॥ ૨૩ ॥

बंधोजन्मात्ययात्मा यदिन पुनरभूत्तर्हि मोक्षोपिनासी
द्यद्द्रात्रिर्दिनं वा नभवति तरणौ किंतु दृग्दोषः एषः ।
अप्राणं शुद्धमेकं समभवदथ तन्मायया कर्तृसंज्ञं
तस्मादन्यच्च नासीत्परिवृतमजया जीवभूतं तदेव ॥२४॥

ભાવાર્થ:—વાસ્તવીક પ્રહ્નરૂપેજ સર્વ જીવો હોવાથી તેઓને
જન્મ મૃત્યુ રૂપ બંધન સંભવતું નથી તો પછી મોક્ષનો સંભવ
પણ કયાં છે ? મોક્ષ સંભવેજ નહીં. સૂર્યમાં જેમ રાત્રી કે દિવસ
એવું કશું ભિન્ન નથી પણ ત્યાં રાત્ર કે દિવસની પ્રતીતિનું કારણ
લોકોની દૃષ્ટિનો દોષજ (વિકાર) છે તેમ પોતામાં બંધ કે મોક્ષ છેજ
નહીં, છતાંપણ તેઓની જે પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ જી-

વેનું અજ્ઞાન અવિદ્યાજ છે. જે શુદ્ધ બ્રહ્મ ચૈતન્ય પ્રાણ તથા મન આદિ લેદોથી (સંબંધથી) રહિત છે તેજ બ્રહ્મ માયાવડે કરીને હિરણ્યગર્ભના રૂપે થયું છે અને તેનું તેજ બ્રહ્મ માયાથી આવૃત્ત થઇને જીવ ભાવવાળું જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવીક રીતે તો બ્રહ્મથી જુદો કોય જીવ કે હિરણ્ય-ગર્ભ છેજ નહીં. ॥ ૨૪ ॥

પ્રાગાસીદ્ધાવરુપં તમ इति तमसा गूढमस्मादतर्क्य
क्षीरांतर्यद्रदंभोजनिरिह जगतो नाम रुपात्मकस्य ।
कामाद्वातुः सिसृक्षो रनुगतजगतः कर्मभिः संप्रवृता
द्रेतोरुपै र्मनोभिः प्रथममनुगतैः संततैः कार्यमाणैः॥२५॥

ભાવાર્થ:—પ્રથમ ભાવરૂપ તમસ્ હતું અર્થાત્ અજ્ઞાન હતું, અને જેમ ક્ષીરથી આચ્છાદિત હોવાથી ક્ષીરમાં રહેલું નીર જાણી શકાતું નથી તેમ અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત હોવાથી જગત્ જાણવામાં આવતું ન હતું. આ પ્રમાણે હોવાના કારણથી અજ્ઞાનમાંજ આ નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે અને તે ઉત્પત્તિ અનાદિ પ્રવાહથી ગતિ કરતાં બીજરૂપ મનોએ આચરાવેલાં અનાદિ જગતનાં અનાદિ કર્મોથી પ્રેરાએલી સજ્જવાને ઇચ્છનારા પરમાત્માની ઇચ્છાથી સંભવી છે. ॥ ૨૫ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય પોતાનાં અપ્રોક્ષાનુભૂતિનામનાં પ્રકરણમાં,
કહે છે કે—

ઉપાદાનં પ્રપંચસ્ય મૃદ્ધાંડસ્યેવ કથ્યતે ।

અજ્ઞાનં ચૈવ વેદાંતૈ તસ્મિન્નષ્ટે ક વિશ્વતા ॥

જેમ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ માટી છે તેમ સંસારનું ઉપાદાન અવિદ્યા છે એમ સર્વ નિગમાંત શાસ્ત્રો કહે છે અને અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી તો જગત્ એવી વસ્તુજ નથી અર્થાત્ કાર્ય કારણભાવ પણ ક્યાં છે ? વેદાંતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતાં અજ્ઞથી ધતર કાંઈ જગત્ એવી વસ્તુ ન હોવાથી કાણુ કાનું કારણુ અને કાણુ કાનું કાર્ય હોઈ શકે તોપણ ભગવત્પાદ અધિકારીનાં હૃદય અનુસાર આ વિષયનો વિવેક કરી છેવટ એકજ અદ્વય બ્રહ્મ છે અને ધતર કાંઈ છેજ નહિં એ નિર્ણયપર આવે છે. બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થવાથી જગત્નો નિઃશેષ લય થાય છે અને જગદાકાર વૃત્તિ થવાથી બ્રહ્મનો તિરોભાવ થાય છે પરંતુ નામરૂપાત્મક અધ્યસ્ત પ્રપંચ બ્રહ્મમાં મૂળે કાંઈ છેજ નહીં તેથી એકજ કારણુકાર્યભાવરહિત બ્રહ્મજ સ્વસ્વરૂપે સદાય સ્થુરે છે એ સિદ્ધાંત છે. કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મને જગત્નું કારણુ માનવામાં આવે તો અનર્થ થાય કારણુકે નિપ્રપંચમાં પ્રપંચની કલ્પના કે નિષ્ક્રિયમાં ક્રિયાની કલ્પના કેવળ અજ્ઞાન મૂલક છે. આ પ્રમાણે સત્ પણુ જગત્નું કારણુ નથી અને અસત્ પદાર્થ તો તુચ્છ હોવાથી તેમાં પણુ કારણુતા સંભવતી નથી. અજ્ઞથી ધતર સત્ પણુ કારણુ નથી કારણુ કે બ્રહ્મથી લિન્ન બીજું સત્ તો છેજ નહીં. આમ હોવાથી સત્ અસત્થી વિજ્ઞદાણુ જે માયા—અજ્ઞાન—ને જગત્નું ઉપાદાન માનવું પડે છે. હમેશાં કારણુ જે પ્રકારનાં હોય છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત. કેવળ ઉત્પત્તિનુંજ કારણુ છે તે નિમિત્ત કારણુ છે અને ઉત્પત્તિ—સ્થિતિ અને લય એ ત્રણેનું જે કારણુ હોય છે તે ઉપાદાન કહેવાય છે. “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્” એ કથન અનુસાર ઈશ્વર જગત્નું નિમિત્ત કારણુ છે અને માયા—પ્રકૃતિ ઉપાદાન છે. આ કથનનો આશય તો છેવટ એજ છે કે કાર્ય કારણુ ભાવરહિત ઈશ્વર અને માયા

એવા ભેદ વિનાનું એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે અને ઇતર કશું નથી. ઈશ્વર પક્ષમાં કારણ વિચાર આવો કહ્યો પરંતુ મૂળ વસ્તુ જે બ્રહ્મ તે પક્ષમાં તો જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ અને અજ્ઞાન એમ ઉભય છે. આમ માનવાનો આશય એવો છે કે કેવળ નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં કારણપણું ઘટે નહીં અને અજ્ઞાન જડ હોવાથી તેમાં પણ કેવળ કારણતા સંભવે નહીં જેથી જેમ માટી એકલીથી ઘડો બનતો નથી તેમ કેવળ પાણીથી પણ ઘડો બનતો નથી પરંતુ ઉભયના યોગથીજ અધ્યાત્મેના માટીના પિંડથીજ ઘટ થાય છે. તેમ અજ્ઞાન જગતનું ઉપાદાન કારણ છે પરંતુ બ્રહ્મની સમીપ સત્તાનાવડેજ તે પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ બને છે. સત્યાનૃતે મિયુર્ના કરોતિ-સત્ય બ્રહ્મ અને અનંત અજ્ઞાન એ ઉભય મળીને સૃષ્ટિ સર્જે છે એવા પ્રકારની શ્રુતિ પણ બ્રહ્મ અને અજ્ઞાન એમ ઉભયને ઉપાદાન માને છે વારંતે અવિનાશી આત્માના સાક્ષાત્કારવડે જગતનું ઉપાદાન જે અજ્ઞાન તે નાશ પામ્યા પછી, જીવ-જગત્-ઈશ્વર એવા ભેદવાળું જગત્ ક્યાં રહે છે ! અર્થાત્ વાસ્તવીક તો કારણકાર્યભાવ રહિત કેવળ બ્રહ્મજ અવશેષ હોવાથી કારણવાદથી ઉપજતી અદ્વૈતમતમાં આક્ષેપ દષ્ટિ કલ્પનામૂલક તેમજ અવાસ્તવીક છે. જેમ રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી સર્પ મૂળેજ ન હતો તો પછી ક્યાંથી દેખાય તેમ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી કલ્પનારૂપ આ ઇન્દ્રગ્નિ જગત્ મૂળથીજ ન હતું તેથી ક્યાંથી દેખાય અને ન્યારે એકજ સત્ બ્રહ્મ હતું, છે, અને રહેવાનું છે તો પછી તેમાં કારણ કાર્યના વિવાદ કેવળ વાગ્વિગ્ઝાપ સિવાય શું કહી શકાશે ! તેમ વાણીથી પર જે નિત્ય અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ અખંડ સ્વરૂપે પ્રકાશી રહ્યું છે તેના કારણ કાર્યવાદથી કોણ ખંડ કરી શકે તેમ છે, ભેદ નિવૃત્તિ કાજ ભલે ભેદનું પ્રતિપાદન થાય પરંતુ વાસ્તવીક અભેદને કોણ અનંગીકાર કરવા અવશેષ રહી શકે છે. અધ્યસ્ત અને અધિ-જ્ઞાનના પરસ્પર અધ્યાસથી ગમે તેટલો કારણવાદરૂપ પ્રપંચ થાય તોપણ નિઃપ્રપંચ જે પરબ્રહ્મ તેમાં પ્રપંચને અવસરજ નથી, તો પછી તેનું ઉપાદા-

નપણું કે નિમિત્તપણું કાણુ સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે. પ્રપંચનું ઉપાદાન પણ કેમ કહેવાય અને પ્રપંચનું નિમિત્ત પણ કેમ કહેવાય કારણ કે પ્રપંચજ મૂળે કાંઈ અહમી ઇતર પદાર્થ સિદ્ધ થતો નથી તો મિથ્યા વસ્તુની મિથ્યા કારણરૂપ કલ્પનાઓ ભણે થયા કરે તેથી કારણ કાર્ય ભાવ રહિત જે વાસ્તવીક અદ્વૈત સત્ય છે તેને ભેદરૂપે નિરૂપવા કઈ વ્યક્ત વસ્તુ છે કે નિરૂપી શકે ! જેમ ઘટરૂપ કાર્યમાં મૃત્તિકાની સત્તા વિદ્યમાન છે તેમ જગત્ રૂપ કાર્યમાં કારણ રૂપ અહમી સત્તા વિદ્યમાન છે. અહમી ઇતર કાંઈ જગત્ની સત્તા નથી કે જેથી દેતાપતિ થાય છાંદોગ્ય શું કહે છે જુઓ ! “યથા સૌમ્યેકેન મૃત્વિડેન સર્વં સૃષ્ટમયં વિજ્ઞાત્ સ્યાદ્વાચારમ્મણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્” જેમ માટીના પિંડમાં પિંડનું જ્ઞાન થવાથીજ તેનાં કાર્ય માત્રનુંજ જ્ઞાન થાય છે કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થ કેવળ નામ માત્ર છે, મૃત્તિકાજ સત્ય છે, આયું શ્રુતિ પ્રમાણ છે અને યુક્તિ પ્રમાણથી તપાસીએ તો જો કારણ અને કાર્યમાં ભેદ હોય તો કારણનું જ્ઞાન થતાં કાર્યનું જ્ઞાન ન થવું જોઈએ પરંતુ તે તો થાય છે વાસ્તે કારણ કાર્યમાં ભેદ નથી પણ કારણ રૂપજ કાર્ય છે. નયનથી ઘડો જોવામાં આવે કે તરતજ આપોઆપ માટી દેખાય છે પરંતુ માટી વિનાનો ઘડો દેખાતોજ નથી તેમ જગત્ ભાસવાથી તેજ અહમજ આપોઆપ ભાસે છે પરંતુ અહમવિના કેવળ સંસાર ભાસતો નથી માટે કારણકાર્ય એકજ રૂપ છે. આ પ્રમાણે ઉપાદાન પ્રકૃતિ અવિદ્યા અને તેનું કારણ સંસાર-જગત્ એ ઉભય એકજ સ્વરૂપ છે અને કેવળ ઉપાદાનમાં જડ હોવાથી કારણતા ન હોવાથી અહા કે જેનું કારણપણું જ્યાંસુધી જગતમાં સત્યતાનું ભાન રહે છે ત્યાંસુધી જણાય છે પરંતુ સત્ય અહમજ છે એવું અહમનું જ્ઞાન થતાં, સંસારનું મિથ્યા સ્વરૂપ-અર્થાત્ કાંઈજ નથી અર્થાત્ અહમજ છે એવું સ્વયમેવ સ્વરૂપે સ્વયમેવ સમજતાં અહમજ પોતે છે તેને કારણપણું ક્યાં સંભવે છે. અર્થાત્ કારણ કાર્યભાવ રહિત કેવળ અહમજ છે ? ઘટઃ પ્રકાશતે પટઃ પ્રકાશતે એ પ્રમાણે અધિષ્ઠાન રૂપ ચૈતન્ય પ્રકાશજ સર્વત્ર સત્યરૂપે હોવાથી

નામ રૂપનો ત્યાગ થતાં કારણ કાર્યભાવ ટળી જતાં અહમ્મ અવશેષ રહે છે. આકાશથી શરીર પર્યંત અખિત જગતનું કારણ શમલ અહ માયાવિશિષ્ટ ચૈતન્ય કલ્પાય છે, તે વિના અન્ય પ્રકારે કારણની કલ્પના પણ થતી નથી. સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિને અને ન્યાયમતમાં પરમાણુઓને કારણ માને છે એ વાત યોગ્ય નથી અને આ બાબત અહમ્મુત-વિચારસાગર ઇત્યાદિ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં સમજડ રીતે પ્રતિપાદન કરી છે. **પતસ્માદાત્મન સ-કાશાદાકાશ સંમૃતઃ** ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ અહમ્મને જ જગતનું કારણ માને છે વાસ્તે પાંચ ભૂતો તથા તેઓનાં કાર્યરૂપ સંપૂર્ણ જગત્ અહમ્મ છે પણ અન્ય વસ્તુ નથી. છીપમાં રૂપની બ્રાંતિ પાછળથી થાય છે તેમ અહમ્મમાં વ્યવહારીક સત્તાવાળું જગત્ પાછળથી બ્રાંતિરૂપે જણાય છે પરંતુ જેમ છી-પજ હતી તે રૂપું નહીં હતું તેમ અહમ્મ છે, હતું અને રહેશે અને પાછળથી બ્રાંતિરૂપે જણાતું પંચભૂતાત્મક વિરાટ્ આદિ કોઇ પણ સૃષ્ટિની પૂર્વે હતુંજ નહીં. સઘળું જગત્ મધ્યમાંજ ભાસે છે જેથી તે વાસ્તવીક કાંઈજ નથી અને અહમ્મ એક અદ્વિતીય સત્યરૂપ છે. વાસ્તવીક દૃષ્ટિએ તો સમસ્ત જીવો અહમ્મરૂપ હોવાથી જન્મમૃત્યુરૂપ બંધ પણ તેઓને કલ્પનારૂપજ છે તો પછી કોનો અને શાથી મોક્ષ માનવો થતી પણ શકે! સૂર્યમાં રાત્રી દિવસને વિ-કાર નથી પણ તે દૃષ્ટિનેજ વિકાર છે તેમ પોતામાં બંધ-મોક્ષ નહીં છતાં પણ બંધમોક્ષની જે પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ જીવોનું અજ્ઞાનજ છે. પ્રાણુદિ તથા મનઆદિના સંસર્ગ વિનાનું જે કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ અહ છે તેજ માયાવડે કરી હિરણ્યગર્ભ થયું છે અને તેનું તેજ અહ માયાથી આવૃત્ત થઇ જીવભાવને પામ્યું છે તો પછી અહમ્મથી જીવું કોઇ હિરણ્યગર્ભ કે જીવ છેજ નહીં ત્યારે બંધમોક્ષ પણ ક્યાં કોને અને શાથી સંભવી શકે !!

પ્રત્યેક વિવેકી મનુષ્યે પ્રથમ આવા પ્રકારનો વિચાર કરવાનો છે કે— અજ્ઞાન અન્ને સંકલ્પનું ઉપાદાન કારણ એટલે કે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા નાશનું કારણ ત્રિકાળ અબાધિત અહમ્મ છે. જેમ મૃતિકા ઘટાદિનું ઉપાદાન છે તેમ.

અહ્મવિના બીજું કંઈજ નથી. પૃથ્વીઆદિભૂતો પરમાણુવડે ઉપજે છે એમ તાર્કિક આદિ કહે છે, કર્મવડે થાય છે એમ મીમાંસકો કહે છે અને પ્રકૃતિ થી થાય છે એમ સાંખ્ય મતવાળા માને છે. આ સર્વના મતોનું સમાધાન એજે કે આ જગત્ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથીજ થયું છે, વાસ્તે અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપનાં સ્ફુરણ વડે, જેમ સૂર્યોદયથી અંધકાર નાશ પામે છે તેમ અજ્ઞાન નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે આ જગત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે તો પણ જેમ રજ્જુમાં પ્રાંતિરૂપે ભાસેલો સર્પ રજ્જુના અજ્ઞાન કાળમાં ભયનો હેતુ છે તેમજ અહ્મતા અજ્ઞાનથી તેમાં મિથ્યા ભાસતું જગત્ પણ જન્માદિ ભયનું હેતુ રૂપ થાય છે. અહ્મજ્ઞાનથી ભયની નિવૃત્તિ થાય છે. તાત્પર્ય એ કે કાર્ય-કારણનો ભેદ કથનમાત્ર છે અને વાસ્તવીક નથી. આવા પ્રકારનો વિચાર આત્મસ્વરૂપનાં જ્ઞાનનું અસાધારણસાધન છે વાસ્તે તેવા વિચારમાં ચિત્તવૃત્તિ બેડી મુમુક્ષુઓએ ધત્તર કલ્પનાગ્નિમાં જકડાવું નહીં;

ભગવત્પાદ આ પ્રમાણે કાર્ય કારણ ભાવ રહીત કેવળ અહ્મજ અવશેષ રહે છે અને તે અહ્મ હિરણ્યગર્ભ-વિરાટ-અને જીવાદિ રૂપે પોતાની માયા-વડે થાય છે એવો દૈન્ય સિદ્ધાંત સ્તોત્રોક્ત્રયમાં સમગ્રવી છત્રીશમાં સ્તોત્રકમાં માયાનો વિલાસ કેવા પ્રકારનો છે છત્યાદિ આખત જ્ઞાતુઓનું લક્ષ્ય એવું છે. ભગવત્પાદની પ્રત્યેક અક્ષર સૃષ્ટિમાંથી કંઈક જીવનમાં નુતન પ્રકાશ આપે તેવો બોધ મળ્યાજ કરે છે એ એઓની માહાત્મ્યતા ભંડારવાળી ઉદાર વૃત્તિઓનું ખરેખર શિખરોને ભાન કરાવે તેવું છે.

चत्वारोऽस्याः कपर्दायुवतिरथ भवेन्नूतना नित्यमेषा
माया वा पेशला स्यादघटनघटनापाटवंयाति यस्मात् ।
स्यादारंभे घृतास्या श्रुतिभववयुनान्येव माच्छादयंती

તસ્યામેતૌ સુપર્ણાવિવપરપુરુષૌ તિષ્ઠતોર્થ પ્રતીત્યા

॥ ૨૬ ॥

ભા.વાર્થ:—માયાના ચાર મોટા ઉત્કર્ષ છે. પ્રથમ એ કે તે માયા કદી પણ વૃદ્ધ થતી નથી, પણ સર્વદા નુતના-નવીનજ અને યુવાન રહે છે. બીજો ઉત્કર્ષ એ છે કે માયા અદ્ભુત આતુર્યવાળી છે અર્થાત્ અઘટિત ઘટના પટીયતી છે. ત્રીજો એ છે કે માયા ધીની જેમ આરંભમાં પુષ્ટિપ્રદા છે પરંતુ પરીણામે તે વિષપ્રદા નીવડે છે. ચોથો ઉત્કર્ષ એ છે કે—આ માયા શ્રુતિ પ્રતિપાદિત આત્મજ્ઞાન પ્રકારેને આવરણ શક્તિથી આવરે છે. ઉક્ત પ્રકારે આ ચાર ઉત્કર્ષને ધરનારી મહામાયામાં પત્રી સમાન ઈશ્વર અને જીવ રહેલા છે કે જેઓ વસ્તુઓના પ્રકાશ પાણાંવડે કરી જાણ્યા જાય છે. ॥ ૨૬ ॥

વિવેચન.

મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે છતાં તેને સંસારના વૈભવોપરની મમતા શાંત થાતી નથી, નૃણા વિશેષ થાય છે, અને આ માંડ ધર, આ માંડ ધન અને આ મારા સ્ત્રી પુત્રાદિ જેમ મરણના મુખમાં પડેલા મનુષ્ય મૃમ-નૃણા સમાન સંસાર ભોગમાં વંડુ વંડુ લાલસાવાળો થતો જાય છે. આવી પ્રવૃત્તિ એ માયાના મોહનોજ મુક્ક છે. મનુષ્ય જર્જર થાય છે પરંતુ તેનામાં માયાનો મદનવર જોસ બંધ રહે છે. માયાના મોહથી મુગ્ધ મનુષ્યે શુભશુભનો વિચાર કર્યા વિના અનેક વિષયોતું આંધળા બની સેવન કરે છે. માયાથી હલકામાં હલકી સ્ત્રોના ગુલામ બને છે. નર્કમાં અદ્યદતા કીડાનાં જીવન સમાન દુઃખી ગૃહસ્થાવાસને પણ સ્વર્ગ જેવો માની લેજે, અનેક પ્રકારની

અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરવામાં પાછી પાની પણ ભરતો નથી અને આ સંસારમાં
અવળાં કર્મનો સંચય કરી જન્માદિ જાળમાં વારંવાર જકડાયા કરે છે છતાં
પદાર્થપરના મિથ્યા પ્રેમથી કેટલીક હાસ્યજનક મુર્ખતાઓનું સેવન કરતાં
માયા મદીરાના ઘેનવાળો પુરૂષ શરમાતોજ નથી. માયાના કારણથી અસત્યમાં
સત્યબુદ્ધિ, ઝેરમાં અમૃતની આશા, ખુરી ક્રિયાઓમાં સુખપ્રાપ્તિનું જાન
અને સંસારને સત્ય અને બ્રહ્મને અસત્ય એમ વિપરીત દર્શનરૂપ અગ્નિમાં
જીવનની વારંવાર હાનિ થવા છતાં પણ જન્મ મરણ ચક્રમાં ફરતો ફરતો
માયાથી મુગ્ધ મનુષ્ય કદાપિ પણ નિરાંત કરી બેસતોજ નથી પરંતુ પારાવાર
સંકટમાં પડતો, પડતો આરંભમાં અમૃતરૂપ અને પરિણામે ઝેરરૂપ વિષયોનું
નશ્વરપણું નહીં સમજી, પ્રતિપણે અધોગતિજ પામ્યાકરે છે. આવી મહા
માયાનો જ્યાંસુધી હૃદયમાં મોહ રહ્યા કરે છે ત્યાંસુધી આત્મદર્શન થવાને
બદ્ધે, પ્રસંગે પ્રસંગે માયાઅંધ જીવડો નાશવંત પદાર્થોમાં જીવનને મુખી
દુઃખી બનાવી ઝેર જેવું ગુજારે છે. જ્યાંસુધી માયાની મિથ્યા મમતારૂપ
લાગણી દૂર થતી નથી ત્યાંસુધી અવિનાશી સુખ મળતુંજ નથી. માયાજ
પરબ્રહ્મસ્વરૂપને હૃદયમાં ઢાંકી બેસી છે વાસ્તે નશ્વર માયાથી મોહ નહીં પામી,
માયાથી પર સદ્સ્તુમાંજ સત્ય પ્રેમ રાખવા ભગવત્પાદ ખાસ ભલામણ કરે છે.

एकस्तत्रास्त्यसंगस्तदनु तदपरोऽज्ञानसिंधुंप्रविष्टो
विस्मृत्यात्मस्वरूपं स विविध जगदा कारमाभासमैक्षत ।
बुद्ध्यांतर्यावदैक्ष द्विसृजतितमजा सोपि तामेव मेकः
तावद्विप्रास्तमेकं कथमपिबहुधा कल्पयन्ति स्ववाग्भिः

॥ ૨૭ ॥

ભાવાર્થ:—(આ જીવ ઇશ્વર પક્ષીમાં) એક (ઇશ્વર)

અસંગ છે, અને બીજો (જીવ) અજ્ઞાનરૂપી વારિધિમાં પ્રવેશ કરી, પોતાનાં વાસ્તવીક સ્વરૂપ (બ્રહ્મ) ને વિસરી જઈ અનેક પ્રકારના જગતના (ઘટપટાદિ) આકારને બોધા કરે છે. આ જીવ નિશ્ચય પ્રજ્ઞાવડે કરી પોતાનાં આંતર્ય સ્વરૂપને જેટલો કાળ અનુભવે છે તેટલા કાળ સુધી માયા તેને છોડી દે છે અને તે માયાને છોડી દે છે. સ્વરૂપથી તો તત્ત્વદષ્ટિએ જીવ અને પરમાત્મા એક જ છે છતાં પણ વેદવિદ્ વિપ્રો શિષ્યબોધાદિક વ્યવહારનાં કારણથી વાતચીતમાં (વિવેચનમાં) તેઓને જુદા જુદા માની લે છે અર્થાત્ તેઓમાં ભેદની કલ્પના અભેદ સિદ્ધિ અર્થે કરે છે. ॥૨૭॥

નાયાતિ પ્રત્યગાત્મા પ્રજનનસમયે નૈવ યાત્યંતકાલે
યત્સૌખંડોસ્તિલૈંગં મનઃકલ્પો વિશતિ પ્રવ્રજત્યૂર્ધ્વ મર્વાક્ ।
તત્કાર્શ્યં સ્થૂલતાં વાન ભજતિ વપુષઃ કિંતુ સંસ્કારજાતૈ
સ્તેજોમાત્રા ગૃહીત્વા વ્રજતિ પુનરિદા યાતિ તૈસ્તૈઃસદૈવ
॥ ૨૮ ॥

ભાવાર્થ:—ગર્ભ સ્થિતિના સમયમાં આત્મા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો નથી તેમ મૃત્યુકાળે તે શરીરમાંથી નીકળી પણ જતો નથી કારણ કે આત્મા અપરિચ્છિન્ન હોવાથી પેસવા નીકળવાનો ધર્મ પરિચ્છિન્ન વસ્તુને ધટે છે. હલકી ઉત્તમ ચોનીઓમાં પંદર કલાયુક્ત આ મનજ પ્રવેશે છે અર્થાત્ સુક્ષ્મ દેહ પ્રવેશે છે અને તેઓમાંથી તેજ નીકળી જાય છે. સ્થૂલદેહની કૃશતાથી સૂક્ષ્મ દેહને કૃશતા નથી, સ્થૂલત્વથી તેને સ્થૂલત્વ પ્રાપ્તિ થતી નથી

પણ જે સમયે સ્થૂણ દેહમાંથી બહિર્ગમન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે તે સમયે પૂર્વના શુભાશુભ સંસ્કારોને તથા ઇન્દ્રિયો સહિત પ્રાણોને સાથે લઈને નીકળી જાય છે અને જ્યારે સ્થૂણ શરીરમાં પ્રવેશવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ ઉક્ત સંસ્કારોને સાથે લઈનેજ પ્રવેશે છે. ॥ ૨૮ ॥

વિવેચન.

શરીરમાં ગમનાગમન કરવારૂપ ધર્મ આત્માનો નથીજ. નાના પ્રકારના માયાના વિનાસરૂપ વૃક્ષમાં ઊંચ અને ઠંધિર પક્ષી સમાન બેઠેલા છે. ઇશ્વર પક્ષી સાંસારીક ભોગોથી અસંગ રહે છે અને ઊંચ પક્ષી તો અજ્ઞાનરૂપી ઘેનમાં ગાંઠો બની સ્વસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરી અનેક પ્રકારના વિષયોનું સેવન કરતો કરતો કષ્ટ પામવા છતાં ધરાતોજ નથી અર્થાત્ પોતે દુઃખ રહિત છે. છતાં, દેહાદિમાં જે સુખદુઃખાદિ ધર્મો છે તે પોતાના માત્રી બેસતાં નાહક હોરાન થાય છે. પોતે દેહાદિથી લિપ્ત હોવા છતાં હું એવા અભિમાનનો આશ્રય પકડી હું દેહ છું અને આ પદાર્થો મારા છે એમ અહંમભભાવરૂપ સૂત્રથી બંધાઈ જાય છે એટલુંજ નહીં પરંતુ દેહાદિનાં તમામ સુખ દુઃખોને વૃથા અધ્યાસથીજ પોતે ભોગવતારો બની ગયો છે. જ્યારે આ ઊંચ પોતાનું દેહાદિથી લિપ્ત ચેતન સ્વરૂપ ઝાળખે છે ત્યારે તેને કાષ્ઠપણુ જાતને હર્ષ શોક થનોજ નથી પરંતુ સ્વસ્વરૂપે મસ્તજ રહે છે. જેટલી સ્વરૂપની ઝાળખાણુ તેટલું માયાનું બંધન ઝાણું અને જેટલું સ્વરૂપનું અજ્ઞાન તેટલું માયાનું બંધન વિશેષ એમ મિથ્યા અધ્યાસથી સુખદુઃખાદિ દંદોનોમોકતા અને કર્તા બની બેઠો છે. ચેતન દષ્ટિથી જ્ઞેતાં આત્મા તે પરમાત્માસ્વરૂપ છે છતાં બોધ વ્યવહારનાં કારણથી તેઓના ભેદની કલ્પના કરવામાં આવી છે. સૂક્ષ્મદેહ અર્થાત્ મન-જ્ઞાનેન્દ્રિયો-પ્રાણો આદિ સ્થૂણ સૂક્ષ્મ કાયામાં જ-મમરણુ સમયે પ્રવેશ કરે છે પરંતુ આત્મા આવતો પણ નથી અને જાતો

પણ નથી. આત્મા અને પરમાત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ એકજ છે અને લક્ષ્ય દૃષ્ટિમાં આત્મા-પરમાત્મા-બ્રહ્મ કે ગમે તે કહો પણ તે સત્ અદ્વિતીય તત્ત્વ એકજ રહે છે. પ્રપંચનો વિધિ નિયંત્ર પ્રકારે, અધ્યારોપ અપવાદક્રમથી, લય થયા પછી, બ્રહ્મ સિવાય અર્થાત્ એકરસ ચૈતન્ય કેવળ શુદ્ધસ્વરૂપ સિવાય કંઈપણ શેષ રહેતું નથી. ભગવત્પાદ આ શ્લોકમાં એકજ અદ્વૈત તત્ત્વ છે એમ બતાવે છે.

આસીત્પૂર્વં સુબંધુર્મૃશમવનિસુરોયઃ પુરોધાઃ સનાતે ।
 બ્રાહ્માત્કૂટાભિચારાત્ સરવલુપ્તિમિતસ્તન્મનોગાત્કૃતાંતમ્ ।
 તદ્ભ્રાતા શ્રૌતમંત્રૈઃ પુનરનયદિતિ પ્રાહ સુક્તેન વેદઃ
 સ્તસ્માદાત્માભિયુક્તં વ્રજતિ નનુમનઃ કર્હિચિન્નાંતરાત્મા
 ॥ ૨૭ ॥

• ભાવાર્થ:—પૂર્વે સનાતિ નામે મહિપાળનો પુરોહિત “સુ-
 બંધુ” નામનો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ઇતર બ્રાહ્મણોએ કપટથી પ્રયો-
 ગેલા અભિચાર પ્રયોગથી મરણ પામ્યો હતો. તેનો સૂક્ષ્મદેહ
 ધર્મરાજના સમીપમાં ગયો હતો. તે દેહને તેના ભાઈએ વેદોક્ત
 મંત્ર સામર્થ્યથી યમરાજની પાસેથી પાછો બોલાવ્યો હતો એમ
 રૂગ્વેદમાં આહમા અપ્તકના સૂક્તથી કહ્યું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે
 કે આત્માના પ્રતિબિંબવાળું સૂક્ષ્મ શરીરજ નવ આવ કરે છે
 પરંતુ અંતરાત્મા કદી જતો આવતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

एको निष्कंप आत्मा प्रचलति मनसा धावमानेन तस्मिं

સ્તિષ્ઠન્નગ્રેઽથપશ્ચાન્નહિ તમનુગતં જાનતે ચક્ષુરાદ્યાઃ ।
 યદ્રૂપાથસ્તરંગૈઃ પ્રચલતિ પરિતો ધાવમાનૈ સ્તદંતઃ
 પ્રાક્ પશ્ચાદસ્તિ તેષાં પવનસમુદિતૈ સ્તૈઃ પ્રશાતૈ
 ર્યથાવત્ ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ પાણી પવનથી પ્રલવતા અને આસપાસ દોડાદોડ કરવા લાગેલા મોજાઓની સાથે દોડે છે, મોજાઓમાં પણ છે, મોજાઓની આગળ પાછળ પણ પાણી છે અને મોજા શાંત થઈ જતાં તે પાણી જેવું હોય તેવુંજ પૂર્વરૂપે દેખાય છે તેમ ક્રિયા રહિત-નિષ્ક્રિય આ અદ્વિતીય આત્મા પણ ઇંતર સ્થળમાં દોડતાં મનની સાથે દોડે છે, મનની અંદર વસતો હોવા છતાં પણ મનની આગળ પણ છે, મનની પાછળ પણ છે અને મન શાંત થતાં જેવો મૂળ સ્વરૂપે છે તેવોજ રહે છે. આ સર્વમાં અનુસ્યુત (સુત્રમાં મણિની જેમ) ઓતપ્રોત રહેલા આત્માને ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો પણ જાણી શકતી નથી. ॥ ૩૦ ॥

વિવેચન.

જેમ જળનાં હાલન ચાલનથી ચંદ્રમામાં હાલન ચાલન કલ્પાય છે તેમ આત્મા મન વાણીથી અગમ્ય ક્રિયા રહીત હોવા છતાં મનના ચલનાદિ ધર્મો અધ્યાસ યોગથી તેમાં મનાય છે. અવસાનવેળાએ લીંગ શરીરજ બહાર નીકળે છે અને પ્રસૂતી સમયે પણ સંસ્કાર સહીત લીંગ દેહનોજ પ્રવેશ થાય છે પરંતુ આત્મા તો હાલન ચાલન આદિ વિનાનો કેવળ નિષ્કંપસ્વરૂપ છે છતાં, મન-બુદ્ધિનો તે આત્માને નિકટ સંબંધ હોવાને લઈ બુદ્ધિની ચંચળતાને આત્મામાં અજ્ઞાનથી આરોપ થાય છે. બુદ્ધિ દૃષ્ટરૂપ અહંકારનું ગ્રહણ કરવા

દેહમાં વાસ કરી રહી છે. આ બુદ્ધિ, રૂપ ગ્રહણ કરવા ચક્ષુદ્વારા બહાર આવે છે, ગંધ ગ્રહણ કરવા નાસાદ્વારા બહાર આવે છે, સ્પર્શનો અનુભવ કરવા ત્વચાદ્વારા બહાર આવે છે, રસનું ગ્રહણ થવા જીભાદ્વારા બહાર આવે છે અને આ પ્રમાણે બુદ્ધિજ બહીર્ગમન કરે છે. અહંકારનું ગ્રહણ થવા શરીરમાં પ્રવેશીને બુદ્ધિજ રહી છે જેથી ગમનાગમનરૂપ ક્રિયા બુદ્ધિનીજ છે પણ આત્માની નથી. આત્મા તો નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય છે, છતાં અજ્ઞાની લોકો આત્મામાં ગમનાગમનરૂપ ક્રિયાનો આરોપ કરે છે. આત્માની અખંડિત ગતિનું મનચાણી માહાત્મ્ય સમજી શકતાંજ નથી. સર્વત્ર આહ્યાંતર આત્મપ્રાત્ સ્વરૂપ જળમાં ડુબેલી માછલીની જેમ આહ્યાંતર આત્માજ છે, આત્મા મનની ગતિથી ગતિવાળો જણાય છે અને મનની સ્થિરતાથી તે જેવો છે તેવોજ જણાય છે અર્થાત્ પરિપૂર્ણ શાંત સ્વરૂપ આત્માનું સ્વરૂપ, મનની ચંચળતા અને સ્થિરતાના યોગથી અનેક રૂપે ભાસે છે, છતાં આત્મામાં ભેદરૂપ વિકાર છેજ નહીં. આ ચિત્તની આગળ-પાછળ-અને ચિત્તમાં આત્મા વ્યાપી રહેતો છે અર્થાત્ મણિમાં સૂત્રની જેમ બ્રહ્માંડમાં આત્મપ્રાત્ આ આત્માજ વાસ્તવીક સત્ય છે, એક છે, અને તેના વિના ઇતર બ્રહ્માંડ એવી વસ્તુજ હોતી નથી કારણ કે નામરૂપાત્મક બ્રહ્માંડનો આત્મામાં મિથ્યા આરોપ થયો હોવાથી એટલે કે આત્માજ પોતે વિવર્ત બ્રહ્માંડરૂપે જણાતો હોવાથી આત્માથી અધીક કે ન્યૂન કશું છેજ નહીં. ભલે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ ચિત્તાદિમાં આત્માની સામીપ્ય સ્થિતિમાં થયા કરે તેથી આત્મા તો નિષ્કંપજ છે. જેમ પાણી પોતાનાજ મોજ-શીણ અને તરંગ સાથે તે તે રૂપે દોડતું જણાય છે તેમ આત્મા મનની સાથે તે તે રૂપે યદ દોડતો હોય તેવો ભાસે છે પરંતુ જેમ મોજ-શીણ-તરંગ અને પરપોટા પાણીજ છે તેમ આ આત્મામાં વિવર્તરૂપે ભાસતું જગત્ આત્માજ છે. આત્મા અને જગત્ એમ બે પદાર્થજ સંભવતા નથી કારણ કે જગત્ મુળેજ નથી પરંતુ બ્રાંતિ માત્ર હોવાથી આત્માજ આત્માનાં અજ્ઞાનથી વિચાકારે અને આત્માજ આત્માનાં જ્ઞાનથી

આત્માકારે સ્ફુરેલો છે. આ પ્રમાણે ભગવત્પાદ, મનના ચક્ષનાદિ ધર્મો છે પરંતુ આત્માના નથી એ પ્રકારે શતશ્લોકીના ૨૯-૩૦ માં શ્લોકમાં ઉપદેશ છે અને એકત્રીસમા શ્લોકમાં જીવનું બહીમુર્ખપણું બતાવે છે.

एकक्यासीत्सपूर्वं मृगयतिविषया नानुपूर्व्यांतरात्मा
जाया मे स्यात्प्रजा वा धनमुपकरणं कर्मकुर्वस्तदर्थम् ।
क्लेशैः प्राणावशेषैर्महदपि मनुते नान्यदस्माद्वरीय
स्त्वेकालाभेऽप्यकृत्स्नोमृत इव विरमत्येकहान्याकृतार्थः

॥ ૩૧ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રથમ આ આત્મા એકલાજ હોતો પછી મને સ્ત્રી થાય તો ઠીક, સ્ત્રીથી પુત્રાદિ થાય તો ઠીક અને તેઓના નિર્વાહ વાસ્તે ધન મળે તો ઠીક, એ પ્રમાણે અનુક્રમથી વિષયોની શોધ પછવાડે પડે છે. પછી વિત્તાદિની પ્રાપ્તિ થવા સારું જેઓમાં પ્રાણ પણ માંડ બાકી રહે એવાં દુઃખ સહન કરીને ક્રિયાયોગમાં એવો તો તદ્દાકાર લાગી જાય છે કે બીજું એથી ઘણુંજ શ્રેષ્ઠ હોય તેને પણ શ્રેષ્ઠ માનવો નથી. ધારેલા ઘણા વિષયોમાં એકાદની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે તો તે તેમાં પોતાને અકૃતાર્થ માની બેસે છે. ॥ ૩૧ ॥

વિવેચન.

‘અહા પોતેજ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવડે, કરીને જીવ ભાવને પામ્યું છે. જીવભાવને પામવાથી અહા પોતેજ હું જીવ છું, અહા નથી એમ સ્વસ્વરૂપને

અવિદ્યાયોગથી વિસરી જતાં અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ મનથી રચે છે. અન્યો-
ન્યાધ્યાસ યોગથી શુદ્ધ દેહાદિમાં અહંભાવ મમભાવ કરે છે. અને છેવટે
પોતે દેહાધ્યાસના યોગથી હું બ્રહ્મણ છું, ક્ષત્રીય છું ઇત્યાદિ વર્ણાભિમાનને
કરે છે. મારે સ્ત્રી હોય તો કીક, ધન હોય તો કીક, પુત્ર હોય તો કીક એમ
અનુક્રમે વિષયાકાર ઉપાધિયુક્ત વૃત્તિમાં શરીરધારી શુદ્ધાત્મા ભેડાય છે. આ
પ્રમાણે પોતાનાં આત્મસ્વરૂપથી બહીમુર્ખ થઈ અનેક પ્રકારના અનર્થોનું
સેવન કરવા દેહાભિમાની શુદ્ધ ચૂકતોજ નથી. આમ સત્યનો વિયોગી અને
અસત્યનો સંયોગી અનેલો મિથ્યામા બુદ્ધિના અનેક દોષોવડે કરીને જન્મદિ
જન્મજમાં જકડાતો જાય છે. અનાદિ અજ્ઞાનથી સ્વસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થતાં
અનેક બંધનોમાં આવી પડી વારંવાર જન્મ મરણ પામી સત્ વસ્તુની પ્રાપ્તિ
માટે યત્ન કરતો નથી. જ્યારે નિઃસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે શુદ્ધત્વભાવ
ટળી જતાં પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપે અચળ બની કૃતાર્થ થાય છે.

नासीत्पूर्वं न पश्चादतनु दिनकराच्छादको वास्विहो
दृश्यः किं त्वंतरासौ स्थगयति स दृशं पश्यतो नार्कविंशम्
नो चेदेवं विनार्कं जलधरपटलं भासते तर्हि कस्मा
त्तद् द्विश्वं पिधत्ते दशमथनपरं भासकं चालकं स्वम्
॥ ३२ ॥

ભાવાર્થ:—અત્યંત ગાઢ સૂર્યમંડળને, મેઘ (વાદળાં)
ઢાંકી દેતો નજરે પડે છે પરંતુ તે વર્ષાઋતુથી પહેલાં અને પછી
હોતો નથી પરંતુ વચમાંજ દેખાય છે. આ મેઘ જો કે સૂર્ય
મંડળને આજ્ઞાદેતો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તોપણ ખરું જોતાં
તો તે જોનારાનેજ-પ્રેક્ષકનેજ એટલે કે જોનારાની દ્રષ્ટિનેજ આવ-

રણુ કરે છે પણ સૂર્યમંડળને ઢાંકતોજ નથી. જો તે દિનકર-
મંડળને ઢાંકતો હોય તો તે મેઘનો સમૂહ સૂર્યવિના પોતે સાથી
પ્રકાશમાં આવી શકે ! આ પ્રમાણે આત્માની મધ્યમાં ઉત્પન્ન
પામતી જગત્સ્વરૂપ ઇંદ્રજાળ પણ પ્રેક્ષકની દ્રષ્ટિનેજ આવરણુ કર-
નારી છે પણ પોતાનાં પ્રકાશક અને ગતિ આપનાર બ્રહ્મસ્વરૂ-
પને તે ઢાંકી શકતીજ નથી. ॥ ૩૨ ॥

વિવેચન.

અજ્ઞાની મનુષ્યો નેત્રનો દોષ નહીં સમજી શકવાથી સર્વત્ર ભાસમાન
સૂર્યને વાદળાંથી ઢાંકાયેલો છે એમ આરોપ ચઢાવે છે પરંતુ વાસ્તવીક રીતે
સૂર્ય તો બાહ્યંતર પ્રકાશમાનજ છે અને જે ઢાંકાયો દેખાય છે તેનું કારણ
વાદળાં દ્રષ્ટિને આવરણુ કરે છે તે છે પરંતુ સૂર્યને વાદળાં આચ્છાદતાંજ
નથી. આ પ્રમાણે આત્માની મધ્યમાં ભાસતું જે બ્રહ્માંડ તે દૃષ્ટાન્તા નેત્રને
આવરણુ કરી શકે છે પરંતુ પરંત્યેતિ સ્વયંપ્રકાશક આત્માને તે ઢાંકી
શકતીજ નથી. જે બ્રહ્માંડ આત્માનાજ પ્રકાશથી પ્રકાશમાં દેખાય છે તેને
પરપ્રકાશ્ય બ્રહ્માંડ કયા પ્રકારે આચ્છાદી શકે ! અવિદ્યાની આવરણુ શક્તિથી
આધિનાં મનુષ્યો આત્માનું નિત્ય પ્રકાશમાન સ્વરૂપ દેખી ન શકે તેથી આત્માને
અવિદ્યા ઢાંકે છે એ કથન શું વાસ્તવીક કહી શકાય ! નહીંજ. આત્મા તો
કાષ્ઠથી ઢાંકાય તેવો છેજ નહીં કારણુ કે સર્વત્ર તે સ્વયંપ્રકાશ છે.

મુંજાનઃ સ્વપ્નરાજ્યં સસકલવિભવો જાગરં પ્રાપ્ય ભૂયો
રાજ્યભ્રષ્ટોઽહમિત્થં ન ભજતિવિષમં તન્મૃષા મન્યમાનઃ ।
સ્વપ્ને કુર્વન્નગમ્યાગમનમુશ્વમયં તેન ન પ્રત્યવાયી
તદ્રજાગ્રદશાયાં વ્યવહતિમણિલાં સ્વપ્નવદ્વિસ્મરેચ્ચ ૩૩

ભાવાર્થ:—સેના તથા ભંડાર આદિ સમસ્ત વૈભવવાળો થઈ સ્વપ્ન રાજ્યને ભોગવવા લાગેલો મનુષ્ય, જાગૃત સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરતાંજ પોતાનાં શરીરને રંકમાત્ર જુએ તોપણ સ્વપ્ન સંબંધી રાજ્યને મિથ્યા માનતો હોવાથી હું ‘રાજ્યબ્રષ્ટ, થયો છું’ એવા પ્રકારના વિષમ શોકનો ભાજન બનતોજ નથી. આ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં અગમ્યાગમ તથા મધુપાન ઇત્યાદિ મહાપાતકોને આચરનારો પુરૂષ પણ જાગ્યા પછી સ્વપ્નને ખોટું સમજી તે પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો જ નથી, અને મનથી પણ એ બાબત પશ્ચાતાપને કરતોજ નથી. ઉક્ત દ્રષ્ટાંત મુજબ જાગૃતસ્થામાં પણ ધનપુત્રાદિ વૈભવને તથા પુણ્યપાપાદિક વ્યવહારને સ્વપ્નની સંપત્તિ સમાન અને સ્વપ્નના વ્યવહાર સમાન સમજે તો કોઈ પણ રીતના શોકને, પ્રાયશ્ચિત્તને કે પશ્ચાતાપને (આત્મા) પ્રાપ્ત થાયજ નહીં ! ॥ ૩૩ ॥

સ્વપ્નાવસ્થાનુભૂતં શુભમથ વિષમં તન્મૃષા જાગરે સ્યા
જાગ્રત્યાં સ્થૂલદેહં વ્યવહતિવિષયં તન્મૃષા સ્વપ્નકાલે
इत्थं मिथ्यात्वसिद्धावनिशमुभयथा सज्जते तत्र मूढः
सत्येतद्भासकेऽस्मिन्निह हि कुत इदं तन्न विद्मो वयंहि
॥ ૩૪ ॥

ભાવાર્થ:—સ્વપ્નકાળમાં શુભ અશુભ જે કાંઈ અનુભવવામાં આવ્યું હોય તે જાગૃતસ્થામાં મિથ્યા છે એમ જણાય છે અને જાગૃતસ્થામાં જે કાંઈ શુભ અશુભ અનુભવવામાં આવ્યું

હોય તે સ્વપ્ન અવસ્થામાં મિથ્યા થઈ જાય છે. (સ્વપ્નમાં સુક્ષ્મદેહ વ્યવહારથી અનુભવે છે અને જાગ્રતમાં સૂક્ષ્મદેહ વ્યવહારથી અનુભવે છે.) આ પ્રમાણે ઉભય પ્રકારથી વ્યવહારનું મિથ્યાપણું સર્વદા સિદ્ધ થાય છે અને તે વ્યવહારનો પ્રકાશક આત્માજ સત્યરૂપે રહ્યો છે છતાં મૂઢ મનુષ્યો વ્યવહારમાં શા માટે આસક્તિથી પ્રવેશ કરે છે એ અમે સમજતા નથી. ॥૩૪॥

जीवंतं जाग्रतीह स्वजनमथ मृतं स्वप्नकाले निरीक्ष्य
निर्वेदं यात्य कस्मान्मृतममृतममुं वीक्ष्य हर्षं प्रयाति
स्मृत्वाऽप्येतस्य जंतो निधनमसुख्यतिं भाषते तेन साकं
सत्येवं भाति भूयोऽल्यकसमयवशा त्मत्यता वा मृषा-
त्वम् ॥ ३५ ॥

ભાવાર્થ:—જાગ્રતમાં જીવતાં સંબંધીને સ્વપ્નમાં મરણ પામેલાં જોઈ તેના જીવનની સ્મૃતિ છતાં એકાએક ખેદતાને પામે છે અને જાગ્રત સમયમાં એવા જોયેલા સંબંધીને સ્વપ્નમાં જીવતો જોઈ તેના મરણનું સ્મરણ છે, છતાં પણ એકાએક હર્ષતા સાથે તેની સાથે બોલવા લાગે છે. આ રીતે ઉભય અવસ્થાનાં મિથ્યાત્વનો અનુભવ થવા છતાં પણ મનુષ્યોને સ્વપ્નમાં મિથ્યાપણાનો અને જાગ્રતમાં સત્યપણાનો જે વિશ્વાસ સ્વપ્નની અદ્યક્ષાળની સ્થિતિ હોવાથી અને જાગ્રતની દીર્ઘકાળની સ્થિતિ હોવાથી બેઠેલો છે તે તત્ત્વદષ્ટિથી તપાસતાં તદ્દન મિથ્યાજ છે એમ નક્કી થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

સ્વાપ્નસ્ત્રીસંગસૌરવ્યાદપિ મૃશમસતો યા ચ રેત-
શ્ર્યુતિઃસ્યા

ત્સા દૃશ્યાતદ્વદેતસ્ફુરતિ જગદસત્કારણં સત્ય કલ્પમ્ ।
સ્વપ્ને સત્યઃ પુમાન્સ્યાદ્યુવતિરિહ મૃષૈવાનયોઃ સંયુતિશ્ચ
પ્રાતઃ શુક્રેણ વસ્ત્રોપહતિરિતિ યતઃ કલ્પનામૂલ
મેતત્ ॥ ૩૬ ॥

ભાવાર્થઃ—જેમ સ્વપ્નમાં આવી મળેલું સ્ત્રીસંગનું સુખ
મિથ્યા છે, છતાં પણ તે સુખથી વ્યવહારીક સત્યતાવાળાં વીર્યનો
પાત થાય છે તેમ માયા મિથ્યા હોવા છતાં પણ તે માયાના
કારણથી વ્યવહારીક સત્યતાવાળો જગતનો દેખાવ જણાય છે. જે
પ્રકારે સ્વપ્નમાં પુરૂષ સાચો છે, સ્ત્રી મિથ્યા છે, તથા તેઓનો
સંયોગ પણ મિથ્યા છે છતાં પણ, જાગૃત સમયમાં તપાસતાં વસ્ત્ર
વીર્યથી ખરાબ થયેલું દેખાય છે અર્થાત્ ત્યારે વ્યવહારીક સત્તા-
વાળો વીર્ય આવળને છે તેમ આ આત્મા સત્ય છે, માયા મિ-
થ્યા છે, અને આત્મા અને માયાનો સંબંધ પણ મિથ્યા છે તો-
પણ માયાથી જનિત જગત્ વ્યવહારીક સત્તાવાળું વિદ્યમાન છે.
જેમ વીર્યભાવનું મૂળ, સ્ત્રી સંગની કલ્પનાજ છે તેમ આ જગ-
તનું મૂળ પણ કલ્પનાજ છે. ॥ ૩૬ ॥

પશ્યંત્યારામમસ્ય પ્રતિદિવસમમી જંતવઃ સ્વપ્નકાલે
પશ્યત્યેનનંકશ્ચિત્કરણગણમૃતે માયયા ક્રીડમાનમ્ ।

જાગ્રત્યર્થવ્રજાનામથ ચતનુભૂતાં ભાસકં ચાલકં વા
નોજાનીતે સુષુપ્તૌ પરમસુખમયં કશ્ચિદાશ્ચર્ય મેતત્

॥ ૩૭ ॥

ભાવાર્થ:—સ્વપ્નકાળમાં પ્રત્યેક દિવસે આ લોકો આત્માના આનંદને અનુભવે છે પણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વિના માત્ર સ્વપ્નનાં દેહેન્દ્રિયાદિકથી રમણ કરતા આ આત્માને તેઓમાંનો કોઈ દેખતો નથી. જાગ્રદવસ્થામાં પ્રાણીઓનાં ચાલનને અને વસ્તુઓના પ્રકાશને સર્વ દેખે છે પરંતુ ગતિ આપનાર તથા પ્રકાશક આત્માને તેઓમાંનો કોઈ પણ જોતો નથી તેમજ સુષુપ્તિ સમયમાં પણ એ આત્માના પરમ સુખરૂપમાં સર્વે લીન થાય છે છતાં પણ તે આત્માને કોઈ પણ જાણતું નથી એજ આશ્ચર્ય છે. ॥ ૩૭ ॥

સ્વપ્ને મંત્રોપદેશઃ શ્રવણપરિચિતઃ સત્ય एष પ્રબોધે
સ્વાપ્નાદેવ પ્રસાદાદભિલષિતફલં સત્યતાં પ્રાતરેતિ ।
સત્યપ્રાપ્તિસ્ત્વસત્યાદાપિભવતિ તથા किं च तत्स्वप्रकाशं
येनेदं भाति सर्वं चरमचरमथोच्चावचं दृश्यजातम्

॥ ૩૮ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ સ્વપ્નામાંનો સાંભળેલો મંત્રને ઉપદેશ જાગ્રતમાં પણ સત્ય થાય છે અને જેમ સ્વપ્નમાં મળેલી દેવ કૃપાથી પ્રભાતે બગ્યા પછી જે ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે

પણ સત્ય છે એટલે કે અસત્યથી પણ સત્યનો યોગ થાય છે તેમ ગુરુવેદાદિ અસત્ય હોવા છતાં પણ તેથી સત્ય વસ્તુની (બ્રહ્મની) પ્રાપ્તિ બની શકે છે. જેનાવડે સર્વ પ્રકારનાં સ્થાવર જંગમાત્મક દ્રવ્યોનો પ્રકાશ થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ પરબ્રહ્મનાં સત્યપણામાં કેાણ શંકા અથવા તો વાંધો ઉઠાવી શકે ? કેાઈજ નહીં. ॥ ૩૮ ॥

મધ્યપ્રાણં સુષુપ્તૌ સ્વજનિમનુવિશંત્યગ્નિસૂર્યાદયોર્મા
વાગાદ્યાઃ પ્રાણવાયું તદિહનિગદિતા ગ્લાનિરેષાં ન
વાયોઃ ।

તેભ્યો દૃશ્યાવમાસો ભ્રમ ઇતિ વિદિતઃ શુક્તિકારૈરોપ્યકલ્પઃ
પ્રાણાયામવ્રતં તચ્છ્રુતિશિરમિમતં સ્વાત્મલઙ્ઘૌ ન

ચાન્યત્ ॥ ૩૯ ॥

ભાવાર્થઃ—આ અગ્નિ અને સૂર્ય આદિ (દેવતા ઇન્દ્રિયોના) સુષુપ્તિવેળામાં મધ્યપ્રાણમાં (વિરાટ નામના પોતાના હેતુરૂપ મધ્ય પ્રાણમાં) પ્રવેશે છે અને વાણી આદિ ઇન્દ્રિય સમૂહ પ્રાણવાયુમાં પ્રવેશે છે. સુષુપ્તિમાં સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ પ્રપંચનો અભાવ (લય) થાય છે પણ ત્યાં શ્વાસરૂપ પ્રાણવાયુનો લય થતો નથી, ભગ્વત અવસ્થામાં નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે જે દૃશ્યોનો અવભાસ થાય છે તે ‘છીપમાં ભાસતાં રૂપાંના ભ્રમ, જેવો ભ્રમજ છે. આ પ્રમાણે જે અનુભવપૂર્વક વિચારવું તે પ્રાણાયામવ્રત કહેવાય છે. આ પ્રા-

ણાયામત આત્મપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી છે પણ બીજું ચક્રુરાદિ
મત નથી એમ શ્રુતિઓએ માન્યું છે. ॥ ૩૯ ॥

નોકસ્માદાર્દ્રમેધઃ સ્પૃશતિ ચ દહનઃ કિંતુ શુષ્કં નિદાઘા
દાર્દ્રચેતોનુબંધૈઃકૃતમૃકૃતમપિ સ્વોક્તકર્મપ્રજાર્થૈઃ ।

તદ્વજ્જ્ઞાનાગ્નિ રેતસ્પૃશતિ ન સહમા કિંતુ વૈરાગ્યશુષ્કં
તસ્માચ્છુદ્ધો વિરાગઃ પ્રથમમભિહિતસ્તેન વિજ્ઞાનસિદ્ધિઃ

॥ ૪૦ ॥

ભાવાર્થઃ—જેમ પલગેલાં લાકડાંને એકદમ પાવક સ્પર્શ
કરતો નથી પણ ઉનાળાથી શુષ્ક થયેલાં કાપ્ટને સ્પર્શ કરે છે
તેમ આત્મવિદ્યા-પ્રહ્લજ્ઞાનરૂપી અનલ, સ્ત્રી વિગેરે વિષયોથી
ભીનાં થયેલાં ચિત્તવાળાનો, જે કે ચિત્ત વણાશ્રમનો કર્મો, પુત્રા-
ત્પત્તિ તથા યજ્ઞાદિક પુણ્યોનું આચરણ કરવાથી શુદ્ધ થયું હોય
તો પણ હાલ ઘડી સ્પર્શ કરતો નથી પણ વૈરાગ્યરૂપ ઉનાળાથી
શુષ્ક થયેલાં ચિત્તનો સ્પર્શ કરે છે વાસ્તે વિષયોને વમન કરે-
લા પદાર્થ જેવાજ સમજી તેઓથી અનાસક્ત રહી વિરાગ પા-
મવું એ નિગમાંત શાસ્ત્રોનો મુખ્ય ઉપદેશ છે કારણ કે વૈરાગ્યથી
પરપ્રહ્લ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

વિવેચન.

આપણે કોઈવાર સ્વપ્નમાં મોટા રાજા બનીએ છીએ. આપણી પાસે
વિધવિધ પ્રકારના વૈભવો ખડા થાય છે, દાસ દારીઓ આપણી પરિચર્યા

કરતાં હોય છે, ચોપદારો નેટી પુકારે છે, અને અનેક પ્રકારનો વૈભવી આ-
નંદ સ્વપ્નમાં આપણે ભોગવનારા રાજ્ય સમાન બનીએ છીએ છતાં પણ
બન્યા પછી આપણે આપણાં શુભાર્થેલાં સ્વપ્ન રાજ્ય માટે શોચ-પ્રતિકાર-
કે ઇતર પ્રવૃત્તિ કરવા આહતાં પણ નથી કારણ કે આપણે સારી રીતે સમ-
જીએ છીએ કે સ્વપ્નમાં મળેલું રાજ્ય કે ગમે તે સુખ અથવા દર્શન મૃગ-
નીરતા સમાન મિથ્યા છે. સ્વપ્નની મિથ્યાપણાંની ખાત્રીમાં આપણને અન્ય
પ્રમાણની જરૂર નથી, તેમ સ્વપ્નમાં આચરાયેલાં પુણ્યાદિથી આપણે આપ-
ણને પુણ્યવાન જાણતાં નથી અને પાપાદિથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર પણ
સમજતાં નથી. આ પ્રમાણે સ્વપ્ન રાજ્યની અસત્યતામાં આપણને નિઃશંક
બોધ હોય છે. આપણે જ્ઞાન થયા પછી આ સંસારની અસારતા અને એકજ
પરબ્રહ્મની સત્યતા અનુભવીએ છીએ ત્યારે આપણને જગતમાં પણ પ્રાપ્ત
થએલાં અનેક શુભાશુભ વિષય સુખોના સંભેગો પણ મિથ્યામાત્ર છે, ક્ષણીક
છે, અને નામમાત્ર છે જેમ સમજતાં હોવાથી એક સદ્ગતિ બ્રહ્મ છે
અર્થાત્ તે બ્રહ્મતત્ત્વ સિવાય ઇતર તત્ત્વજ નથી, તે તત્ત્વની નિત્યપ્રાપ્તિ છતાં
કરકંકણુવત પુનરપિ પ્રાપ્તિનીજ ઇચ્છા રાખીએ છીએ. સ્વપ્ન સમાન જ-
ગતની અસારતાનો અનુભવ બે પ્રાણીમાત્રને તુરતમાં થતો હોય તો કોઈ
પણ પ્રકારના શોધને-પશ્ચાતાપને-કે પ્રાયશ્ચિત્તને પ્રાપ્ત થવા અવસર આવેજ
નહીં. આચાર્ય ભગવાન આ ઉપરથી સ્વપ્નના ભોગોની જેમ જગતના ભોગો
પણ મિથ્યા છે અને સત્ય અને વાસ્તવીક સુખ તો સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ કરવી
એજ છે એમ સુચવે છે. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં પુણ્યપાદ વદે છે કે—

અનુભૂત્તો પ્યયં લાકો વ્યવહારક્ષમોઽપિસન્

અસદ્વૃષો યથા સ્વપ્ન ઉત્તરક્ષણ વાપ્યતઃ ॥ ૫૬ ॥ અ૦

સ્વપ્ન સમયમાં આ લોકોનો અનુભવ થાય છે તથા તે સ્વપ્ન વ્યવ-
હારવડે સિદ્ધ થાય છે પરંતુ જગત સમયમાં તેનો બાધ થવાથી જેમ સ્વપ્ના-
વસ્થામાં રહેલો લોક તથા તેમનો વ્યવહાર મિથ્યા છે તેમ જગત અવસ્થાના

જગત્ વડે વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે તોપણ તેનો ઉત્તર કાણમાં એટલે કે જ્ઞાનકાળમાં બાધ થાય છે માટે મિથ્યા છે. ॥ ૫૬ ॥

**સ્વપ્નો જાગરણેऽલીકઃ સ્વપ્નેપિ જાગરો નહિ
દ્વયમેવ લયે નાસ્તિ લયોઽપિહ્યુભયો નૈવ ॥ ૬૭ ॥**

સ્વપ્ને અવસ્થા જગૃતમાં મિથ્યા છે અને સ્વપ્નેમાં જગૃત અવસ્થા નથી, સુષુપ્તિમાં સ્વપ્ને ને જગૃત એ ઉભયનો અભાવ છે તથા સુષુપ્તિને સ્વપ્ને અને જગૃતમાં અભાવ છે. ॥ ૫૭ ॥

ત્રયમેવ ભવેન્મિથ્યા ગુણત્રય વિનિર્મિતમ્ ।

અસ્ય દ્રષ્ટાગુણાતીતો નિત્યો હ્યેક શ્વિદાત્મકઃ ॥ ૬૮ ॥

આ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થા મિથ્યા છે કારણ કે તેઓ ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ છે. આ ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી આત્મા નિત્ય છે કારણ કે તે ગુણથી રહિત છે. આ આત્મા અદ્વિતીય તથા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. ॥ ૫૮ ॥

આ પ્રમાણે પરસ્પર અભાવવાળી અવસ્થાતી રચનાઓ દૈર્ઘ્ય સમાન મિથ્યામાત્ર છે. સ્વપ્નાના મનોરથો જગ્યા પછી ખોટા થાય છે અને જગૃતના વિલાસો સ્વપ્નેમાં ખોટા થઈ જાય છે વાસ્તે પરસ્પર નાશ થતા અવસ્થાના તુરંત વિષયો અને વ્યવહારો અસત્ય છે અને આત્માજ સત્ય સ્વરૂપ છે, છતાં આવા ખોટા વ્યવહારમાં આસક્તિથી પ્રવેશ કરી મૃદુ મનુષ્યો સંસાર બંધનથી છૂટતાંજ નથી એ આશ્ચર્ય છે. ઉપનીષદમાં તેન ત્યક્તેન ઇત્યાદિ કથનથી લોક વ્યવહાર જે અસત્ય છે તેમાં આસક્તિ રહિત પ્રવેશવા બોધન કર્યું છે તેનું કારણ સત્યરૂપ આત્માની અપ્રાપ્તિ ન થાય વાસ્તેજ છે. સૂક્ષ્મ દેહમાં સ્વપ્ને પ્રપંચ થાય છે અને જગૃત પ્રપંચ સ્થૂળ દેહમાં થાય છે. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ દેહ કે જેઓ જડ અસત્ અને દુઃખરૂપ છે અને તેનો દષ્ટા હું આત્મા સચ્ચીદાનંદ સ્વરૂપ છું એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયા પછી તે ઉભય

દેહમાં પ્રવર્તનારી ગુણના વિકારરૂપ અવસ્થાઓનો મિથ્યા પ્રપંચ સત્ય છે એમ કેમ માની શકાશે ? વિશ્વ અને તૈજસ કે જે ઉભય અવસ્થાનાં અભિ-
માની એતન છે તેઓનો વિરાટ અને સૂત્રમાં અમેદ સમગ્રતા પછી, વિરાટ
અને સૂત્ર જ્યારે એકજ પરબ્રહ્મનાં વિવિધ સ્વરૂપ છે એમ લય ચીતનથી
સમગ્રતાં અવશિષ્ટ બ્રહ્મ સ્વરૂપે હું જ છું એ જ્ઞાન થવાથી સંસારને કે તેના
આવા મિથ્યા વ્યવહારને અવસરજ ક્યાં છે !!! વ્યવહારનો પ્રકાશક હું
આત્માજ સત્ય રહ્યો છું પરંતુ વ્યવહારનો તો વ્યતિરેક થતાં તે અસત્ય છે
એમ પોતાનો અન્યથ અનુગત સ્વરૂપ સમગ્રતાં બ્રહ્મરૂપે પોતેજ એક નિત્ય
પ્રકાશે છે પછી બ્રહ્મથી ધતર જગત્ કે જગતના વ્યવહારને અવસરજ નથી.
જેમ નટલોકા ખીજ દેશના લોકોને મોહ પમાડવાના હેતુથી ઔપધનાં ચૂર્ણને
આકાશમાં ઉડાવે છે અને તેથી કરીને આકાશમાં નગરનો ભ્રમ થાય છે તે
સત્ય કે અસત્ય કહી શકતોજ નથી તેમ આપણી અજ્ઞાનતાવડે ભાસમાન
સંસાર સત્ય કે અસત્યરૂપે નિરૂપી શકાય તેવો છેજ નહીં. આત્મસ્વરૂપનો
અવગોધ જ્ઞાનભૂમિકાદ્વારા થાય છે અને સંસારની મિથ્યા પ્રપંચવાળી પ્રતીતિ
અજ્ઞાન ભૂમિકામાં જણાય છે. વાસનાઓના અત્યંત મોહથી અને લોભથી
સાંસારીક વૈભવોમાં પ્રવૃત્તિ થવી તેજ અજ્ઞાન છે. આ શરીરરૂપ વૃક્ષનું જગત
અવસ્થાનું અજ્ઞાન ખીજ છે. આ દેહ મારો છે, આ ભોગ મારો છે એવી
સુસ્થ અહંતામમતારૂપ વૃત્તિ જગત સમયમાં ઉદે છે. જગત અવસ્થાનો
સંકલ્પરૂપી સંસ્કાર દદ થતાં સ્વપ્ન જેવી હકીકતો માલમ થાય છે તે જગત-
સ્વપ્ન કહેવાય છે. જેમ એકજ ચંદ્રમામાં ઉપાધિયોગે દ્વિચંદ્રવતી પ્રાંતિ, દોર-
ડીમાં સાપની પ્રાંતિ અને ચમકમાં જળની પ્રાંતિ અજ્ઞાનથી થાય છે તેવી રીતે
અભ્યાસથી જગતના ભાવો જણાય છે. નિદ્રા આવી કે તરતજ જે સપ્નનું
જગતિમાં જોયું છે, અનુભવ્યું છે, તે પાશ્વ સ્વપ્નમાં તમામ દેખાય છે.
આવું સ્વપ્ન જગતના અજ્ઞાનથી ઉદય પામે છે. આવા પ્રકારે અન્યોઅન્ય
જગત-સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિનો પ્રપંચ પ્રવર્તે છે તે તમામ અવિદ્યાનું પરીણામ

અને ચેતનનો વિવર્ત હોવાથી રજ્જુસર્પવત મિથ્યા છે.

સ્વપ્નેનો મિથ્યાત્વ નિશ્ચય જેમ તુરતમાં થાય છે તેમ જગૃતનો ન થવાનું કારણ જગૃત સ્વપ્નથી જરા લાંબી છે, અને એ અવસ્થામાં સમસ્ત બ્રહ્માંડ સ્ફૂરતું હોવાથી આત્માનાં જ્ઞાન કાળમાં જગૃતનો બાધ થઇ જાય છે. સ્વપ્નમાં મિથ્યા બુદ્ધિવાળાં મનુષ્યો જગૃતમાં સત્યબુદ્ધિ રાખી અનેક જન્મ મરણમાં ઝંપલાય છે પરંતુ જો તેઓ આત્મજ્ઞાનરૂપ અમિથી અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય આ સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ જગત ભસ્મવત કરી નાંખે તો સહજવારમાં સહજાનંદ સમુદ્રમાં રમણ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી. તત્ત્વદષ્ટિ થયા પછી ક્ષણવાર પણ જગૃતની મિથ્યા સત્યબુદ્ધિ રહી શકતીજ નથી.

સ્વપ્નમાં ને જગૃતમાં કરેલાં સ્ત્રી સેવનથી વીર્યથી ખરાય થએલું વસ્ત્ર જણાવાથી વ્યવહારીક સત્તાવાળું જગત ઉભય સ્થિતિમાં છે એમ જાણ્યું જાય છે. સ્ત્રી સંગતી કલ્પનથીજ સ્વપ્ન અને જગૃતમાં વસ્ત્રમાં વીર્યનો પાત થાય છે તેમ આ જગત પણ કલ્પના મૂલક છે. “સંકલ્પો વિવિધઃ કર્ત્તા” આવાં પુજ્યપાદનાં વચનો નાના પ્રકારના સંકલ્પથીજ સૃષ્ટિરૂપી દંદ્રાળા ખડી થાય છે એમ કહે છે. અસત્યમાં સત્યબુદ્ધિથી સંસારમાં સત્યબુદ્ધિથી અને એવી ધતર પ્રાતિભાસિક પદાર્થોની સત્ય ભાવનાથી આત્માનું રૂપ નહીં જણાતાં પ્રપંચનુંજ જ્ઞાન કરનારો મનુષ્ય વારંવાર શોક સાગરમાં ડુબી મરે છે. સ્વપ્ન વેળાએ મનુષ્ય મને આજ સ્વપ્ન આજુ એમ જગૃતિમાં અને સ્વપ્નમાં પણ સમગ્ર પ્રપંચનો જાણનારો પોતે આત્મારૂપ આત્માનો અનુભવ કરે છે, છતાં આત્મા છે કે નહિં એવી જે તેને સંશય ભાવના થાય છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. પોતાની અસ્તિત્વતાના પ્રમાણમાં અન્ય પ્રમાણ બીજું મું હોઇ શકે ! જગૃતકાળમાં સમગ્ર પ્રપંચને પોતે દેખે છે, જુએ છે, જાણે છે અને અનુભવે છે છતાં દૃષ્ટારૂપ પોતે આત્મા દશ્યનાં સ્વરૂપથી પોતાનું તત્ત્વરૂપ નહીં સમજી પોતેજ દશ્યરૂપે બન્યો હોય તેવો આત્માના અજ્ઞાનવાળો બની જાય છે એથી ધતર આશ્ચર્ય કયા કઇ હશે ! સુપૃષ્ઠિ

કે જ્યાં સમગ્ર ઇન્દ્રિયોનો પ્રપંચ લય પામી અવિદ્યામાં રહ્યો હોય છે છતાં તે સમયના સુખનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાદિના અભાવે પ્રાતઃકાળમાં જળાવતો સુપુત્રિ સુખનો અતુલની આત્મા પોતેજ મનુષ્ય આત્માથી બહીમુંજે થઈ પ્રપંચમાં મોહ પામ્યા કરે છે એજ નવાઈ છે. આત્માના પરમ સુખમાં લીન થવારૂપ સુપુત્રિમાં, દૃષ્ટરૂપે સ્વમ પ્રપંચના તમામ પ્રકારના અતુલત્વ રૂપ આત્માથી અજગ સ્વમમાં, અને સમસ્ત વ્યવહારનો સાક્ષિભૂત આત્મા પોતે તેનાથી લિપ્ત દશ્યરૂપ જગતિમાં આ આત્માજ પોતે પોતાનો અતુલત્વ કરી રહ્યો છે છતાં હું દેહ છું, હું બ્રહ્મણ છું, હું જીવ છું ઇત્યાદિ દેહાધ્યાસથી પોતાનું પરમ સુખ સ્વરૂપ વિસરી જાય છે અને ઇતર નાશવંત દ્રવ્યોને જાણે છે અને પોતાને જાણતો નથી એના જેવી બીજી આશ્ચર્ય જનક એકે વાત નથી. સ્વમમાં શ્રવણ કરેલી આગત પણ કદાચ જગતમાં સત્ય થાય છે તેમ પ્રપંચનાં મિથ્યાપણાંથી પ્રપંચરૂપ સાધનોવડે સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ બની શકે તેમ છે કારણ કે આત્માનું વિશેષ જ્ઞાન પણ મિથ્યામાત્ર છે અને ગુરુવેદાદિ સાધનો પણ મિથ્યામાત્ર છે, જેથી મિથ્યાથી મિથ્યાની નિવૃત્તિ : અર્થાત્ મિથ્યા જગત્તરી-અવિદ્યાની મિથ્યા વિદ્યાથી નિવૃત્તિ થઈ સામાન્ય જ્ઞાનાજ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ તત્ત્વની સ્વતઃ પ્રાપ્તિ કરકંદણ ન્યાયની જેમ થાય છે. જેમ મિથ્યા મરૂંથગનાં પાણીથી સ્વમની મિથ્યા તૃપ્તા છીએ છે તેમ પરમાત્માનાં મિથ્યા વિશેષ જ્ઞાનથી આ મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. અસત્યથી પણ સત્યનો યોગ થાય છે પરંતુ વેદાંતમાં તો સત્યનો યોગ પણ થવો પરીણામે સંભવતો નથી કારણ કે સયોગ વિયોગ રહિત સંધર્મ જ્યારે બ્રહ્મજ છે તો તેથી ઇતર પદાર્થ ન હોવાથી કાણ કાનો સયોગ અને કાણુ શાશ્વી વિયોગ પામી શકે તેમ છે. મોક્ષ અને બંધ માયામાં કલ્પાએક છે પરંતુ વાસ્તવીક રીતે તો ચિત્તાંકારથી બ્રહ્મજ જગત્સપથી જાણાનું હોવાથી એકજ વસ્તુને બંધન કે મોક્ષ સંભવતાં નથી તેમ વળી દેશકાળની સામગ્રી વિના તે ઘટે પણ કેમ કારણ કે બ્રહ્મવિમાનો કોઈ દેશ નથી,

અહ્મવિના બીજે કોઇ કાળ ઇતર તત્ત્વરૂપે નથી અને અહ્મના વિના ઇતર વસ્તુ પણ નથી જેથી સદ્યજીં અહ્મજ નિત્યરૂપ એક અદ્વિતીય હોવાથી દ્વૈતા-પત્તિને અવસરજ નથી તેમ બંધ-મોક્ષ-શુભ-માયા-ઇશ્વર-જગત આદિ ત-મામ રચનારૂપે અહ્મજ ભાસે છે. આયું સર્વાત્મસ્વરૂપ અહ્મ અન્વયરૂપથી સમગ્રમાં અને સર્વનો અહ્મમાં વ્યતિરેક હોવાથી તે રજ્જુસર્પવત અહ્મમાં વિવર્ત-મિથ્યા છે એટલે કે અહ્મજ સામાન્યસ્વરૂપે સર્વસ્વરૂપે સ્ફુરે છે અને જે કાંઇ નામરૂપ રચના છે તે વ્યવહાર કલ્પિત હોવાથી સિદ્ધજ થાતી નથી, જેથી અસ્તિ-માતિ-અને ત્રિય રૂપે અહ્મજ હોવાથી ભેદને પ્રસંગજ નથી.

સુપુત્રિમાં પ્રાણનો લય થતો નથી કારણ કે જો તેમ થતું હોય તો કાયા અમંગળ સ્વરૂપ થાય છે. ઈન્દ્રિયોના દેવતા સુપુત્રિકાળમાં વિરાટરૂપ પાનાના કારણમાં લય પામી રહે છે અને વાણી આદિને પ્રાણવાયુમાં લય થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણોનો લય ન થતો હોવાથી જગદ્વસ્થામાં જે જે દસ્યો દેખાય છે તે છીપમાં ભાસતાં રૂપાનાં, સમાન અમમૂલક છે એમ જાણવારૂપ પ્રાણાયામ વ્રત વેદોમાં કહ્યું છે. સંસાર વૈભવમાં, સ્ત્રીપુત્રાદિના મોહમાં, નુશ્ઠ પદાર્થના પ્રેમમાં, અનર્થોને આદર આપવાના હિત્સાહમાં, વિવેકરૂપી નિર્ભય તરૂવરનો ત્યાગ કરવામાં, મિથ્યા સ્વાર્થના સંકલ્પોમાં અને એવાં એવાં અનેક દુરાચારના પ્રવાહરૂપ સંકલ્પોમાં જ્યાંસુધી આપણું ચિત્ત વિદ્વિમ્ન દર્શે ત્યાંસુધી તેવાં સજવાળાં વિષય આદ્રિ ચિત્તને અહ્મજ્ઞાનરૂપી અનન્ન નિર્મળ કરી મનોનાશથી મોક્ષ આપવા સમર્થ નથી. ગમે તે પ્રકારનાં ઉચ્ચ કર્મોથી પવિત્ર થઈશું મન હોય પરંતુ જો તે મનમાં સંસારવાસનારૂપ જગતી આદ્રિતા ભરી હોય તો તેવાં મનનો તત્કાળ અહ્મજ્ઞાનનન્ન સ્પર્શ કરી નાશ કરતી નથી અને મનોનાશ થયા વિના પરમાનંદ વિજ્ઞાસરૂપ સ્થિતિ થતીજ નથી. વૈરાગ્યરૂપ પ્રયંત તાપથી અર્થાત્ સંસારના વૈભવો નશ્વર સમગ્ર તેને તજવારૂપ તાપની જ્ઞાણાથી, ક્ષીણે પુણ્ય એ કથન મુજબ સ્વર્ગાર્દિ લોકનાં સુખો નાશવંત હોવાથી તેને, તજવારૂપ તાપની જ્ઞાણાથી, સ્ત્રીપુત્રાદિને બંધનમાં

નાંખનારાં સમગ્ર તેઓના સંકલ્પમાત્ર પણ ન કરવારૂપ તાપતી જ્વાળાથી, ચિત્તમાંથી વિષયોત્પન્ન બીનાશ થતી જતાં શુદ્ધ અનેકાં પૈરાગ્યયુક્ત ચિત્તને આત્મજ્ઞાનતત્ત્વ ક્ષણવારમાં પ્રવચ કરી-નાશ કરી, પરમાત્મ સ્વરૂપે અનાવે છે. વાસ્તે મહર્ષિઓ-શાસ્ત્રો-મહાત્માઓ-વેદો-પુરાણો અને ઇતર સંસ્કૃતો પ્રથમ તો ચિત્તનુંજ પૈરાગ્યથી શોધન કરી તેને શુદ્ધ કાષ્ટ સમાન અનાવવા પ્રયોગ છે કે જેથી જેમ ચોમાસામાં કાષ્ટમાં અગ્નિ મહા મુશીબતે જાળે છે તેમ નદીમાં થતાં, ઉનાળાનાં શુદ્ધ કાષ્ટોને સત્તર અગ્નિ ભસ્મ કરે છે તેમ, આત્મ-વિદ્યારૂપ હુનાશન, શુદ્ધ થયેલાં ચિત્તની અર્થાત્ તત્કારરૂપ ચૈતન્યરૂપ-ચિત્તમાં થયેલા વિષયાધ્યાસની ભસ્મ કરી ચિત્તને ચૈતન્ય સ્વરૂપ અર્થાત્ અક્ષરરૂપ અર્થાત્ જે વાસ્તવીક સત્ય છે તેનું અદૈતસ્વરૂપ અનાવે છે. આ પ્રમાણે ભગવત્પાદ આ પાંચ સ્તોત્રમાં સ્વપ્નાદિનાં દૃષ્ટાંતથી સંસારની નશ્વરતા અને અક્ષતી અનશ્વરતાનો યોગ કરી તે અક્ષ તે આ આત્મા છે એવું અમેદ જ્ઞાન થવા પ્રાણાયામાદિનો વિચાર પ્રકાર બતાવી, મુમુક્ષુઓને આત્મકલ્યાણના માર્ગના દરવાજા ઉઘાડા કરી આપે છે, અને છેવટ પૈરાગ્યથીજ જ્ઞાનની સિદ્ધિ છે એમ સુચવી અનાવ્યા પાદ એકતાગીશમા સ્તોત્રમાં એ સંબંધમાં ઇશાવાસ્ય ઉપનીષદનો સંબંધ દેખાડે છે.

યત્કિંચિન્નામરૂપાત્મકમિદમસદેવોદિતં ભાતિ ભૂમૌ

યેનાનેકપ્રકારૈ વ્યવહરતિ જગદ્યેન તેનેશ્વરેણ ।

તદ્રૂપચ્છાદનીયં નિમૃતરશનયા યદ્રૂપ દ્વિજિહ્વ

સ્તેનત્યક્તેન ભોજ્યં સુખમનતિશયં મા ગૃધ્રોન્યદ્ધનાદ્યમ્ .

॥ ૪૧ ॥

ભાવાર્થ:—આ મિથ્યા ઉત્પન્ન પામેલું જે કાંઈ આ નામ •

રૂપાત્મક જગત્ છે, તે જગત્ જેનાવડે પ્રકાશે છે, અને જેનાવડે અનેક પ્રકારોના વ્યવહાર કરે છે તે બ્રહ્મથીજ જેમ જાણવામાં આવેલી રજ્જુથી સર્પ તિરોહિત થઈ જાય તેમ તિરોહિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી વિશ્વરૂપ પ્રાતિભાસિક પદાર્થોનો પરિત્યાગ કરી, નિરતિશય બ્રહ્માનંદનોજ ઉપભોગ કર, ધનાદિકના સાતિશય અને ક્ષણિક આનંદની ઇચ્છા રાખ માં. ॥૪૧॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાનના કથન મુજબ બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે એ વાત યથાર્થ છે શ્રુતિ પણ કહે છે કે જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ કલેશર્જન્મમૃત્યુ પ્રહાણિ. “ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ જાણવાથી રાગદ્વેષાદિ સર્વ પાશની નિવૃત્તિ થાય છે. કુર્વન્નેવેહં એ શ્રુતિમાં કર્મમાં અનાસક્ત રહેવાથી પાપની નિવૃત્તિ થતાવી છે. પાપની નિવૃત્તિથીજ આત્મજ્ઞાનનો અધિકાર મળતો હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી સંસારની નિવૃત્તિ થવા બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રથમ સિદ્ધિ અર્થે પ્રાતિભાસિક પદાર્થના પરિત્યાગરૂપ વૈરાગ્ય ધારવા કહે છે કારણ કે વૈરાગ્યથી જ્ઞાન-સિદ્ધિ અને જ્ઞાન-બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ સંસાર શાંત થાય છે. શ્વેતાશ્વેતર શ્રુતિ કહે છે કે તમેવ વિદિત્વાન્તિ મૃત્યુ મેતિ નાન્યઃ પંથાઃ વિદ્યતે ડયનાય તે પરમાત્માને જાણીનેજ મૃત્યુ-સંસારને તરી જવાય છે, મોઢા માટે અન્ય (પરમાત્માના જ્ઞાનથી અન્ય) કેવળ (કર્મરૂપ અથવા તો જ્ઞાન અને કર્મ યુક્ત) માર્ગ નથી. આથી બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ સંસાર શાંત થાય છે વાસ્તે તેવા જ્ઞાનની સિદ્ધિ અર્થે ભગવત્પાદે ઇશાવાસ્યની કર્મથી અન્નસકિત અર્થાત્ વૈરાગ્ય ધારવાની પ્રરૂપણાનો પ્રયોગ કર્યો છે તે અરાગ્યર અંધ બેસતો છે. મુંડકોપનીષદનાં વચન પ્રમાણે પણ આત્માના જ્ઞાનથીજ સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. મિચંતિ હૃદય ગ્રંથિ શ્ચિદ્યન્તે સર્વં સંશયાઃ ક્ષીયંતે ચારય ક-

માણિ તસ્મિન્ કૃષ્ટે પરાવરે એ મુંડોપનીપદની શ્રુતિ કહે છે કે “ તે પરા-
વર અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભથી પણ પર પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી
અન્યોન્યાધ્યાસરૂપ જે ચૈતન્ય અને જડની ગાંઠ બંધાઈ જતાં સંસાર થયો છે
તે ગાંઠ ગળી જાય છે, સંશયો માત્ર નાશ પામે છે તેમજ સંચિત-પ્રારબ્ધ
અને ક્રિયામાણ્ય કર્મોનો નાશ થઈ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ અર્થાત્ કર્મરહિત પરબ્રહ્મ-
રૂપે સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે ભગવત્પાદ વૈરાગ્યથી જ્ઞાનસિદ્ધિ-
દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિને ક્રમ સુચવી બેતાળીશમા સ્તોત્રમાં મુક્તિના પ્રકાર
અને તેનાં સાધન કહે છે. ઇશાવારય ઉપનિષદમાં ઇતર વાદિઓએ આશય
નહીં સમજી કર્મથી મોક્ષ થાય છે અથવા તો જ્ઞાન અને કર્મથી મોક્ષ થાય
છે એમ સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે આ શ્રુતિ તો કર્મ અને અવિદ્યાને
અવિરોધ હોવાથી વિદ્યાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે. ॥૪૧॥

जीवन्मुक्ति मुमुक्षोः प्रथममथ ततो मुक्तिरात्यंतिकी च
तेभ्यास ज्ञानयोगाद् गुरु चरण कृपापांग संगेन लब्धात् ।
अभ्यासोऽपि द्विधास्या दधि करणवशा देहिको मानसश्च
शारीरस्त्वासनाद्यो ह्युपरतिरपरो ज्ञानयोगः परोक्तः
॥ ४२ ॥

ભાવાર્થ:—જીવન્-મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ એમ બે પ્રકારની
મુક્તિ થાય છે. આ ઉભય મુક્તિઓ ગુરૂચરણ પ્રસાદથી અથવા
તો ગુરૂની કૃપા કટાક્ષના પડવાથી, પ્રાપ્ત અભ્યાસથી અને જ્ઞા-
નયોગથી થાય છે. એક દેહસંબંધી અભ્યાસ અને બીજો મન-
સંબંધી અભ્યાસ એમ સ્થાન ભેદે અભ્યાસના પણ બે ભેદ છે.

એઓમાં આસન વિગેરેનો જે અભ્યાસ તે દેહ સંબંધી અભ્યાસ કહેવાય છે. અને પ્રપંચની ઉપરતિરૂપ જે અભ્યાસ તે મન સંબંધી અભ્યાસ કહેવાય છે. જ્ઞાનયોગ તો પ્રથમ કહેવાયેલ છે. ॥ ૪૨ ॥

વિવેચન.

આ શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી તેમ તે ઉપર વિવેચન કરતાં વિસ્તાર થવાના લયથી આ સ્થળમાં એ ઉભય અભ્યાસની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે એટલું કહી ભગવત્પાદ શ્લોક ચતુષ્થ ૪૩ થી ૪૭ સુધીમાં મુકિતના ઇતર ભેદો કહી બતાવે છે.

सर्वानुन्मूल्य कामान् हृदिकृतनिलयान् क्षिप्तशंकूनिवोच्चैर्दीर्यं देहाभिमानस्त्यजति चपलता मान्मदत्तावधानः ।
यात्पूर्वस्थानमुच्चैः कृतसुकुतभरो नाडिकाभिर्विचित्रं
नीलश्वेतारुणाभिः स्रववदमृतभरं गृह्यमाणात्ममौख्यः

॥ ૪૩ ॥

ભાવાર્થ:—હૃદયમાં કેમ જાણે ખીલા ખોડ્યા હોયની તેવી અનાદિ કાળથી દૃઢ થઈ રહેલી સઘળી વિષય-કામ-વાસનાઓને બરાબર જડમૂળથી ઉચ્છેદીને આત્મામાં અવધાન રાખતો, બ્રહ્માનંદમાં રમણ કરતો, અને જેનું દેહાભિમાન ગળતાં ગળતાં કાંઈક અવશેષ રહેલું હોય છે એવો સમર્થ પુણ્યવાન જીવન્મુક્ત મનુષ્ય મનની ચપળતાનો ત્યાગ કરે છે અને શ્યામ, શ્વેત તથા

રક્ત નાડીઓની જેમાં વિચિત્રતા છે તેવા તથા જેમાંથી અમૃ-
તનાં ઝરણુ વહ્યા કરે છે તેવાં ઉચ્ચ સ્થાનમાં (બ્રહ્માંડમાં)
સુષુમ્ણાના છિદ્રદ્વારા ગતિ કરે છે. ॥ ૪૩ ॥

પ્રાપશ્યદ્વિશ્વમાત્મેત્યયમિહ પુરુષઃ શોકમોહાદ્યતીતઃ
શુક્રંબ્રહ્માધ્યગચ્છત્સ સ્વલ્લુ સકલવિત્સર્વસિદ્ધયાસ્પદં હિ।
વિસ્મૃત્ય સ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રભૃતિવપુરસૌ સર્વમંકલ્પશૂન્યો
જીવન્મુક્ત સ્તુરીયં પદમધિગતવાન્ પુણ્યપાપૈર્વિહીનઃ
॥ ૪૪ ॥

ભાવાર્થઃ—પુણ્ય પાપરહિત થએલો જીવન્મુક્ત પુરુષ આ
સંસારમાં જગતને જગદ્રુપ નહિં પણ આત્મરૂપ દેખે છે, તેથી
તે પુરુષ શોક મોહાદિને ઓળંગી હિરણ્યગર્ભપણાને પામે છે.
હિરણ્યગર્ભપણામાં સર્વજ્ઞ તથા સઘળી સિદ્ધિઓનાં સ્થાનક
રૂપ બનેલો એ મનુષ્ય સ્થૂલ સૂક્ષ્માદિ દેહને વિસરી જઈ સર્વ
સંકલ્પો વિનાનો બની તુરીય પદવીને પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ સાક્ષી
રૂપજ થઈ રહે છે. ॥ ૪૪ ॥

યઃસત્વાકારવૃત્તૌ પ્રતિફલતિ યુવ દેહમાત્રાવૃત્તોપિ
તદ્દર્મૈર્બાલ્યવાર્હ્યાદિભિરનુપહતઃ પ્રાણઆવિર્બભૂવ
શ્રેયાન્.સાધ્યસ્તમેતં સુનિપુણમતયઃ સત્યસંકલ્પભાજોપ્યા
પ્યાભાસાદેવંયંતઃ પરિણતમનસા સાકમૂર્ધ્વ નયંતિ॥૪૫॥

ભાવાર્થ—જીવ, બ્રહ્મનું સત્વગુણી વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ થવા થકી પ્રકટ થયો છે, અને દેવથી આવરણ પામેલો છે છતાં કાયાના બાલત્વ અને વૃદ્ધિત્વ આદિ ધર્મોથી ઉપધાત્ નહિ પામવાને લઈને કડ્યાણુરૂપ છે, તથા ઉત્તમ ગતિમાં લઈ જવા યોગ્ય છે આ જીવને બુદ્ધિમાન બ્રહ્મનિવિષ્ટ ચિત્ત પુરૂષે અભ્યાસથી બ્રહ્મરૂપ થવાની ઈચ્છાવડે કરીને શુદ્ધ મનવડે ઉચ્ચ સ્થાનમાં લઈ જાય છે. ॥ ૪૫ ॥

પ્રાયોઽકામોઽસ્તકામો નિરતિશયસુખા યાત્મકામસ્તદાસૌ
તત્પ્રાપ્તાવાપ્તકામઃ સ્થિતચરમદશ સ્તસ્ય દેહાવમાને ।

પ્રાણાનૈવોત્ક્રમંતિ ક્રમવિરતિભિતાઃ સ્વસ્વહેતૌ તદાનીં
ક્વાયં જીવો વિલીનો લવણમિવજલેઽસ્વંડ માત્મૈવ
પશ્ચાત્ ॥ ૪૬ ॥

ભાવાર્થ—વિશ્લેષનો અભાવ હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરૂષ વિશેષે કરીને નિષ્કામ ભાવવાળોજ હોય છે તોપણ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અર્થે સર્વદા આત્માકાર કામના તેને હોય છે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થયા પછી પૂર્ણકામ સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી તે પુરૂષ જ્ઞાનની સપ્તમ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે. દેહાવસાન વેળામાં આવો પુરૂષ હોય છે ત્યારે તેના ઇન્દ્રિયો સહિત પ્રાણો અન્ય દેહમાં ગમનાર્થે નીકળતાં નથી પણ તે બધાં અનુક્રમથી પોતપોતાનાં કારણમાં લયતા પામી જાય છે. આ સમયમાં આ જીવ કયાં છે ?

કયાંઈપણ નથી પરંતુ તે જળમાં મીઠાંની જેમ આત્મામાંજ લય પામતાં કેવળ આત્મરૂપેજ રહે છે. અર્થાત્ કેવળ અખંડ આત્મા જ રહે છે. ॥ ૪૬ ॥

પિંડીભૂતં યદંતર્જલનિધિસલિલં યાતિ તત્સૈંધવાશ્વયં
ભૂયઃ પ્રક્ષિપ્ત મસ્મિન્વિલયમુપગતં નામરૂપં જહાતિ ।
પ્રાજ્ઞસ્તદ્વત્પરાત્મ ન્યથમજાતિ લયં તસ્યચેતો હિમાંશૌ
વાગગ્નૌ ચક્ષુર્કે પયસિ પુનરમૃગેતમી દિશ્ચુ કર્ણૌ
॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થ:—મહાસાગરતું જે જળ સ્વરૂપણુંને પામે છે તે જળ સૈંધવ એ નામથી ઓળખાય છે પણ તેને પાછું મહાસાગરમાં ફેંકવામાં આવે તો તેમાં લય પામી પોતાનાં નામરૂપનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રકારે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિમાં પડેલો બ્રહ્મનો આભાસ-પ્રતિબિંબ તે જીવ, એવા નામને પ્રાપ્ત થાય છે તેને પાછો બ્રહ્મમાં જોડવામાં આવે છે ત્યારે બ્રહ્મમાંજ લય પામી નામ રૂપનો ત્યાગ કરે છે. આમ થતું હોવાથી તેનું ચિત્ત ચંદ્ર-મામાં, વાણી અગ્નિમાં, નેત્ર સૂર્યમાં, શોષિત તથા રેત જળમાં અને શ્રોત્રો દિશાઓમાં લય પામી જાય છે. ॥ ૪૭ ॥

વિવેચન.

નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી પરિપક્વતાવડે કરીને દેહાદિમાં સર્વથા અહંતા મમતાનો ત્યાગ થઈ જતાં આસક્તિનો અભાવ થાય છે. આવો

અનાસક્ત જ્ઞાની બ્રહ્માનંદમાં કીડા કરતો કરતો કાળયોગે કરીને આવા પ્રકારની જ્ઞાનની પાંચમી ભૂમિકા જે અસંસક્તિ તેને આજીંગીને છટ્ટી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરતો દેખાય છે, આ છટ્ટી ભૂમિકામાં ઇવન-મુક્ત પુરૂષ બ્રહ્મરૂપે બ્રહ્માનંદને જીએ છે અર્થાત્ તેને બ્રહ્મ અને જગત્માં અભેદ ભાવનાનો ઉદય થાય છે. આ પ્રમાણે આવો પદાર્થાભાવિની નામની છટ્ટી ભૂમિકાનો પ્રવેશક ઇવન-મુક્ત માનવી સ્વચ્છ સૂક્ષ્માદિ કે જે મિથ્યા પ્રપંચરૂપ છે તેને વિસરી જઈ કેવળ નિઃપ્રપંચાદર વૃત્તિવાળો બની વિશ્વમાં વ્યવહાર કરે છે. આવી સ્થિતિમાં તેને શોકમોહનો અવસર પણ રહેતો નથી. જેમ નાટકનાં પાત્રો પ્રેક્ષકને આનંદ પમાડવા અનેક પ્રકારની પ્રસન્નતારૂપ વૃત્તિથી કાર્ય નિર્વાહ કરે છે તેમ ઇવન મુક્ત પુરૂષ સંકલ્પ વિના સહજ સ્વરૂપે પ્રારબ્ધાનુસારી ક્રિયામાં સગ વિનાનો થઈ પ્રવર્તે છે. જેમ જલમાં કમળને સ્પર્શ થતો નથી તેમ જ્ઞાની સંસારમાં અનાસક્ત થઈ અનેક પ્રકારની ક્રિયામાં જોડાતો છતો નિર્ભયપણે વિચરે છે, જેની વૃત્તિ કમોં કરીને કે કર્મ નહીં કરીને અહંકારમાં લુપ્ત થતી નથી અને તે નિઃવૃત્તિરૂપ જ્ઞાની આકાંક્ષા રાખતી નથી એવો ઇવન-મુક્ત પુરૂષ સંકલ્પ વિદલ્પ રહિત થઈ નિરતિશયાનંદમાં વિહાર કરે છે. જેની સંસાર વૃત્તિ શાંત થઈ છે, ચિત્ત યુક્ત બનાં જે ચિત્ત વિનાનોજ છે, ગુણવાન છતાં ગુણ વગરનો છે તેવો ઇવન-મુક્ત પુરૂષ કુંપ ક્રુપ રહિત સમરસ સદાનંદ રૂપમાં સદાય વિચરે છે. આવા પ્રકારનો ઇવન-મુક્ત પુરૂષ શોક મોહને પસાર કરી અભેદતાના અનુભવમાં આનંદનો આસ્વાદ લેતો તુરિય પદવીને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સાક્ષિરૂપે થઈ રહે છે. આવા પ્રકારનો સાક્ષિ સ્વરૂપ ઇવન-મુક્ત મનુષ્ય નિષ્કામ ભાવનાવાળો છતાં જેને પરમાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ કામના હોય છે તે કામના તેવી સ્થિતિના અધિકારી બનતાં પૂર્ણ થવાથી તે નિત્ય નિષ્કામ થઈ જ્ઞાનની અંતિમ સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરી પુર્ણાનંદ સ્વરૂપમાં આનંદ અનુભવે છે.

દેહાવસાને આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ પુરૂષનો સૂક્ષ્મ સંઘાત અવિદ્યામાં લય નહીં પામતાં પોતપોતાનાં કારણમાં લય પામવાથી પ્રપંચનો નિઃશેષ લય થતાં કેવળ સ્વરૂપે એક અવસિષ્ઠ બ્રહ્મરૂપે આ પુરૂષ બની જાય છે. મહાસાગર-માંથી ઉત્પન્ન મોઝાં તરંગ શીઘ્ર વિગેરે મહાસાગરરૂપેજ રહે છે તેમ પરબ્રહ્મ મહાસાગરનો લહરી આ જીવન્મુક્ત આત્મા પરબ્રહ્મ રૂપેજ થાય છે. જેમ પ્રતિબિંબ બિંબમાં ઉપાધિ નાશ પામ્યાથી ભળી જાય છે તેમ જીવરૂપ જીવન્મુક્ત પ્રતિબિંબ બિંબરૂપ પરબ્રહ્મમાં દેહાદિ ઉપાધિનો કારણરૂપ અવિદ્યામાં લય થતાં અને અવિદ્યાનો લય વિદ્યાવડે કરી બની જતાં ભળી જાય છે. કાર્ય કારણનો લય થયા પછી તે ઉભય ભેદથી રહિત કેવલાદૈત સ્વરૂપે આવો જીવન્મુક્ત પુરૂષ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિને વિદેહ દૈવત્ય કહેવાય છે. વિદેહમુક્તિ એજ દુઃખની આત્યાંતિક નિવૃત્તિ હોવાથી આ પુરૂષ પૂર્ણરૂપ થાય છે અર્થાત્ પરમાનંદસ્વરૂપ બની જાય છે. આ પ્રમાણે ભગવત્પાદ ઉત્તરોત્તર જ્ઞાન ભૂમિકામાં પ્રવેશતા ઉચ્ચ જ્ઞાનીને પરમ સુખસ્વરૂપમાં જે પ્રકારે સ્થિતિ થાય છે તે પ્રકારનું સંક્ષિપ્ત દર્શન કરાવે છે અને એ દૃષ્ટાંતથી ઇતર જીવોને તે સ્થિતિના અધિકારી બનવા યોગ્ય સામગ્રી સંપાદન કરવા ભક્ષામણુ કરે છે. ઉચ્ચ જીવન્મુક્તસ્થિતિમાં પ્રવેશનારાનું માહાત્મ્ય બતાવવાનો ઉદ્દેશ તે સ્થિતિમાં ઇતર જીવોને આજીવાનો પ્રયાસ શું નહીં કહી શકાય. અમૃતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવી શું તે અમૃતનો અધિકાર મેળવવાનું કથન વ્યર્થમાત્ર થઈ શકે! અર્થાત્ શંક-રાચાર્યનાં પ્રતિ વચનોમાં પરોપકાર રસ ભરપૂર છે અને એજ ઉદ્દેશથી આવાં સાધારણ પ્રકરણ કાર્યો તેઓએ કર્યા છે. હવે ભગવાન અન્વય વ્યતિ-રેકથી બ્રહ્મનો સર્વત્ર અન્વય છે એ બાબત ક્રમ ૪૮-૪૯ સ્તોત્રકાંડમાંજ નિરૂપી બતાવે છે. બ્રહ્મનું સર્વત્ર અસ્તિત્વ પ્રવેશકત્વ જણાવાથી, સર્વ સ્વરૂપે બ્રહ્મ છે એવું સાક્ષાત્ મુક્તિનું સાધનભૂત અભેદ જ્ઞાન ઉદય પામે છે જેથી ભગવત્પાદનું તત્સંબધી નિરૂપણ નિઃપ્રયોજન છેજ નહીં.

ક્ષીરાંતર્યદ્વદાજ્યં મધુરિમિવિદિતં તત્પૃથગ્મૂતમસ્મા
 મ્દૂતેષુ બ્રહ્મ તદ્વદ્યવહતિ વિદિતં શ્રાંતવિશ્રાંતિ બીજમ્
 યં લબ્ધ્વા લાભમન્યત્તૃણમિવમનુતે યત્ર નોદેતિભીતિઃ
 સાંદ્રાનંદં યદંતઃ સ્ફુરતિ તદમૃતં વિધ્યતો હ્યન્યદાર્તમ્
 ॥ ૪૮ ॥

ભાવાર્થ:—મીઠાશથી દુધની અંદર જેમ ઘી છે તેમ જ-
 હાય છે છતાં ઘી દૂધથી જુદું છે, એમ મધવાથી માલમ પડે
 છે તેમ પ્રાણિઓના ચક્ષનાદિ વ્યવહારથી પ્રાણીઓમાં પ્રહ્મ છે
 એમ જાણવામાં આવે છે અને તે પ્રહ્મ પ્રાણીઓથી જુદું છે
 એમ સુષુપ્તિમાં સર્વ જીવોને પ્રહ્મમાં વિરામ મળતો હોવાથી
 માલમ પડે છે. આ પ્રહ્મ કે જેને પામવાથી જ્ઞાનીને ખીન્ન
 લાલો તૃણ સમાન થાય છે, જે અદ્વિતીય હોવાથી ભેદ અર્થાત્
 ભયનો ઉદય થતો નથી અને જે ધન આનંદથી ભરપૂર સ્વરૂપે
 અંદર સ્પુરે છે તે પ્રહ્મનેજ પારમાર્થિક સત્ય માન અને
 એના વિના ઇતર સઘળાંને બાધિત્ એટલે નશ્વર જાણ. ॥૪૮॥

ઓતઃપ્રોતશ્ચ તંતુષ્વિહ વિતતપટ શ્ચિત્રવર્ણેષુ ચિત્રઃ
 તસ્મિન્ જિજ્ઞાસ્યમાને નનુભવતિ પટઃ સૂત્રમાત્રાવશેષઃ ।
 તદ્વદ્વિશ્વં વિચિત્રં નગનગરનગ્રામ પશ્વાદિરુપં
 પ્રોતં વૈરાજરૂપે સ વિયતિ તદપિ બ્રહ્મણિ પ્રોતમોતમ્ ૪૯

ભાવાર્થ:—જેમ રંગપ્રેરંગી વર્ણાવાળા તંતુઓમાં આને-
ખેણું વસ્ત્ર તાણાવાણા રહેણું (ઓતપ્રોત) દેખાય છે પણ
સૂક્ષ્મરીતે વસ્ત્ર સંબંધે વિચારીએ તો તે વસ્ત્ર કાંઈ પણ અ-
વશેષ નહીં રહેતાં માત્ર તંતુઓજ અવશેષ રહે છે. આજ પ્રકારે
પર્વત, શહેર, મનુષ્ય, ગ્રામ અને પશ્વાદિઓ રૂપ આ વિચિત્ર
જગત્ વિરાટ સ્વરૂપમાં ઓતપ્રોત રહ્યું છે, વિરાટ આકાશમાં
ઓતપ્રોત રહ્યું છે અને આકાશ પણ પરબ્રહ્મમાં ઓતપ્રોત છે
અર્થાત્ જગતથી આકાશ સુધીનાં દ્રવ્યો સૂક્ષ્મતર વિચાર કર-
વામાં આવે તો એ સઘળું કાંઈ પણ અવશેષ નહીં રહેતાં બ્રહ્મ
જ કેવળ અવશેષ રહે છે. (તંતુ વિના વસ્ત્ર એ કશું નથી તેમ
બ્રહ્મ વિના જગત એવો પદાર્થજ નથી એમ સમજવું.) ॥૪૬॥

વિવેચન.

જેમ સમુદ્રમાં પરપોટા તરંગ અને શીણ ભેદ કે અભેદ રૂપે કહી શ-
કાતાં નથી તેમ બ્રહ્મમાં જગત્ ભેદ કે અભેદરૂપે કહ્યું જાય તેવું નથી. વ્યવ-
હારમાં શાંત ત્રુતિઓમાં જે જે સુખ ભાન થાય છે તે બ્રહ્મજ છે. આ દશ્ય-
માન સર્વ બ્રહ્મ છે એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. સત્ત્વિદાનંદ સ્વરૂપે કરી બ્રહ્મજ
સર્વત્ર વ્યાપક છે. સુષુપ્તિમાં સામગ્રી વિના સુષુપ્તું ભાન તે સુષુપ્તિના સુષુપ્તના
અનુભવરૂપ બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મ પોતાના સત્ત્વિત અને આનંદ આંશથી સર્વમાં
અન્યયરૂપે રહ્યું છે અને તેમાં નામ રૂપાત્મક રચનાનો વ્યતિરેક હોવાથી બ્રહ્મ
સિવાય નામરૂપ જગત્ કાંઈ છેજ નહીં કારણ કે બ્રહ્મજ જગત્ રૂપે દોરડીનાં
સર્પત્વની જેમ દેખાય છે એથી વાસ્તવીક બ્રહ્મજ એક અદ્વિતીય અને સત્ય
છે, સેંકડો શ્રુતિઓ પણ સર્વત્ર બ્રહ્મનાંજ સર્વાત્મકત્વને કહે છે જેથી બ્રહ્મ
સિવાય છતુર જગત્ એવી કોઈ વસ્તુ છેજ નહીં. તંતુઓમાં ચિત્ર વિચિત્ર-
પણાંથી જે વસ્ત્ર ભાસે છે તેમાં ખરૂં જોતાં તંતુ સિવાય અન્ય કાંઈ છેજ નહીં.

નહીં તેમ બ્રહ્મજ પોતાની માયા શક્તિ વડે ચિત્ર વિચિત્ર નામરૂપાદિવાળું જણાય છે પરંતુ ખરૂં જોતાં બ્રહ્મથી બ્રહ્મની શક્તિ અન્ય ન હોવાથી સઘળું બ્રહ્મજ જ્યોતપ્રોત થઈ રહેલું છે. આકાશાદિ તમામ રચના બ્રહ્મમાં બ્રહ્મનાં અજ્ઞાનથી મિથ્યા પ્રતીત થાય છે પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્મ સિવાય ઇતર પદાર્થ પ્રતીત થતો જોયો પણ નથી. બ્રહ્મજ સર્વસ્વરૂપે સર્વાકારે વ્યક્ત-ભાવ પામ્યું છતાં વાસ્તવીક અવ્યક્તરૂપે તેની અનુવૃત્તિ છે અને નામ રૂપ જે વ્યક્ત તેની પરસ્પર વ્યાવૃત્તિ થતી હોવાથી પરીણામે એકજ અદ્વય બ્રહ્મ અવશિષ્ટ રહે છે. આકાશમાં સત્ ચિત્ અને આનંદની અનુવૃત્તિ છે કારણ કે આકાશના વિના પણ સમ્યક્દાનંદ અનુભવાય છે અને આકાશના અભાવ પછી તો જે કાંઈ શૂન્ય છે એમ કહે છે તે અભાવ વસ્તુજ નથી પરંતુ અભાવના વિશેષ્યપણામાં જે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે તે આકાશથી પર કાંઈ છે એમ અનુભવમાં આવતી સદૃશ્ય છે. આ સદૃશ્ય તેજ બ્રહ્મ છે. સર્વનો અભાવ છતાં પણ છેવટ ભાવ રૂપે કાંઈ છે, એમ અનુભવ તે અનુભવ પો-તેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ અન્વય વ્યતિરેક યુક્તિથી પણ બ્રહ્મજ એક અવશેષ રહેતું હોવાથી તેનેજ સત્યરૂપ જાણી વિચારવું.

રૂપં રૂપં પ્રતીદં પ્રતિફલનવશાત્પ્રાતિરૂપ્યં પ્રપેદે
 હ્યેકોદ્રષ્ટા દ્વિતીયો ભવતિ ચ સલિલે સર્વતોઽનંતરૂપઃ ।
 ઇંદ્રો માયાભિ રાસ્તે શ્રુતિરિતિ વદતિ વ્યાપકં બ્રહ્મતસ્મા
 જીવત્વં યાત્ય કસ્મા દતિ વિમલતોરે ચિંચિતં બુદ્ધ્યુપાધૌ

॥ ૫૦ ॥

ભાવાર્થઃ—પ્રતિકૂળપણાંવડે કરીને અર્થાત્ પ્રત્યેક બુદ્ધિ કે અવિદ્યામાં પ્રતિચિંચિત થવાના કારણથી બ્રહ્મજ અનેક જીવે-

રૂપ થયું છે, એકજ પ્રકાશરૂપ આત્મચૈતન્ય અવિદ્યા અથવા બુદ્ધિરૂપ જળમાં પ્રતિબિંબપણાને પામીને જીવરૂપ થયું છે અને અવિદ્યાને લીધે પરમાત્માજ સર્વ અનંત જીવોરૂપે પ્રતીત થાય છે એ પ્રકારની ભગવતી શ્રુતિની વાણીથી સિદ્ધજ છે કે વ્યાપક બ્રહ્મ અકરમાત અત્યંત વિશુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ અથવા વિદ્યારૂપ ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબિત થવાના કારણથી જીવત્વને પામે છે. ॥૫૦॥

વિવેચન.

રૂપં રૂપં પ્રતીરૂપો વભૂવ. ૦ । એ રંગેદના સૂત્રમાં બ્રહ્મ રૂપ રૂપ પ્રત્યે (દેહ દેહમાં) પ્રતિરૂપ થાય છે એ કહ્યું છે. વેદાંતસૂત્રમાં પણ ઉપમા સૂર્યકેત્વાદિ । જળમાં જણાતા સૂર્યનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે વાસ્તે જીવ બ્રહ્મનો અંશ ઘટતો નથી પરંતુ જળમાં સૂર્યની પ્રતિબિંબાની જેમ બ્રહ્મના પ્રતિબિંબરૂપજ બ્રહ્મજ જીવ થાય છે. અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ તેજ જીવ છે. આવા પ્રકારની અવિદ્યાને લીધેજ પરમાત્માજ બુદ્ધિરૂપ જળમાં પ્રતિબિંબપણાને પામીને અનેક જીવરૂપ પ્રતીત થાય છે. શ્રુતિ પણ વ્યાપક બ્રહ્મનેજ અકરમાત જીવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. જેમ ચંદ્ર સ્વરૂપથી તો એકજ છે છતાં જળથી ભરેલા ઘડામાં, તળાવમાં કે નદીમાં અનેક પ્રકારે ભાસેછે તેમ બ્રહ્મજ એકજ છે તોપણ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, ભુંગ આદિ શરીરરૂપી ઉપાધિથી અનંકરૂપ ભાસે છે. આચાર્ય ભગવાન એકાવનમા સ્તોત્રમાં રંગેદનો અનુવાદ કહે છે અને એથી એમ બતાવે છે કે પરમાત્મા બ્રહ્મનો અંશ જીવ નથી પરંતુ બ્રહ્મજ જીવરૂપે પ્રતીત થાય છે.

તજ્ઞાઃ પશ્યંતિ બુદ્ધ્યા પરમચલવતો માયયાક્તં પતંગં
બુદ્ધાવંતઃસમુદ્રે પ્રતિફલિતમરીચ્યાસ્પદં વેધસસ્તમ્

યાદૃગ્યાવાનુપાધિઃ પ્રતિફલતિ તથા બ્રહ્મતસ્મિન્યથાસ્યં
પ્રાપ્તાદર્શાનુરૂપં પ્રતિફલતિયથા વસ્થિતં તત્સદૈવમ્

॥ ૫૧ ॥

ભાવાર્થઃ—પરમ બળવાન પરમાત્માની માયાવડે મોહ પામેલો જીવ કે જે જન્માદિમાં પતન પામતો દેખાય છે તેનું સ્વરૂપ વિચારતાં તે બુદ્ધિની અંદર પ્રતિબિંબિત થએલાં પરમાત્માનાં કિરણો વિના બીજું કંઈપણ નથી એમ વિચારશક્તિથી વિદ્વાનોએ નિર્ણય કર્યો છે. જેવો અરીસો હોય તે પ્રમાણે મુખ તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે પણ પોતે તે જેવું હોય તેવુંજ રહે છે તેમ બ્રહ્મ (સત્-તત્-રજ્જોગુણવાળી) જેવી બુદ્ધિ હોય તે પ્રમાણે તેમાં પ્રતિભાસે છે પણ પોતે તો જેવું છે તેવુંજ સદા રહે છે. ॥ ૫૧ ॥

વિવેચન.

માયાથી મોહ પામેલો જીવ જન્માદિ પામ્યા કરે છે છતાં તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થએલાં પરમાત્માનાં કિરણો વિના બીજે કંઈ નથી, એમ જ્ઞાની પુરુષોએ નિશ્ચય કર્યો છે. જેવો અરીસો હોય તેવું મુખ દેખાય એ ન્યાય છે પરંતુ તેથી મુખનાં મૂળરૂપમાં ફેરફાર થતોજ નથી. અરીસાનાં કારણથી મુખની ગમે તેવી આકૃતિ જણાય તોપણ મુખ તો તેવું અને તેવુંજ રહે છે તેમ સત્-રજ્જો અને તત્-એમ ત્રિગુણી બુદ્ધિમાં—અર્થાત્ નૃનાધિક ભાવથી જે ગુણ પ્રધાન હોય તેની રાજસી-તામસી-કે સાત્વીક બુદ્ધિમાં બ્રહ્મ પ્રતિભાસે છે તેથી તે બ્રહ્મ અરીસાનાં મુખની જેમ દેવ માનવ પશુ કોટ ભુંગ ઇત્યાદિ અનેક આકૃતિ-

વાળો પ્રતીત થાય છે પરંતુ જેમ અરીસાનું મૂળ જુદું હોવાથી મૂળ મૂળ સ્વરૂપે અદ્ભુતનું નથી તેમ અહિ ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબિત થવાથી ગમે તેવા પ્રતીત થાય તોપણ તેનું મૂળ સ્વરૂપ તો તેવું અને તેવુંજ રહે છે જેથી અહિમાં જીવન પ્રતીત થવાથી અહિમાં વિકાર થયોજ નથી વારને વિધવિધરૂપે અહિજ ઉપાધિ પ્રમાણે પ્રતીત થવા છતાં પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ અદ્ભુતજ નથી.

एकोभानुस्तदर्थं प्रतिफलनवशा द्यस्त्वेनेकोदकांत
नानात्वं यात्युपाधिस्थितिगतिसमतां चापितद्रूपरात्मा
भूतेशूच्चावचेषु प्रतिफलितइवाभाति तावत्स्वभावा
वच्छिन्नोयः परंतु स्फुटमनुपहतो भाति तावत्स्वभावैः
॥ ५२ ॥

ભાવાર્થ:—અનેક જગમાં પ્રતિબિંબિત થઈને જેમ એકજ સૂર્ય અનેકરૂપ ભાસે છે, એને ઉપાધિઓની (લિન્ન લિન્ન જગોની) જે રીતે સ્થિતિઓ કે ગતિઓ હોય છે તે રીતે તેવી ગતિ કે સ્થિતિવાળો થાય છે તેમજ એકજ પરમાત્મા ઉંચી નીચી અનેક યોનિઓમાં પ્રતિબિંબિત થવાથી તે તે યોનિઓમાંના અનેક જીવ રૂપ થાય છે અને જે પ્રમાણે ઉપાધિઓની (બુદ્ધિઓની) શુદ્ધતા કે મલીનતા ઇત્યાદિ હોય તે પ્રમાણે મલીનતા

શુદ્ધતા રૂપ સ્વભાવવાળો થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તપાસતાં જેમ સૂર્ય ઉપાધિના કોઈ પણ ધર્મથી ઉપઘાત નહીં પામી પ્રકાશે છે તેમ પરમાત્મા પણ ઉપાધિના કોઈ પણ ધર્મમાં ઉપઘાત નહીં પામતો પ્રકાશે છે. ॥ ૫૨ ॥

વિવેચન.

નાના પ્રકારની દેહાદિ ઉપાધિથી એકજ પરાત્મા તે તે ઉપાધિ ભેદે જુદા જુદા ધર્મવાળો દેખાય છે પરંતુ જેમ આકાશ ઘડના ધર્મથી લેખાતું નથી તેમ દેહાદિ ઉપાધિ ધર્મ આત્માને સ્પર્શ કરી શકતાજ નથી. વૃક્ષાદિની ચાલન ગતિ વહાણમાં બેસનારાને ભણે દેખાય પરંતુ તેથી વૃક્ષાદિ કે જે ગતિ-વિનાનાં છે તેને વિકાર નથી પરંતુ પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિને વિકાર થાય છે તેમ અન્યોન્વાધ્યાસથી આત્મામાં જડ ધર્મોનો સંગ ભ્રાંતિરૂપે ભણે પ્રતીત થાય પણ તેથી આત્મા તો અસંગજ છે. બુદ્ધિની શુદ્ધતા કે મલીનતાના યોગે એકજ આત્મામાં નાના ભેદો ભાસે છે તે બુદ્ધિના છે પરંતુ આત્માના નથી જ. સ્થીર કે અસ્થીર જળની ઉપાધિથી સૂર્યાદિની ગતિ માનવામાં આવે તો માનનારાનાં નેત્રોને વિકાર છે પણ સૂર્યાદિને વિકાર નથી. એક ચંદ્રમાં અનેકત્વ દેખાય તેથી નેત્રને દોષ છે પરંતુ ચંદ્રને નથી તેમ એકજ પરમાત્મામાં પોતાની બુદ્ધિના વિકારથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીતી થાય તેથી પરમાત્મા ભેદનો વિષય કહી શકાશેજ નહીં અર્થાત્ આત્મા તો અસંગતજ છે.

यद्वत्पीयूषश्मौ दिनकरकिरणौ बिंबितै रेति सांद्रम्
 नाशंनैशं तमिस्रं गृहगतमथवा मूर्च्छितैःकांस्यपात्रे ।
 तद्वद्बुद्धौ परात्मद्युतिभिरनुपदं बिंबिताभिः समंता
 द्वासंते हींद्रियास्यप्रमृतिभिरनिशं रुपमुख्याःपदार्थैः

॥ ૫૩. ॥

ભાવાર્થ:— જે પ્રકારે ચંદ્રમામાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં સૂર્ય-નાં કિરણથી રાત્રીનું ગાઢ અંધારૂં નિવૃત્તિ પામી પ્રકાશ થાય છે

અને જેમ દિવસમાં કાંસાનાં ઠામમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં સૂર્યનાં કીરણોથી ઘરમાંનું અંધારું નાશ પામી પ્રકાશ થાય છે તેમ બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં અને એકદમ ઇંદ્રિયોના વાટે બાહ્ય પ્રસરેલાં પરમાત્માનાં કિરણોથી સર્વદા રૂપ આદિ પદાર્થોનું અજ્ઞાન નાશ પામી જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૫૩ ॥

વિવેચન.

પદાર્થનું જ્ઞાન થવામાં પણ અહનિ કારણ ભૂત છે કારણ કે અહનિ સામાન્ય પ્રકાશ વિના વસ્તુઓનો પ્રકાશ સંભવતોજ નથી. જેમ ચંદ્રમાં સૂર્યનાં કિરણોનું પ્રતિબિંબ થવાના કારણથી રાત્રીનું અંધાર અંધારું નાશ પામે છે. પરંતુ સૂર્યનાં કિરણોની હાથા વિનાનો ચંદ્રમા પ્રકાશ પાડી શકતોજ નથી તેમ અહનિ સામાન્ય સ્વયંપ્રકાશ જ્યોતિષીજ સૂર્યચંદ્રાદિ બિંબવાળું આકાશ, અને આ સ્થાવર જંગમાત્મક અહાંડ પ્રકાશવંત છે. અહનિ ભાસવાથીજ આ સર્વજનું પ્રકાશે છે પરંતુ અહનિ કોઈ પણ પદાર્થ પ્રકાશી શકતોજ નથી. અહનનાં સ્વયંપ્રકાશણાં નિશ્ચય થવામાં અનુભવજ કારણરૂપ છે કારણ કે પરપ્રકાશ પદાર્થોથી અહનિ સ્વયંપ્રકાશના સિદ્ધ થાય તેમ નથી. ઇંદ્રિયોદ્વારા અહનનાં પ્રતિબિંબિત કીરણો-ચિદ્દાભાસથી પદાર્થ પ્રકાશે છે અને આ પ્રમાણે જેના હોવાથી આમું અહાંડ છે તે પરઅહનિ કોઈ પણ પ્રમાણવડે જાણી શકાય તેમ નથી.

આ અનાદિ અજ્ઞાન પણ તે પરમાત્માના જ્ઞાનથીજ શાંત થાય છે વાસ્તેજ અહનિવિદ્યાનેજ મોક્ષનું સાક્ષાત સાધન કહેવામાં આવે છે. આચાર્ય ભગવાન ઉપાધિમાં અહનિ પ્રતીતિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે સંબંધે કથન કરે છે. (ભગવતપાદના સ્તોકોના આશયપર વિશાળ વિવેચનની જરૂર જણાતાં આ સ્થળમાં જે જે વાત કહેવામાં આવે છે તે માત્ર ઉપલક્ષ-સ્થૂલ દષ્ટિથીજ સમજવી.)

પૂર્ણાત્માનાત્મભેદાન્ત્રિવિધમિહપરં બુદ્ધયવચ્છિન્ન મન્ય
તત્રૈવાભાસમાત્રં ગગનમિવજલે ત્રિપ્રકારં વિભાતિ ।
અંભોવચ્છિન્નમસ્મિન્પ્રતિફલિતમતઃ પાથસંતર્બહિશ્ચ
પૂર્ણાવચ્છિન્નયોગે વ્રજતિ લયમવિદ્યાસ્વકાર્યૈઃસહૈવ.

॥ ૫૪ ॥

ભાવાર્થ:—જે પ્રકારે જળવડે ઢંકાયેલું, જળમાં પ્રતિ-
બિંબિત થએલું. અને જળની અંદર તેમજ બહાર રહેલું એમ
ત્રણ પ્રકારનું આકાશ જણાય છે તે પ્રકારે અવિદ્યાથી અવિ-
ચ્છિન્ન (અવરહેદ પામેલું), અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થએલું,
અને અવિદ્યાની અંદર તેમજ બહાર પણ રહેલું એવી રીતે બ્રહ્મ
પણ ત્રણ પ્રકારનું દેખાય છે. બ્રહ્મનાં આ ત્રણ રૂપોમાં પ્રથમ
રૂપ આત્મા-સાક્ષી છે, બીજું રૂપ ચિદાભાસ-અનાત્મા છે, અને
ત્રીજું રૂપ પૂર્ણ છે. પૂર્ણ રૂપનું અને અવિચ્છિન્ન રૂપનું જ્યારે
એકપણું જણાય ત્યારે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ પોતાનાં પ્રતિબિંબા-
દિક કાર્યોની સાથેજ લય પામે છે. ॥૫૪॥

વિવેચન.

આચાર્ય ભગવાન આ ચોપનમાં સ્તોત્રમાં એકજ પરમ તત્ત્વના ઉપા-
ધિયોગે અનેક ભેદ ભાસે છે તે સંબંધ વિવેચન કરી ઉપાધિના અવિદ્યાથી
નાશ થતાં એકજ આત્મારૂપ બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે એ કહે છે. પ્રથમ તો
પૂર્ણરૂપ પણાંવડે કરીને, સાક્ષિરૂપપણાંવડે કરીને અને આભાસવડે કરીને
બ્રહ્મનાં ત્રણરૂપ પ્રતીત થાય છે. જેમ ઘડાની અંદર બહાર આકાશ છે .

અહનું પૂર્ણરૂપ છે. જેમ એકજ પિતા પુત્રનો પિતા અને પોત્રનો પ્રપિતા-મહ થાય છે અને જેમ સૂર્યની છાયાઓ સર્વત્ર જળમાં અનેક ભાસે છે છતાં સૂર્ય તટસ્થ છે તેમ બ્રહ્મનું કુટસ્થરૂપ-સાક્ષિરૂપ છે, આ કુટસ્થ સ્વરૂપ અહનું પ્રતિબીંબરૂપ નથી પરંતુ અહ્નરૂપજ છે. ત્રીજું કુટસ્થને જેમાં પ્રતિ-બીંબ છે એટલે કે જે કુટસ્થ નથી તેવું ચિદાભાસરૂપ છે. ચિદાભાસરૂપ અનાત્મા કહેવાય અને કુટસ્થરૂપ અને પૂર્ણરૂપ ચૈતન્ય-અહ્ન-આત્મા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જેમ પિતા અને પ્રપિતામહની એકતા છે તેમ અહ્ન અને કુટસ્થની એકતા છે, અનાત્મા-ચિદાભાસ તો મિથ્યા છે. આ પ્રકારે અહ્નનાં ત્રણ રૂપમાં અહ્ન અને કુટસ્થની પારમાર્થિક સત્તા છે અને ચિદાભાસ અનાત્માની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે. ઉભય સત્તાવડે કરીને ત્રણ પ્રકારની અહ્નની પ્રતીતિ બેઠાં બેઠાં પ્રકારની જણાય છે. એક અહ્ન અને બીજું ચિદાભાસરૂપ જડ. કુટસ્થ સાક્ષિનો સાક્ષ્ય ભાવ મટયા પછી અહ્ન અને કુટસ્થની એકતા થતાં એકજ અહ્ન અવશેષ રહે છે કારણ કે સાક્ષિપણું બ્યારે ચિદાભાસ-અનાત્મા કે જે અવિદ્યાનું પરીણામ છે તે અવિદ્યાનો નાશ થયા પછીજ ટળી જાય છે. કુટસ્થ અને અહ્નની મુખ્ય સામાનાધિકરણ્યથી એકતા છે અને અહ્ન અને અનાત્મા જડની બાધ સામાનાધિકરણ્યથી એકતા છે આવી રીતે એકજ અહ્ન અદ્વિતીય છે એમ જાણવામાં પ્રથમ પ્રપંચનો બાધ, પછી સાક્ષિ-કુટસ્થનાં સાક્ષિપણાંની નિવૃત્તિ અને પછી એકજ અહ્ન છે એવો અનુભવ એમ ત્રણ પ્રકારની ક્રમપદ્ધતિ છે. પારમાર્થિક સત્તામાં પ્રાતિભાસિક સૃષ્ટિ-શ્રવ-ઈન્દ્રિય-જગત્-માયા આદિ પ્રપંચનો બાધ સામાનાધિકરણ્યથી અભેદ થાય છે એટલે કે પ્રાતિભાસિક મિથ્યા છે તેનો નિઃશેષ લય થયા પછી એકજ અહ્ન અવશેષ રહે છે.

બ્રહ્મમાં જગતનું વિવર્તનું,

બડો કુંભારથી ઉત્પન્ન થયો છે તે કુંભારથી જૂદો છે એવી શંકાને

અવસર નથી. જેમ ઘટમાં મૃત્તિકા ઉપાદાન છે તેમ જગતમાં અહ્મ ઉપાદાન છે, પણ કુંભારની પેઠે નિમિત્ત કારણ નથી કેમકે ઘટની સ્થિતિ અને લય કુંભારમાં નહીં પણ મૃત્તિકામાં થાય છે તેમ સ્થિતિ અને લય જે અહ્મમાંજ થાય છે તે અહ્મ જગતનું ઉપાદાન છે. ઉપાદાનના ત્રણ પ્રકાર છે, વિવર્ત, પરિણામી અને આરંભક. આ ત્રણ ઉપાદાન કારણમાંથી પરીણામી ઉપાદાન અને આરંભક ઉપાદાન એ અહ્મ કે જે નિરવયવ છે તેમાં ઘટતાં નથી. વિવર્ત ઉપાદાનજ નિરવયવ અહ્મમાં સંભવે છે. જેમ તંતુથી પટની ઉત્પત્તિ છે ને તંતુ તથા પટ ભિન્ન જણાય છે તેમ આરંભવાદીઓ અન્ય થકી અન્યની ઉત્પત્તિ કહે છે. એક વસ્તુને અન્ય અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે તે પરીણામ કહેવાય છે. જેમ દુધનું દહીં, માટીનો ઘડો અને સોનાનું કડું થાય છે તેમ એક અવસ્થામાં ઇતર અવસ્થાનું ભાન થયું તે વિવર્ત કહેવાય છે. જેમ દોરીમાં સર્પબુદ્ધિ થાય છે તેમ આ વિવર્ત નિરવયવમાં પણ થાય છે. જેમ નિરવયવ આકાશમાં મહીનપણાંતી કલ્પના કરવામાં આવે છે તેમ અન્યથી અન્યની ઉત્પત્તિ થતી એવો આરંભવાદ સાવયવ વસ્તુમાં સંભવે છે તેથી અહ્મની અંદર તેવું કારણ સ્વીકારાતું નથી. એકજ વસ્તુને પૂર્વ અવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અન્ય અવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ પરીણામવાદ પણ સાવયવ વસ્તુમાં ઘટે છે તેથી મૂળ અવસ્થાના ત્યાગ વિના અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિરૂપ વિવર્તવાદ સાવયવવસ્તુમાં અને નિરવયવ વસ્તુમાં ઘટે છે. આ પ્રકારે અહ્મમાં જગતનો વિવર્તકારણવાદ ઘટે છે કારણ કે અહ્મ નિરવયવ છે. અહ્મમાં કલ્પિત જગત ઇંદ્રજાળની જેમ માયા શક્તિથી કલ્પાએલું છે. શક્તિ શક્તિ માનથી જૂદી નથી કારણ કે અગ્નિ આદિનાં સ્વરૂપથી તેઓની શક્તિ જૂદી જણાતી નથી, તેમ પ્રતિબંધ જેવામાં આવવાથી શક્તિનો શક્તિમાનની સાથે અમેદ પણ નથી. જે શક્તિનો અસાવ માનવામાં આવે 'તો પ્રતિબંધ કેનો માનવો ! વાસ્તે શક્તિની ભેદભેદતા—અનિર્વચનીયતા નિરૂપી શકાય તેવી નથી. કર્મના અભાવથી પ્રતિબંધક જણાય છે અને કાર્યના ભાવ ઉપ-

રથી શક્તિ જણાય છે. અગ્નિ બળતો હોય છતાં દાહ ન થાય ત્યારે મંત્રા-
દિની પ્રતિબંધકતા સમજની. મુનિઓ અને વેદો સ્વયં પ્રકાશ ચિદાત્માની શક્તિને
(પરાશ્વ શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાન વલ્લ ક્રિયા ચ)
પોતાના કાર્યરૂપ ગુણોથી ગુપ્ત-વીંટાયેલી કહે છે. હવે અહીં જ્યારે જે શક્તિએ
કરીને વિકાસ પામે છે ત્યારે તે માયાશક્તિ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.
શરીરમાં અહીંની ચિત્શક્તિ, વાયુમાં સ્પંદ શક્તિ, પાપાણુમાં દૃઢતા શક્તિ,
અગ્નિમાં દાહ શક્તિ, જળમાં દ્રવ શક્તિ, આકાશમાં શૂન્ય શક્તિ અને વિ-
લયમાં લય શક્તિ પ્રતીત થાય છે. બીજામાં જેમ રૂળ-પત્ર-શાખા-
વિટપ અને મૂળવાળું વૃક્ષ જેમ રહ્યું હોય છે તેમ આ અહીં પાળી બીજામાં
જગત્ દેખાય છે. અહીંથી દેશ અને કાલની વિચિત્રતાથી કાષ્ઠ દેશમાં, કાષ્ઠ
કાલમાં કૃતલીક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આત્મા અહીં છે, નિત્ય ઉદિત
અને મહાસ્વરૂપવાળો છે. આ આત્મા જ્યારે થોડી મનની શક્તિને ધારણ કરે
છે ત્યારે તે મન, કહેવાય છે. મન યથાથી પછી બંધ મોક્ષની દૃષ્ટિ થાય છે,
પછી જેનું નામ ભુવન છે એ પ્રકારે આ પર્વત નગર નદીરૂપે રહેલાં આ
જગતની સ્થિતિ બને છે. આ માયારૂપ શક્તિ પોતાનાં કાર્યથી અને આશ્ર-
યથી વિલક્ષણ છે. મૃત્તિકાની શક્તિને મૃત્તિકા આશ્રય છે તેમ માયાશક્તિ
નથી પરંતુ તે તો જોવી છે તેવી અચિંત્ય છે કારણ કે તે શક્તિ કાર્યની
ઉત્પત્તિ પહેલાં અને પછી પણ હોય છે. આ પ્રમાણે અહીંથી અહીંની શક્તિ
ભિન્ન અભિન્ન ન હોવાને લઈને તે રજજી સર્પ સંબંધની જેમ અહીંમાં
કલ્પિત તાદાત્મ્ય સંબંધવાળી છે જેથી જેમ રજજીમાં કલ્પેલો સર્પ જેમ
રજજીરૂપ છે તેમ અહીંમાં કલ્પેલી શક્તિ અહીં રૂપ છે. શક્તિ અને તેનું કાર્ય
તેના આ પ્રમાણે કલ્પિત તાદાત્મ્ય સંબંધ હોવાથી અહીંમાં અહીંનું વિવર્ત-
પણું છે એટલે કે અહીંથી કલ્પિત ભિન્ન કાંઈ અહીંનું છે જ નહીં તેથી પ્રપં-
ચનો બાધ યથાથી કુટરથમાં પ્રપંચના ભાસવાથી સાંક્ષીપણું, દ્રષ્ટાપણું, નિષ્પ્ર-
પંચપણું ઇત્યાદિ ગુણોની કલ્પનારૂપ ઉપાધિઓ નિવૃત્ત યથાથી અવિદ્યા મૂળે

નથી તો પછી તેનાથી અવચ્છેદ પામવાનું ક્યાં રહે છે તેથી કુટસ્થ અને
 અહનની એકતા થાય છે. પ્રપંચના ભાસવાથી સાક્ષિરૂપે અહન કુટસ્થરૂપે
 પ્રતીત થાય છે પરંતુ પ્રપંચનો બાધ થવાથી અવિદ્યા પોતાનાં કાર્ય સહીત
 નિઃશેષ લય પામતાં એકજ અહન અવશેષ રહે છે એવો ચોપનમા સ્તોત્રમાં
 ભગવત્પાદનો અભિપ્રાય છે. પ્રપંચનું મિથ્યાપણું અન્યથા વ્યતિરેક પ્રકારથી,
 અધ્યારોપાપવાદ ક્રમથી, દેહ-અવસ્થા-કોષ-શૂત આદિના વિવેકદ્વારા મહાવા-
 ક્યનાં જ્ઞાનથી, સ્વપ્ન દૃષ્ટાંતથી, નામ રૂપનો ત્યાગ કરવાથી અને બીજા અનેક
 પ્રકારથી સિદ્ધ થતું હોવાથી વાસ્તવીક અહન અવશેષ રહે છે. ઉપાધિ ભેદ
 અહન કુટસ્થ કહેવાય છે. ઇશ્વર કહેવાય છે, જીવ કહેવાય છે, ચિદાભાસ-અ-
 નાત્મા કહેવાય છે પરંતુ નામરૂપ ઉપાધિનો ત્યાગ થતાં કેવળ અદૈતરૂપ
 ચેતન માત્ર અહન રહે છે અને આજ ઉદ્દેશથી સર્વે સ્વલિવદં બ્રહ્મ આદિ
 અનેક શ્રુતિઓમાં અહનું સર્વાત્મકપણું તથા અદ્વિતીયપણું પ્રતિપાદન કરેલું
 છે. ભગવાન સૂત્રાત્મારૂપથી અહનું બોધન થવા પંચાવનમો સ્તોત્ર કહે છે.

દૃશ્યંતે દારુનાર્યો યુગપદગણિતા સ્તંભસૂત્ર પ્રયુક્તાઃ
 સંગીતં દર્શયંત્યો વ્યવહતિ મપરાં લોકસિદ્ધાંચ સર્વામ્ ।
 સર્વત્રાનુપ્રવિષ્ઠા દભિનવવિભવા દ્યાવદર્થાનુબંધા
 તદ્વત્સૂત્રાત્મ સંજ્ઞાવ્યવહરતિ જગદ્ગર્ભુવઃ સ્વર્મહાંતમ્ ૫૫

ભાવાર્થઃ—જેમ કારીગરે રચેલા સ્તંભની અંદરના સૂત્ર-
 વડે કરીને તાલાદિકના નિયમ પ્રમાણે ગતિ આગ્યાથી લાકડાંની
 અનેક પુતળીઓ સાથે મળી સંગીત કરે છે અને ઇતર પણ સઘળા
 લોકવિદિત વ્યવહારો (હાવભાષ વિગેરે) કરે છે તેમ સર્વત્ર
 જોત પ્રોત રહેલા, અતર્ક્ય શક્તિવાળા અને જેટલાં નિયમનું

પ્રયોજન જે વ્યવહારમાં ઘટી શકે તે વ્યવહારમાં તેટલાજ નિ-
યમ સંબંધથી પ્રવર્તનારા સૂત્રાત્મા નામના પરમાત્માએ ગતિ
આપ્યાથી પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ તથા મહર્લોક વિગેરે સમસ્ત
જગત્ વ્યવહાર કરે છે. ॥૫૫॥

વિવેચન.

જેમ ચિત્રપટમાં અર્થાત્ ચિત્રેશ્વર પદ્ધતિમાં ચાર સ્થિતિ જોવામાં આવે
છે તેમ પરમાત્મામાં પણ ચાર અવસ્થા છે. ધૈત ધૃષ્ટિ, લાંછિત અને
રંજિત એ ચાર ચિત્રપટની અવસ્થા છે તેમ પરમાત્મા પણ શુદ્ધ ચેતન,
અંતર્યામી, સૂત્રાત્મા તથા વિરાટાત્મા કહેવાય છે. માયારહિત હોવાને લઇ
ચિત્ કહેવાય છે, માયાના સંબંધયુક્ત અંતર્યામી કહેવાય છે, સર્વને ક્રિયામાં
પ્રવર્તાવનાર સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિવડે તે સૂત્રાત્મા કહેવાય છે અને સ્થૂળ સૃષ્ટિએ
વિરાટ કહેવાય છે. બ્રહ્માથી તૃષ્ટુ પર્યં ક્રિયા શક્તિ આપનાર આ પરમા-
ત્માજ છે અને તે જડ ચેતન્યમાં, ઉત્તમ અધમ ભાવે પટમાં ચિત્રની પેંડ
રહેલા છે, ચીત્રમાં ચિત્રેશ્વર મનુષ્યનાં લિન્ન લિન્ન વસ્ત્રના આભાસ ચિત્રના
આધાર વસ્ત્રના જેવાજ કહેવાયા છે તેમ ચેતન્ય બ્રહ્મમાં કલ્પિત દેહધારી-
ઓનાં જીવ નામના લિન્ન લિન્ન ચિદાભાસો કહેવાયા છે. તેઓનેજ મુખ
દુઃખાદિ લક્ષણવાળો સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે લોકવ્યવહારને પ્રવ-
ર્તાવનાર સૂત્રાત્માની શક્તિનું માહાત્મ્ય બતાવી ભગવત્પાદ જીવન તથા સત્તા-
વનમા સ્તોત્રમાં બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ બતાવે છે. સત્યનું પણ બ્રહ્મ સત્ય છે
એ વાત વ્યવહાર દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

તત્સત્યં યત્રિકાલેષ્વનુ પહતમદ પ્રાણ દિગ્વ્યોમ મુરવ્યં
યસ્મિન્વિશ્રાંતમાસ્તે તદિહ નિગદિતં બ્રહ્મ સત્યસ્ય
સત્યમ્ । નાસ્ત્યન્યત્કિં ચ યદ્વત્પરમધિકમતો નામ

સત્યસ્ય સત્યમ્ સચ્ચત્યચ્ચેતિ મૂર્તાદ્યુપહિતમવરં સત્ય
મસ્યાપિ સત્યમ્ ॥ ૫૬ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રાણ-દિશા-તથા બ્યોમાદિ નિરાકાર દ્રવ્યો ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન ગણાય છે વારંતે તે સત્ય કહેવાય છે પણ ખરી રીતે તપાસતાં એ સમસ્ત દ્રવ્યો બાધ પામીને તેના અધિષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મમાંજ લય પામી જાય છે, તેથી નિગમાંત શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ સત્યનું પણ સત્ય કહેવાય છે. સત્ય શબ્દનો ખરો અર્થ બ્રહ્મથી અધિક ધતર કોઈ પણ નથી જેથી બ્રહ્મજ વાસ્તવીક સત્ય છે. સત્ એટલે પૃથ્વી જળ તથા તેજ નામનાં સાકાર દ્રવ્યો અને ત્યત્ એટલે વાયુ અને આકાશ નામનાં નિરાકાર તત્ત્વો, એ સૌના આધાર રૂપ શબ્દ બ્રહ્મ-શબ્દ બ્રહ્મ સત્ય કહેવાય છે પણ બ્રહ્મ તો શબ્દ બ્રહ્મની પણ કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન હોવાથી તે સત્યનું પણ સત્ય છે. ॥ ૫૬ ॥

વિવેચન.

વ્યવહારમાં જેમ જેમ પદાર્થની સ્થિતિ ચિરકાળ સ્થાયી હોય તેમ તેમ તે પદાર્થને સત્ય માનવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે પ્રાણોને દિશાને, આકાશાદિ નિરાકાર વસ્તુઓને ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન હોવાથી સત્ય કહેવામાં આવે છે પરંતુ આ સત્ત્વળી પ્રાતિભાસિક પ્રપંચ—સૃષ્ટિનો તો તેનાં મૂળ કારણ અવિદ્યામાં લય થઈ તે અવિદ્યા પણ રજ્જીમાં કલ્પેલો સર્પ જેમરજ્જી જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં કલ્પેલી હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં લય પામે છે તો પછી બ્યારે અવિદ્યાજ સત્ય નથી ત્યારે તેનાં કાર્યમાં સત્યતા માનવી એ તો પ્રાકૃત વ્યવહાર દૃષ્ટિથી મનાતું હશે પરંતુ વાસ્તવીક રીતે તો બ્રહ્મથી ધતર

કાય નથી તેથી બ્રહ્મજ સત્યનું સત્ય કહેવાય છે અર્થાત્ પ્રતિઓથી સત્યનું ખરું લક્ષણ બતાવવા જે વ્યવહારમાં સત્ય કહેવાય છે તે સત્યની પદ્ધતિમાં સત્યતા ન હોવાને લીધે વાસ્તવીક સત્ય જે અદ્વૈત બ્રહ્મ છે તેજ સત્યનું પણ સત્ય કહેવાય છે એમ કહી ભગવત્પાદ આ સંબંધમાં સત્તાવનમા સ્તોત્રમાં ફરીવાર દૃઢતા કરાવવા કથન કરે છે.

यत्किंचिद्भात्यसत्यं व्यवहति विषये रौप्य सर्पांबु
मुख्यम् तद्वै सत्याश्रयेत्ययमिह नियमः सावधि
लोकं सिद्धः । तद्वै सत्यस्य सत्ये जगदखिलमिदं
ब्रह्मणि प्राविशसी न्मिथ्याभूतं प्रतीतं भवति खलु यत
स्तच्च सत्यं वदन्ति ॥ ५७ ॥

ભાવાર્થ:—વ્યવહારના વિષયોમાં જે કાંઈ છીપમાં રૂપ, રજ્જુમાં સર્પ, તથા કિરણોમાં જળ ઇત્યાદિ અસત્ય પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય છે તે છીપ, દોરડી તથા કિરણો ઇત્યાદિ વ્યાવહારિક સત્ય અધિષ્ઠાનોનાં અવલંબનથી જ પ્રતીત થાય છે અને જ્યારે અધિષ્ઠાનની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તે સઘળું બાધ પામે છે એવો લોક પ્રસિદ્ધ નિયમ છે. આજ પ્રકારે જે સઘળું જગત મિથ્યા પ્રગટ થએલું બ્રહ્મમાં પ્રતીત થાય છે તે બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનના આશ્રયવડેજ ભાસે છે અને જ્યારે બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાન બાળવામાં આવે છે ત્યારે આ સઘળું જગત બાધ પામે છે. આ પ્રમાણે વિશ્વ વ્યવહારમાં સત્ય ગણાતાં છતાં પણ તેનું ખરું

સ્વરૂપ તો સત્ય બ્રહ્મ છે વાસ્તે બ્રહ્મને સત્યનું પણ સત્ય કહ્યું છે. ॥ ૫૭ ॥

વિવેચન.

વ્યવહારમાં એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની પ્રતીતિ જેમ કે છીપમાં રૂપું, દોરડીમાં સાપ અને ઝાંઝવામાં જળ સત્યરૂપે પ્રતીત થાય છે તે વ્યવહારીક સત્ય કહેવાય છે અને તે વ્યવહારીક સત્યની પ્રતીતિ વાસ્તવીક સત્યનાં અધિષ્ઠાનથીજ થાય છે. આ પ્રકારે સઘળું વ્યવહારીક સત્યરૂપે ભાસતું બ્રહ્માંડ તેનાં અધિષ્ઠાનરૂપ વાસ્તવીક સત્ય પરબ્રહ્મમાં મિથ્યા માત્ર છે એમ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થવાથી થાય છે અને જ્યારે સ્વપ્નના મિથ્યા પ્રપંચનું જગતમાં અસત્યપણું જણાય છે તેમ બોધ સમયમાં-જ્ઞાનકાળમાં બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત જે આ પ્રપંચ છે તેનું રજ્યુ સર્પવત્ મિથ્યાપણું પ્રતીત થવાથી જગતની સત્યતા જે કે વ્યવહારમાં માનવામાં આવે છે છતાં જ્ઞાનથી પરમાર્થમાં બાધ પામતી હોવાથી બ્રહ્મ સત્યનું સત્ય છે એમ અનેક શ્રુતિઓ એકી અવાજે પુકાર કરી કહે છે જેથી ભગવત્પાદ વાસ્તવીક અદૈત સત્ય છે એ કથન કરી અદ્વાવનમા શ્લોકમાં બ્રહ્મની પૂર્ણતા છે એ કથન કરે છે.

યત્રાકાશાવકાશઃ કલયતિ ચ કલામાત્રતાં યત્રકાલો
યત્રૈવાશાવસાનં બૃહદિહ હિ વિરાટ્ પૂર્વમર્વાગિવાસ્તે ।
સૂત્રં યત્રા વિરાસીન્મહદપિ મહત સ્તદ્ધિ પૂર્ણાન્ન પૂર્ણમ્
સંપૂર્ણાદર્ણવાદે રપિ ભવતિ યથા પૂર્ણમેકાર્ણવાંભઃ ॥૫૮॥

ભાવાર્થઃ—જ્યાં આકાશને પણ અવકાશ છે, કાળ પણ જ્યાં કળા માત્રને પામે છે, દિશાઓ પણ જ્યાં અંત પામે

છે અને જ્યાં વિરાડ્ પણ નાનો (હલકો) ગણાય છે એવો જે હિરણ્યગર્ભ તે મોટો અને પૂર્ણ ગણાય પરંતુ આવો હિરણ્યગર્ભ પણ તે બ્રહ્મના કલ્પિત એક દેશમાં પ્રગટ થાય છે તેથી મોટામાં મોટું અને પૂર્ણથી પણ પૂર્ણરૂપે તો બ્રહ્મજ છે. સમુદ્ર પૂર્ણ છે ખરો પરંતુ પ્રલયવેળામાં સાતે સમુદ્રનાં જળને સમુદ્રથી પણ પૂર્ણ ગણવું જોઈએ એ વાત ન્યાયયુક્ત છે. ॥ ૫૮ ॥

વિવેચન.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં ॥ બ્રહ્મ પરિપૂર્ણ વ્યાપક છે. હિરણ્યગર્ભાદિ એક પાંચી એક મોટાં અને પૂર્ણ ઉતરતા ક્રમથી ગણાય છે પરંતુ પૂર્ણ સમુદ્ર હોવા છતાં પણ સાતે સમુદ્રનાં જળને પ્રલયવેળામાં પરિપૂર્ણ કહેવું જોઈએ તેમ બ્રહ્મથી ઇતર હિરણ્યગર્ભાદિપૂર્ણ હોવા છતાં બ્રહ્મમાં તેઓના લય થનાં પરિપૂર્ણ તો એકજ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ નિરપેક્ષિક વ્યાપક છે અને હિરણ્યગર્ભાદિનું સાપેક્ષિક વ્યાપકપણું છે. જે વસ્તુ કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાએ વ્યાપક હોય અને કોઈની અપેક્ષાથી વ્યાપક ન હોય તે સાપેક્ષિક વ્યાપકતા કહેવાય છે. જેમ પૃથ્વી આદિની અપેક્ષાએ હિરણ્યગર્ભ માયા આદિ વ્યાપક છે. જે વસ્તુ સર્વની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય તેનામાં જે વ્યાપકતા છે તે નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા કહેવાય છે. બ્રહ્મ તેવું વ્યાપક છે. બ્રહ્મ એનના સમાન ઇતર કોઈ નિરપેક્ષિક વ્યાપક ચૈતન્ય છેજ નહીં પરંતુ બ્રહ્મ સર્વથી વ્યાપક છે વાસ્તે સર્વદેશી સર્વગત છે અને તેથીજ તે પરિપૂર્ણ છે કારણ કે દેશ કાલ વસ્તુના પરિચ્છેદ રહિત જે વસ્તુ હોય તેજ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ કહેવાય છે. બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર તેમજ બાધ સામાનાધિકરણથી બ્રહ્માંડરૂપે -અસ્તિ આદિ ત્રણ અંશે ભરપૂર ચેતન જે બ્રહ્મ અદૈત છે તેજ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ હોવાથી હિરણ્યગર્ભાદિથી તેનું પ્રારમ્ભિક વ્યાપક સ્વરૂપ ભગવત્પાદ બતાવી તેજ બ્રહ્મનું સર્વાંતરપણું ઓગણસાઠમા શ્લોકમાં બતાવે છે.

અંતઃ સર્વૌષધીનાં પૃથગમિત રસૈર્ગંધં વીર્યૈર્વિપાકૈ
 રેકં પાથોદપાથઃ પરિણમતિ યથા તદ્દેવાંતરાત્મા ।
 નાનાભૂત સ્વભાવૈર્વહતિ વસુમતી યેન વિશ્વંપયોદો
 વર્ષત્યુચ્ચૈર્હુતાશઃ પચતિ દહતિ વા યેન સર્વાંતરોસૌ ॥૫૯

ભાવાર્થઃ—જેમ જુદા જુદા અપાર રસોરૂપથી, ગંધોરૂ-
 પથી, વીર્યોરૂપથી, અને વિપાકોરૂપથી વરસાદનું એકજ પાણી
 પરીણામ પામે છે તેમ એકજ અંતરાત્મા અપરિમિત દ્રવ્યોરૂપથી
 તથા તેઓના સ્વભાવોનાં રૂપથી વિશ્વમાં વિવર્ત પામે છે. આત્માથી
 અપાયેલી સત્તાના યોગથીજ પૃથ્વી સર્વ પદાર્થોને ધારણ કરે છે,
 મેઘ અદ્ભૂત વૃષ્ટિ કરે છે, અને અનળ પકાવવા તથા બાળનારૂપ
 ક્રિયા કરે છે વારતે આત્મા સર્વ હૃદયમાં છે અર્થાત્ સર્વ હૃદય-
 રૂપ છે. ॥ ૫૯ ॥

વિવેચન.

સર્વમાં સર્વ આશયમાં સર્વરૂપથી બ્રહ્મજ છે કારણ કે જે કાંઈ આકા-
 શાદિ તત્ત્વો ક્રિયા કરે છે તે બ્રહ્મની સત્તાના યોગથીજ થાય છે. સત્તા, ચૈતન્ય
 અને આનંદ એમ પૂર્ણબ્રહ્મનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. આથી બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક
 છે. આ દશ્યમાન સર્વબ્રહ્મ છે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં સર્વ જગત્ને બ્રહ્મરૂપ કહ્યું
 છે. નિત્યસર્વગતઃ એ ઉક્તિથી પણ બ્રહ્મનેજ સર્વાંતર રૂપે કહ્યું છે.
 બ્રહ્મ સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ હોવાથી બ્રહ્મના સ્વભાવ સત્તા ચૈ-
 તન્ય અને આનંદ પણ સર્વત્ર વ્યાપક છે. જડાદિ સર્વ પદાર્થમાં સત્તા
 “છે” એવા વ્યવહારથી પ્રતીત પણ થાય છે અને ચૈતન્ય પણ સ્પષ્ટજ છે

કારણ કે જે ચૈતન્ય ન હોય તો તેનું જ્ઞાન થાય નહિ. આથી તિરોહિતપણાથી જડ પદાર્થમાં પણ ચૈતન્ય તો રહ્યુંજ છે જેથી તે પદાર્થના સંબંધમાં આનંદ થાય છે. આ પ્રમાણે જડાદિમાં પણ સત્તા ચૈતન્ય અને આનંદ રહેલાં હોવાથી બ્રહ્મ સ્વભાવથીજ સર્વગત સર્વહૃદય અને સર્વરૂપ છે. બ્રહ્મનાં સર્વગતપણામાં શંકાને અવસરજ નથી. એકજ બ્રહ્મ પોતાનાં અપરિમિત દ્રવ્યરૂપે કરી અને તે દ્રવ્યોના સ્વભાવરૂપે કરી વિશ્વમાં વિતર્ત પામે છે અને બ્રહ્મનીજ સત્તાના આશ્રયથી આ સમસ્ત કલ્પિત વ્યવહાર ગતિમાં મુકાયો છે. ભગવત્પાદ બ્રહ્મનું સર્વાંતરપણું કહ્યા પછી ૬૦ થી ૬૪ માં સ્તોક સુધીમાં બ્રહ્મની સર્વરૂપે કરી સ્થિતિ ઇત્યાદિનું કથન કરે છે. સ્તોક ચતુષ્થયમાં બ્રહ્મનું વિભજ્ય સ્વરૂપ અવાસ્તવીક બતાવી સર્વત્ર એકજ બ્રહ્મ છે એ વાત એકજ આકાશના દૃષ્ટાંતથી વિવેચનમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે.

भूतेष्वात्मानमात्म न्यनुगतमखिल भूतजातं प्रपश्ये
त्प्रायः पाथ स्तरंगान्वयवदथ चिरं सर्व मात्मैव पश्येत् ।
एकं ब्रह्माद्वितीयं श्रुति शिरसिमतं नेह नानास्तिकिंचि
न्मृत्यो राप्नोति मृत्युंस इहजगदिदं यस्तुनानेव
पश्येत् ॥ ६० ॥

ભાવાર્થ:—જેમ હાજરો તરંગોવાળું એકજ જળ સઘળા તરંગોમાં અનુસ્યૂત છે તેમ આત્મામાં સઘળું જગત્ છે અને સઘળાં જગત્માં એક આત્માજ ઓતપ્રોત છે. આ પ્રકારે જેમ તરંગો જળજ છે તેમજ સઘળું જગત્ આત્માજ છે એમ દીર્ઘ કાળ પર્યાંત અનુસંધાન રાખવું. “ બ્રહ્મ એકજ છે અને અદ્વિ-

તીય છે અર્થાત્ તેમાં બાળ કૌમાર યૌવન વૃદ્ધાવસ્થા કે સન્ન-
તીય-વિન્નતીય કે સ્વગત ભેદ નથી, અહીં કાંઈ પણ નોખું નોખું
નથી પણ સઘળું એકજ ગ્રહ છે, ‘ જે પુરૂષ આત્માને જુજવે
રૂપે જગત્થી જુવે છે તે પુરૂષ દેહાભિમાનના અભિનિવેશને
લઈને મરણ પછી મુક્તિ પામતો નથી પણ જન્મ મરણરૂપ
પ્રવાહમાંજ ઘસડાયા કરે છે. ’ આવા પ્રકારનો સર્વ ઉપનિષદોનો
સિદ્ધાંત છે. ॥ ૬૦ ॥

પ્રાક્ પશ્ચાદસ્તિ કુંભાદ્ગનમિદં મિતિ પ્રત્યયે સત્યપીદં
કુંભોત્પત્તા બુદોતિ પ્રલયમુપગતે નશ્યતીત્યન્ય દેશમ્ ।
નીતે કુંભેન સાકં વ્રજતિ ભજતિ વા તત્પ્રમાણાનુકારા
વિત્થં મિથ્યા પ્રતીતિઃ સ્ફુરતિ તનુભૃતાં વિશ્વતસ્તદ્ર-
દાત્મા ॥ ૬૧ ॥

ભાવાર્થ:—ઘડાની પહેલાંનો અને પછીનો આકાશનો
ભાવ છે એવી પ્રતીતિ છતાં પણ આ આકાશ ઘટ ઉત્પન્ન પામ્યા-
થી ઉત્પન્ન થાય છે, ઘડાનો નાશ થતાં નષ્ટ થાય છે, ઘડો
દત્તર સ્થળમાં લઈ જવાય તો આકાશ પણ ઘડાની સાથેજ ત્યાં
જાય છે, ઘડો નાનો મોટો હોય તો આકાશ પણ તેવુંજ થાય
છે, ઘડો લાંબો, વાંકો, ઉંચો કે ગમે તેવો હોય તેવું તે આકાશ
થાય છે. આવા પ્રકારની મિથ્યા પ્રતીતિ સર્વ મનુષ્યોને થાય
છે તેમ આ આત્મા દેહાદિકની પહેલાં પણ છે અને પછી પણ

છે એવી પ્રતીતિ છતાં પણ આ આત્મા દેહાદિકની ઉત્પત્તિ થતાં ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ થતાં નાશ થાય છે, દેહાદિક અન્ય સ્થળે જતાં અન્ય સ્થળમાં જાય છે, દેહાદિક નાનાં મોટાં વાંકાં ચુકાં, કે ઊંડાં થાય તો આત્મા પણ તેવો થાય છે. આવા પ્રકારની મિથ્યા પ્રતીતિ સર્વ મનુષ્યોને પ્રકટપણે થાય છે. ॥ ૬૧ ॥

યાવાન્પિંડો ગુહસ્ય સ્ફુરતિ મધુરિમૈવાસ્તિ સર્વોપિ તાવા
ન્યાવાન્કર્પૂર પિંડઃ પરિણમતિ સદા મોદ એવાત્રતાવાન્ ।
વિશ્વં યાવદ્દિભાતિ દુમનગનગરાગમં ચૈત્યાભિરામં
તાવચ્ચૈતન્યમેકં પ્રવિકસતિ યતસ્તત્તદાત્માવશેષમ્ ॥૬૨॥

ભાવાર્થ:—જેવડો અને જેટલો ગોળનો પીંડ સ્ફુરે તેટલી અને તેવડીજ મધુરતા સઘળે સ્ફુરે, અને કર્પૂરનો કકડો જેવડો તથા:જેટલો સ્ફુરે તેવડો તથા તેટલોજ સઘળે સુગંધ સ્ફુરે છે તેમ દ્રુમોથી, પર્વતોથી, નગરોથી, જગીચાઓથી અને ભુવનોથી વિચિત્રતાવાળું વિશ્વ જેવડું અને જેટલું સ્ફુરે તેવડું અને તેટલુંજ એક ચૈતન્યજ સ્ફુરે છે. આમ હોવાથી જગતનો બાધ થયાથી ચૈતન્ય રૂપ આત્માજ અવશેષ રહે છે. ॥ ૬૨ ॥

વાદ્યાનાદાનુભૂતી યદપિ તદપિ સા નૂન માઘાત ગમ્યા
વાદ્યાઘાતધ્વનીનાં પૃથગનુભવતઃ કિં તુ તત્સાહચર્યાત્ ।
માયોપાદાનમેતત્સહચરિતમિવ બ્રહ્મણા ભાતિ તદ્

તાસ્મિન્પ્રત્યક્ પ્રતીતે ન કિમપિ વિષયી ભાવ માપ્નોતિ
યસ્માત્ ॥ ૬૩ ॥

ભાવાર્થ:—જો કે વાદથી નાદની ઉત્પત્તિ અનુભવમાં આવે છે. વાદની ઉત્પત્તિ (દંડ વિગેરેના) આઘાત વિના ગમ્ય થતી નથી, અને વાણું આઘાત અને નાદ એ ત્રણ અળગાં અળગાં છે છતાં પણ તેઓનો અનુભવ તો એકજ કાળમાં થાય છે. આ પ્રમાણે માયાથી જગત્ની ઉત્પત્તિનો અનુભવ થાય છે, જગત્ની ઉત્પત્તિ તેનાં અધિષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મ વિના સંભવતી નથી, અને માયા-અધિષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મ તથા જગત્ એ ત્રણે નોખાં નોખાં છે છતાં પણ તેઓનો અનુભવ એકજ કાળમાં થતો જણાય છે. પરંતુ સર્વનો નિષેધ કરી સર્વથી અળગું કાઢી બ્રહ્મનો વિચાર-સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે તો માયા કે જગત્ એમાંનું કશું પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રતીત થતુંજ નથી. સઘળું બ્રહ્મજ છે. ॥ ૬૩ ॥

દૃષ્ટઃ સાક્ષાદિદાનીં મિહ સ્વલુ જગતા મિશ્વરઃ સંવિદા-
ત્મા । વિજ્ઞાન સ્થાણુરેકો ગગન વદમિતઃ સર્વ ભૂતાંતરા-
ત્મા । દૃષ્ટં બ્રહ્માતિરિક્તં સકલામિદમસ દૂપમાભાસ
માત્રં । શુદ્ધં બ્રહ્મા હમસ્મીત્યવિસ્ત મધુના ત્રૈવ તિષ્ઠે-
દનીહ ॥ ૬૪ ॥

ભાવાર્થ:—આ પ્રમાણે વિશ્વનો નિયંતા જીવોનો સ્વરૂપ-ભૂત અને ગગન સમાન એક છતાં સર્વ તરફ સર્વ પદાર્થોમાં

બ્યાપી રહેલો અખંડ અનુભવરૂપ આત્મા અપરોક્ષ બોવામાં આવ્યો અને આત્મામાંથી ઈતર આ અખિલ વિશ્વ મિથ્યા છે. અથવા પ્રતિબિંબ માત્ર છે એવું સ્ફુટ દર્શન થયું તો હવે અન્ય સઘળા બ્યાપારોને પરહરી “આત્મા શુદ્ધ બ્રહ્મ હું છું” એ પ્રકારની દૃઢ ભાવના ભાવી, સદાય બ્રહ્મભાવમાંજ સ્થિતિ કરવી યોગ્ય છે. ॥ ૬૪ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ ૧૦ થી ૬૪ શ્લોકમાં એકજ પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે છતાં વાસ્તવીક તે અદ્વિતીય ચેતન એકજ છે. અને આ પ્રપંચ તેમાં વિવર્ત છે એ બાબત પ્રતિપાદન કરવાના ઉદ્દેશથી એકજ આકાશના દૃષ્ટાંતથી ચેતનના નામ માત્ર ભેદ બતાવે છે. આ પ્રસંગમાં ચતુર્વિધિ આકાશ અને ચતુર્વિધ ચેતનનું નિરૂપણ કરી ભેદ અવાસ્તવિક છે એ બાબત વિશાળ વર્ણનથી બતાવવા જરૂર સમજી આકાશના ભેદથી ચેતનના ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

આકાશના પ્રકાર.

ઘટાકાશ, જળાકાશ, મેઘાકાશ અને મહાકાશ એમ ચાર પ્રકારથી ઉપાધિયોગે એકજ આકાશ દેખાય છે.

ઘટાકાશવર્ણન.

જળથી ભરેલા ઘડને જેટલો આકાશ અવકાશ દે છે તેટલા આકાશને જ્ઞાની લોક ઘટાકાશ કહે છે. આ લક્ષણથી ઘટની બહારનું કપાલાકાશ ઘટાકાશમાં અંતર્ગત થાય છે. આવી રીતે ઉપાધિથી સામાન્ય આકાશનો ઘટમાં જે પ્રવેશ તે પ્રવેશથી ઘટાકાશ એવા નામ ભેદથી એકજ સામાન્ય આકાશ દેખાય છે,

જલાકાશ વર્ણન.

જળથી ભરેલા ઘડામાં નક્ષત્રાદિ સહીત આકાશનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે આકાશનું પ્રતિબિંબ અને ઘડાકાશ એ જો મળી એકજ આકાશ ઉપાધિયોગે જળાકાશ કહેવાય છે. જળ વિના પ્રતિબિંબના અસંભવને લઈ જળ સહિત ઘટનું ગ્રહણ છે. ઘડો જેમાં રહેતો છે તે અને ઘડાની અંદરનું આકાશ એમ ઘડાકાશનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આ સ્થળમાં શંકા થાય કે આકાશનું પ્રતિબિંબ જળમાં પડતું નથી પણ નક્ષત્રાદિનું પડે છે કારણ કે રૂપવાન પદાર્થનુંજ પ્રતિબિંબ પડે છે અને આકાશ તો સ્વરૂપથી રહિત હોવાથી તેનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ. આ શંકા અવાસ્તવિક છે કારણ કે જળમાં જે આકાશનું પ્રતિબિંબ ન હોય તો જળની ઉંડાઇનું જે માપ બાંધી શકાય છે અને તેથી જળમાં ગંભીરતાની પ્રતીતિ થાય છે તે ન થવી જોઈએ. ગંભીરતાની પ્રતીતિ એજ આકાશનાં પ્રતિબિંબની સિદ્ધિ કરે છે. અને રૂપ રહિત પદાર્થનું પ્રતિબિંબ નથી થતું એવો નિયમ નથી કારણ કે રૂપરહિત શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે તે શબ્દનું પ્રતિબિંબજ છે વાસ્તે રૂપરહિત આકાશનું પ્રતિબિંબ બની શકે છે.

મેઘાકાશ વર્ણન.

વાદળને જે અવકાશ આકાશ આપે છે અને મેઘના જળમાં જે આકાશનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે ઉભયને મેઘાકાશ કહેવાય છે. મેઘના ઉપર આકાશ છે તેનું મેઘજળમાં પ્રતિબિંબ થાય છે એ કથન છે. આ સ્થળમા શંકા થાય કે મેઘ તો આકાશમાં છે તેથી તેઓમાં જળ અને આકાશનું પ્રતિબિંબ જોયા વિના નિર્ણય કેવી રીતે બાંધી શકાય ! આ શંકાને પ્રસંગ છેજ નહીં કારણ કે જે કે મેઘમાં જળ અને આકાશનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષ છે નહીં તો પણ અનુમાનથી જાણી શકાય છે. જળવૃદ્ધિથી મેઘમાં જળ છે એ અનુમાન થાય છે અને મેઘમાં જે જળ છે તે આકાશના

પ્રતિબિંબ સહિત છે કારણ કે જે જળ છે તે આકાશના પ્રતિબિંબ વિના હોતુંજ નથી એથી મેઘનું જળ પણ આકાશના પ્રતિબિંબ વાળું છે એમ નિઃશંક અનુમાન થાય છે.

મહાકાશ વર્ણન.

બ્રહ્માંડની અંદર તેમજ બહાર જે સર્વત્ર વ્યાપક એકરસ આકાશનું સ્વરૂપ છે તેને પાંડિત લોકથી મહાકાશ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે એકરસ એકજ આકાશ ઉપાધિયોગથી ઘટમાં, જળમાં, મેઘમાં અને બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરવાથી નામરૂપ ભેદવાળું અનેક રૂપે દેખાય છે પરંતુ ઉપાધિમાં ભેદ છે અને આકાશતો એકજ અસંગત અભેદ અને અખંડજ છે.

ચૈતન્યભેદ.

જેમ એકજ આકાશ ઉપાધિ ભેદથી અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ એકજ ચૈતન્ય ચાર પ્રકારનું ઉપાધિ ભેદે દેખાય છે.

કુટસ્થ ચૈતન્ય.

કુટસ્થનાં, ઉપાધિ ભેદે આત્મપદનો લક્ષ્યાર્થ, પ્રત્યગાત્મા, નિજરૂપ શ્રવ સાક્ષી આદિ ધર્ણા પર્યાયવાચક નામ છે. પ્રતિશ્રવગત અજ્ઞાનને વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન કહેવાય છે. બુદ્ધિનું અથવા વ્યષ્ટિઅજ્ઞાનનું જે અધિષ્ઠાન ચેતન છે તે કુટસ્થ કહેવાય છે. જે પ્રક્રિયામાં બુદ્ધિ સહિત ચેતન શ્રવ છે તે પ્રક્રિયામાં બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન ચેતન કુટસ્થ કહેવાય છે અને જે પ્રક્રિયામાં વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન સહિત ચેતન શ્રવ છે તે પ્રક્રિયામાં વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનનું જે અધિષ્ઠાન તે કુટસ્થ કહેવાય છે. શ્રવત્વનું જે વિશેષણ છે તેનાં અધિષ્ઠાનનું નામ કુટસ્થ છે. આ કુટસ્થને અજન્મ કહ્યો છે અર્થાત્ નામ ઉત્પત્તિ રહિત કહ્યો છે. તેનો હેતુ એવો છે કે:-બ્રહ્મથી ભિન્ન જેમ ચિદાભાસની ઉત્પત્તિ છે તેમ કુટસ્થની ઉત્પત્તિ નથી પરંતુ કુટસ્થ તો બ્રહ્મરૂપજ છે. જેમ ઘટાકાશ મહાકા-

શથી ભિન્ન નથી થાતું પણ મહાકાશરૂપજ છે. તેમ કુટસ્થ પણ બ્રહ્મરૂપજ છે. ઘટાકાશ સમાન કુટસ્થ ચેતન છે.

જીવ ચૈતન્ય.

જળાકાશ સમાન જીવ ચેતન કહેવાય છે. નાના પ્રકારની કામ વાસના અને અદૃષ્ટ કર્મ સહિત જે બુદ્ધિ છે તેમાં જે ચેતનનું પ્રતિબિંબ છે તેને પ્રાણ પુરૂષો જીવ કહે છે. પ્રતિબિંબમાત્રને જીવ કહેવામાં આવતો નથી, પણ ઘટાકાશ સહિત આકાશના પ્રતિબિંબને જેમ જળાકાશ કહે છે તેમ બિંબ-કુટસ્થ સહિત ચિદાભાસને જીવ કહેવાય છે. આથી બુદ્ધિમાં જે ચિદાભાસ (૧) અને બુદ્ધિનું જે અધિષ્ઠાન ચેતન (૨) એ બેનું નામ જીવ છે. વિચિત્ર વૃત્તિઓના શિષ્યોનો અધિકાર તપાસી જીવનાં વિદ્વાનોએ અનેક લક્ષણ કહ્યાં છે. સ્થૂત શરીરરૂપ ઘડામાં બુદ્ધિરૂપી પાણી નખશિખાપર્વત ભર્યું છે તે બુદ્ધિરૂપ જળમાં ચેતનનો આભાસ પ્રતિબિંબ (૧) અને કુટસ્થ (૨) એ ઉભયનું નામ જીવ છે. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ બુદ્ધિ (૧) બુદ્ધિમાં પડેલો ચિદાભાસ (૨) અને એ ઉભયનું અધિષ્ઠાન સાક્ષિ ચેતન કુટસ્થ (૩) એ ત્રણ મળી જીવ કહ્યો છે. ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિ વિશિષ્ટ કુટસ્થ ચેતન જીવ છે અથવા તો ચિદાભાસ સહિત અંતઃકરણ સહીત કુટસ્થ ચેતન જીવ છે, અથવા તો અવિદ્યા અંશ અને તેમાં રહેલો ચિદાભાસ અને તેમનું અધિષ્ઠાન કુટસ્થ ચેતન એ જીવ છે. બિંબ-કુટસ્થ, તે કુટસ્થ સહિત આભાસને જીવ કહેવાથી આમ પ્રતીતિ થાય છે:-જે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ છે તે કુટસ્થનું છે પરંતુ બહારના બ્રહ્મ ચેતનનું નથી કારણ કે કુટસ્થને બિંબ કહેવાથી પ્રતિબિંબ પણ તેનુંજ માનવું જોઈએ. જેમ મોટાં રાત પુલ પર મૂકેલો જે ઘોળો સ્ફટિક-પારદર્શક પથ્થર છે, તેમાં પુલની રતાશનો ભાસ પડે છે અને તે ભાસ રાતાં પુલનું પ્રતિબિંબ છે, તેમ કુટસ્થને આશ્રિત જે બુદ્ધિ તે બુદ્ધિમાં કુટસ્થના પ્રકાશનો ભાસ હોય છે. જેમ સ્ફટિક અત્યંત

જીવળ છે તેમ બુદ્ધિ પણ અત્યંત નિર્મળ છે કારણ કે તે સત્ત્વગુણમાંથી થઈ છે. આથી કુટસ્થના ભાસનું નામજ પ્રતિબિંબ છે. બ્રહ્મનું અર્થાત્ વ્યાપક બ્રહ્મનું કેટલાક પ્રતિબિંબ માને છે તે પણ ખોટું નથી કારણ કે મહાકાશનું ધના જળમાં પ્રતિબિંબ થાય છે. આકાશની જેમ વ્યાપક ચેતનનું પણ પ્રતિબિંબ પડે છે. શબ્દની જેમ નિરવયવ વસ્તુનું પણ પ્રતિબિંબ માની શકાય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાં આભાસ અને બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન ચેતન જીવ કહેવાય છે. આ જીવ ત્વં પદનો વાચ્ય છે, અને તેમાંથી બુદ્ધિમાંના આભાસનો—ચિદાભાસનો ત્યાગ થતાં કેવળ જે કુટસ્થ છે તે ત્વં પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે. અહં શબ્દનો વાચ્ય જીવ છે અને લક્ષ્ય કુટસ્થ લક્ષ્ય છે. જોકે ચિદાભાસ અને કુટસ્થ એમ ઉભયને જીવ કહેવાય છે તોપણ જીવત્વના જે જે ધર્મો છે તે આભાસમાં છે. પુણ્ય પાપ અને તેનાં સુખદુઃખાદિ ફળો, લોક-પરલોકમાં ગમનાગમન, એ આદિ તમામ ક્રિયા આભાસ સહિત બુદ્ધિજ કરે છે અને કુટસ્થ નથી કરતો. અન્યોન્યાધ્યાસથી આ પ્રપંચ કુટસ્થમાં કંપાયો છે. આ અધ્યાસની નિવૃત્તિ થતાંજ ચેતનના ભેદની નિવૃત્તિ થઈ આભાસ-અવિદ્યા સહિત પ્રપંચનો નિષેધ થતાં એકજ અદ્વૈત બ્રહ્મ ચેતનજ અવશેષ રહે છે. આ પ્રમાણે ભ્રાંતિ વિગેરે જે કાંઈ પ્રપંચ થાય છે તે કુટસ્થમાં નહીં પણ ચિદાભાસમાં થાય છે છતાં કુટસ્થમાં મનાય છે એજ અજ્ઞાન છે. વિચાર દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો પુણ્યપાપ સુખદુઃખ, લોકાંતર ગમનાગમન, પણ કેવળ બુદ્ધિમાંજ છે પરંતુ આભાસમાં છેજ નહીં તો પછી કુટસ્થમાં તો શ્યાંથીજ હોય ! બુદ્ધિના સંયોગે કરી સધળો પ્રપંચ આભાસમાં દેખાય છે. જેમ જળસહિત ઘડો છે તે ઘડામાં વક્તા, રજીતા, બાહ્યાંતર ગતિ છે અને તેના સંબંધે કરીનેજ આકાશનો આભાસ તે તે ઘડાના ધર્મો ધારણ કરે છે પરંતુ ઘડા વિનાનો કેવળ આભાસ કશું પણ કરતો નથી તેમ કામ કર્મરૂપ જળથી ખરેલો બુદ્ધિરૂપી ઘડો છે તેજ પુણ્યથી માંડી સધળા વિકારો ધારણ કરે છે અને તેના સંબંધે કરીને ચિદાભાસ ધારે છે એમ કહેવાય.

છે, પણ કુટસ્થ તો સર્વ વિકારથી રહિત છે. જેમ લોખંડની કડાઈમાં તપાવેલાં તેલમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ હોય છે, આ વખતે અગ્નિનો તાપ તેલને લાગે છે પણ તેમાં રહેલા આકાશના પ્રતિબિંબને સ્પર્શ કરતો નથી તો પછી તેલથી ભરેલી કડાઈનાં અધિષ્ઠાનરૂપ આકાશને તો તાપ ક્યાંથીજ સ્પર્શ કરે તેમ પુણ્યપાપાદિ રૂપ જે સંસાર છે તે કેવળ બુદ્ધિમાં છે, આભાસમાં પણ નથી તો તેમનું અધિષ્ઠાન કુટસ્થમાં તો તે ક્યાંથીજ હોય છતાં કુટસ્થમાં તેની જે પ્રતીતિ તેજ અજ્ઞાને કરેલી ભ્રાંતિ છે. ઉપર પ્રમાણે જીવનું સ્વરૂપ કહેતાં સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિના અભાવને લઈ પ્રાજ્ઞની હાનિ થાય છે. સુષુપ્તિનો અભિમાની જીવ પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે અને સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિનો તો અભાવ છે તો આભાસ પણ થાય નહીં અને તેથી પ્રાજ્ઞની હાનિ થાય તેથી પ્રાજ્ઞનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્રની હાનિ થાય વાસ્તે અધિકાર પરત્વે જીવ સ્વરૂપનો ઇતર પ્રકારથી નિશ્ચય બતાવવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક જીવ સંબંધી અજ્ઞાનના અંશનું નામ વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન કહેવાય છે અને સંપૂર્ણ અજ્ઞાનનું નામ સમષ્ટિ અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાનના અંશમાં જે ચેતનનો આભાસ અને અજ્ઞાનના અંશનું અધિષ્ઠાન તે ઉભયનું નામ જીવ છે. આવાં જીવ લક્ષણથી પ્રાજ્ઞની હાનિ નથી કારણ કે સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન હોય છે. ચેતનના પ્રતિબિંબ સહીત જે અજ્ઞાનનો અંશ છે તેજ જન્યતમાં બુદ્ધિરૂપને પામે છે, અને ચેતનનું પ્રતિબિંબ પણ સાથેજ હોય છે. આ ત્રિદાભાસ સહિત બુદ્ધિમાં પુણ્યપાપાદિ સંસાર પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે અને આજ કારણથી કોઈ કોઈ સ્થળે બુદ્ધિનેજ જીવત્વનો ઉપાધિ કહેા છે વાસ્તવિક દષ્ટિએ તો અજ્ઞાનજ બુદ્ધિની ઉપાધિ છે.

ઈશ્વર ચેતન.

ઈશ્વર ચેતન મેધાકાશ સમાન છે. માયા વિષે જે ચેતનની છાયા અર્થાત્ માયા સહિત આભાસ (૧) અને માયાનું અધિષ્ઠાન ચેતન (૨) એ ઉભય મળી ઈશ્વર કહેવાય છે. માયાના સંબંધમાં સ્કંદ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:-

અન્યથા ભાન હેતુત્વા દિયં માયેતિ કીર્તિતા ॥ ૧૮ ॥

આત્મતત્ત્વ તિરસ્કારાત્ તમ ઇત્યુચ્યતે બુધૈઃ ।

વિદ્યા નાશ્યત્વતોઽવિદ્યા મોહસ્તત્કારણત્વતઃ ॥ ૧૯ ॥

સદ્ગૃહ્યક્ષણણ્ય દૃષ્ટ્યે યમસદિત્યુદિતા બુધૈઃ ।

કાર્ય નિષ્પત્તિ હેતુત્વા ત્કારણં પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથા ભાનના હેતુથી ‘માયા’ કહેવાય છે. આત્મતત્ત્વના તિરસ્કારથી ‘તમ’ નામથી વિદ્વાનો કહે છે. વિદ્યાથી નાશ થવા યોગ્ય હોવાથી અવિદ્યા કહી છે. આવરણનું કારણ હોવાથી મોહ અને સત્થી વિગ્રહક્ષતાની દૃષ્ટિએ ‘અસત્’ એમ કહેવાય છે. કાર્યની ઉત્પત્તિને હેતુ હોવાથી ‘કારણ’ પ્રકૃતિ એમ માયાને કહી છે.

આ ઇશ્વર અંતર્યામી કહેવાય છે કારણ કે સર્વને હૃદયમાં પ્રેરણા કરે છે વારને અંતર્યામી છે. ઇશ્વર સદા મુક્ત છે કારણ કે તેને સદા પોતાના સ્વરૂપમાં આવરણ નથી, અને એથી ઇશ્વરની જન્મમરણ આદિ બંધની પ્રતીતિ પણ નથી, અને આથી ઇશ્વર નિત્યમુક્ત પણ કહેવાય છે. સર્વ પદાર્થને જાણતો હોવાથી ઇશ્વર સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. માયામાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણ છે અને સત્ત્વગુણથી જ્ઞાનની નિષ્પત્તિ થાય છે. વારને પ્રકાશ સ્વભાવવાળો સત્ત્વગુણ છે. આથી સત્ત્વગુણવાળી માયામાં જે ચેતનનો આભાસ તેને સ્વરૂપમાં કે અન્ય પદાર્થમાં આવરણ સંભવે નહિં અર્થાત્ ઇશ્વર નિત્ય મુક્ત છે. ઇશ્વરની ઉપાધિ જે માયા છે તે કાચ સમાન પારદર્શક ગૃહ જેવી છે જેમાંથી સર્વ જાણી શકાય છે અને જીવની ઉપાધિ અજ્ઞાન છે તે આવરક અને નાના માટીના ઘડના જેવી છે કે જેમાંથી સર્વ જાણી શકાતું નથી. જીવ અને ઇશ્વરમાં અધિષ્ઠાન ચેતન છે તેથી બંધ મુક્ત એકથી રહીતજ છે. તે અધિષ્ઠાન તો આકાશ સમાન એક રસ છે, પણ આભાસ વિષે બંધ મુક્ત છે. અધિષ્ઠાનમાં આભાસને બ્રાંતિથી

બંધમોક્ષ પ્રતીત થાય છે. વાસ્તે કેવળ આભાસમાં બંધમોક્ષ છે. આમાં આટલું સમજવાનું છે કે:—જે આભાસમાં આવરણ છે તે આભાસમાં બંધ છે, જે આભાસમાં સ્વરૂપનું આવરણ નથી તે આભાસ મુક્ત છે. ઇશ્વરમાં આવરણ ન હોવાથી તે સદા મુક્ત છે અને જીવમાં આવરણ છે તેથી તે બદ્ધ છે. જે અવિદ્યાના અંશમાં ચેતનનો આભાસ જીવ કહ્યો છે. તે અવિદ્યાનો સ્વભાવ આવરણ કરવાનો છે અને જે માયાના અંશમાં ચેતનનો આભાસ ઇશ્વર કહ્યો છે તે માયાનો સ્વભાવ આવરણ કરવાનો નથી. આ પ્રમાણે અધિષ્ઠાન ચેતન સહિત માયામાં જે આભાસ રૂપ ઇશ્વર છે તે તત્ત્વ નો વાચ્ય અર્થ કહેવાય છે અને કેવળ અધિષ્ઠાન ચેતન તત્ત્વ નો લક્ષ્યાર્થ છે. ચેતન અંશ તો આકાશની પેઠે અસંગ છે પરંતુ ઇશ્વરમાં આભાસ અંશ છે તેજ જગતની ઉત્પત્તિ રિચિતિ અને લય કરે છે અને સર્વજ્ઞતાદિ ઉપાધિ પણ આભાસનેજ છે. ઇશ્વરતા કે ભક્તજનપર કરુણાપરતા આદિ ઇશ્વરમાં જે કાંઈ છે તે આભાસમાંજ છે પરંતુ ચેતન તો એકરસ અસંગત છે- સત્તા રચ્ચુર્તિ દેવા વિના ચેતનમાં બીજું ઐશ્વર્ય છેજ નહીં.

બ્રહ્મ ચેતન,

મહાકાશ સમાન ચોથું બ્રહ્મ ચેતન છે. બ્રહ્માંડની અંદર તેમજ બહાર જે મહાકાશની જેમ ભરપૂર ચેતન છે તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. તે બ્રહ્મ સમીપ નથી, દૂર નથી, કારણ કે જે વસ્તુ આપણાથી ભિન્ન હોય અને દેશરૂપ ઉપાધિવાળી હોય તે સમીપ અને દૂર રહી શકાય. બ્રહ્મ કોઈ વસ્તુથી અલગ નથી પણ સર્વનો આત્મા છે અને સર્વ દેશકાલાદિ ઉપાધિથી રહિત છે વાસ્તે તેને સમીપ કે દૂર કહ્યું જાય તેમ નથી. જો કે બ્રહ્મ શબ્દનો વાચ્ય અર્થ સૌખ્યાર્થિક છે કારણ કે વ્યાપક વસ્તુનું નામ બ્રહ્મ છે. વ્યાપકતાના બે પ્રકાર છે. આપેક્ષિક વ્યાપકતા અને નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા. જે વસ્તુ કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય અને કોઈની અપેક્ષાથી ન હોય તે વસ્તુમાં આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. જેમ પૃથ્વી આદિની અપેક્ષાએ માયા વ્યાપક છે

અને ચેતનની અપેક્ષાએ તો છે નહીં વારતે માયામાં આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. જે વસ્તુ સર્વની અપેક્ષાએ વ્યાપક હોય તેમાં જે વ્યાપકતા તે નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા તો કેવળ ચેતન બ્રહ્મમાંજ છે કારણ કે ચેતનના સમાન અને ચેતનથી અધિક ઇતર કોઈ વ્યાપક વસ્તુજ નથી, પણ ચેતનજ સર્વથી વ્યાપક છે વારતે ચેતનમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. ઉભય પ્રકારની વ્યાપકતા જે વસ્તુમાં છે તે વસ્તુ વાચ્ય અર્થ છે. માયાવિશિષ્ટ ચેતનમાંજ ઉભય પ્રકારની વ્યાપકતા છે કારણ કે વિશેષ વિષે જે માયા અંશ છે તે માયામાં સાપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. અને વિશિષ્ટ વિષે જે ચેતન અંશ છે તેમાં તો નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. જો કે માયા વિશિષ્ટ ચેતનમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા ઘટે નહીં કારણ કે માયા ચેતનના એક દેશમાં છે, તે માયા વિશિષ્ટ ચેતનથી શુદ્ધ ચેતનની વ્યાપકતા અધિક છે વારતે શુદ્ધ ચેતનમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે, તો પણ માયા વિશિષ્ટ જે ચેતન છે તે પરમાર્થ દષ્ટિએ જોતાં શુદ્ધ ચેતનથી ભિન્ન નથી પણ શુદ્ધ રૂપજ છે, વારતે માયા વિશિષ્ટમાં પણ જે ચેતન અંશ છે તેમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ શબ્દનો વાચ્યાર્થ માયાવિશિષ્ટજ થાય છે અને શુદ્ધ ચેતન બ્રહ્મશબ્દનું લક્ષ્ય છે. આથી બ્રહ્મ શબ્દ અને ઇશ્વર શબ્દનો સરખોજ અર્થ પ્રતીત થાય છે તો પણ બ્રહ્મ શબ્દ તો બહુ સ્થળમાં લક્ષ્યનું યોધન કરે છે અને કોય સ્થળમાં વાચ્ય અર્થને યોધે છે અને ઇશ્વર શબ્દ તો બહુ સ્થાનમાં વાચ્ય અર્થનો યોધ કરે છે વારતે આટલો ભેદ હોવાથી લક્ષ્ય અર્થના હેતુથી બ્રહ્મનું ઇશ્વરથી જૂદું નિરૂપણ થાય છે.

આ પ્રમાણે ચેતનનું ભેદ નિરૂપણ અધિષ્ઠાનમાં અમેદ અને આભાસમાં પ્રપંચ છે એમ કહી ચેતનનું અમેદ જ્ઞાનજ બંધમોક્ષ કે જે મિથ્યા છે તેની નિવૃત્તિના ઉપાયરૂપ છે એ આશયથી ભગવતપાદે ચેતનનો અવાસ્તવિક ભેદ કહી બતાવ્યો છે આ ઉપરથી પરમાત્મની પ્રાપ્તિ અને જન્મમરણાદિ દુઃખ રૂપ સંસારની નિવૃત્તિની જે ઇચ્છા પ્રાપ્ત છે તે ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્તિએ-

કરીનેજ થાય છે કારણ કે ચેતનમાં તો બંધ મોક્ષ વ્યવહાર ઘટતો નથી એ ચેતનનાં અમેદપણાથી સમજાયું છે. ચેતનરૂપ આત્મા તો પરમાનંદ સ્વરૂપ છેજ તો પછી તેવાં કૃણની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા બ્રાંતિ વિના બીજું શું કહેવાય! આત્મવિમુખ બુદ્ધિને વિષય (ભોગનાં સાધન) ની ઇચ્છા થાય છે. આવી વિષયઇચ્છાથી બુદ્ધિમાં ચંચળતા પ્રવેશે છે અને ચંચળબુદ્ધિમાં આત્મસ્વરૂપનો આભાસ ન પડે એ ન્યાય છે કારણ કે જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે એવું દર્પણ, પાણી કે ગમે તે પારદર્શક દ્રવ્ય, તેમાં પ્રતિબિંબ આપણે પાડવું હોય તો બે બાજત બેઠાએ. એક સ્થિરતા અને બીજી નિર્મળતા. દર્પણાદિ અસ્થિર અને મેલાં હોય તો તેમાં પ્રતિબિંબ પડે નહીં તેમ ચંચળ કે મલીન, ઘેર કે મૂઠ, ને, રાજસી કે તામસી બુદ્ધિમાં આત્માના આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહીં. આ પ્રમાણે વિષયપરાયણ ચંચળ બુદ્ધિમાં આત્મસ્વરૂપના આનંદનું પ્રતિબિંબ પડવું નથી અને જ્યારે વિષય પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે બુદ્ધિની સ્થિરતાને લઇ બુદ્ધિ અંતર્મુખ થાય છે. આવી અંતર્મુખ બુદ્ધિમાંજ આત્માના આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આથી પુરૂષને આનંદ થાય છે પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે અંતર્મુખ વૃત્તિમાં અનુભવેલો આત્માનંદ બ્રાંતિથી વિષય પ્રાપ્તિથી વિષયનો આનંદ છે એમ પામર પુરૂષ માની બેસે છે. વિષયોમાં આનંદજ નથી. વિષયમાં આનંદ હોય તો એક વિષયથી આનંદ પામેલા પુરૂષને ઇતર વિષયની ઇચ્છાજ થાય નહીં. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે આનંદ હમેશ નહીં રહેતાં ઇતર વસ્તુ તરફ વૃત્તિ ચંચળ થાય છે વાસ્તે વિષયમાં આનંદ નથી પણ અંતર્મુખ વૃત્તિમાં આત્માનંદ થાય છે તેની બ્રાંતિ વિષયમાં બને છે. સુપ્રતિમાં આનંદ થાય છે તે વેળાએ વિષયો તો નથી હોતા માટે આત્માનંદજ સર્વગત છે પરંતુ ઇતર આનંદ છેજ નહીં પરંતુ મિથ્યા બ્રાંતિજ છે. જ્ઞાની માણસની પણ વૃત્તિ આત્મવિમુખ બને છે પણ જ્ઞાનીને અજ્ઞાનીમાં તફાવત એટલોજ છે કે જ્ઞાની જ્યવહારમાં ચિત્ત ચોડે છે ત્યારે તે તત્ત્વને વિસરી જાય છે. પરંતુ પાછો વ્યવહારનું અનુસંધાન છોડી દઇ તે વૃત્તિને આત્માકાર

કરે છે. અજ્ઞાની સદા આત્મવિમુખ છે અને જ્ઞાની વ્યવહાર કાર્ય સિદ્ધિ પર્યં-
તજ આત્મવિમુખ થાય છે. જ્ઞાની વિષય સંબંધથી થતા આનંદને પોતાના
આનંદથી ઘટર વિષયોનો આનંદ છે એમ માનતો નથી અને અજ્ઞાની તો
વિષયોનેજ આનંદરૂપ માની શ્રાતિમાં ખુવાર થાય છે. આ પ્રમાણે આનંદ
સ્વરૂપ આત્મામાં જન્માદિ સંસાર છે નહીં ત્યારે શેમાં છે એ પ્રશ્ન ઉઠતાં સમા-
ધાન આ રીતે સહજ થાય છે. આત્માના અજ્ઞાનથીજ બધો સાંપ્રારિક પ્રપંચ
મિથ્યામાત્ર પ્રતીત થતો કહેવાય છે. જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ, રજ્જુમાં સર્પ,
અને આકાશમાં નીલતા પરમાર્થથી તો છે નહીં અને મિથ્યા પ્રતીત થાય
છે તેમ જન્માદિ જગત્ પરમાર્થથી આત્મમાં નથી છતાં મિથ્યા પ્રતીત થાય
છે. રજ્જુમાં સર્પ જેમ મિથ્યામાત્ર ભાસે છે તેમ આત્મામાં મિથ્યારૂપ જગત્
ભાસે છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રાદિદ્વારા નીકળીને વિષયના સમાન આકારને
પામે છે. તે વૃત્તિથી વિષયનું આવરણ ભંગ થઈને વિષયની પ્રતીતિ થાય છે,
ત્યાં સૂર્યાદિક પ્રકાશ પણ સહાયતા આપે છે કારણ કે પ્રકાશ વિના પદાર્થ
ભાસે નહીં એ નિયમ છે. રજ્જુમાં સર્પ ભાસે છે ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ
નેત્રદ્વારા નીકળે છે પણ ખરી અને રજ્જુ સાથે તેનો યોગ પણ થાય છે
પરંતુ અંધારૂં વિગેરે દોષો ત્યાં પ્રતિબંધક છે, એથી વૃત્તિનું સ્વરૂપ રજ્જુના
સમાનાકાર નહીં થવાને લીધે રજ્જુનું આવરણ ભંગ થતું નથી. આ પ્રમાણે
આવરણ ભંગનું નિમિત્ત વૃત્તિને વિષય સાથે સંબંધ થતા છતાં પણ આવ-
રણ ભંગ થાય નહીં ત્યારે રજ્જુ ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન
પામી તે અવિદ્યા સર્પાકારથી પરીણામ પામે છે. હવે તે અવિદ્યાનું કાર્ય જે
સર્પ તે સત્ હોય તો રજ્જુના જ્ઞાનથી તે સર્પનો બાધ થાય નહિં, પરંતુ
રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી સર્પનો તો બાધ થાય છે વાસ્તે તે અવિદ્યાનું કાર્ય
સર્પ સત્ નથી. હવે તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ જે અસત્ હોય તો વંધ્યા
પુત્રની જેમ તેની પ્રતીતિ થાય નહીં પણ પ્રતીતિ તો થાય છે વાસ્તે તે સર્પ
અસત્ પણ નથી, પણ સત્ અસત્થી વિવેકજ્ઞ અનિર્વચનિય છે. ભૂત-

ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં જે આધ્ય રહે તેને સત્ કહેવાય છે. અને ત્રણે કાળમાં ન હોય એવું જે સ્વરૂપ હીન તેને અસત્ કહેવાય છે. સત્થી અસત્ વિલક્ષણ છે તે અસત્ ને અસત્થી વિલક્ષણ કહી શકાયજ નહીં. અને અસત્થી વિલક્ષણ સત્ છે તેથી સત્ ને સત્થી વિલક્ષણ કહેવાય નહીં તેથી સત્ અસત્થી વિલક્ષણ કાંઈ ભિન્ન તૃતીય પદાર્થ હોય તો “સત્ અસત્થી વિલક્ષણ” એમ કહેવાય પરંતુ તેવા તૃતીય પદાર્થનો તો અભાવ છે તેથી પરસ્પર વિરુદ્ધ સત્ અસત્થી વિલક્ષણ “અનિર્વચનીય પદાર્થ” અસંગત છે અને તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. ઉપર મુજબ શંકા થાય તે યથાર્થ નથી કારણ કે ત્રિકાળ આધ્ય સત્ છે તેથી વિલક્ષણ કહેવાથી ‘આધયોગ્ય,તું’ ગૃહણ થાય છે અને સ્વરૂપ હીન વાંધ્યાપુત્રાદિ અસત્ કહેવાય છે તેથી વિલક્ષણ કહેવાથી ‘સ્વરૂપવાન’ તું ગૃહણ થાય છે એથી **વાગ્ધયોગ્યસ્વરૂપવાન**, એવો અનિર્વચનીયનો શબ્દાર્થ છે. પ્રપંચ અને રજ્જુ સર્પાદિ આધ યોગ્ય સ્વરૂપવાન હોવાથી તેઓની અનિર્વચનીય રૂપથી ઉપલબ્ધિ પાડીને થાય છે. છીપ વિગેરેમાં રૂપ વિગેરે પણ આજ પ્રકારે અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ રજ્જુમાં ભાસેલો સર્પ અવિદ્યાનો પરીણામ છે તેમ તે સર્પમાં જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ પણ અવિદ્યાનુંજ પરીણામ છે. અંતઃકરણનું પરીણામ નથી, કારણ કે રજ્જુજ્ઞાનથી જેમ સર્પનો આધ થાય છે તેમ સર્પનાં જ્ઞાનનો પણ આધ થાય છે. સર્પનું વૃત્તિ જ્ઞાન જે અંતઃકરણનું હોય તો આધ થવો ન જોઈએ વાસ્તે સર્પનું જ્ઞાન પણ સર્પની પેઠે અવિદ્યાનું કાર્ય સત્ અસત્થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય છે. હવે રજ્જુ ઉપહિત ચેતનમાં રહેલો તમોગુણ પ્રધાન અવિદ્યાના અંશનો પરીણામ (રજ્જુમાં ભાસતો) સર્પ છે અને સાક્ષિ ચેતનમાં રહેલ અવિદ્યાના સત્વગુણનો પરીણામ (રજ્જુમાં ભાસતા સર્પનું) સર્પનું વૃત્તિ જ્ઞાન છે. જે સમયે રજ્જુ ચેતનની અવિદ્યાનું સર્પાકાર પરીણામ થાય છે તેજ સમયે સાક્ષિ-આશ્રિત અવિદ્યાનો જ્ઞાનાકાર પરીણામ થાય છે. રજ્જુ ચેતન આશ્રિત અવિદ્યામાં જે ક્ષાલનું હેતુરૂપ નિમિત્ત (આવરણ ભંગ

નહીં થવું તે) છે તેજ નિમિત્તથી સાક્ષિ આશ્રિત અવિદ્યામાં ક્ષોભનો ઉદય થાય છે. આથી બ્રાંતિ સ્થાનમાં સર્પાદિ વિષય અને તેનું જ્ઞાન એકજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને રજ્જુઆદિક અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી એકજ સમયે લીન થાય છે. આ પ્રમાણે સર્પાદિ ભ્રમવિષે બાહ્ય અવિદ્યા અંશ સર્પાદિક વિષયનું ઉપાદાન કારણ છે અને સાક્ષિ ચેતન આશ્રિત અંતર-અવિદ્યા અંશ તે સર્પાદિકનાં જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનું ઉપાદાન કારણ છે. સ્વપ્નમાં તો સાક્ષિઆશ્રિત અવિદ્યાનોજ તમોગુણ અંશ વિષયરૂપ પરીણામને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સાક્ષી-આશ્રિત અવિદ્યાનો સત્ત્વગુણ અંશ જ્ઞાનરૂપ પરીણામને પામે છે, એથી સ્વપ્નમાં સાક્ષિઆશ્રિત અંતર-અવિદ્યાજ વિષય અને જ્ઞાન એ ઉભયનું ઉપાદાન છે, આ હેતુથી બાહ્ય રજ્જુ સર્પાદિક અને અંતર સ્વપ્ન પદાર્થ સાક્ષિના કહેવાય છે. રજ્જુ સર્પાદિક, સુષ્પન્દુઃખાદિક, સ્વપ્ન પદાર્થાદિક, એ ઉભયોની પ્રતીતિ સમકાળમાં હોવાથી પ્રાતિભાસિક અને સાક્ષિ ભાસ્ય તેઓ કહેવાય છે. કાર્યમાં જેનું અનુગત-પણું હોય છે તે ઉપાદાન કારણ છે. બ્રાંતિ-ભ્રમ, એ અવિદ્યાનો પરીણામ છે અને ચેતનનો વિવર્ત છે. રજ્જુ આદિમાં અનિર્વચનીય સર્પાદિક અને તેનું જ્ઞાન ભ્રમ કહેવાય છે અને અધ્યાસ કહેવાય છે. તે અધ્યાસ (તુલા) અવિદ્યાનો પરીણામ છે અને ચેતનનો વિવર્ત છે તેમ આ જગત્ પણ મૂલા અવિદ્યાનો પરિણામ છે અને શુદ્ધ ચેતનનો વિવર્ત છે. ઉપાદાન કારણના સ્વભાવવાળું અન્યથા સ્વરૂપ પરીણામ કહેવાય છે, અને અધિષ્ઠાનથી (વિવર્તરૂપ કાર્યના ઉપાદાનથી) વિપરીત સ્વભાવવાળું અન્યથા સ્વરૂપ વિવર્ત કહેવાય છે. બ્રાંતિ સ્થાનમાં ઉપાદાન કારણ અવિદ્યા છે તે અનિર્વચનીય છે તેમ રજ્જુમાં સર્પ અને તેનું જ્ઞાન પણ અનિર્વચનીય છે એથી રજ્જુ-સર્પ, અને તેનું જ્ઞાન અનિર્વચનિય છે, એથી રજ્જુ સર્પ, અને તેનું જ્ઞાન, અવિદ્યાના સમાન સ્વભાવવાળો અને અન્યથા સ્વરૂપ એટલે અવિદ્યાથી અન્ય પ્રકારનો આકાર છે, તે અવિદ્યાનો પરીણામ છે. તેમ રજ્જુ અવચિન્ન અધિષ્ઠાન ચેતન સત્ સ્વરૂપ છે, સર્પ

અને તેનું જ્ઞાન સત્ત્વી વિલક્ષણુ અનિર્વચનીય છે, વાસ્તે રજ્જુ સર્પ અને તેનું જ્ઞાન અધિષ્ઠાન ચેતનથી વિપરીત સ્વભાવવાળો અન્યથા સ્વરૂપ એટલે ચેતનથી અન્ય પ્રકારનો આકાર છે તે સ્વ અવસ્થાને તજ્યા વિના અવસ્થાંતર પ્રાપ્તિ જેની એવા ચેતનનો તે વિવર્ત છે. આ વિષય વિસ્તારથી ભયથી હવે સંકેતમાં લખવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે અધ્યાસ-બ્રમ સ્થાનમાં ઉપાધિ ભેદથી વિષય અને વિષયના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન ભિન્ન ભિન્ન છે. રજ્જુનું જ્ઞાનજ સર્પના અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન હોવાથી રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પની નિવૃત્તિ સંભવે છે અને વિષય જે સર્પ તેની નિવૃત્તિ થતાંજ વિષયના અભાવથી સર્પના જ્ઞાનની પણ પોતાની મેળેજ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. બ્રમ સ્થાનમાં વિવર્તોપાદાન કારણરૂપ અધિષ્ઠાન સાક્ષી છે. આ પ્રકારે આત્મામાં-શુદ્ધ ચેતનમાં મિથ્યા પ્રતીત થતું હોવાથી જગત્ કાંઈ છેજ નહીં. અને તેના બંધ મોક્ષ વ્યવહાર પણ પ્રાતિભાસિક સત્તામાં છે. આત્મા અને બીજી પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું આ બ્રહ્માંડ રજ્જુ સર્પવત મિથ્યા હોવાથી આત્માજ એક અવશિષ્ટ રહે છે. પોતાનાં બ્રહ્મરૂપનાં અજ્ઞાનથીજ આ જગત્ પ્રતીત થાય છે તેથી જગતનો આધાર અને અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ શુદ્ધ ચેતન આત્માજ છે. સામાન્યરૂપ છે તે આધાર અને વિશેષ રૂપ છે એ અધિષ્ઠાન એવો લેશમાત્ર આધાર અધિષ્ઠાનમાં કાંઈ સ્થળે ભેદ નિરૂપ્યો છે. મનઃક્રમ એજ કે જગતનો અધિષ્ઠાન અને આધાર ચેતનરૂપ આત્માજ છે. એથી જગતનો દ્રષ્ટા આત્માથી ભિન્ન કહેવો ભ્રમ. જેમ સર્પનો આધાર અને અધિષ્ઠાન જે રજ્જુ તેનાથી ભિન્ન પુરૂષ સર્પનો દ્રષ્ટા છે. આ શંકા અજ્ઞાનનોજ મુક્ક છે કારણ કે જ્યાં જડ અધિષ્ઠાન હોય ત્યાં અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન દ્રષ્ટા હોય છે પણ જ્યાં ચેતન અધિષ્ઠાન ત્યાં અધિષ્ઠાનજ દ્રષ્ટા હોય છે પણ ભિન્ન દ્રષ્ટા હોતોજ નથી. સિદ્ધાંતમાં તે સર્પનું અધિષ્ઠાન સાક્ષી ચેતન હોવાથી એજ દ્રષ્ટા છે અને સર્વ કલ્પિતનું અધિષ્ઠાનજ દ્રષ્ટા છે જેથી શંકા સમાધાન ને અવસરજ નથી. આ પ્રમાણે

મિથ્યારૂપે પ્રતીત થતું જગત્ આત્મામાં સત્યરૂપે કરીને નથી. જેમ મિથ્યા પદાર્થો પણ દુઃખના હેતુરૂપ હોય છે તેમ મિથ્યા જગત્ પણ બળનો હેતુ કહી શકાય છે. આ મિથ્યા સંસારથી પ્રગટતાં મિથ્યા દુઃખની નિવૃત્તિનું સાધન જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માનું મિથ્યા વિશેષ જ્ઞાનજ છે. પોતાના આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથીજ જગત્રૂપી ખેદની પ્રતીતિ થાય છે, તે આત્મજ્ઞાનથીજ મટે છે કારણ કે જે વસ્તુ જેના અજ્ઞાનથી પ્રતીત થાય તે વસ્તુ તેનાજ જ્ઞાનથી મટે એ ન્યાય છે. જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી સર્પ પ્રતીત થાય છે તે રજ્જુના જ્ઞાનથી જ મટે છે તેમ આત્મજ્ઞાનથી જગતની નિવૃત્તિ થાય છે. આ જગત્ મારા વિષે ત્રણ કાળમાં છે નહીં કેમકે મિથ્યા છે. જે મિથ્યા વસ્તુ હોય તે અધિષ્ઠાનને હાનિ ન કરે. જેમ ઝાંઝવાનું પાણી પૃથ્વીને બાંની કરતું નથી તેમ આત્માને જગત્ હાનિ કરી શકે જ નહીં. આ પ્રમાણે હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છું અને મારા વિષે જગત્ છે નહીં તેમ મારાથી ઇતર કોઈ ભિન્ન જગત્ એવો પદાર્થ પણ નથી એ પ્રકારનો નિશ્ચય તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. આ પ્રકારે આત્મજ્ઞાનથી સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે પણ આ આત્મજ્ઞાન “ હું બ્રહ્મ છું ” ઇત્યાદિ પ્રકારે કોણે સંપાદન કરવાનું છે, એ પ્રશ્નઃઉમેરો થાય છે કારણ કે શુદ્ધ ચેતન તો જ્ઞાનરૂપ અસંગ હોવાથી તેનામાં પ્રપંચ હોય તો નિવૃત્તિ થવા પ્રવૃત્તિ જરૂરની છે પણ તે તો બંધ મોક્ષ રહિતજ છે. મુખ્ય દુઃખ આદિ સમગ્ર પ્રપંચનો કર્તા ભોક્તા આભાસ છે ચેતન નહીં અને એજ હેતુથી પૂર્વે ચેતનનો અભેદ સમગ્રવા આકાશનાં દૃષ્ટાંતથી ચેતનનો અભેદ પ્રરૂપો છે. ચિદાભાસની સાત અવસ્થા છે તેમાં બધો આત્મજ્ઞાનથી સંસારની નિવૃત્તિ કરવાનો પ્રપંચ થયે છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતન અસંગત છે અને પ્રપંચની નિવૃત્તિચિદાભાસ, આત્મજ્ઞાનથી કરી શકે છે. પછી પ્રપંચ છે નહીં ત્યારે આભાસ પણ રહેતો નથી અર્થાત્ અવિદ્યા તેનાં કાર્ય સહિત નિઃશેષ લય પામે છે અને એકજ મહાકાશની જેમ સમરસ ચેતનજ કેવળ અદ્વિતીય રૂપે રહે છે. ચેતનના મિથ્યા આભા-

સને મિથ્યા સંસાર થયો છે અને તે મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિ ચેતનનાં મિથ્યા વિશેષ જ્ઞાનથી મિથ્યા ગુરુ વેદદ્વારા ચિદાભાસ કરે છે એટલે કે પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ચેતન છે તે રૂપે આભાસ થાય છે. બુદ્ધિરૂપી પાત્રનો લય થતાં આભાસ કાનો અને ક્યાં પડે તેમ છે. આ પ્રમાણે અહંબ્રહ્મ એવું જ્ઞાન પણ ચિદાભાસને થાય છે પણ શુદ્ધ ચેતનરૂપ જીવને નહીંજ. આ પ્રમાણે ચેતન-કુટસ્થમાં જન્માદિનો નિષેધ થતાં સમગ્ર સંસાર કે જે સમ સત્તામાં છે તેનો નિષેધ સમજી લેવો. આવી રીતે એકજ ચેતન આકાશની જેમ જીવ-ઇશ્વર-કુટસ્થ અને બ્રહ્મરૂપે દેખાય છે પરંતુ પ્રપંચનો નિષેધ-બાધ થયા પછી એકજ ચેતન સમરસ રહે છે. અધિષ્ઠાનોની એકતા મુખ્ય સામાનાધિકરણ્યથી થાય છે અને ચેતન અને આભાસરૂપ મિથ્યા પ્રપંચનો અભેદ બાદ સામાનાધિકરણ્યથી થાય છે એટલે કે એકજ બ્રહ્મ છે, બીજું કંઈ નથી એ શ્રુતિનો અભિપ્રાય બરાબર અભેદતામાં સમાપ્તિ પામે છે. ખરેખર બ્રહ્મજ સિવાય ઇતર કંઈ છેજ નહીં. ભગવત્પાદ પણ આ પ્રમાણે કેવલાદ્વૈતનું પ્રતિ-પાદન કરી શોક મોહના અવસર રહિત જે જેવું છે તે તેવુંજ છે એમ પારમાર્થિક સત્યતારૂપ સ્વ સ્વરૂપથી સ્થિતિ થવા પોતાના તમામ પ્રકરણ ગ્રંથોમાં મુખ્ય વાત એજ પ્રરૂપે છે. આચાર્યની સર્વ જીવોને સ્વ સ્વરૂપાવ બાધથી સર્વથા ઉત્તરિત થવાની ઉચ્ચ અભિલાષા એ એના ઉચ્ચ ગ્રંથોથી પાર પડે છે તેમાં અતિશયોક્તિનો પ્રસંગ છેજ નહીં. અસ્તુ.

આનંદકોશ પ્રકરણ :-

इन्द्रेन्द्राण्योः प्रकामं सुरतसुखजुषो स्याद्रतान्तः सुषुप्तिः
स्तस्यामानंदसांद्रं पदमति गहनं यत्स आनंदकोशः ।
तस्मिन्नो वेद किंचिन्निरतिशय सुखाभ्यंतरे लीयमानो

દુઃखीस्याद् बोधितः सन्निति कुशलमिति बेधियेन्नैव
सुप्तम् ॥ ६५॥

ભાવાર્થ:—દક્ષિણ નેત્રમાં રહેલો દેવતા ઇંદ્ર છે, અને વામ નેત્રમાં રહેલી જ્યોતિરૂપ ઇંદ્રાણી છે. આ ઉભયની બ્રુકુટીના મધ્ય ભાગમાં જે સ્થિતિ છે તે જાગૃત અવસ્થાનો સમય છે. જ્યારે બ્રુકુટીની મધ્યમાંથી ઉતરીને હૃદયાકાશના પુરીતત્ નામના સ્થાનમાં તેઓ રહે છે ત્યારે સ્વપ્ન સ્થિતિ થાય છે. આ અવસ્થા તેઓનો સુરત પ્રસંગ છે. આ ઉભયના સુરતનો એટલે કે સ્વપ્ન સમયનો જે અંત તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે એમ શ્રુતિમાં કથન છે. આ સુષુપ્તિમાં આનંદથી ઘાટું અને અતિ ગહન જે પદ છે તેને આનંદકોશ કહે છે. આ કોશમાં નિરતિશયાનંદમાં લીન થયેલો જીવાત્મા અહંકારનો લય થવાના કારણથી કશું પ્રભુ જાણતો નથી. આ સમયમાં ભોજનાદિનાં કે સ્ત્રી સંગનાં સુખને વાસ્તે પણ જો તે જીવને જગાડવામાં આવે તોપણ તે દુઃખીજ થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સઘળાં વિષય સુખોથી સુષુપ્તિનું સુખ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જે પુરૂષ સૂતેલાને જગાડે છે તેને પાપ લાગે છે માટે સજ્જન મનુષ્ય સૂતેલાને જગાડતો નથી, ॥ ૬૫ ॥

सर्वं नन्दति जीवा अधिगतयशसा गृह्णता चक्षुरादी
नंतः सर्वोपंकर्त्रा बहिरपि सुषुप्तौ तद्यथाः तुल्य संस्थाः।

एतेषां किल्बिषस्पृक् जठरभृतिकृते या बहि वृत्तिरास्ते
त्वक्चक्षुःश्रोत्रनासारसनवशमितो याति शोकं
चमोहम् ॥ ६६ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ સુષુપ્તિ વેળામાં સર્વ જીવોને જાતિભેદ-
હિ તજાવત વિના એક સરખું નિરતિશય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ
આત્મા કે જે નિદ્રિધ્યાસ સમયમાં નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોનો અંતર સં-
યમ કરે છે અને જાગૃત કાળમાં પણ તે ઈન્દ્રિયોદ્વારા વિષયભોગ
આપીને સર્વનો ઉપકાર સ્થાન છે તે આત્માના અપરોક્ષ અનુ-
ભવના સમયમાં સઘળા જીવોને એક સરખું નિરતિશય સુખ
પ્રાપ્ત થાય છે. જે જીવ ભોજન કે સ્ત્રી સંગનાં સુખ સાડું બ-
હિર્મુખવૃત્તિવાળો બને છે તેને જ દુઃખ થાય છે કારણ કે
શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોને વશ થવાથી શોક મોહના પ્રસંગમાં જીવને
આવડું પડે છે. ઈષ્ટ અવસ્તુની-પદાર્થની પ્રાપ્તિથી મોહ-હર્ષ
થાય છે અને ઈષ્ટ પદાર્થની અપ્રાપ્તિથી શોક-વિદ્વેષ થાય છે. ૬૬

जागृत्यामंतरात्मा विषयसुखकृतेऽनेक यत्नान्विधास्यन्
श्राम्यात्सर्वेन्द्रियोधोधिगतमपि सुखं विस्मरन्याति निद्राम्।
विश्रामाय स्वरूपे त्वतितर सुलभं तेन चार्तीन्द्रियं
हि । सौख्यं सर्वोत्तमं स्यात्परिणति क्रिसादि-
न्द्रियोत्थात्सुखाच्च ॥ ६७ ॥

ભાવાર્થ:—વિષય સુખ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી જાત્રતમાં અનેક યત્નો કરી કરી જ્યારે ઇન્દ્રિયો થાકી જાય છે ત્યારે પ્રાપ્ત થયેલાં સુખનું વિસ્મરણ કરી ઉરાકાશમાં વિરાજમાન આત્મ સ્વરૂપમાં જીવ નિદ્રાવશ થાય છે. આમ હોવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પરીણામે વિરસપણાના ભંડાર રૂપ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોના કરતાં ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય સુષુપ્તિનું જે સુખ છે તે ઉત્તમ પ્રકારનું છે. ખડુ ખડુ પ્રયાસનાં સેવનથી માંડ માંડ વિષય સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને પાછું તે સુખ પરીણામમાં તો વિષરૂપ દુઃખ-દાતા જ નીવડે છે અને આ સુષુપ્તીમાં થતાં સુખનો તો અદ્ય પ્રયાસથી યોગ આવી મળે છે અને પરીણામમાં પણ તે સુખ મહા સુખરૂપ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

पक्षावभ्यस्य पक्षी जनयति मरुतं तेन यात्युच्च देशं
लब्ध्वा वायुं महान्तं श्रममपनयति स्वीय पक्षौ प्रसार्य ।
दुःसंकल्पैर्विकल्पैर्विषय मनु कदर्थीकृतं चित्तमेतत्
खिन्नं विश्रामहेतोः स्वपितिचिरमहो हस्तपादान्प्र-
सार्य ॥ ६८ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ પક્ષી પાંખને પહોળી કરવાથી પવનને પ્રગટ કરી તે પવનની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ આકાશમાં જઈ ત્યાં ભીષ્મ પવનનો યોગ થવાથી પાંખોને પ્રસારી પોતાના પૂર્વના શ્રમને મટાડી આકાશમાં આનંદથી વિહાર કરે છે તેમ વિષયો-

ને પ્રાપ્ત કરવા તુરંચ સંકલ્પ વિકલ્પથી દુઃખી થયેલું અને ખેદ પામેલું મન શયન સમયમાં શાંતિ મળવાથી હસ્ત ચણીને પ્રસારી સર્વ દુઃખથી રહિત બની ચિરકાળ પર્યંત બ્રહ્માનંદમાં ગરકાવ રહે છે. ॥ ૬૮ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદે આનંદ કોશ પ્રકરણમાં સર્વથી બ્રહ્માનંદનું શ્રેષ્ઠપણું બતાવ્યું છે. પંચદશીના આનંદ દ્વીપમાં અવસ્થાત્રયમાં બ્રહ્મજ આનંદરૂપે અન્વય થઈ રહ્યો છે અને ઇતર આનંદો છે તે પણ બ્રહ્મનાજ હોવા છતાં તાદાત્મ્ય અધ્યાસે વિષયાદિમાં બહિર્ભુજ વૃત્તિથી કલ્પાયા છે. ભગવત્પાદનાં આ પ્રકરણનો આશય ઉપનીષદાદિ અનેક પ્રમાણોથી સુરક્ષિત છે તેમ બ્રહ્મનું નિરતિશ્યાનંદ સ્વરૂપ અનુભવ વિષય હોવાથી વિશેષ વૈખરીની પ્રવૃત્તિથી વિરમવામાં આવે છે.

આશ્લિષ્યાત્માનમાત્મા ન કિ મપિ સહસૈ વાંતરં વેદ
બાહ્ય । યદ્વત્ કામી વિદેશાત્સદનમુપગતો ગાઢમાશ્લિષ્ય
કાંતામ્ । યાત્યસ્તં તત્રલોક વ્યવહતિરવિલા પુણ્યપા-
પાનુ બંધઃ । શોકો મોહો ભયં વા સમ વિષમ મિદં ન
સ્મરત્યેવ કિંચિત્ ॥ ૬૯ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ વિદેશથી ગૃહ તરફ આવેલો કામી પુર-
ષ અત્યંત ઉત્સાહ પૂર્વક પોતાની કાંતાનું ગાઢ આલીંગન કરી
સુખમાં મગ્ન થયો હોય તે સમયે ઘર સંબંધી કે બહાર સં-

અંધીના કોઈ પણ ઇતર વિષયોને તે જાણતોજ હોતો નથી તેમ
સ્વપ્નાવસ્થામાંથી સુષુપ્તિમાં પ્રવેશ પામેલો પુરૂષ અકસ્માત પરમા-
ત્મા સાથે મળી જઈ પરમાનંદરૂપ થયો હોય તે સમયે તે સ્વ-
પ્નાના કે જાગૃતના કોઈ પણ પદાર્થને જાણતો હોતોજ નથી.
આવા સમયમાં સમસ્ત સૃષ્ટિ વ્યવહાર, પુણ્ય પાપનાં અનુબંધ,
શોક, મોહ કે લય એ સમગ્ર સાંસારીક સામગ્રી અસ્ત પામી
હોય છે અને સમ તથા વિષમનું પણ લેશ માત્ર સ્મરણ હોતું
જ નથી. ॥ ૬૯ ॥

अल्पानल्प प्रपंच प्रलय मुपरति श्रेंद्रियाणां सुखाप्ति
जीवन्मुक्तौ सुषुप्तौ त्रितय मपि समं किं तु तत्रास्ति
भेदः । प्राक्संस्कारात्प्रसुप्तः पुनरपि च परा वृत्ति मेति
प्रबुद्धो । नश्यत्संस्कार जातो न स किल पुनरावर्तते
यश्च मुक्तः ॥ ७० ॥

ભાવાર્થ:—જે કે જીવનમુક્તિ અને સુષુપ્તિમાં અલ્પ અ-
નલ્પ પ્રપંચનો (સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રપંચ) નો લય, ઇન્દ્રિયોનો ઉપ-
રામ. અને સુષુપ્તિ (સત્ય સુષુપ્તિ-પરમાનંદની) પ્રાપ્તિ એ ત્રણે
સરખાંજ હોય છે તોપણ જીવનમુક્તિ અને સુષુપ્તિમાં તફાવત એ
છે કે સુષુપ્તિ અકસ્માત્ પ્રવર્તે છે તેથી તેમાં બીજરૂપે જાગૃતના
સંસ્કારો, રહી જતા હોવાથી તેઓનાં પ્રાબલ્યને લઈ જીવ સુષુપ્તિ-
માંથી પાછો જાગૃદાદિમાં પ્રવેશે છે પરંતુ જીવનમુક્તિ નો ક્રમે

કમે થાતી હોવાથી જાગ્રદાદિના સર્વ સંસ્કારો નષ્ટ થઈ જવાનાં કારણથી કાંઈ પણ સ્થિત્યંતર કરે તેવું આકર્ષક નહીં રહેતાં જીવ જીવન્મુક્તિમાંથી પાછો કદાપિ ફરતોજ નથી. ॥ ૭૦ ॥

વિવેચન.

જીવન્મુક્તિમાં પ્રપંચનો નિઃશેષ લય થવાથી પુનરપિ જગતનાં દુઃખ-મય વિષય સુખોમાં પતન થતું નથી અને સુષુપ્તિમાં પ્રપંચનો બીજ રૂપે અવિદ્યામાં લય થતો હોવાથી સ્વરૂપ કાળ આનંદ લીધા આદ્યજ્ઞાનંદથી બ્રહ્મ થઈ વિષયાનંદમાં પાછી પ્રવૃત્તિ થાય છે.

આનંદાન્યથ સર્વાનનુભવતિ નૃપઃ સર્વ સંપત્સમૃદ્ધ સ્ત
 સ્યાનંદઃ સ એકઃ સર્વલુ શતયુગ્ધ સંપ્રતિષ્ઠઃ પિતૃણામ્ ।
 આદેવ બ્રહ્મલોકં શત શત ગુણિતા સ્તેય દંતર્ગતાસ્યુઃ
 બ્રહ્માનંદઃ સ એકો સ્ત્યથ વિષય સુખા ન્યસ્ય માત્રા
 ભવાંતિ ॥ ૭૧ ॥

ભાવાર્થઃ—સઘળી સંપત્તિવાળો ચક્રવર્તી રાજા મનુષ્ય ભૂમિના જે સઘળા આનંદોનો અનુભવ કરે છે તે આનંદોને એકત્ર કરી તેની પાસે પિતૃઓના આનંદને સરખાવીએ તો તે સોગણો થાય છે. પિતૃ લોકના આનંદથી શરૂ કરી દેવલોક સુધીના અને બ્રહ્મલોક સુધીના જે આનંદો છે તેઓ એક પછી એક સો સો ગણા થતા બાય છે પણ બ્રહ્માનંદ તો એવો છે કે

તેમાં ઉપર કહેલા સઘળા આનંદોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ હોવાથી વિષય સુખોને પ્રહ્લાનંદના શુદ્ધમાં શુદ્ધ અંશે જે-ટલાં સરખાવતાં થાય છે. (ભગવત્પાદ પ્રહ્લાજ નિરતિશયાનંદ સ્વરૂપ છે અને તેનોજ આનંદ સર્વ આનંદોથી ઉત્કૃષ્ટ છે એમ આ શ્લોકમાં કહેવા માગે છે.) ॥ ૭૧ ॥

यत्रानंदाश्च मोदा प्रमद इति मुद आसते सर्व एते
यत्राप्ताःसर्वकामाः स्युरखिल विरमात्केवली भाव आस्ते ।
मां तत्रानंद सांद्रे कृधि चिरममृतं सोमपीयूष पूर्णा
धारा मिद्राय देहीत्यपि निगमगिरो भ्रूयुगांतर्गताय
॥ ७२ ॥

ભાવાર્થ:—હું નિશામણિ ? હું કે જે જીવભાવને પામ્યો છું તેને જેમાં મનુષ્ય લોકના આનંદો, પિતૃલોકના આનંદો, ગંધર્વ લોકના આનંદો તથા બીજા સઘળા આનંદોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં સર્વ કામનાઓની પૂર્ણાહૂતિ થાય છે, અને જેમાં સર્વ પ્રપંચનો ઉપરામ થવાથી કેવળતા પ્રાપ્ત થાય છે એવા પ્રહ્લાનંદરૂપ પદમાં ચિરકાળ સુધી અમર કર અને હું કે જે જીકુટીઓના મધ્યમાં રહેલો જીવાત્મા છું તેને પ્રહ્લાનંદરૂપ તારા મંડળમાંથી ઝરતી અમૃતની પૂર્ણધારા આપ ' એવા અર્થવાળી સ્તુતિરૂપ શ્રુતિઓ પણ પ્રહ્લાનંદનાં નિરતિશયપણાનું બોધન કરે છે. (આ પ્રહ્લાનંદ સંબંધે પંચદશીમાં સાડું વિવેચન આપ્યું

છે જેથી તે પ્રકરણદ્વારા ભગવત્પાઠના આ સૂત્રાત્મક શ્લોકોનું માહાત્મ્ય વાચકવૃંદ સમજશે તો બહુ આનંદપૂર્વક સિદ્ધાંતમાં ગતિ કરી શકાશે) ॥ ૭૨ ॥

આત્માઽકંપઃ સુરવાત્મા સ્ફુરતિ તદપરા ત્વન્યથૈવ સ્ફુ-
રંતી સ્થૈર્યં વા ચંચલત્વં મનસિ પરિણતિં યાતિ તત્રત્ય
મસ્મિન્ । ચાંચલ્ય દુઃખ હેતુ મનસ इदमहो યાવદિ-
ષ્ઠાર્થ લબ્ધિ સ્તસ્યાં યાવત્સ્થિરત્વં મનસિ વિષયજં
સ્યાત્સુખં તાવદેવ ॥ ૭૩ ॥

ભાવાર્થ:—આત્મા સ્થિર છે. આનંદરૂપ છે, અને પોતાની મેળેજ સ્પુરવાવાળો છે પરંતુ માયા તો ચંચળ, દુઃખરૂપ અને આત્માનાં સ્પુરણથીજ સ્ફુરે છે. આત્માના અને માયાના આ ઉભય ધર્મો જડચેતનની ગાંઠ જેવાં આ મનમાં પરિણામ પામેલા છે. આથી ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી અચુત પ્રયત્નથી વ્યાકુલતાવાળાં મનમાં દુઃખોનું હેતુરૂપ ચંચળપણું નિવાસ કરી રહે છે અને ઇષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થયા પછી તો વ્યાકુલતા મટી સ્થિરતા થાય છે. હવે જ્યાં સુધી સ્થિરતા અંતર્મુખતા રહે છે ત્યાં સુધી વિષયનું સુખ ભાસે છે પરંતુ વિષયાંતરની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી જ્યારે બહીર્મુખતા ચંચલપણું પ્રવર્તે છે ત્યારે તો સઘળું સુખ તરતજ આદ્યું જાય છે. (વિ-
ષયોમાં વાસ્તવીક આનંદ નથી અને જે જણાય છે તે પ્રદાના આ-

નંદની પ્રાંતિરૂપ છે એ પ્રસંગ નિશ્ચલદાસજીએ વિચારસાગરના ચતુર્થ તરંગની આદિમાં બહુ સ્પષ્ટ કર્યો છે વાસ્તે જ્ઞાસુએ તે જોવો) ॥ ૭૩ ॥

यद्रत्सौख्यं स्तांते निमिष मिह मन स्येकताने रसे स्या-
त्स्थैर्यं यावत्सुषुप्तौ सुखमनतिशयं तावदेवाथ मुक्तौ ।
नित्यानंदः प्रशांते हृदि तदिह सुख स्थैर्ययोः साहचर्यं
नित्यानंदस्य मात्रा विषय सुखमिदं युज्यते तेन
वक्तुम् ॥ ७४ ॥

ભાવાર્થ:—આ મન સ્ત્રીપુરુષમાં સુરતાંતમાં જરાવાર અંત-
ર્મુખ વૃત્તિવાળું રહે છે તેથી તેને જરાવાર સુખનું ભાન થાય છે,
સુષુપ્તિમાં ચિત્તની વિશેષ સ્થિરતા હોવાથી વિશેષ સુખનો અનુ-
ભવ થાય છે અને જીવન્-મુક્તિમાં તો સદાય સ્થિરતા હોવાથી
સુખની શાશ્વતતાને ચિત્ત ત્યાં પ્રાપ્ત પણ થાય છે. આ પ્રમાણે
સ્થિરતા અને સુખને સામીપ્ય છે એ વાત અનુભવ સિદ્ધજ છે
તેથી નિઃશંકપણે કહી શકાય છે કે વિષય સુખ પ્રદાનનું
નિરતિશય સુખની આગળ એક ક્ષુદ્ર અંશરૂપ છે. (લગવત્પાદ
જ્ઞાસુએને વિષય સુખની તુચ્છતા બતાવી પ્રદાનનું શ્રેષ્ઠતા
સુચવી તે આનંદના અધિકારી બનવામાં જ કલ્યાણ છે એમ સુ-
ચવી તત્પરાયણ રહેવા આજ્ઞા આપે છે.) ॥ ૭૪ ॥

શ્રાંતં સ્વાંતં સ બાહ્યવ્યવહૃતિમિરિદં તા સમાકૃણ્યસર્વા
સ્તત્તત્સંસ્કારયુક્તં હ્યુપરમતિપરાવૃત્તિમિચ્છિન્નિદાનમ્ ।
સ્વાપ્નાન્સંસ્કાર જાત પ્રજનિત વિષયાન્ સ્વા-
પ્ન દેહેઽનુભૂતાન્ પ્રોત્સ્યાંતઃ પ્રત્યગાત્મ પ્રવળમિદમગા
ઢૂરિ વિશ્રામ મસ્મિન્ ॥ ૭૫ ॥

ભાવાર્થ:—આ મન જાગૃતમાં સ્ત્રી પુત્રાદિના પોષણથી
અનેક બાહ્ય વહેવારોથી કંટાળી જઈ તેઓનો ત્યાગ કરી સુષુ-
પ્તિનું નિરતિશય સુખ લેવાની ઇચ્છાથી આત્મ સ્વરૂપ તરફ જાય
છે પણ જાગૃતના વિષયોનાં દ્રઢ અનુસંધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા
સંસ્કારોથી લચ્યું પચ્યું હોવાને લીધે આત્મ સ્વરૂપ સુધી નહિ
પહોંચતાં તેને પાછું ફરવાની ફરજ પડે છે એટલે કે મધ્યમાં
સ્વપ્ન અવસ્થામાં તેને જરા વાર ખોલરવું પડે છે. પછી આત્મ
પ્રદેશમાં અનુભવેલા સર્વ સંસ્કાર જન્ય વિષયોને છોડી સુષુપ્તિ-
માં આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશે છે, એટલે ત્યાં તેને ભારે શાંતિ-વિ-
સામો મળે છે. (જેમ કોઈ ખંડીયો રાજા અંદર બેઠેલા ચક્ર-
વર્તી રાજાનો મેળાપ કરવા સજ્જ થાય ત્યારે પોતાની સેનાને
બહારના દરવાજેજ છોડી બે ચાર નોકરોને સાથે લઈ અંદર દા-
ખલ થવા જાય પણ આ પ્રકારે દાખલ થવાનું નહિ બનતાં
સ્વપ્ન સમય પર્યંત મધ્યમાં ખોલરી પરિણામે અનુચરોને પણ
વચમાં મૂકી એકલોજ ચક્રવર્તીની પાસે જઈ આનંદ પામે
છે-તેમ.) ૭૬

આનંદ કોશનું વિવેચન.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યે આ પ્રકરણમાં દશ શ્લોકથી બ્રહ્માથી કીટ સુધીના અને કીટથી બ્રહ્મા સુધીના આનંદોનું અધિક-ન્યૂન અને ન્યૂનાધિકપણું બતાવી પરબ્રહ્મ પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ છે અને તે પરબ્રહ્મ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એમ કહી જ્ઞાસુઓને પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપે સ્થિતિ કરવા પ્રયોધ કર્યો છે. આ પ્રકરણના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરતાં ખાસ પ્રસંગ ન હોવાથી એટલું જ લખવું યોગ્ય જણાય છે કે સુત જ્ઞાસુઓએ પંચદશીમાં સર્વ આનંદોથી બ્રહ્માનંદનું ઉચ્ચત્વ અને ઉપનિષદોમાં પણ અનેક સ્થળે ઉપદેશોનું ઉત્તરોત્તર આનંદનું રહસ્યવિચારવું કે જેથી ભગવત્પાદનો આ પ્રકરણ પરત્વેના આશય યોગ્ય સમજાતાં ઉક્ત આનંદના ભોક્તા બની શકાય. ૬૬ માં શ્લોકમાં પુન્યશ્રીએ ઋગ્વેદનો અનુવાદ આપી સિદ્ધાંતને દ્રઢ કર્યો છે. ૬૭ માં તથા ૬૮ માં શ્લોકમાં વિષયાનંદનું અતી તુચ્છપણું બતાવી વાસ્તવિક આનંદ વિષયોમાં નથી પરંતુ બ્રહ્મ સ્વરૂપના આનંદની પ્રાંતિ બહિર્મુખ વૃત્તિથી થાય છે અને અંતર્મુખ વૃત્તિમાં દ્રશ્યોનું અનુસંધાન છૂટી જતાં જે વાસ્તવિક આનંદરૂપ જે આત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વયં આનંદરૂપે સ્ફુરે છે ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતના અંતરતમ પ્રદેશમાં ગોવિંદ પાદ જ્ઞાસુઓને લઈ જાય છે. અન્ય શ્લોકોમાં જગૃતાદિ ત્રણે સ્થિતિમાં આત્માનો વ્યાપક આનંદ અને એ સ્થિતિએ પરસ્પર ભાવ અભાવ હોવાથી મિથ્યા છે તથા સુપુષ્પિ અને મુક્તિના ભેદ વિગેરે મહાન આત્મોને સંક્ષેપમાં ભગવત્પાદ નિરૂપે છે.

પ્રપંચ મિથ્યાત્વ પ્રકરણ.

સ્વપ્ને ભોગઃ સુખાદે ભવતિનનુકુતઃ સાધને મૂર્છમાને
સ્વાપ્નંદેહાંતરં તદ્વ્યવહંતિ કુશલં નવ્ય મુતપદ્યતે ચેત્ ૧

તત્સામગ્ર્યા અભાવાત્કુત્તરમુદિતં તદ્વિ સાંકલ્પિતં ચે
તત્કિં સ્વાપ્ને સ્તાંતે વપુષિ નિપતિતે દૃશ્યતે શુક્રમોક્ષઃ

॥ ૭૬ ॥

શંકા.

ભોગાયતન સ્થૂલ કાયા, જ્ઞાનનાં તથા કર્મનાં કરણોની સાથે યેષા વિનાની
યમ જાય છે તો પછી સ્વપ્નામાં સુખદુઃખ દેનારા વિષયભોગો ક્યાં સાધનથી
થાય છે ?

સમાધાન.

સ્વપ્નામાં ભોગો ભોગવવામાં અતિ યોગ્ય નવું શરીર થાય છે તેથી
જગૃત શરીરની જરૂર નથી.

શંકા.

માતાનું રૂધિર અને પિતાનું વીર્ય એજ શરીરની ઉત્પત્તિમાં હેતુરૂપ
છે. આ હેતુઓનો સ્વપ્નમાં તો અભાવ છે છતાં નવું શરીર ક્યા પ્રકારે
ઉપજી શકે !

સમાધાન.

સામગ્રી ન હોવા છતાં પણ ભૂતાદિની જેમ સંકલ્પમાંથી મિથ્યાજ
ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા.

સ્વપ્ન સંબંધી શરીર મિથ્યા ઉપજતું હોય તો તે સમયે થતો વીર્ય-
સ્રાવ પણ મિથ્યાજ હોવો જોઈએ પણ એ સ્રાવ તો બિજાનામાં પડી રહેલા
સ્થૂલ શરીરમાં તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે!!!

મીત્યા રોદિત્યનેન પ્રવદતિ હસતિ શ્લઘતે નૂનમસ્મા
ત્સ્વપ્નેપ્યંગેઽનુબંધં ત્યજતિ ન સહસા મૂર્છિતોઽપ્યંતરાત્મા
પૂર્વં યે યેનુભૂતા સ્તનુ યુવતિ હય વ્યાઘ્રદેશાદયોર્થાઃ
સ્તત્સંસ્કાર સ્વરૂપાન્સૃજતિ પુનરભૂન્ શ્રિત્ય સંસ્કાર દેહમ્

॥ ૭૭ ॥

આ ઉપરાંત ચોરવ્યાઘ્રાદિના બય પણ સ્વપ્નમાં ઉપજે છે તો સ્થૂલ
શરીર કવચીત રહે પણ છે. આ સિવાય બીજા રોપું હસવું બકવું અને
અભિમાન કરવું ઇત્યાદિ અનેક દેખાવો થાય છે તે પણ સ્વપ્નમાં સ્થૂલ શરી-
રમાંજ થાય છે તેથી પણ સ્વપ્નમાં ઇતર સ્થૂલ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે એમ
કેમ માની શકાય !

સમાધાન.

જીવાત્મા પોતાને સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ અને જાગ્રત્
અવસ્થાનું સ્થૂલ શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડેલું છતાં પણ તે શરીરની સાથેના
પોતાના સંબંધને છોડી દેતો નથી પણ ફક્ત ઐટલુંજ કરે છે કે જાગ્રત્
અવસ્થામાં શરીર સ્ત્રી ઘોડા વાઘ તથા દેશ આદિ જે જે પદાર્થો અનુભવ્યા
હોય તેઓના સંસ્કારોને સુક્ષ્મ દેહનાં અવત્તંબનથી તે તે પદાર્થોના આકાર
આપી દે છે. ॥ ૭૭ ॥

સંધૌ જાગ્રત્સુષુપ્ત્યોરનુભવ વિદિતા સ્વાપ્ન્યવસ્થા દ્વિતીયાં
તત્રાત્મજ્યોતિરાસ્તે પુરુષં ઇહ સમાકૃષ્ય સર્વેન્દ્રિયાણિ ।

સંવેશ્ય સ્થૂલદેહં સમુચિતશયને સ્વીયભાસાંતરાત્મા
પશ્યન્સંસ્કાર રૂપાનભિમતવિષયા ન્યાતિ કુત્રાપિ તદ્વત્
॥ ૭૮ ॥

ભાવાર્થ:—સ્વપ્ન નામની બીજી અવસ્થા જ્યારે અને સુ-
પ્તિની સંક્રાંતિમાં ઉદ્ભવે છે, એ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે. આ
અવસ્થામાં જીવ સઘળી ઇન્દ્રિયોને પોતાના સ્વરૂપ પ્રતિ આકર્ષાને
આત્મપ્રકાશસ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે એટલે ઇન્દ્રિયોના અભાવને લીધે
તે અવસ્થામાં વિષયોનું ગ્રહ પોતાનાજ પ્રકાશથી કરે છે અને સ્થૂલ-
દેહને યથાલબ્ધ શયનમાં પોઠાડી મુકી સંસ્કારરૂપ ઇચ્છિત ભો-
ગોને પોતાના પ્રકાશથી દેખતો દેખતો સંસ્કારના રૂપથીજ કોઈ
સ્થળમાં વિહાર કર્યા કરે છે. ॥૭૮॥

રક્ષન્ પ્રાણૈઃકુલાયં નિજશયન ગતં શ્વાસમાત્રાવશેષૈ
ર્મામૃતત્પ્રેત કલ્પા કૃત કમિતિ પુનઃ સારમેયાદિભક્ષ્યમ્ ।
સ્વપ્ને સ્વીયપ્રભાવા ત્સૃજતિ હયરથા નિમ્નગા પલ્વલાનિ
ક્રીડાસ્થાનાન્યનેકા ન્યપિસુહૃદ બલાપુત્ર મિત્રાનુકારાન્
॥ ૭૯ ॥

ભાવાર્થ:—પુર્વોક્તપ્રકારે સ્વપ્નમાં ગમે તે સ્થળે જીવાત્મા
વિચરતો હોય તોપણ સુવા સમયમાં ચેષ્ટાવિનાનાં થઈ રહેલાં પો-
તાનાં સ્થૂલ શરીરની “આ શરીરને મૃતસમાન આકારે ન બનવા

શ્રીસંકરાચાર્યકૃત.

દેવું. જો મૃતતુલ્ય વિરૂપાકારને પ્રાપ્ત થઈ જશે તો નિર્જીવની
ગંધનો અનુભવ કરનારાં શ્વાનાદિ જનનવરો શરીરને ખાઈ જશે”
એ પ્રકારની કાળજી રાખતો છતો માત્ર શ્વાસરૂપે અવશેષ રાખેલા
પ્રાણોવાડે તેનો ખચાવ કર્યા કરે છે, અને પોતાના પ્રભાવના બ-
ળથી જાત્રતાના સંસ્કારોને ઘોડા, રથ, નદીઓ, નાનાં તળાવો,
અનેક રમ્ય કિડાસ્થાનો, સ્નેહીઓ, સ્ત્રીઓ, પુત્રો તથા મિત્રોના
આકારો આપી દે છે. ॥૭૬॥

માતંગ વ્યાઘ્રદસ્યુ દ્વિષદુરગ કર્પીન્કુત્રચિ ત્પ્રેયસીભિઃ
ક્રીડંન્નાસ્તે હસન્વા વિહરતિ કુહચિન્મૃષ્ટ મશ્રાતિ ચાન્નમ્ ।
મ્લેચ્છત્વં પ્રાપ્તવાનસ્મ્યહમિતિ કુહચિચ્છંકિતઃ સ્વીયલોકાઃ
દાસ્તે વ્યાઘ્રાદિ ભીત્યા પ્રચલતિકુહચિ દ્રોદિતિ ગ્રસ્યમાનઃ

॥ ૮૦ ॥

ભાવાર્થ:—આ પ્રકારે એ સંસ્કારોને હાથી, ચોર, સત્રુ,
તથા વાનરા વિગેરેના આકારો પણ આપી દે છે, આ સંસ્કાર-
ના યોગથીજ કોઈ સ્થાનમાં સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરે છે, કોઈ
સ્થાનમાં હસતો હસતો વિહાર કરે છે, કોઈ સ્થળમાં મિષ્ટાન્ન
આરોગે છે, કોઈ સ્થાનમાં હું હલકો-તુરંત બની ગયો એમ
સમજી પોતાના લોકોથી ભય પામે છે, કોઈ સ્થાનમાં વાઘ વિગે-
રેના ત્રાસથી ભાગે છે અને કોઈ સ્થાનમાં તો વાઘ વિગેરેના
આગ્રમાં સપડાઈ જવાથી રૂદન પણ કરે છે. ॥ ૮૦ ॥

યોયો દૃગ્ગોચરોર્થો ભવાતિ સસતદા તદ્ગતાત્મ સ્વરૂપા
 વિજ્ઞાનોત્પદ્યમાનઃ સ્ફુરતિ નનુ યથા શુક્તિકા જ્ઞાનહેતુઃ ।
 રૌપ્યાભાસો મૃષૈવ સ્ફુરતિ ચ કિરણા જ્ઞાનતોંભો ભુજંગો
 રજ્જ્વજ્ઞાનાન્નિમેષં સુખભયકૃદતો દૃષ્ટ સૃષ્ટં કિલેદમ્ ॥૮૧॥

ભાવાર્થઃ—જગત્ અવસ્થામાં મનુષ્ય પશુ પક્ષી તથા
 વૃક્ષ વિગેરે જે જે પદાર્થો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે તે પદાર્થ તે
 તે વખત પોતામાં રહેલા આશ્રયભૂત આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞા-
 નથીજ પ્રકાશે છે. દાખલા તરિકે દોરડીમાં સર્પ સ્પુરે છે તે
 સર્પના અજ્ઞાનથીજ, કિરણોમાં જળ દેખાય છે તે કિરણોના
 અજ્ઞાનથીજ, અને છીપમાં રૂપું સ્પુરે છે તે છીપના અજ્ઞા-
 નથીજ સ્પુરે છે. રૂપું અને સર્પ વિગેરે પ્રાતિભાસિક પદાર્થો
 જેટલા વખત સુધી દેખાય તેટલા વખત સુધી સુખ કે ભયના
 હેતુ છે. વાસ્તે તેઓ દ્રષ્ટસ્ટ કહેવાય છે તેમ આ જગત્ પણ
 દેખાવાના સમયમાંજ કાર્ય કરે છે પણ સુષુપ્તિ કે સમાર્ધિમાં
 કાર્ય કરતું નથી વાસ્તે તે પણ દ્રષ્ટસ્ટજ છે. ॥ ૮૧ ॥

માયાધ્યાસાશ્રયેણ પ્રવિતતમશ્વિલં યન્મયા તેન મત્સ્થા
 ન્યેતાન્યેતેષુતાહં યદપિ હિ રજતં ભાતિ શુક્તો ન રૌપ્યે ।
 શુક્તયંશસ્તેન ભૂતાન્યપિ મયિ ન વસંતીતિ વિષ્વગ્વિનેતા
 પ્રાહાસ્માદૃશ્યજાતં સકલમપિ મૃષૈવેન્દ્ર જાલોપમેયમ્

ભાવાર્થ:—માયારૂપ અધ્યાસનો આશ્રય 'હું છું' કે જેણે આ નામરૂપાત્મક સઘળો સંસાર વિસ્તાર્યો છે તેથી આ સર્વ પદાર્થો મારામાં છે અને હું એઓમાં છું એમ ભાસે છે પરંતુ હું એઓમાં રહ્યો નથી અને મારામાં એઓ રહ્યા નથી કારણ કે છીપમાં ગોઠવાએલાં રૂપમાં છીપનો એકે અંશ હોતોજ નથી અને છીપમાં રૂપનો પણ એકે અંશ નથી હોતો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. મયા તત મિદં સર્વં જગદવ્યક્ત મૂર્તિના મત્સ્યાનિ સર્વં ભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવ સ્થિતઃ એવાં કૃષ્ણચંદ્ર પરમાત્માનાં વાક્યથી પણ આ સઘળું જગત્ મારામાં નથી અને હું એમાં નથી પરંતુ હુંજ એક છું અને જગત્ મિથ્યારૂપ હોવાથી મારાથી ઘતર કોય જગત્ એવો પદાર્થજ ન હોવાથી સર્વતઃ સર્વરૂપે હુંજ છું એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥૮૨॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ આ પ્રપંચ મિથ્યાત્વ નામનાં પ્રકરણમાં પ્રપંચનો દષ્ટિ દષ્ટિ-વાદથી અથવા તો સ્વપ્નનાં દષ્ટાંતથી બાધ કરી કેવળ અદૈત્યબ્રહ્મજ અવશેષ રહે છે એ બાબત ઉપદેશ કરે છે. પ્રથમ સ્વપ્ન દષ્ટાંતથી જાગૃત પ્રપંચ મિથ્યા છે એ સમજવા સ્વપ્ન સંબંધે કાંઈક વિચારવું જોઈએ અને ત્યારપછી સ્વપ્ન જાગૃતના પદાર્થોનું સમાનપણું જણાવું જોઈએ અને પછી તે તમામ અવિદ્યાના પરીણામ સમજી તેઓનો બાધ કરી ભગવત્પાદના ઉપદેશ મુજબ દેવળતત્ત્વ ઉપર આવવું જોઈએ.

પ્રપંચનાં મિથ્યાપણામાં સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત તથા

—:દૃષ્ટિ સૃષ્ટિવાદનું સ્વરૂપ:—

ચેતનથી ભિન્ન અનાત્મ પદાર્થો મિથ્યા સ્વપ્ન સમાન છે એવા પ્રકારના ઉચ્ચતમ ઉપદેશમાં કોઈ અજ્ઞાનીને શંકા થાય છે કે:—

શંકા.

“ જે અજ્ઞાત પદાર્થ હોય તેનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાતું નથી પરંતુ જાગૃતિમાં જે પદાર્થોનું અનુભવ જ્ઞાન હોય તેની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ થાય છે વાસ્તે સ્મૃતિ જ્ઞાનના વિષયરૂપ જાગૃતના પદાર્થો સત્ય હોવાને લીધે તેઓનું સ્વપ્નમાં સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન પણ સત્ય છે. આમ હોવાથી સ્વપ્નના દષ્ટાંતથી જાગૃતના પદાર્થોને મિથ્યા માનવા સંભવતા નથી. ”

બીજી શંકા તેનો તે અજ્ઞાની એ કરે છે કે:—“ સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થૂત શરીરને છોડીને લિંગ શરીર બહાર નીકળે છે અને સાચાં ગિરિ સાગરાદિકોને જુએ છે એથી પણ સ્વપ્નના પદાર્થો મિથ્યા નથી. ”

સમાધાન.

પૂર્વ સમયના સંબંધી પદાર્થનું જ્ઞાન સ્મૃતિ જ્ઞાન કહેવાય છે. જે આગળ જ્ઞેયેષા અશ્વની ‘ તે અશ્વ, એમ શબ્દે સ્મૃતિ થાય છે. ’ આ હસિન કે આ અશ્વ ઉમો છે, એવું જ્ઞાન સ્મૃતિ નથી પરંતુ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. સ્વપ્નમાં તો “ આ અશ્વ ઉમો છે, આ પર્વત છે, અને આ નદી છે, ” એવા પ્રકારનું જ્ઞાન હિદય પામે છે. આથી જાગૃતમાં દીડેલા પદાર્થોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ નથી પણ અશ્વાદિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જે આમ કહે કે:— ‘ જાગૃતમાં જાણેલા પદાર્થોનુંજ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન અને છે, અજ્ઞાત પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય નહીં, આથી જાગૃતના પદાર્થોના જ્ઞાનના સંસ્કારોથીજ સ્વપ્નના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે જ્ઞાન સંસ્કારથી ઉત્પન્ન પામ્યું હોય તે જ્ઞાન સ્મૃતિ જ્ઞાન કહેવાય છે વાસ્તે સ્વપ્નનું જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે. ” આ શંકા અજ્ઞાન-મૂલક છે અને તેનો સર્વથા અસંભવજ છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ પ્રકારનું કહેવાય છે. એક અભિજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષ અને બીજું પ્રત્યભિજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. કેવળ ઈન્દ્રિય સંબંધી જે જ્ઞાન થાય છે તે અભિજ્ઞા પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે નેત્રના યોગથી અશ્વનું ‘ આ અશ્વ છે ’ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન

તે અમિતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. પૂર્વ જ્ઞાનના સંસ્કારથી અને ઈન્દ્રિય સંબંધથી જે જ્ઞાન થાય તે 'પ્રત્યમિતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. દાખલા તરીકે આગળ જોયેલા અશ્વત્થુ 'તે અશ્વ આ છે, એવા પ્રકારે જ્ઞાન થાય તે 'પ્રત્યમિતા પ્રત્યક્ષ' જ્ઞાન કહેવાય છે. આ સ્થળમાં આગળ જોયેલા ધોડાના જ્ઞાનના સંસ્કાર અને ધોડાની સાથે નેવનો સંબંધ પ્રત્યમિતા પ્રત્યક્ષનો હેતુ છે. આ ઉપરથી સંસ્કાર જન્ય જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપજ્ઞ હોય છે એવો નિયમ નથી, પણ પ્રત્યમિતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ સંસ્કાર જન્ય હોય છે. આથી ઈન્દ્રિય સંબંધવિના કેવળ સંસ્કાર જન્ય જ્ઞાન હોય તે સ્મૃતિ જ્ઞાન કહેવાય છે. સ્વપ્નમાં અશ્વાદિતું જ્ઞાન કેવળ સંસ્કાર જન્ય હોતું નથી પરંતુ નિદ્રારૂપદોષજન્ય છે.

હસ્તિ આદિક જન્મ સ્વપ્નમાં કલ્પિત છે તેમ ઈન્દ્રિયો પણ સ્વપ્નમાં કલ્પિત હોય છે એથી એ જ્ઞાન ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞ છે. જે કે સ્વપ્નના પદાર્થો સાક્ષિ ભાસ્ય છે, ઈન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાનના વિષય નથી તોપણ અવિવેકીની દૃષ્ટિથી સ્વપ્નનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયજન્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નનું જ્ઞાન જગતના પદાર્થોની સ્મૃતિ નથી. યુક્તિ પણ એમજ કહે છે. નિદ્રાથી જાગીને માણસ આમ કહે છે કે "હું સ્વપ્નામાં અશ્વાદિને જોતો હવો" હવે જે અશ્વાદિની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ હોય તો જાગીને આમ કહેવું જોઈએ કે "હું સ્વપ્નામાં અશ્વાદિતું સ્મરણ કરતો હવો" પણ આવું તો કાય કહેતું નથી વાસ્તે જગતના પદાર્થોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ છેજ નહીં. જે પદાર્થો જાગૃતમાં દીઠા હોય સાંભળ્યા હોય કે અનુભવ્યા હોય તેઓનુંજ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય એવો કાંઈ નિયમ છેજ નહીં પણ જાગૃતમાં અજ્ઞાત પદાર્થોનું પણ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય છે. કોઈ કોઈ વાર સ્વપ્નામાં એવું વિવેકીય વિપરીત દર્શન થાય છે કે જે આખા જન્મકાળમાં પણ થયું ન હોય, સાંભળ્યું ન હોય અને અનુભવ્યું પણ ન હોય તેથી સ્વપ્નનું જ્ઞાન સ્મૃતિ જ્ઞાન નથી એ વાત શંકા રહિતજ છે. જે કે આ જન્મના પદાર્થોના જ્ઞાનના સંસ્કારોજ સ્મૃતિના કારણરૂપ છે એવો નિયમ નથી પણ અન્ય બીજા જન્મના જ્ઞાનના સંસ્કારથી પણ સ્મૃતિ

થાય છે. કારણ કે અનુકુળ જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ અને છે અને તેના વિના પ્રવૃત્તિ અને પણ નહીં. આ હેતુથી બાળકમાં સ્તનપાનમાં જે પહેલવહેલી વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે તેનું કારણ બાળક પણ ‘સ્તનપાન મને અનુકુળ છે’ એવું જ્ઞાન ધરાવતું હોય છે. આ સ્થળમાં અન્ય જનમમાં સ્તનપાનમાં અનુકુળતાનો જે અનુભવ કર્યો છે તેના સંસ્કારોથી બાળકને પ્રથમ અનુકુળતાની સ્મૃતિ થાય છે. આ દૃષ્ટાંતથી અન્ય જન્મના જ્ઞાન સંસ્કારથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે આ જન્મમાં અજ્ઞાત પદાર્થોની પણ અન્ય જનમના જ્ઞાનના સંસ્કારોથી સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ સંભવે છે. આથી સ્વપ્નમાં સ્મૃતિજ્ઞાન માનવાનો પ્રસંગ છેજ નહીં કારણ કે કોઈવાર સ્વપ્નમાં તો એવા પદાર્થો પ્રતીત થાય છે કે જેનું જગતમાં કોઈ જનમમાં પણ જ્ઞાન અને નહીં. દાખલા તરીકે પોતાના શિરચ્છેદને પોતાનાં નેત્રવડે કરી કોઈ સ્વપ્નમાં જુએ છે. જગતમાં કોઈ આવા પ્રકારનો પોતાનો શિરચ્છેદ પોતાના નેત્રથી જોતો નથી તેમ આવું તો કોય જનમમાં પણ બની શકે નહીં વાસ્તે જગત પદાર્થોના જ્ઞાનના સંસ્કારોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ છેજ નહીં છતાં સ્મૃતિ કહેવી એજ વસ્તો વ્યાઘાત દોષ છે તેમજ આ બાબત સંકટો યુક્તિઓ વિદ્વજ્જનોએ નિર્ણય કરી છે. જે સ્મૃતિ જ્ઞાનનો વિષય છે તે સમીપમાં કદાપિ ખડો થાય નહીં અને સ્વપ્નમાં તો અશ્વાદિ પદાર્થો નેત્ર સમીપે ખડા થાય છે એથી અશ્વાદિ પદાર્થોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ છેજ નહીં. સ્વપ્નામાં લિંગ શરીર બહાર જાય છે એ કથનજ અજ્ઞાનનું સ્થાનક છે કારણ કે સ્વપ્નમાં લિંગ શરીર બહાર જતુંજ નથી. જે સ્થુળ શરીરમાંથી લિંગ શરીર બહાર નીકળી સ્વપ્નમાં સાચા ગિરિ સમુદ્રાદિ દેખવું હોય તો મરણાવસ્થાની જેમ સ્વપ્ન કાળે સ્થુલ શરીર અમંગળરૂપ થવું જોઈએ એટલે કે પ્રાણનાં ગમનથી મરણું મુકદ્દુંજ બની જવું જોઈએ પરંતુ આમ તો હોતું નથી પરંતુ સ્વપ્નામાં તો પ્રાણ સહિત સ્થુલ શરીર હોય છે અને જગતની જેમ મંગળ સ્વરૂપજ હોય છે. આથી સ્થુલ શરીરની બહાર સૂક્ષ્મ લિંગ શરીર સ્વપ્નાવસ્થામાં બહાર નીકળતુંજ નથી.

કોઇ એમ શંકા કરે કે “સ્વમામાં પ્રાણ વિના કેવળ અંતઃકરણ અને જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો બહીર પર્વતાદિકામાં જઇને તેઓને દેખે છે. પ્રાણ બહાર જતા નથી તેથી રચુલ શરીર મંગળરૂપ રહે છે. પ્રાણને બહાર જવાનું પ્રયોજન પણ નથી કારણ કે પ્રાણમાં જ્ઞાનશક્તિ નથી પણ કેવળ ક્રિયાશક્તિજ છે. બહારના પદાર્થોના જ્ઞાનનું જેમાં સામર્થ્ય છે તે અંતઃકરણ અને જ્ઞાન-દ્રિયો બહાર જાય છે. અંતઃકરણ અને જ્ઞાનદ્રિયોમાં જ્ઞાનની શક્તિ હોવાથી તેઓનું બહાર જવું સંભવે પણ છે. કર્મ ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાનશક્તિ ન હોવાથી તેઓ પ્રાણની સાથે જ રચુળ શરીરમાં રહે છે, તેથી મરણ નિમિત્તથી થતા દાહ આદિકોથી શરીરની રક્ષા પણ થાય છે. આ પ્રમાણે અંતઃકરણ અને જ્ઞાનદ્રિયો બહાર જાય છે. તેઓ સાચાં પર્વતાદિને દેખીને પાછાં પ્રાણ તથા કર્મેન્દ્રિયોની સમીપે જાય છે.”

આ શંકા કેવળ અશાસ્ત્રીય તર્કજ છે અર્થાત્ શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભૂતિથી તદન વિરુદ્ધજ છે ઉદાવેલી છે કારણ કે રચુલ સૂક્ષ્મ સમાજમાં સર્વનો સ્વામી પ્રાણ પ્રાણ વિના શરીરને દેખવાથી હણુમાત્ર પણ શરીર રાખવામાં આવતું પણ નથી. પ્રાણ વિનાનું શરીર બહાર લઇ જવાનાં આવે છે. બાળવામાં કે દાટવામાં આવે છે. અને સ્પર્શમાત્રથી રનાન પણ કરવામાં આવે છે. આથી રચુલ શરીરમાં પ્રાણ પ્રધાન છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ પ્રાણ પ્રધાન છે. ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાણ પ્રધાન છે એ બાબત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રથમ બ્રાહ્મણમાં પ્રસંગ છે અને ત્યાં પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનાં ગ્રહણથી તેના અભિમાની દેવતાઓનું ગ્રહણ છે કારણ કે દેવતા વિના જડમાં તે કાંઈ ક્રિયાની કે જ્ઞાનની નિષ્પત્તિ થતીજ નથી. આ પ્રસંગથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં સુધી સર્વનો સ્વામી પ્રાણ બહાર નીકળતો નથી ત્યાં સુધી તેને આધીન ઇતર જ્ઞાન કર્મની ઇન્દ્રિયો કે અંતઃકરણ બહાર ગમન કરી શકતાંજ નથી જેથી પ્રાણો વિના ઇન્દ્રિયાદિક સંઘાતનું ગમન બની શકે તેમ છેજ નહીં. પ્રાણના જવાથી એ ઇન્દ્રિયોના

સંઘાત પાછળ જાય છે અને પ્રાણના આવવાથી તેણે પ્રાણની પાછળ પ્રવેશ કરે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાણ વિના ઈન્દ્રિયાદિને ગમનાગમન વ્યવહાર, ક્રોધ પણ યુક્તિથી, શ્રુતિથી કે અનુભવથી સિદ્ધજ થાય તેમ નથી. વળી અંતઃકરણ અને જ્ઞાનઈન્દ્રિયો ભૂતોનાં સત્વગુણનાં કાર્ય છે, તેઓમાં જ્ઞાન શક્તિ છે, ક્રિયા શક્તિ નથી. પ્રાણમાં ક્રિયા શક્તિ છે તેના યોગથીજ મરણ કાળમાં લિંગ શરીર રચુલ શરીરને તથાને લોકાંતર પ્રતિ ગમન કરે છે. પ્રાણનાજ અગ્રથી ઈન્દ્રિયદ્વારા અંતઃકરણની વૃત્તિ બહાર બટાદિકાના સમીપે જાય છે અને પ્રાણની સહાયતા વિના અંતઃકરણાદિનું બહાર જવું સંભવતું પણ નથી. યોગ સૂત્રમાં આજ હેતુથી કહ્યું છે કે ‘પ્રાણનો નિરોધ થયા વિના મનનો નિરોધ થાય નહિ’, પ્રાણની ગતિથી મનની ગતિ છે. પ્રાણવિનિયમથીજ મનોનિગ્રહ થાય છે. આથી મનના નિરોધરૂપ જે રાજયોગ તેમાં જેને ઇચ્છા હોય તેને પ્રાણનિરોધરૂપ હકયોગનું અનુષ્ઠાન કરવું” આ કથનથી આ સ્થળમાંના પ્રાણના ગમનથી ધૃતર ઈન્દ્રિયાદિનું ગમન થઇ શકે છે. એ બાળત લક્ષ્યમાં રાખવા સુચવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણ સમેત રચુલ શરીર સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે તેથી બહાર જઇ સાચા પર્વતાદિને દેખે છે એ કથન તદ્દન અસંગત છે. વળી કોઈ પુરૂષ પોતાના સ્નેહીને સ્વપ્નમાં મળીને જો વ્યવહાર કરે છે તો જગ્યા પછી તે સંબંધી મળે ત્યારે તેને આમ નથી કહેતો કે ‘રાત્રીએ આપણે મળ્યા હતા, અને અમુક વ્યવહાર કર્યો હતો’ અને શંકા કરનારના કહેવા પ્રમાણે તો બહાર નીકળીને તે સંબંધીને મળીને વ્યવહાર સાચો કર્યો છે, તે મળ્યાનું અને વ્યવહારનું જ્ઞાન સંબંધીને હોવું જોઈએ. અને મળે ત્યારે ઉપરની જેમ સંબંધીને કહેવું પણ જોઈએ. સિદ્ધાંતની રીતિએ તો એ વ્યવહાર કલ્પિત છે જેથી સાચો નથી. જો બહાર નીકળીને સાચા પદાર્થોને દેખવામાં આવતા હોય તો રાત્રે સૂતેલો માણસ મુંબઘમાં મધ્યાહ્ન તાપથી તપેલા હીમાલય પર્વતને મુંબઘની પૂર્વમાં દેખે છે. આ સ્થળમાં તો રાત્રે મધ્યાહ્ન સૂર્ય નથી અને મુંબઘની પૂર્વ દિશામાં

હિમાલય પણ નથી. આ યુક્તિથી પણ સ્વપ્નના પદાર્થો સાચા દેખવામાં આવતા પણ નથી. આ રીતે જગૃતિની સ્મૃતિ અને બહાર નીકળીને ઇશ્વર રચિત પર્વતાદિકોનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય છે એ ઉભય બાબતનું નિરાકરણ થઈ ગયું.

સ્વપ્નમાંજ સર્વ ત્રિપુટી ઉદય પામે છે.

જગૃતના પદાર્થોની સ્મૃતિ અને સૂક્ષ્મ શરીરનું બહાર નીકળવું તો પૂર્વોક્ત રીતિએ સંભવનું નથી તોપણ જગૃતની જેમ જ્ઞાતા-જ્ઞાન અને જ્યે ત્રિપુટી સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે, એથી કાંકની નાડીની અંદરજ સર્વ કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે. વેદ પણ આમ કહે છે. ઉપનીષદ પણ કહે છે કે-‘જગૃતના પદાર્થ સ્વપ્નમાં પ્રતીત નથી થતા. પણ રથ અને ઘોડા તથા માર્ગ તેમજ રથમાં બેસનારા સ્વપ્નમાં નવાંજ ઉત્પન્ન થાય છે.’ આ કથનથી પર્યંત, સમુદ્ર, ગામ, નદી, મહેલ, સૂર્ય ચંદ્ર; જે કાંઈ સ્વપ્નમાં દેખાય છે તે તમામ નવાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. જો સ્વપ્નમાં પર્વતાદિ ન હોય તો તેઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સ્વપ્નમાં થાય છે તે નહીં થવું જોઈએ.

કારણ કે વિષય સાથે ઇન્દ્રિયનો સંબંધ કે અંતઃકરણની વૃત્તિનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ છે. આથી પર્વતાદિ વિષય, તેઓનાં જ્ઞાનનાં સાધન ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ સર્વ અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે સ્વપ્નના પદાર્થ છીપમાં રૂપાં આદિની જેમ સાક્ષિભાસ્ય છે, અંતઃકરણનો ઇન્દ્રિયોનો સ્વપ્નના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ નથી એથી જો જો પર્વતાદિક છે તેઓનીજ ઉત્પત્તિ સ્વપ્નમાં માનવી યોગ્ય છે. જ્ઞાતા અંતઃકરણ-જ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી, તોપણ જેમ સ્વપ્નમાં પર્વતાદિ પ્રતીત થાય છે તેમ ઇન્દ્રિય અંતઃકરણ અને પ્રાણ સહિત સ્થૂળ શરીર પણ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે વાસ્તે તેઓની પણ ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ. અથવા તો સ્વપ્ન પદાર્થો વિષે નેત્રાદિની વિષયતાનું જ્ઞાન થાય છે. તે (જગૃતનાં) ‘વ્યવહારિક’ નેત્રાદિકોની વિષયતા તો સ્વપ્નના

“ પ્રાતિભાસિક ” પદાર્થોમાં અને નહી. કેમકે સમસતાવાળા પદાર્થજ આપ આપમાં સાધક બાધક હોય છે. આથી વ્યવહારિક નેત્રાદિ શરીરમાં છે પણ તેઓથી સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિક પદાર્થોની વિરૂધસત્તા હોવાથી, તેઓનાં જ્ઞાનની વિષમતા સ્વપ્નના પર્વતાદિકાને અને નહીં. વળી વ્યવહારિક જે ઇન્દ્રિયો છે તે આપ આપનાં સ્થાનકને છોડીને કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય નહીં. અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં સૂતેલાના હાથ-પગ વાણીનાં સ્થાનક તો બીજાને નિશ્ચય દેખાય છે. હસ્તમાં દ્રવ્ય ગ્રહણ કરીને સ્વપ્નમાં સૂતેલા માણસ પોકાર કરતો દોડે છે એથી સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ માનવીજ નેષ્ટએ. તેમ સુખદુઃખ અને તેઓનું જ્ઞાન તથા સુખદુઃખના આશ્રય સ્વપ્નમાં દેખાય છે. વિના થએલા પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય નહીં. એમ સર્વ ત્રિપુટી સામગ્રી સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા.

જે પદાર્થ પ્રતીત થાય છે તેઓની ઉત્પત્તિ અંગીકાર થાય તો જેમ સ્વપ્ન દષ્ટાંતથી જાગ્રતના પદાર્થ મિથ્યા સિદ્ધાંતમાં કહ્યા છે તેમ જાગ્રતના પદાર્થોની પેઠે ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી સ્વપ્નના પદાર્થ પણ સત્ય થવા નેષ્ટએ. અને સ્વપ્નના પ્રતીત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ન માનવામાં આવે તો એ દોષ સંભવતો નથી. કારણ કે જાગ્રતના પદાર્થ તો ઉત્પન્ન થઈ પ્રતીત થાય છે અને સ્વપ્નમાં પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા વિના પ્રતીત થાય છે. આથી સ્વપ્નમાં યથા વિનાના પદાર્થોનું જ્ઞાન ભ્રમરૂપ હોવાથી તેઓની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી.

સમાધાન.

જે વસ્તુને ઉત્પન્ન થવામાં જેટલી દેશકાળ આદિ સામગ્રી નેષ્ટએ તેટલા સામગ્રી વિના જે વસ્તુ ઉત્પન્ન પામે તે મિથ્યા કહેવાય છે. સ્વપ્નનાં અ-
શ્વાદિને યોગ્ય દેશ કાળ હોતાં પણ નથી. ઘણા કાળમાં, અને ઘણા દેશમાં
ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય અશ્વાદિ સ્વપ્નમાં તો ક્ષણ માત્ર કાળમાં અને સ્વરૂપ કંઈ

પ્રદેશમાં ઉપજે છે તેથી તેઓ મિથ્યા છે. જે કે સ્વપ્ન અવસ્થામાં અધિક કાળ અને અધિક દેશની પ્રતીતિ થાય છે તોપણ બીજા પદાર્થોની જેમ સ્વપ્નમાં અધિક કાળ-દેશ પણ અનિર્વચનીય, પ્રાતિભાસિક ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે વિષય વિના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બને નહીં. અને સ્વપ્નમાં અધિક દેશકાળનું જ્ઞાન થાય છે. વ્યાવહારિક દેશકાળ ન્યુન છે. આથી સ્વપ્નમાં પ્રાતિભાસિક દેશકાળ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ સ્વમાવસ્થામાં ઉત્પન્ન પામેલાં પ્રાતિભાસિક દેશકાળ તે સ્વમાવસ્થાના અશ્વાદિકાના કારણ નથી કેમકે કારણ હોય તે પહેલાં ઉપજે છે અને કાર્ય પછી ઉત્પન્ન પામે છે. સ્વપ્નના દેશકાળ અને અશ્વાદિક એકજ સમયમાં ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી તેઓને પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવ છે નહિં. અને વ્યાવહારિક દેશકાળ ઓછો છે, તેથી હસ્તિ આદિકાને યોગ્ય નથી; આથી દેશકાળરૂપ સામગ્રી વિના ઉપજે છે વાસ્તે સ્વપ્નના પદાર્થ મિથ્યા છે. માતા વિગેરે બીજી પણ અશ્વાદિકની સામગ્રી સ્વપ્નમાં છેજ નહિ. જેકે સ્વપ્નમાં પ્રાણી પદાર્થનાં માતા પિતા પણ દેખાય છે તોપણ સ્વપ્નના માતા પિતા પુત્રની ઉત્પત્તિનાં કારણ નથી. કારણ કે માતાપિતાને પુત્ર એકજ મુહુર્તમાં સાથે ઉદ્ભવે છે. વાસ્તે તેઓમાં પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવ નથી. જે નિંદ્રા સહિત અવિદ્યાથી સ્વપ્ન પદાર્થ પેદા થાય છે તેજ અવિદ્યા તે પદાર્થોમાં માતાપાણું પિતાપાણું અને પુત્રપાણું ઉપજાવે છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્ન પદાર્થની ઉત્પત્તિમહિં બીજી કાંઈ સામગ્રી નથી પણ અવિદ્યાજ નિંદ્રારૂપ દોષ સહિત કારણ છે. દોષ સહિત અવિદ્યાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે રજ્જુ સર્પવત્ કે શુકિતરજ્જુતની જેમ મિથ્યા હોય છે. આ રીતે સ્વપ્ન પદાર્થ સત્ય નથી અર્થાત્ મિથ્યા છે. વિચાર ભેદે અંતઃકરણ કે વિદ્યાને પરિણામ અને જ્યેતનનો વિવર્ત સ્વપ્ન છે. જગૃતના પદાર્થ વ્યાવહારીક છે અને સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિક છે એ કથવાથી એ ઉભય અવસ્થાના પદાર્થો એક બીજાથી વિલક્ષણ છે એ કહેવું યોગ્ય નથી. મુખ્ય સત્તા બે છે. પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક. વ્યવહારિક સંતાનો અંગીકાર જે જે શાસ્ત્રકારોએ કર્યો છે.

તે ફક્ત યોધ હેતુથી અને સ્થુલ દ્રષ્ટિથી છે, નિંદ્રારૂપ દોષ સહિત અને કેવળ અવિદ્યાજન્ય હોવાથી પ્રાતિભાસિક અને વ્યવહારિક ભેદ કલ્યા છે. યોધ પ્રક્રિયામાં વ્યવહારિક સત્તાઓનો અંગીકાર અધિકાર ભેદે બંને સંમત હોય પરંતુ સિદ્ધાંતની દ્રષ્ટિએ તો અનાત્મ પદાર્થોની તમામની પ્રાતિભાસિકજ સત્તા છે, અને ચેતનની પરમાર્થ સત્તા છે. આકાશાદિક પ્રપંચની ઉત્પત્તિ દેશકાળ સામગ્રી વિના થાય છે વાસ્તે આકાશાદિક સ્વભની પેઠે મિથ્યા છે. જગૃત પદાર્થથી વિલક્ષણ નથી કારણ કે જગૃતના પદાર્થો અને તેઓનું જ્ઞાન સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને સાથેજ નષ્ટ થાય છે. સર્વ પદાર્થ ચેતનના વિવર્ત છે અને અવિદ્યાના પરિણામ છે. છીપના રૂપાંતી જેમ જે કાળમાં જે પદાર્થ પ્રતીત થાય તે કાળમાં અધિષ્ઠાન ચેતન આશ્રિત અવિદ્યાનો દ્વિવિધ પરિણામ થાય છે. (૧) અવિદ્યાના તમોગુણ અંશનો ઘટાદિ વિષયરૂપ પરિણામ થાય છે. (૨) અવિદ્યાના સત્વગુણ અંશનો જ્ઞાનરૂપ પરિણામ થાય છે. જે કે ચેતનને 'જ્ઞાન' કહે છે એથી સત્વગુણનો પરિણામ જ્ઞાન કહેવાય નહિ, તો પણ સર્વવ્યાપક ચેતનજ્ઞાન નથી પણ સાબાસ વૃત્તિમાં આરૂઢ ચેતનને જ્ઞાન કહે છે વાસ્તે ચેતનમાં જ્ઞાન વ્યવહારની સંપાદક વૃત્તિ છે. જેમ લોકમાં કહે છે:-“ ઘટનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ” પટનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું ” ત્યાં વૃત્તિ આરૂઢ ચેતનનો તો ઉત્પત્તિ કે નાશ સંભવે નહિ પરંતુ વૃત્તિનો સંભવે છે. અને લોકો જ્ઞાનનો કહે છે. આ પ્રમાણે વૃત્તિમાં પણ જ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ છે. તે વૃત્તિરૂપજ્ઞાન સત્વગુણનો પરિણામ છે એમ સમજવું. તે વૃત્તિરૂપ પરિણામમાં ચેતનનો આભાસ હોય છે અને ઘટાદિક વિષયરૂપ પરિણામમાં ચેતનનો આભાસ થાય નહિ કારણ કે જે કે વિષય અને વૃત્તિ અવિદ્યાનાં પરિણામ છે તો પણ ઘટાદિક વિષય તો અવિદ્યાના તમોગુણનો પરિણામ છે એથી ભલિન છે, તેમાં આભાસ થાય નહિ; અને વૃત્તિ સત્વગુણનો પરિણામ સ્વચ્છ છે, તેમાં આભાસ થાય છે. આ પ્રમાણે વૃત્તિને ચેતનના આભાસ ગૃહણની યોગ્યતા હોવાથી વૃત્તિથી 'અવચ્છેદ પામેલા ચેતનને જ્ઞાન અને સાક્ષી કહે છે. ઘટાદિ વિષયને આભાસ ગૃહણની યોગ્યતા

નથી એ કારણથી તેઓને જ્ઞાન કે સાક્ષી કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે જગત્ પદાર્થો અને તેનું જ્ઞાન સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને સાથેજ નષ્ટ થાય છે.

દ્રષ્ટિ સૃષ્ટિ વાદનું સ્વરૂપ.

દ્રષ્ટિરેવ ભવેત્સૃષ્ટિ દૃષ્ટિ સૃષ્ટિમતે તથા ।

દ્રષ્ટિકાલીનસૃષ્ટિસ્તુ દ્રષ્ટિસૃષ્ટિર્મતાંતરે ॥

સર્વ પદાર્થ સાક્ષાત્ અવિદ્યાનાં કાર્ય છે. છીપનાં રૂપાની જેમ કે સ્વપ્નની જેમ અવિદ્યાની વૃત્તિ-ઉપહિત સાક્ષિથી તેઓનો પ્રકાશ થાય છે, આથી સર્વ પદાર્થ સાક્ષિ ભાસ્ય છે. જ્ઞાનાકાર અને જ્ઞેયાકાર અવિદ્યાનો પરીણામ એકજ કાળમાં થાય છે અને સાથેજ નષ્ટ થાય છે તેથી જ્યારે પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારેજ પ્રતીતિનો વિષય-પદાર્થ થાય છે. અન્યકાળમાં નથી થતો. આને દૃષ્ટિ સૃષ્ટિવાદ કહેવાય છે. આ પક્ષમાં પદાર્થની વ્યક્તાત સત્તા નથી, જ્ઞાત સત્તા છે. અદ્વૈતવાદમાં એ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. આ પક્ષમાં બેજ સત્તા છે. પ્રાતિભાસિક અને પરમાર્થિક. ત્રીજી વ્યવહારિક સત્તા છેજ નહીં. કેમકે ચેતન પારમાર્થિક સત્તાવાળું છે અને અચેતન-અનાત્મ પદાર્થો યદા સ્વપ્નની સૃષ્ટિની જેમ પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળા છે. પ્રતીતિ કાળથી ભિન્ન કાળમાં અનાત્માની સત્તા ન હોવાથી વ્યવહારિકી સત્તાનો. ત્રીજી વ્યવહારીક સિદ્ધાંતમાં અંગીકાર નથી. સ્વે અનાત્મા પદાર્થો સાક્ષિ ભાસ્ય કહેવાય છે પરંતુ તેઓ પ્રમાતા કે પ્રમાણના વિષય રૂપ નથી, કારણકે અંતઃકરણ. ઇંદ્રિયો અને ઘટાદિક, સર્વ ત્રિપુટી અને તેઓનું જ્ઞાન સ્વપ્ન સમાન એકજ કાળમાં ઉપજતું હોવાથી તેઓને વિષયવિષયીભાવ બનતો નથી. જો ઘટાદિક વિષય અને નેત્રાદિક ઇંદ્રિયો તેમ અંતઃકરણ એ જો જ્ઞાનથી પહેલાં હોય તો નેત્રાદિકદ્વારા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન પ્રમાણજન્ય હોય. તે અંતઃકરણ, ઇંદ્રિય અને વિષય જ્ઞાનના પૂર્વ કાળમાંતો છેજ નહીં પરંતુ સ્વપ્નની જેમ જ્ઞાન સમકાળજ ત્રિપુટી ઉપજે છે એથી ત્રિપુટી જન્ય જ્ઞાન કોઈ પણ નથી તોપણ જ્ઞાનમાં સ્વપ્નકાળની જેમ ત્રિપુટી જન્યતા પ્ર-

તીત થાય છે એથી જગૃતના પદાર્થો સાક્ષિ ભાસ્ય છે, પ્રમાણુ જન્ય જ્ઞાનના વિષય તેઓ નથી, તેથી સ્વપ્ન સમાન મિથ્યા છે. જગૃતમાં (રજ્જુ સર્પાદિક) કેટલાંક પદાર્થો મિથ્યારૂપ મનાય છે અને ઘટાદિકને સત્યરૂપે મનાય છે “અનાદિ કાળના પદાર્થ” છે તેઓમાંથી કોઈ નાશ પામે છે અને કોઈ તેના સમાન ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે પ્રપંચનો ઉચ્છેદ કદા બને નહીં. જ્ઞાન થવાથી અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન પ્રપંચની પ્રતીતિ થતી નથી અને ઇતરને પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે. જ્ઞાન મેળવાનાં સાધનો ગુરુવેદ છે તેઓથી પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. „ આવી પ્રતીતિ જગૃતમાં થાય છે. ત્યાં કોઈ પદાર્થમાં મિથ્યાપણું, કોઈમાં નાશપણું, કોઈમાં ઉત્પત્તિ; વેદગુરુથી પરમ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ એ તમામ અવિદ્યાકૃત સ્વપ્નની સમાન મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે જગૃતનો પ્રપંચ સ્વપ્ન પ્રપંચની જેમ મિથ્યા છે અને એ ઉભય પ્રપંચમાં વિલક્ષણતા નથી ઇત્યાદિ કથનથી ભગવત્પાદ આ પ્રપંચ મિથ્યાત્વ નામનાં પ્રકરણમાં પ્રપંચનો નિષેધ કરી અને ચેતનરૂપ એકજ અદ્વૈત બ્રહ્મ છે એવી વિદ્યા બતાવી વિધિ નિષેધ ક્રમની યુક્તિથી જ્ઞાસુ ઓને બોધન કરે છે અને છેવટમાં તો સિદ્ધાંત એવોજ બતાવે છે કે વિધિ નિષેધ રહિત, દ્વૈતાદ્વૈત કલ્પના રહિત, ભેદાભેદ ભાવના રહિત, તથા કેવળ એકજ શુદ્ધ, સાંત, સમરસ, સર્વાંત્ર, સર્વાધિષ્ઠાન છતાં જેનાથી ઇતર આશ્રયમાં વસનાર પદાર્થ નથી તેવું સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મ છે અને તે પરબ્રહ્મજ્ઞ પોતાનાં માહાત્મ્યથી વિવિધાકારે સ્પૃયું છે વાસ્તે તે સ્વરૂપ પોતાનું વાસ્તવિક છે એમ સમજી તે રૂપે સ્થિતિ કરવા ભગવત્પાદ પરમગૂઢ સિદ્ધાંતની નિષ્પત્તિ કરી પ્રકરણનો ઉદ્દેશ સમજવા બોધે છે.

કર્મ મિમાંસા પ્રકરણ.

हेतुः कर्मैव लोके सुखतदितरयोरेवमज्ञो विदित्वा
मित्रं वा शत्रुरित्थं व्यवहरति मृषा याज्ञवल्क्यार्तभागौ

યત્કર્મેવોચતુઃ પ્રાક્જનકનૃપગૃહે ચક્રતુસ્તત્પ્રશંસાં
વંશોત્તંસો યદૂનામિતિ વદતિ ન કોપ્યત્ર તિષ્ઠત્યર્કમાત્૮૩

ભાવાર્થ:—આ સંસારમાં સુખદુઃખનું કારણ કર્મજ છે, જેમ નહીં સમજવાથી મુખ પુરૂષે ‘આ મિત્ર છે અને આ શત્રુ છે’ એવો ખોટો વ્યવહાર કરે છે. પૂર્વે યાજ્ઞવલ્કય અને આર્તભાગ નામના મુનિઓએ પણ જનકરાજના યજ્ઞ મંડપમાં કર્મ-નેજ સુખદુઃખનું કારણરૂપ કહ્યું છે. અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પરમાત્મ: એ પણ કર્મયોગના અધ્યાયમાં કર્મની પ્રશંસા કરી છે. ॥૮૩॥

વૃક્ષચ્છેદે કુઠારઃ પ્રભવતિ યદપિ પ્રાણિનો દ્યસ્તથાપિ ॥
પ્રાયોન્નં તૃપ્તિ હેતુસ્તદપિ નિગદિતંકારણ ભોક્તૃયત્નઃ॥
પ્રાચીનં કર્મ તદ્વદ્વિષમસમફલ પ્રાપ્તિહેતુસ્તથાપિ ॥
સ્વાતંત્ર્યં નશ્વરેઽસ્મિન્નહિલ્લુ ઘટતે પ્રેરકોસ્યાંતરાત્માત્૮૪

ભાવાર્થ:—જેમ વૃક્ષ છેદન કરવા સમર્થ કુવાડી પ્રાણીએ કરેલી પ્રેરણા વિના સ્વતંત્ર રીતે સમર્થ નથી, જેમ ભોજન કર્યાવિના તૃપ્તિ આપનારું અન્નપણ તૃપ્તિ આપવા સમર્થ નથી તેમ પ્રાણીઓને શુભાશુભ ફળ આપવા સમર્થ કર્મો પણ ઇશ્વરની પ્રેરણા વિના સ્વતંત્ર સમર્થ નથી. કુવાડા અને અન્નની જેમ અચેતન કર્મ કાલાંતરમાં પણ ઇશ્વર પ્રેરણા વિના ફળ આપી શકતુંજ નથી. ॥ ૮૪ ॥

સ્મૃત્યા લોકેષુ વર્ણાશ્રમ વિહિતમદોનિત્ય કામ્યાદિ કર્મ
 સર્વં બ્રહ્માર્પણં સ્યાદિતિ નિગમગિરઃ સંગિરંતેતિરમ્યમ્ ॥
 યન્નામાનેત્રજિહ્વાકરચરણશિરઃ શ્રોત્રસંતર્પણેન
 તુષ્યે દંગીવસાક્ષાત્તરુવિસકલો મૂલ સંતર્પણેન ॥૮૫॥

ભાવાર્થ:—મનુષ્ય સૃષ્ટિમાં શાસ્ત્રો વર્ણાશ્રમાનુસાર નિત્ય
 તથા કામ્ય વિગેરે કર્મ કરવા જે બોધ કરે છે તે સઘળાં કર્મો
 અન્ય દેવતાઓને ઉદ્દેશી કરવામાં આવે તોપણ બ્રહ્માર્પણજ
 થાય છે એવું વેદોનું કથન અતિ સુંદર અને યુક્તિ સિદ્ધજ
 છે. કારણ કે નાક-નેત્ર-હસ્ત-ચરણ-મસ્તકને તથા કાનને તૃપ્તિ
 થવા જે સુગંધ ગ્રહણ, શુભદર્શન, મિષ્ટાન્ન ભોજન, તૈલા-
 ક્રયંગ તથા રાગ શ્રવણ કરવામાં આવે છે તેથી તે ઇન્દ્રિયોના
 માલેક દેહધારી તૃપ્ત થાય છે. જેમ ઝીણાં મૂળને તૃપ્ત કરતાં
 ધૃક્ષની તૃપ્તિ થાય છે તેમ. ॥ ૮૫ ॥

યઃ પ્રૈત્યાત્માનભિજ્ઞઃ શ્રુતિવિદપિ તથા કર્મ કૃત્કર્મણોસ્ય
 નાશઃ સ્યાદત્પ ભોગાત્પુનરવતરણે દુઃસ્વભોગો મહીયાન્ ॥
 આત્માભિજ્ઞસ્યલિપ્સોરપિ ભવતિ મહાન્ શાશ્વતઃ સિદ્ધિ-
 ભોગોત્પાત્માં તસ્માદુપાસ્યઃસ્વલ્લુ તદભિગમેસર્વ સૌખ્યા-
 ન્યલિપ્સોઃ ॥ ૮૬ ॥

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય વેદજ્ઞ છતાં આત્માને નહીં જાણી
યજ્ઞાદિક કરે તે પુરૂષનાં મરણ પછી તેનાં કર્મોનો દેવલોકના અમુક
કાળના ભોગથીજ નાશ થાય છે અને ફરીવાર જન્મ પ્રાપ્ત થતાં
તે પુરૂષને પાછું સંસાર સંબંધી મોટું દુઃખ ભોગવવું પડે છે.
ભોગેચ્છા છતાં જે આત્મા જ્ઞાની છે તેને દેવલોકથી પણ અધિક
ભોગ ઘણા કાળ સુધી મળે છે તથા અંતે મુક્તિ પણ થાય છે.
જે પુરૂષ ભોગેચ્છા રહિત કેવળ આત્મજ્ઞાની હોય તેને આત્મ-
પ્રાપ્તિ થતાં તુરતજ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે કે જેમાં સઘળાં
ગુણોનો અંતર્ભાવ છે. આમ છે વાસ્તે કર્મોનો ત્યાગ કરી આત્મ-
જ્ઞાન સંપાદન કરવુંજ યોગ્યજ છે. ॥ ૮૬ ॥

સૂર્યાદ્યૈરર્થમાનં નહિ ભવતિ પુનઃ કેવલૈર્નાત્રચિત્રં
સૂર્યાત્સૂર્ય પ્રતીતિર્ન ભવતિ સહસા નાપિ ચંદ્રસ્યચંદ્રાત્ ॥
અમેરમેશ્વર કિંતુ સ્ફુરતિ રવિમુખં ચક્ષુષશ્ચિત્પ્રયુક્તા
દાત્મજ્યોતિસ્તતોયં પુરુષ ઇહ મહોદેવતાનાં ચ ચિત્રમ્.
॥ ૮૭ ॥

ભાવાર્થ:—સૂર્ય ચંદ્ર તથા અગ્નિ સ્વતંત્રપણે પદાર્થોને
પ્રકાશ આપી શકતાં નથી એ પૂર્વે કહ્યું અને તેમાં કાંઈ નવાઈ
પણ નથી પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે સૂર્યથી સૂર્યનો, ચંદ્રથી
ચંદ્રનો અને અગ્નિથી અગ્નિનો એટલે પોતાથી પોતાનો પણ
પ્રકાશ કરી શકાતો નથી. આ સૂર્યાદિકનો પ્રકાશ આત્માવડે

પ્રેરાયેલી નેત્રાદિથી થાય છે અને નેત્રોનો પ્રકાશ આત્માવડે થાય છે. જાગ્રત સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિમાં આત્માનો પ્રકાશક બીજું કોય નથી પણ આત્મા પોતે પોતાનાથીજ પ્રકાશે છે તથા જાગ્રતમાં સૂર્યાદિ અને ચક્ર વિગેરેને પણ પ્રકાશ દે છે તેથી આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે. ॥ ૮૭ ॥

પ્રાણેનાંભાંસિભૂયઃ પિબતિ પુનરસાવન્નમશ્રાતિ તત્ર
તત્પાકં જાઠરાગ્નિ સ્તદુપહિતબલો દ્રાક્ શનૈર્વા કરોતિ ।
વ્યાનઃ સર્વાંગ નાડીષ્વથ નયતિ રસં પ્રાણ સંતર્પણાર્થ
નિઃસ્સારં પૂતિ ગંધં ત્યજતિ બહિર્યં દેહતો પાન સંજ્ઞઃ
॥ ૮૮ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રાણવાયુથી પ્રાણી અન્ન જળનું ખાનપાન કરે છે. આ પ્રાણવાયુ જેને ધમીને શક્તિ દેનારો છે એવો જઠરાગ્નિ ધીમે ધીમે અથવા ઉતાવળથી અથવા પ્રાણનો જેવો પ્રયત્ન હોય તે પ્રમાણે અન્ન તથા જળને પકાવે છે. વ્યાન વાયુ પાકેલાં અન્ન પ્રાણીના સારભાગને ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ થવા માટે શરીરની અર્ધ નાડીઓમાં પ્રસારે છે. પછી અપાન વાયુ જે કાંઈ નિસ્સાર તથા દુર્ગંધી અવશેષ અન્નોદકને મૂત્ર તથા વિષ્ણના રૂપથી બહાર ધકેલી દે છે. ॥ ૮૮ ॥

વ્યાપારં દેહસંસ્થઃ પ્રતિવપુરશ્ચિલં પંચવૃત્ત્યાત્મકોઽસૌ

પ્રાણઃ સર્વેન્દ્રિયાણામધિપતિ રનિશં સત્કયા નિર્વિવાદમ્ ॥
યસ્યેત્થં ચિદ્ધનસ્ય સ્ફુટ મિહ કુરુતેસોસ્મિ સર્વસ્યસાક્ષી
પ્રાણસ્યઽપ્રાણ ઇષોપ્યગ્નિલ તનુભૃતાં ચક્ષુષશ્ચક્ષુરેષઃ ॥૮૯॥

ભાવાર્થઃ—મુખ્ય પ્રાણ પણ એતન્યરૂપ આત્મ સત્તાના
યોગથીજ, શરીરોમાં સ્થિતિ કરી, પ્રાણનાદિ પંચવૃત્તિવાળો થઈ
પ્રત્યેક કાયામાં સર્વદા સર્વ ઇન્દ્રિયો પર નિર્વિવાદ તથા ચોખ્ખું
ધણીપણું ભોગવે છે ને આ આત્મા હું છું. હું આત્મા છું
તેથી સર્વનો પ્રકાશક પણ હું છું. સર્વ પ્રાણિઓના પ્રાણરૂપ
હું છું તથા સર્વનાં જ્ઞાનનો જ્ઞાનરૂપ પણ હું જ છું. ॥ ૮૯ ॥

યંભાંતં ચિદ્ધનૈકં ક્ષિતિજલપવનાદિત્ય ચંદ્રાદયો યે
ભાસાતસ્યૈવચાનુપ્રવિરલગતયોભાંતિ તસ્મિન્વસંતિ ॥
વિંદ્યુત્પુંજોમિસંઘોપ્યુ ડુગણવિતતિ ભાસયેત્કિં પરેશં
જ્યોતિઃ શાંતં ત્વનંતં કવિમજમમરંશાશ્વતં જન્મ-
શૂન્યમ્ ॥ ૯૦ ॥

ભાવાર્થઃ—જેનાં સ્વરૂપ તથા વ્યવહાર આદિની વ્યવસ્થા
અન્યો અન્ય વિલક્ષણ છે એવાં પૃથ્વી, પાણી, પવન, સૂર્ય અને
શશી આદિ દ્રવ્યો એતન્યઘન અને કોઈની અપેક્ષા ધરાવ્યા વિના
સર્વનો નિર્વાહ કરનારા પરમાત્માના પ્રકાશની પછવાડે પ્રકાશે છે
અને જેઓની પરમાત્મામાંજ સ્થિતિ છે અર્થાત્ પરમાત્માના સ્ફૂર-

વાથી રુકુરે છે અને પરમાત્માની સત્તાથી સત્તાવાળા છે તે શાંત નિત્ય પરિચ્છેદો વિનાના, જ્ઞાન સ્વરૂપ, અને જન્માદિ ૫૬ વિ-
કાર વિનાના, પરમાત્માને વીજળીઓનો સમુદાય, અગ્નિ કે નક્ષ-
ત્રોના સમૂહ આદિ કોઈ પણ પદાર્થ શું પ્રકાશી શકે ? ॥૬૦ ॥

तद्ब्रह्मै वाहमस्मीत्यनुभव उदितो यस्य कस्यापिचेद्वै
पुंसः श्रीसद्गुरुणामतुलितकरुणा पूर्ण पीयूष दृष्ट्या ॥
जीवन्मुक्तः सएवभ्रमविधुरमना निर्गतेनाद्युपाधौ
नित्यानन्दैक धाम प्रविशति परमं नष्टसंदेहवृत्तिः ९१

ભાવાર્થ:—ઉચ્ચનીચ ગમે તે પુરૂષને, બ્રહ્મવિદ્યાવાન સ-
દૈશિકની અતુલ અમૃતમય દૃષ્ટિથી જો હું બ્રહ્મજ છું, એવો સાક્ષાત્
અનુભવ થાય તો તેજ પુરૂષ ભ્રમવિનાના મનવાળો થવાથી જી-
વન્મુક્ત કહ્યો જાય છે અને સર્વ સંશયોથી રહિત બનેલો એ
જીવન્મુક્ત, ચાલુ શરીરનાં પ્રારબ્ધો મટયા પછી સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ
અનાદિ ઉપાધિ નાશ પામવાથી પરમાનંદરૂપ મુખ્ય પરમધામમાં
પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ કેવળરૂપેબની જાય છે. ॥૬૧॥

नोदेहोनेन्द्रियाणि क्षरमतिचपलं नो मनो नैव बुद्धिः
प्राणो नैवाह मस्मीत्यखिलजडमिदं वस्तु जातं कंथ
स्याम् ॥ नाहंकारो न दारागृह सुतजनक्षेत्रचित्तादि

દૂરં સાક્ષી વિત્પત્યગાત્મા નિશ્ચિલજગદધિષ્ઠાન ભૂતઃ
શિવોહમ્ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ:—હું શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ કે અહંકાર નથી કારણ કે એ સૌ નશ્વર છે, જડ છે, અને અસ્થિર છે અને હું તો અવિનાશી ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને સ્થિર હોવાથી જડ વસ્તુઓ રૂપે કેમજ હોઈ? હું જ્યારે પ્રાણાદિકની અંદરની વસ્તુઓના રૂપે નથી ત્યારે સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સંખંધી, ગૃહ કે ધન ધિગેરે બાહ્ય વસ્તુઓની સાથે તો મને કશો સંગ નજ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું? હુંતો સર્વાભાસક, જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વથી આંતર, સર્વાધિષ્ઠાનરૂપ, પરમાત્મા છું. ॥૬૨॥

દૃશ્યંદ્રૂપમેત દ્રવતિ ચ વિશદં નીલપીતાદ્યનેકં
સર્વસ્યૈતસ્ય દૃગ્વૈ સ્ફુરદનુભવતો લોચનં ચૈક રૂપંમ્ ॥
તદૃશ્ય માનસં દૃક્ પરિણતવિષયાકારધી વૃત્તયોપિ
દૃશ્યાદૃગ્રૂપ એવ પ્રભુરિહસ તથા દૃશ્યતે નૈવ સાક્ષી ૧૩

ભાવાર્થ:—લીલા પીળા વિગેરે અનેક રંગવાળું સ્ફુટ પ્રકાશતું જે આ સદૃશ જગદાકાર દૃશ્ય છે તેનો પ્રકાશ દૃષ્ટિથી થતો હોવાથી દૃષ્ટિ સર્વની પ્રકાશક અને દર્શનરૂપ સ્વભાવવાળી છે. આથી દૃષ્ટિ પણ મનના વિષયરૂપ હોવાથી દૃશ્ય છે અને મન તેનું પ્રકાશક થાય છે. આમ હોવાથી મન પણ બુદ્ધિના

વિષયરૂપ હોવાથી દૃશ્ય અને બુદ્ધિ તેની પ્રકાશક થાય છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અનેક વિષયના આકારો જે ધરવાવાળી બુદ્ધિ વૃત્તિઓ પણ આત્માના વિષયરૂપ હોવાથી દૃશ્ય છે અને તેઓનો આત્મા પ્રકાશક છે અને આમ હોવાથી આત્મ કોઈનો વિષય ન હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ અને સર્વ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. ॥૬૩॥

રજ્જ્વજ્ઞાનાદ્બુજંગસ્તદુપરિ સહસા ભાતિ મંદાંધકારે
સ્વાત્માજ્ઞાના ત્થાસૌ ભૃશમસુખમભૂદાત્મનો જીવભાવઃ॥
આપ્તોક્ત્યા હિ ભ્રમાંતે સ ચ સ્વલુ વિદિતારજ્જુરેકા તથાહં
કૂટસ્થો નૈવ જીવો નિજગુરુવચસા સાક્ષિભૂતઃ
શિવોહમ્ ॥ ૯૪ ॥

‘ભાવાર્થ’ :—જેમ મંદ અંધકારમાં દોરડીનું જ્ઞાન થતાં દોરડી ઢંકાય છે અને એકદમ સર્પ પ્રતીત થાય છે તેમ પરમાત્માનાં અજ્ઞાનથી પરમાત્મા ઢંકાઈ જઈ એકદમ બલભાવની પ્રતીતિ થાય છે. યથાર્થ વક્તાના બોધથી સર્વ ભ્રાંતિ નાશ પામી રજ્જુનો બોધ થાય તેમ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી મારી બલભાવની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ અને હું અવિનાશી તથા સર્વનો પ્રકાશક પરમાત્મા બની ગયો. ॥૬૪॥

किं ज्योतिस्ते वद स्वाहनि रविरिह मे चंद्रदीपादि शत्रौ
स्यादेवं भानु दीपादिक परिकलने किं तव ज्योतिरस्ति॥

ચક્ષુસ્તન્મીલને કિં ભવાતિ ચ સુતરાંધીર્ધિયઃ કિંપ્રકાશે
તત્રૈવાહં તતસ્ત્વં તદસિ પરમકં જ્યોતિરસ્મિ પ્રભોહમ્ ૧૫

ગુરુ—ઘટપટાદિના રાતે અને દિવસે પ્રકાશને આપતી કઈ જ્યોતિ
તું દેખે છે ?

શિષ્ય—દિવસે સુરજ અને રાતે ચંદ્ર અને દીપાદિ મને દેખાય છે.

ગુરુ—સૂર્ય ચંદ્ર અને દિપાદિને કયું તેજ પ્રકાશતું તું દેખે છે ?

શિષ્ય—ચક્ષુ રૂપ તેજ તેઓને પ્રકાશતું દેખાય છે. ગુરુ—આંખ
મીંચ્યા પછી ઘટપટાદિકનો સૂર્યાદિકનો અને નેત્રનો પ્રકાશ કરનાર કયું તેજ
દેખે છે ? શિષ્ય—બુદ્ધિરૂપ તેજ દેખાય છે. ગુરુ—બુદ્ધિ જેવ હોવાથી તેનું
પ્રકાશક કયું તેજ દેખે છે ? શિષ્ય—હું પોતે, ગુરુ—હું પણ જેવ છે
તેથી તેનું પ્રકાશક કયું તેજ ? શિષ્ય—આત્મા. ગુરુ—આત્માનો પ્રકાશ કયું
તેજ કરતું તું દેખે છે ? શિષ્ય—કાય નહીં. ગુરુ—ત્યારે તું આત્મા છે અને
તારો પ્રકાશક નથી માટે તું પોતેજ પ્રકાશક છે. શિષ્ય—હા, મહારાજ, સર્વ
પ્રકાશક પરંજ્યોતિરૂપ હુંજ છું. ॥ ૯૫ ॥

કંચિત્કાલં સ્થિતઃ કૌ પુનરિહ ભજતેનૈવ દેહાદિ સંઘં
યાવત્પ્રારબ્ધ ભોગં કથમપિસસુખં ચેષ્ટતે સંગબુધ્યા॥
નિર્દ્વદો નિત્ય શુદ્ધૌ વિગલિતમમતાહં કૃતિ નિત્યતૃપ્તો
બ્રહ્માનંદસ્વરૂપઃ સ્થિરમતિરચલો નિર્ગતાશેષમોહઃ॥૧૬॥

ભાવાર્થઃ—જીવન્મુક્ત કે જે સર્વ સુખ દુઃખાદિ દ્વંદ્વો વિ-
નાનો, નિત્ય શુદ્ધ, અહંતા મમતા વિનાનો, નિત્યતૃપ્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ,

નિશ્ચય, સર્વ મોહની બહાર ગયેલો, અને પ્રધ્વાનંદ સ્વરૂપ હોય છે તે પોતાના અંતિમ દેહનાં પ્રારબ્ધોનો લોભ સમાપ્ત થયા સુધીના અમુક સ્વરૂપ સમયમાં જગત માંહેના કોય સ્થળમાં રહે છે પણ દેહાદિક સંઘાતનું તેને લેશ પણ અભિમાન કદી હોતું નથી અને જે કાંઈ વ્યવહાર કરે છે તે પણ આત્મસુખમાં મગ્ન રહી નિર્લેપ ભાવથીજ કરે છે. ॥ ૯૬ ॥

जीवात्मब्रह्मभेदं दलयति सहसा यत् प्रकाशैकरूपं
विज्ञानं तच्च बुद्धौ समुदितमतुलं यस्य पुंसः पवित्रम् ॥
माया तेनैव तस्य क्षयमुपगमिता संमृतेः कारणं या
नष्टा सा कार्य कर्त्री पुनरपि भविता नैव विज्ञानमात्रात्
॥ ९७ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રકાશ સ્વરૂપ, મહા પવિત્ર, અનુપમ, વિજ્ઞાન કે જે જીવાત્મા અને પરમાત્માના ભેદને એકદમ ભાંગી નાંખે છે તે જે જનની પ્રજ્ઞામાં સારી રીતે ઉદય પામ્યું હોય તે જનની સંસારના હેતુ રૂપ માયાનો તેજ વિજ્ઞાને નાશ-ક્ષય, કયો હોય છે તેથી નષ્ટ થએલી તે માયા કદાચ બળેલાં લુગડાંની જેમ આ-ભાસ રૂપે દેખાય તોપણ તે કદી પણ ભ્રમરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકતીજ નથી. ॥ ૯૭ ॥

विश्वं नेति प्रमाणाद्विगलितजगदाकारभानस्त्यजेद्दे

પીત્વાયદ્વત્ફલાંભસ્યજતિચસુતરાંતત્ફલંસૌરભાઢ્યમ્ ॥
સમ્યક્ સચ્ચિદ્દનૈકામૃતસુખકવલાસ્વાદપૂર્ણોત્તદાસૌ
જ્ઞાતાનિઃસારમેવં જગદાશિલમિદંસ્વ પ્રભઃ શાંતચિતઃ

॥ ૯૮ ॥

ભાવાર્થઃ—વિશ્વની સત્તા અધિષ્ઠાન—બ્રહ્મની સત્તાથી અલગ
નથી, આવાં શ્રુતિ વચન પ્રમાણથી જેને જગતની સત્યતાનો
આભાસ નાશ પામ્યો હોય છે એવો અને ભલા પ્રકારે સચ્ચિદ્દા-
નંદધન એક આત્મ સ્વરૂપના અનુસંધાનના અસ્વાદથી રેલમ
છેલમ રહેતો જીવન્મુક્ત જ્ઞાની હૃદયવડે આ સમગ્ર સંસારને અ-
સાર સમજી, જેમ માણસ ફળના રસને પીને ફળની સુગંધી
ત્વચાનો ત્યાગ કરે છે તેમ ત્યાગ કરે છે અને તેથી શાંતચિત્ત
બની બ્રહ્મ સ્વરૂપેજ સ્થિતિ કરે છે. ॥ ૯૮ ॥

ક્ષીયંતે चास्य कर्माण्यपिखलुत्तदयग्रंथिरुद्धिद्यते वै
छिद्यन्ते संशया ये जनिमृतिफलदा दृष्टमात्रेपरेशे ॥
तस्मिंश्चिन्मात्ररूपे गुणमलरहिते तत्त्वमस्यादिलक्ष्ये
कूटस्थे प्रत्यगात्मन्यखिल विधिमनो गोचरे ब्रह्मणीशे

॥ ૯૯ ॥

ભાવાર્થઃ—ચૈતન્ય માત્ર, ગુણરૂપી મળથી વિરક્ત,
'તત્ત્વમસિ' આદિ વેદવાક્યોના લક્ષ્યાર્થરૂપ, નિર્વિકાર, સર્વ

પ્રકાશક, સર્વ વિધિવાક્ય તથા મનના અવિષયરૂપ, અને સર્વા-
ધિષ્ઠાનરૂપ તે પરમાત્મા અનુભવ દૃષ્ટિથી દેખવામાં આવતાં, જ્ઞા-
નીનાં સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મો નાશ પામે છે, જડ-ચેતન
અન્યોન્યાધ્યાસરૂપ ગ્રંથિ છૂટી જાય છે અને જન્મમૃત્યુરૂપ ફળ
દેનારા સંશયો નિર્મૂળ થાય છે. છેદાઈ જાય છે. ॥ ૯૯ ॥

આદૌ મધ્યે તથાંતે જનિમૃતિફલદં કર્મમૂલં વિશાલં
જ્ઞાત્વા સંસાર વૃક્ષં ભ્રમમદમુદિતા શોકતાનેકપત્રમ્ ॥
કામક્રોધાદિશાલં સુતપશુવનિતા કન્યકા પક્ષિ-
સંઘં છિત્વાઽસંગાસિનૈનં પદુમતિરભિતશ્ચિંતયે દ્વાસુદેવમ્
॥ ૧૦૦ ॥

ભાવાર્થ:—આ સંસારરૂપ વિશાળ વૃક્ષ કે જેનું કર્મ મૂળ
છે, ભ્રમ, મદ, હર્ષ શોક વિગેરે અનેક પત્રો છે, કામક્રોધાદિ
શાખાઓ છે, અને પુત્રો પશુઓ સ્ત્રી આદિ પ્રાણીઓ, પક્ષીઓનો
સમૂહ છે તેને આરંભમાં મધ્યમાં અને અવસાનમાં મિથ્યા છતાં
પણ જન્મ મરણરૂપ ફળ આપનાર જાણી પોતાના અસંગપણના
અનુભવરૂપી તરવારથી છેદી નાંખીને ડાહ્યા માણસે સર્વદા આ-
ત્મચિંતન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦૦ ॥

જાતં મય્યેવ સર્વં પુનરપિ મયિ તત્સંસ્થિતં ચૈવ વિશ્વમ્
સર્વં મય્યેવ યાતિ પ્રવિલયમિતિ તદ્બ્રહ્મ ચૈવાહમસ્મિ ।

યસ્ય સ્મૃત્યા ચ યજ્ઞાદ્યશિલશુભવિધૌ સુપ્રયાતીહ કાર્યમ્
ન્યૂનં સંપૂર્ણતાં વૈ તમહમતિ મુદૈ વાચ્યુતં સન્નતોઽસ્મિ

॥ ૧૦૧ ॥

ભાવાર્થ:—સમગ્ર વિશ્વ મારામાં ઉત્પન્ન પામ્યું છે, ઉત્પન્ન થઈ મારામાં સ્થિતિ કરી રહ્યું છે અને પાછું મારામાંજ પ્રલય પામે છે વાસ્તે કરીને સકળ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ હુંજ છું. યજ્ઞાદિ સઘળી શુભ ક્રિયાઓમાં જે કાંઈ કાર્ય ઓછું રહી ગયું હોય તે પણ જેના અનુસંધાનવડે કરીને પૂર્ણતાને પામે છે તે અખંડાનુભવ સ્વરૂપ પરમાત્મા—પરબ્રહ્મમાં હું સમગ્ર પ્રકૃતિઓ સમેત એકતા પામેલો છે. આ પ્રમાણે ડાહ્યા જ્ઞાસુએ આત્મચીંતન કરવું. (ભગવત્પાદનેા સર્વાત્મભાવ બતાવનારો અંતિમ શ્લોક ઉચ્ચ રહસ્યને શીખડાવે છે એટલુંજ નહીં પરંતુ હૃદયમાં અદ્વૈત ભાવનાનો ચંદ્રમા પરમાનંદરૂપ શાંત કિરણો સહિત ઉદય પામી સાધકના સર્વ તાપોનું શમન કરે છે.) અસ્તુ.

इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचितेयं शतश्लोकी वेदान्त कवि हिरालालकृत.

गुर्जरभाषाटीकासमेता समाप्ता. ॥

કર્મ મિમાંસા પ્રકરણ.

ભગવતપાદ શંકરાચાર્ય કર્મમિમાંસા પ્રકરણમાં જે જે બાબતો કહે છે તેનું આ સ્થળમાં સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરવામાં આવે છે. આચાર્ય ભગવાન શ્લોક ૮૩—૮૪ માં સારાં નરસાનું ફળ કર્મજ છે એ કથનથી મુખ લોહિા સુખ દુઃખનું કારણ પોતાને અગર કાળ ઈશ્વર ઇત્યાદિને માની એસે છે તેનું નિવારણ કરે છે, કર્મનો જ્યાંસુધી શરીર છે ત્યાંસુધી તિરસ્કાર થઈ શકતોજ નથી વાસ્તે કર્મનો ત્યાગ નહીં પણ કર્મોમાંથી આસક્તિનો ત્યાગ એજ અકર્મ અવસ્થા છે. ભગવતપાદ ૮૬ માં શ્લોકમાં આત્મા અદિર મુખે કરેલા વૈદિક કર્મની વ્યવસ્થા બતાવે છે, જેમાં એવો આશય છે કે આત્માના સ્વરૂપથી અજ્ઞાણ રહી આચાર્યોક્તાં કર્મો સ્વર્ગાદિ આપવા છાંત પતન પમાડનારાં છે પરંતુ આત્માના અનુસંધાનપૂર્વક કરવામાં આવેલાં કર્મો ઉત્તરોત્તર ઇન્નતિ આપે છે. ભોગેચ્છાવાળા આત્મજ્ઞાની પુરૂષો કર્મકાંડના આશ્રયથી પણ અપ્પ મહા સિદ્ધિ આદિ વૈભવો ભોગવ્યા પછી પણ મોક્ષનાજ અધિકારી બને છે અને કેવળ આત્માના અજ્ઞાનવાળા કર્મહોને તો નિયમિત કાળ સુધી કર્મનાં ફળ જે સ્વર્ગાદિ, તેને ભોગવી પાછા જનમ મરણ મહાયુગમાં અવાય છે ઇત્યાદિ બાબત ભગવતપાદ કર્મમિમાંસા પ્રકરણના ૯૭ માં શ્લોક સુધી કહી બતાવી છે. ભગવતપાદે કર્મ પ્રકરણના શ્લોક ૮૭ થી ૯૧ સુધીના અનુક્રમે સૂર્ય ચંદ્રાદિ પદાર્થનું પર પ્રકાશપાણું, પ્રાણુદિની ક્રિયાઓ, પ્રાણુદિનો સાક્ષિરૂપ આત્મા છે, આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે અને આત્મા સાક્ષાત્કારનું ફળ એ બાબતોનું કથન કર્યું છે, જે સંબંધ કાંઈક આ સ્થળમાં સ્ફોટન કરવામાં આવે છે.

સૂર્યાદિની પર પ્રકાશ્યતા

અને

આત્માની સ્વયં પ્રકાશતા.

અહ્યાંમાં જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તે સુરજ કે દીવા વિગેરેના પ્રકાશથી દેખાય છે તેથી તે પદાર્થો પર પ્રકાશ્ય કહેવાય છે. જે વસ્તુ પોતે પ્રકાશરૂપ છે અને ઘટરને પ્રકાશ કરે છે અને જેને પ્રકાશનારો ખીન્ને કોઈ પદાર્થ નથી તે સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુ કહેવાય છે. આવી વસ્તુ તો વિચારપૂર્વક તપાસતાં આત્માજ એક છે. આત્મા વિના જે કાંઈ નામ, રૂપ, ભૂત, ભૌતિક પ્રપંચ છે તે સર્વ પરપ્રકાશ્ય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, વીજળી, તારા, અગ્નિ આદિ પદાર્થો જે કે પોતે પ્રકાશરૂપ છે અને ઘટર ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે પરંતુ તેઓ આત્માને પ્રકાશી શકતા ન હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ કહેવામાં આવતા નથી અને આત્મા તો બાહ્યાંતર અહ્યાંડને પ્રકાશવા ઉપરાંત પોતે પણ પ્રકાશ સ્વરૂપ હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ કહો જાય છે. આત્માનાજ પ્રકાશથી સૂર્ય ચંદ્રાદિ પ્રકાશતાં હોવાથી તેઓ અંધાં જડ અને પરપ્રકાશ્ય છે. આત્માજ સ્વયંપ્રકાશ ચેતનં છે. આત્માના સ્વયંપ્રકાશપણામાં અન્ય પ્રમાણોની અપેક્ષા છેજ નહીં કારણ કે પ્રમાણનો પ્રકાશક આત્મા પ્રમાણથી પર સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ છે. સ્વભાવસ્થામાં પણ સૂર્ય ચંદ્રાદિનો અભાવ છતાં પ્રપંચ બધો પ્રકાશે છે તે બાબત આત્માનાં સ્વયંપ્રકાશપણામાં પુરાવારૂપ છે. અંતઃકરણનો પરીણામ રૂપ પ્રપંચ સ્વપ્નામાં આત્માના પ્રકાશથીજ દેખાય છે. અહુદારણ્ય ઉપની-પદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ સૂર્યાદિતું નિરાકરણ કરી આત્માનું સ્વયંપ્રકાશપણું સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ભગવદ્ ગીતામાં પણ ભગવદ્વાક્યો આત્માનાં સ્વયંપ્રકાશપણાને અને ઘટર સૂર્યાદિનાં પર પ્રકાશ્યપણાને બતાવે છે. જેમકે:-

જ્યોતિષામપિતજ્જ્યોતિ સ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાન ગમ્યં હૃદિસર્વસ્યધીષ્ઠિતમ્ ॥ ૧ ॥

જાણવાયોગ્ય પરમાત્માનું સ્વરૂપ સૂર્યાદિ જ્યોતિષ્માનું પ્રકાશક છે, તેથી સ્વયં જ્યોતિરૂપ છે તે તમ રૂપ અજ્ઞાનથી અલગ છે. પ્રાણી માત્રના હૃદય વિષે, બુદ્ધિને તથા અવસ્થાને તથા ધર્મોને પ્રકાશકરૂપે તે સ્વરૂપ રહેલું છે. ॥ ૧ ॥

ભગવત્પાદ આત્મસાક્ષાત્કારનું ફળ બતાવે છે તે સંબંધમાં આત્મજ્ઞાન એ સંપૂર્ણ પ્રકારના વિજ્યનીજ પરાકાષ્ટા હોવાથી પૂણાનંદ રૂપે સ્થિતિ એજ તેનું અદ્ભુત માહાત્મ્યરૂપ ફળ છે, આત્મજ્ઞાન એજ સર્વ લાભનો લાભ, સર્વ તિર્થનું તિર્થ, સર્વ જ્ઞાનનું જ્ઞાન અને સર્વ ઇષ્ટનું પૂણ્ય ઇષ્ટ હોવાથી તેનું સુખરૂપ ફળ મન વાણીથી અગમ્ય છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ તે પરમાનંદરૂપ સુખનો અનુભવ સ્વયમેવજ થાય છે કારણ કે આત્માથી ઇતર અનુભવી તો પ્રપંચનો બાંધ થતાં છેજ નહીં વાસ્તે આત્માનો અનુભવ તો આત્મા પોતાનેજ થાય છે. એક પછી એક વિવેકજ્ઞાનના યોગથી ચઢતા ઉત્કર્ષમાં અનુભવ કરનારી ચિત્તવૃત્તિને બ્રહ્મની સમીપવર્તી કરતો થકો જીવન્મુક્ત પુરૂષ પ્રારબ્ધ ક્ષય પર્વત જળકમળવન વિશ્વના વિચિત્ર વિદ્યાસમાં વિહરતો વિહરતો છેવટે પરમાનંદરૂપ બની જાય છે તથા તે પુરૂષનો વ્યવહાર અનાસક્તિવાળો તથા લોકદષ્ટિમાં ગાંડા જેવો અને તત્ત્વદષ્ટિમાં યથાર્થ સ્વરૂપવાળો હોય છે ઇત્યાદિ બાબત સુચવનારી ભગવત્પાદની ૯૨ થી ૯૯ શ્લોક સુધીની વિશુદ્ધ વાણી સોમા શ્લોકમાં જ્ઞાનીનો નિર્વિકલ્પ યોગ બતાવી છેવટ સ્વસ્વરૂપાકારે સ્થિતિ હોવાથી તે સ્વરૂપના અનુસંધાનપૂર્વક તે સ્વરૂપનેજ ભગવત્પાદ નમસ્કારરૂપ કર્તવ્યથી એકજ અદ્વૈત બ્રહ્મ સત્ય અને વાસ્તવિક છે એ ગુપ્ત ઉપદેશ હૃદયમાં ઉતારે છે. શતશ્લોકીના વિજ્ઞાનાત્મ પ્રકરણમાં કાંઈક વિશાળ વિવેચન કરવા ઉપરાંત ઇતર આનંદકોપાદિ ત્રણ પ્રકરણમાં તો ધણોજ સંકોચ રાખી આ દ્વાદશસ્તનરૂપ કર્તવ્ય જેમ સંક્ષિપ્તમાં

થાય તેમ જમાનાને અનુસરી કંટાળો ન ઉપજવે એ હેતુથી આટોપી લીધું છે, તો પણ કર્તવ્યની સફળતા તો ત્યારેજ કે સમગ્ર ભૂતગણુ સ્વાનંદામૃતનો અગમ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરે અને ભગવત્પાદની પરોપકારી કૃતિઓના ઇતરને લાભ આપે. અસ્તુ ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

॥ ઇતિ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય વિરચિતા વેદાન્ત કવિ હીરાલાલેન
વ્યાખ્યાતા શતશ્લોકી સમાપ્તા. ॥

— — — — —
માલિની.

મણિમય ભુવનોમાં, કીડીઓ છિદ્ર શોધે,
સ્વપર હિત ક્રિયામાં દુર્જનો દોષ ગોતે,
વિમદ વિમળ શાણા, હંસ પેડે સદાયે,
હિયત અરથ હીરો, લક્ષ્ય લે વિશ્વમાંહે,

— — — — —

॥ श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं धन्याष्टकम् ॥

वृत्तानि.

तज्ज्ञानं प्रशमकरं यदिन्द्रियाणाम्
तज्ज्ञेयं यदुपनिषत्सु निश्चितार्थम् ।
ते धन्या भुवि परमार्थं निश्चेतेहाः
शेषास्तु भ्रम निलये परिभ्रमन्ति

॥ १ ॥

ભાવાર્થ: —પ્રશ્ન—જ્ઞાન કેને કહીએ !

ઉત્તર—ઈન્દ્રિયોની જેનાવડે ઉપશાંતિ થાય તે જ્ઞાન.

પ્રશ્ન—જ્ઞેય કેને કહીએ !

ઉત્તર—ઉપનિષદોમાં નિર્ણય કરેલો જે અર્થ છે તે.
પૃથ્વીપર પરમાર્થ કર્તવ્યની દૃઢ ઇચ્છાવાળા જે પુરૂષો
છે તેજ પુરૂષોને ધન્ય છે અને બીજાઓ તો (અન્યો-
અન્યાધ્યાસ રૂપ) ભ્રમસ્થાનમાં પરિભ્રમણ કર્યા જ
કરે છે. ॥ ૧ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યે આ ધન્યાષ્ટક સ્તોત્રની પ્રવૃત્તિ ઉચ્ચ પુરુષોને યોગબાવવા તેમજ કર્તવ્ય બોધ બતાવવા કરી હોય એમ જણાય છે કારણ કે ઇન્દ્રિયોના ઉપરામ કરનારી વિદ્યા વિના ઇતર અનેક વિદ્યાઓ (અવિદ્યાઓ) નો આશ્રય લેવામાં આવે તેથી દુઃખની આત્યાંતિક નિવૃત્તિ બનતીજ નથી તેમ વેદમાં કહેલા સિદ્ધાંતનો આશય સમગ્રયા વિના વેદોક્ત પરમ કેવલ્ય સ્થિતિ પામી શકાતી નથી, જેથી ખરી રીતે બ્રેતાં તો વેદના સિદ્ધાંતજ જાણવા યોગ્ય છે, અને ઇન્દ્રિયો સહિત ચિત્તનો જેમાં ઉપશમ થાય છે તેવું યોગવિદ્યા રૂપ જ્ઞાન લેવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ-રાજયોગજ ખરું જ્ઞાન છે. જીવ બ્રહ્મની એકતા રૂપ જ્ઞાન તેજ જ્ઞાન છે. સંસારમાં પરોપકાર કર્તવ્ય સિવાય આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય સુખ ન હોવાથી તે કર્તવ્યોના કરનારાનેજ ધન્યવાદ ઘટે છે.

આદૌ વિજિત્ય વિષયાન્મદમોહરાગ

દ્વેષાદિ શત્રુગણ માહત યોગરાજ્યાઃ ।

જ્ઞાત્વામૃતં સમનુભૂય પરાત્મ વિદ્યા

કાંતાસુખા વતગૃહે વિચરન્તિ ધન્યાઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થઃ—પ્રથમ તો જેઓએ કામક્રોધાદિ વિષયો, મદ મોહ રાગ દ્વેષ આદિ (આસુરી) સંપત્તિનો સમુદાય (યમ નિયમાદિવડે કે સ્વસ્વરૂપ વિચારવડે) પોતાને સ્વાધીન કરી યોગરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે અને અનુભવપૂર્વક અમૃત-અદ્વૈત તત્ત્વને જાણીને બ્રહ્મ વિદ્યારૂપ સ્ત્રીની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમમાં (શરી-

રનાં મંદીરમાં) જેઓ (જે આત્માઓ) વિચરે છે તેઓનેજ ખરે
ધન્યવાદ ઘટે છે. ॥ ૨ ॥

વિવેચન.

આસુરી સંપત્તિનો અનાદર કરી તેનો દૈવી સંપત્તિથી પરાજય કર્યા
વિના યોગશાસ્ત્રની ચિત્તનિરોધરૂપ કૃણ નિષ્પત્તિ થતી ન હોવાથી રાજયોગ
અષ્ટાંગ યોગ કે ગમે તે પ્રકારથી યોગ રાજ્ય અર્થાત્ યોગાનુસાર ચિત્તની
રિચિતિ કરી જડ ચેતનનો વિવેક સમજવા સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન થઈ
પ્રથમ 'હું' બ્રહ્મ છું, એવું પરાક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, સદ્ગુરૂની કૃપાદ્વારા વેદાં-
તના મહાવાક્યથી ઉત્પન્ન પામતું જે જીવબ્રહ્મની એકતારૂપ અભેદ જ્ઞાન તેને
સંપાદન કરી અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનો સાક્ષાત્કાર કરી જે પુરૂષો ગૃહસ્થાશ્રમમાં
નિષ્કામ ભાવનાઓનો આશ્રય લઈ સદાય વિચરનારા છે તેઓને ધન્ય છે
એમ ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય આ સ્તોકમાં યોગનું-જ્ઞાનનું-બ્રહ્મવિદ્યાનું
અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ નિર્વૃત્તિ ભાવથી વસવાતું ઉત્તમ માહાત્મ્ય બતાવે છે.
ખરેખર આવા પુરૂષોને ધન્યવાદ આપતાં શંકરની વાણીમાં સંકેત ન હોય
એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે જેઓએ શ્રુતિ નિર્દિષ્ટકર્મોની ગૌણતા-નિષ્કામતા
અને જ્ઞાનની મુખ્યતા-પ્રધાનતા સમજી આત્મ સ્વરૂપે રહેવા ઇચ્છા કરી છે,
તેઓને તો સંકેત પ્રકારે ધન્યવાદજ છે. ॥ ૧ ॥

ત્યક્ત્વા ગૃહેરતિમતોગતિહેતુભૂતા

માત્મેચ્છયોપનિષદર્થરસં પિબંતઃ ।

વીતસ્પૃહા વિષયભોગપદે વિરક્તા

ધન્યાશ્વરંતિ વિજનેષુ વિરક્તસંગાઃ ॥ ૩ ॥

હોવાર્થઃ—(અશાશ્વત ગૃહસ્થાશ્રમના વૈભવમાં વાસ્તવિક આનંદ ન હોવાથી) ગૃહાસક્તીનો ત્યાગ કરી, ઉત્તમ ગતિના હેતુ રૂપ જે આત્મવાસના તેનો આશ્રય લઈ જેઓ ઉપનિષદના અર્થરૂપ રસનું પાન કરનારા છે તથા જેઓ વિષય ભોગથી ઉદાસીનતાવાળા, વિતૃષ્ણ, સંગથી છેક અલગા, અને એકાંત સ્થાનમાં [જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ તત્ત્વમાં) વિચરનારા છે તેઓને ધન્ય છે. ॥ ૩ ॥

વિવેચન.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યા મુજબ ‘તેન ત્યક્તેન, આસક્તિ રહિત સંસાર વૈભવોમાં વસનારા, તેમજ શાસ્ત્રવાસના દેહવાસના અને લોક વાસનાનો, એકજ બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ ખનવાને બ્રહ્મ વાસનાનો આશ્રય પકડી ક્ષય કરનારા, અને આથી ઉચ્ચ બ્રહ્મવિદ્યા કે જેની નિષ્પત્તિ વેદના શિરોભાગ વેદાંતમાં અર્થાત્ ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસુત્ર એ પ્રસ્થાન ત્રયમાંજ સર્વોચ્ચે રહી હોવાથી તે શાસ્ત્રોના અભેદરસનું પાન કરનારા જે પુરૂષો છે તેઓજ ખરેખર ધન્યવાદના ગ્રાહક છે. આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની દૃષ્ટિથી જેઓ સદા ઈતર ઈચ્છાઓથી રહિત, શાંત, નિર્મળ, વિષયોમાં વાસ્તવિક આનંદ નથી એમ જાણતા હોવાથી વિષય ભોગની સંકલ્પના વિનાના અને એકાંત સ્થાનમાં એટલે કે વેદોક્ત નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ કે જે નિવૃત્તિનુંજ ખરું સ્વરૂપ છે તેમાં સદાય ચિત્તની અખડ સ્થિતિ રાખનારા મહાતુભાવ સુર પુરૂષોને ભગવત્પાદ ધન્યવાદથી વધાવે છે. ॥ ૩ ॥

ત્યક્ત્વા મમાહમિતિ બંધકરે પદે દ્વે

માનાંવમાનસદૃશાઃ સમદર્શિન શ્રી ।

कर्त्तार मन्य मवगम्य तदर्पितानि

कुर्वति कर्म परिपाक फलानि धन्याः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ:—હું અને મારું, એ બે અંધનકારક પદનો અનાદર કરી, માન અને અપમાનમાં સમાન ચિત્તવાળા તેમજ સમદૃષ્ટિવાળા તથા કર્મોમાં કર્તારી ભોક્તા ભાવ પોતાનો નહીં પણ બીજાને સમજી સમગ્ર ફળકર્મ પરિપાકનાં ફળોને અધિષ્ઠાનમાં અર્થાત્ પરમાત્માને અર્પણ કરી નિષ્કામ કર્મના આચરનારા પુરૂષોને ધન્ય છે. ॥ ૪ ॥

વિવેચન.

દેહાધ્યાસ, અર્થાધ્યાસ, જ્ઞાનાધ્યાસ અને ઇતર અધ્યાસોથી ‘હું, એ પદ વાસ્તવિક આત્માનેજ ઓળખાવનાર છતાં દેહાદિને ઓળખાવનાર થઈ પડ્યું છે અને દેહાદિમાં અહંભાવ પ્રગટતાં દેહાદિના પદાર્થો, ધર્મો, કર્મો અને તમામ સાધનોમાં મમત્વ ભાવ પ્રગટી મનોમય દૈત્યી મિથ્યા જન્મ મૃત્યુ રૂપ અંધનમાં આવાગમન થતા કરે છે જેથી મિથ્યા ‘હું અને મારું, એ ભાવનાનો-અધ્યાસનો અજ્ઞાનનો વિદ્યા-અહ્મવિદ્યાથી નાશ કરી, પોતાનું વાસ્તવિક પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવવાથી શુભ-મુક્તિ સ્થિતિમાં સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં સમાન ભાવવાળા રહી, કર્મોદિ પ્રપંચમાં નિષ્કામ બુદ્ધિથી અનાસકત ચિત્તવાળા રહી સર્વોત્તમાવથી બ્રહ્માગ્નિ વ્રજણા હૂનં એ ઉક્તિ અનુસાર અસંગતાથી સમસ્ત પ્રકારની પ્રારબ્ધવશાત્ દેહાદિની પ્રવૃત્તિ સેવતા વિદેહ કૈવલ્યમાં નિઃશ્વભાવને-સ્વસ્વરૂપને પામી પૂર્ણરૂપે થાય છે તેવા આત્મસ્વરૂપે થયેલા જ્ઞાતી પુરૂષોને ભગવાન શંકરાચાર્ય ધન્યવાદ આપી અહ્મવિદ્યાનો પ્રભાવ ખતાવે છે. ॥ ૪ ॥

त्यक्त्वेषणा त्रयमवेक्षित मोक्षमार्गा

મૈક્ષ્યામૃતેન પરિકલ્પિત દેહયાત્રા ।

જ્યોતિઃ પરાત્પરતરં પરમાત્મસંજ્ઞમ્

ધન્યા દ્વિજા રહસિ હૃદયલોકયંતિ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—શાસ્ત્રવાસના, લોકવાસના અને દેહવાસનાના ત્યાગપૂર્વક જેઓએ મોક્ષમાર્ગના ક્રમને જાણેલો છે એવા સંન્યાસ જીવન ગાળનારા (કર્મફળની ઇચ્છા વિના વિચરનારા) મિક્ષા-રૂપ અમૃતથી દેહ નિર્વાહ કરનારા અને પરથી પર એવું પરં-જ્યોતિ સ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તત્ત્વ તેને હૃદયમાં સહસા અવલોકી અનુભવ કરનારા ઉત્તમ--દ્વિજોને ધન્ય છે. ॥ ૫ ॥

વિવેચન.

આ સ્તોત્રમાં દ્વિજ શબ્દના પ્રયોગથી બ્રહ્મ વિદ્યાનો અધિકાર બ્રાહ્મ-જન-ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને પણ છે એમ ભગવત્પાદ ભાન આપે છે. વૌસનાત્ર-યનો નાશ થયા વિના અર્થાત્ વસ્તુ સ્વરૂપનાં દર્શનની દ્રઢ ઇચ્છા થયા વિના મોક્ષ માર્ગની ઉચ્ચ ગતિમાં જીવનને પ્રવેશ મળતો ન હોવાથી તેમજ સં-સારના ખાવા પીવાના પદાર્થમાં અને ઉત્તમ અને હલકાં અન્નમાં હર્ષ શોક પ્રગટવાના પ્રસંગમાં અખંડ પરબ્રહ્મમાં અખંડ ધ્યાનપૂર્વક ચિત્તની ગતિ બનતી ન હોવાથી મિક્ષાવડે પ્રાપ્ત ભોજનમાંજ સંતોષ સમજનારા અર્થાત્ વિભાવિક દ્રવ્યોની જરૂર ફક્ત વિભાવિકદેહાદિના નિર્વાહ માત્ર અર્થેજ સમ-જનારા અને મુખ્ય લક્ષ્ય તો પરંજ્યોતિરૂપ પરબ્રહ્મમાંજ લગાડી તે જ્યોતિ સ્વરૂપે હું પોતેજ છું એમ આત્મરૂપે હૃદયમાં આત્માનુભવ કરનારા પુરુષો સિવાય બીજાને ધન્યવાદ ઘટતો ન હોવાથી ભગવત્પાદ તેઓનેજ ધન્યવાદ આપે છે. ॥ ૫ ॥

નાસન્ન સન્ન સદ સન્ન મહન્ન નચાણુ
 ન સ્ત્રી પુમાન્નચ નપુંસક મેકવીજમ્ ।
 યૈ બ્રહ્મ તત્સમનુપાસિત મેકચિત્તા
 ધન્યાઃ વિરેજુ રિતિરે ભવપાશવદ્ધાઃ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—જે બ્રહ્મ અસત્ નથી, સત્ નથી, સદસત્ નથી, મોટું નથી, નાનું નથી, સ્ત્રી નથી, પુરૂષ નથી, કે નપુંસક નથી પરંતુ સર્વનું એકજ કારણ રૂપ છે તે પરબ્રહ્મ તત્વને એકાગ્રચિત્ત વડે ઉપાસે છે અને વિરાગ સેવે છે તેઓને ધન્ય છે. પરંતુ બીજાઓ તો ભવ બંધન રૂપ જાળમાં જકડાયેલા છે. ॥૬॥

વિવેચન.

ગોવિંદ ભગવાનના પ્રતાપી શિષ્ય શંકરાચાર્ય આ શ્લોકમાં બ્રહ્મનું સર્વાત્મકત્વપણું અને વૈરાગ્યનું ઉચ્ચપણું બતાવે છે. યતો વાચો નિવર્તતે અપ્રાપ્ય 'મનસા સહ, યો વેત્તિ સર્વં ન ચ તસ્ય વેત્તા, બ્રહ્મૈવ સર્વં નામાનિ રૂપાણિ ત્રિવિધાનિ ચ ઇત્યાદિ કથનમાં પણ બ્રહ્મનું સર્વરૂપે વર્ણન કરવા છતાં બ્રહ્મ આવું છે, તેવું છે, તેના જેવું છે, આવડું છે, તેવડું છે કે તેના જેવું છે એ પ્રકારેથી નિરૂપી શકાય તેવું નથી કારણ કે શ્રુતિઓ પણ નેતિ આદિ શબ્દોથી બ્રહ્મનું મન વાણીથી અગોચરપણું અનેકવાર કહે છે તેમ બ્રહ્મજ એકજ અવશેષ બદ્ધેત તત્ત્વ છે તો પછી તેનો અનુભવ પણ થાય છે એમ કહેવું એ પણ અજ્ઞાન છે કારણ કે અનુભવસ્વરૂપ જ બ્રહ્મ છે પરંતુ બ્રહ્મ કોઈના અનુભવનો ભિન્ન વિષય નથી વાસ્તે મનવાણીથી અગોચર બ્રહ્મને જે પુરૂષો આ નામરૂપાત્મક જગત્ તેજ બ્રહ્મમાં રજા

સર્પવત્ મિથ્યા હોવાથી બ્રહ્મરૂપે રિયતિ કરી બ્રહ્મરૂપનેજ ઉપાસે છે અર્થાત્ સ્વરૂપ સ્વીકૃત કરે છે અને નશ્વર ભોગોની જાળમાંથી છુટા થઇ અવિચળ વસ્તુ સ્વરૂપે અવિચળગુણ અનુસંધાન રાખે છે તેઓને ધન્ય છે અને જેઓએ બ્રહ્મ તત્ત્વને જાણ્યું નથી તેઓ તો બ્રહ્મથી વિપરીત અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ સંસાર પાશમાં બંધાયેલાજ છે.

અજ્ઞાનપંક પરિમગ્નમપેતસારં

દુઃખાલયં મરણજન્મજરાવસક્તમ્ ।

સંસાર બંધન મનિત્ય મવેક્ષ્ય ધન્યાઃ

જ્ઞાનાસિના તદવશીર્ય વિનિશ્ચયંતિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થઃ—અજ્ઞાનરૂપ કચરાથીજ ભરેલાં નિઃસારરૂપ રહેલાં, દુઃખનાંજ સ્થાન રૂપ, જન્મ મરણ અને જરા આદિથી યુક્ત એવાં સંસાર બંધનની અનિત્યતા સમજીને, તેને જ્ઞાન રૂપ ખડગથી છેદી નાંખી નિશ્ચય કરે છે અર્થાત્ નિત્ય વસ્તુનોજ આશ્રય લઇ નિત્ય વસ્તુ સ્વરૂપેજ રહે છે તેઓને ધન્ય છે. ॥૭॥

આ સંસારમાં અજ્ઞાનજ સર્વ પ્રકારનાં પ્રાપંચીક ચિત્રોનું હેતુ છે. અજ્ઞાન-અવિદ્યાવડે કરીને બ્રહ્મસ્વરૂપમાંજ સંસારની પ્રથમ પ્રતીતિ થાય છે અને પોતાની માયાથી બ્રહ્મ પોતેજ જીવભાવને પામી અન્યોઅન્યાધ્યાસ એટલે કે પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિસરી જડ દેહાદિ તે હું છું એમ સમજી જડ દેહાદિના અનેક ધર્મોની ઉપાધિથી થતી આપદઓ સહે છે. પોતાનાં સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાંથી જીવ પોતાનો સત્ ચિત્ ભાવ ભૂલે છે તેથી તેને અસત્ જડ એવાં દેહાદિકમાં હું દેહ છું અને આ પદાર્થો મારા છે, મને તાવ આવે છે, મને કાષ્ઠ મારે છે એમ અનેક પ્રકારે સંસાર અને સંસારનાં જડોની

દુઃખ પ્રાંતિ યાય છે. આવા પ્રકારે પોતે પોતાનું જડ સ્વરૂપ સમજી, દેહાદિક અનિત્યમાં હું બુદ્ધિ અને દેહાદિકના ધર્મોમાં પદાર્થોમાં મમત્વ બુદ્ધિ કરી અનેક આપદાઓ સહતો સહતો જન્માદિ દુઃખને પામ્યા કરે છે પરંતુ જો તે પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે તેને વિદ્યાથી-બ્રહ્મવિદ્યાથી જરા-જરા અનૂભવે અને આ અસત્ જડ અને દુઃખરૂપ જગત્ તે દેહાદિ હું નહીં અને એ મારાં નહીં પરંતુ અવિદ્યાનાં પરીણામ અને ચેતનનાં વિવર્ત છે એમ સમજી સંસારનું મિથ્યાપણું અર્થાત્ ન હોવાપણું જાણી પોતાનુંજ હોવાપણું બ્રહ્મસ્વરૂપે કરી સમજે તો પછી તે જીવ જીવ ક્યાં રહેા ! પરંતુ તે તો પરમ પરમાનંદસ્વરૂપ, બ્રહ્મજ, એકજ અદ્વૈત, સર્વાધિજ્ઞાન, સર્વસ્વરૂપ, જ્યેષ્ઠ છે તેવાજ, નિજભાવને પામે છે, આવા પ્રકારનો નિશ્ચય કરી જેઓ એકજ બ્રહ્મ નિત્ય અનંત અદ્વૈત છે અને બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ છેજ નહીં એવો નિશ્ચય કરનારા છે તેને ભગવત્પાદ ધન્યવદ્ આપે છે.

વિવેચન.

શાંતૈ રનન્યમતિભિર્મધુરસ્વભાવૈ

રેકત્વ નિશ્ચિતમનોભિરપેતમોહૈઃ ।

સાકં વનેષુવિજિતાત્મપદસ્વરૂપં

શાસ્ત્રેષુ સમ્યગનિશં વિમૃશંતિ ધન્યાઃ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થઃ—શાંતાત્માવાળા, અનન્ય બુદ્ધિવાળા, મધુર સ્વભાવવાળા જીવબ્રહ્મની એકતાના (એકજબ્રહ્મ છે છતાં આકાશની જેમ ભેદ પ્રાંતિનો ત્યાગ કરનારા) નિશ્ચયવાળા, (જગતની અનિત્યતા સમજતાં) મિથ્યા મોહ રહિત સ્વભાવવાળા જ્ઞાની-

ઓએ નિરંતર એકાંતમાં સ્થિતિ કરી, આત્માનંદ સ્વરૂપ પદવી (નિત્ય પ્રાપ્ત છતાં કર કંકણવત્) પ્રાપ્ત કરી છે તેઓ નિરંતર સુપ્રકારવડે કરી શાસ્ત્રોમાં એજ બ્રહ્મ તત્વનેજ ઓળે છે તેઓને ધન્યવાદ છે. ॥ ૮ ॥

વિવેચન.

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રંથકોટિભિઃ ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવોં બ્રહ્મૈવ નાપરઃ ॥

ઉક્ત શ્લોકના આશયથી જેઓએ એકજ અદ્વૈત બ્રહ્મ સત્ય છે અને બ્રહ્મથી છતર કોઈ તત્ત્વજ નથી તેમ સમગ્ર પ્રપંચની સમીપમાં કે દૂરમાં વ્યાવૃત્તિ છે અને એક બ્રહ્મજ સર્વત્ર અન્યથરૂપે કરી સનાતન તત્ત્વ રહ્યું છે, તથા સર્વ શાસ્ત્રોમાં કારણ કાર્યતાથી ભેદનો અનેક પ્રસંગ છતાં સિદ્ધાંત દષ્ટિએ તે સધળાં એકજ તત્ત્વ છે તેનુંજ વિવિધપ્રકારે પ્રતિપાદન કરી સ્વરૂપથીજ કે રૂપાંતર પ્રયોગોથી એક અભેદ તત્ત્વનુંજ પ્રતિપાદન કરનારી પ્રવૃત્તિ સેવી રહ્યાં છે તે શાસ્ત્રાનો સાર, બ્રહ્મૈવ સર્વ એ પ્રકારે કરી જેઓ વિદ્યાર્થી કે છતર ગમે તે વિદ્યાનાં સાધનથી પામે છે તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. અખંડાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ તત્ત્વના અનુભવમાં ગુરુ-શાસ્ત્ર-કે છતર કોઈ પ્રમાણજ નથી પરંતુ પોતાનાંજ માહાત્મ્યવડે બ્રહ્મજ પોતે અનેકરૂપે પ્રતિપાદન થયું છતાં તે એકજ છે અદ્વૈત છે અને સર્વાકાર છે એમ સ્વયંપ્રકાશથી પ્રકાશે છે.

અહિમિવ જનયોગં સર્વદા વર્જयेद्यः

કુળપમિવ સુનારીં ત્યક્તુ કામો વિરાગી ।

વિષમિવ વિષયાન્યો મન્યમાનો દુરંતાન્

જયતિ પરમહંસો મુક્તિભાવં સમેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—જે સર્પની સમાન જન સમાગમનો ત્યાગ કરે છે, શખની જેમ રૂપવંતી સ્ત્રીને પરિત્યજે છે, ત્યાગ ઇચ્છાવાળો જે વૈરાગ્યવાનપુરૂષ વિષયોને વિષ સમાન માનીને દૂરથીજ ત્યજ દે છે, તે પરમહંસ જ્ઞાની મહાત્મા વિજય પામે છે અને કૈવલ્ય સ્વરૂપને—પદવીને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૬ ॥

વિવેચન.

સર્પની જેમ મનુષ્યોનો પરિચય જે પુરૂષ તથા દે છે તે પુરૂષ ખરેખર નિઃસંગ રિયતિથી સંસારના બંધનમાં સપડાતોજ નથી. મનુષ્યોમાં મિથ્યા પ્રેમ—મોહ—આસક્ત ભાવનો ત્યાગ કરવારૂપ પ્રવૃત્તિથી જે મનુષ્યનું ઉત્તમ નિવૃત્તિ જીવન થયું છે તે પુરૂષને સંસારની નિવૃત્તિ સ્વાભાવથીજ બની હોય છે. મહામોહરૂપ આપ્તાં બ્રહ્માંડનાં ગૌરવને ખંડિત કરનારી જે કાર્ગની પુતળી રૂપ સ્ત્રી છે તે સ્ત્રીને જેણે ત્યાગ કરી છે અર્થાત્ જેણે આત્મ સ્વરૂપની સ્વાભાવિક કામનાથી સંસારની વિભાવિક વિષયોની કામનાનો પ્રલય કયો હોય છે તે પુરૂષ જય પામે છે. અર્થાત્ પોતાનો મનુષ્ય જન્મ સફળ કરી જાય છે, અનેક જન્મમાં હણુનારા કામ ક્રોધાદિ દુર્ગુણવાળા શબ્દાદિ વિષયો વિષ કરતાં પણ વસમા છે એમ સમજી તેના ત્યાગપૂર્વક ક્ષમા સંતોષ ન થઈ અમૃત ગુણોથી વિભૂષિત કાયાવાળો પરમહંસ પુરૂષ વેદાંતમાં પ્રતિપાદન કરેલાં પરમ તત્ત્વનો પ્રાપ્ત અર્થાત્ તે તત્ત્વસ્વરૂપ થઈ સર્વ પ્રકારનો વિજય પામે છે એમાં શંકા નથી. આવો વિજય તે પ્રાકૃત વિજય નથી પરંતુ આ વિજય તો શાશ્વત વિજય છે. સંકટો અકર્તિ રાજની પદવી કરતાં પણ પરમહંસની અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપની પદવી ચઢીઆતી છે અને તેનું માહાત્મ્ય મન વાણીથી અગમ્ય છે. આવો ઉત્તમપદારથ પરમહંસ પુરૂષ પૂર્ણાનંદ.

સ્વરૂપે સ્થિતિ પામી પરમશાંતિનો મહાસાગર અર્થાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે
અની જાય છે.

સંપૂર્ણ જગદેવ નંદનવનં સર્વેઽપિ કલ્પદ્રુમાઃ
ગાંગં વારિ સમસ્તવારિનિવહઃ પુણ્યાઃ સમસ્તાઃ ક્રિયાઃ ।
વાચઃ પ્રાકૃત સંસ્કૃતાઃ શ્રુતિ શિરો વારાણસી મેદિની
સર્વાવસ્થિતિરસ્ય વસ્તુ વિષયા દૃષ્ટે પરબ્રહ્મણિ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થઃ—આ અખિલ વિશ્વ નંદન વાટિકા સમાન છે,
સર્વ વૃક્ષો છે તે કલ્પવૃક્ષોજ છે, સમગ્ર નદી સરોવરાદિનાં જળ
તે ગાંગાનુંજ જળ છે, સર્વ ક્રિયાઓ છે તે પુણ્ય ક્રિયાઓજ છે,
પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત જે સર્વ વાણી છે તે ઉપનીષદ રૂપ જ છે,
પૃથ્વી છે તે આખી કાશીપુરી સમાનજ છે, પરબ્રહ્મ તત્ત્વનો સા-
ક્ષાત્કાર થતાંજ સર્વ વસ્તુઓ-વિષયો અને આખી બ્રહ્માંડ પણ
પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમયજ છે. ॥ ૧૦ ॥

વિવેચન.

ભગવત્પાદ શંકરાચાર્ય આ શ્લોકમાં બ્રહ્મનો સર્વાત્મભાવ પ્રગટપણે
અતાવે છે. સર્વનું અધિષ્ઠાન જે બ્રહ્મ તેને જાણ્યા પછી બ્રહ્મથી છતર
જાણવા યોગ્ય કશું છેજ નહીં પરંતુ જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપથી
ભિન્ન થતી ન હોવાથી સર્વજ બ્રહ્મજ ભાસે છે. બ્રહ્મનાજ ભાસવાથી પ્રપંચ
ભાસતો હોવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપેજ સઘળી સૃષ્ટિ જ્ઞાનીને તો દેખાય છે. બ્રહ્મ
તત્ત્વનું અમેદુ જ્ઞાન થયા પછી અને સર્વત્ર અન્વયરૂપે બ્રહ્મજ અનુભવ્યા

પછી અને નામરૂપનો ત્યાગ થતાં અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય અંશથી સર્વસ્વ-
રૂપ બ્રહ્મજ બ્રહ્મરૂપે જણાયા પછી ત્રિપુટીઓનો ક્ષય થાય છે, કારણ કાર્ય
ભાવ ટળી જાય છે, જડ ચેતન ભાવ રહેતો નથી, ભેદ અભેદ ભાવ વિચરી
જાય છે, કર્તા ભોક્તાપણું મટી જાય છે, વ્યવહારીક સત્તાની નિવૃત્તિ થાય
છે, પ્રાતિભાસિક પદાર્થોની બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રતીતિ પણ રહેતી નથી પરંતુ
એકજ પરબ્રહ્મ કે જે પરમાર્થ સત્તારૂપ પરમ ચૈતન્ય છે, સત્ય છે, કેવળ
છે, દ્વૈતઅદ્વૈત ભાવથી રહિત શૂન્ય છતાં અસ્તિ અંશે કરી ભાવરૂપ છે
તેજ અવશેષ રહે છે.

જગદ્વિલક્ષણં બ્રહ્મ બ્રહ્મણોઽન્યન્ન કિંચન

બ્રહ્માન્યદ્ભાતિ ચેન્મિથ્યા યથા મરુમરીચિકા.

॥ ઇતિ વેદાન્ત કવિ હિરાલાલેન વ્યાખ્યાતં ધન્યાષ્ટકા સંપૂર્ણ ॥

॥ द्वादश रत्ननुं पूर्णाहुति मंगल प्रयाण. ॥

सर्ववेदांतसिद्धांतमगोचरं तमगोचरम्
गोविंदं परमानंदं सद्गुरुं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

श्रुति स्मृति पुराणानामालयं करुणालयम्
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोक शंकरम् ॥ २ ॥

यस्य प्रसादा दहमेव विष्णु
र्मयेव सर्वे परिकल्पितं च
इत्थं विजानामि सदात्मरूपं
तस्यांधि पद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यं ॥ ३ ॥

ब्रह्मानंदं परम सुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम्
द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वश्रीसाक्षिभूतं
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ ४ ॥

गुरु ब्रह्मा गुरु विष्णु गुरु देवो महेश्वरः
गुरु रेकं परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥ ५ ॥

अज्ञान तिमिरांधस्य ज्ञानांजनशलाकया
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ६ ॥

देहबुद्धया तु दासोहं जीव बुद्धया त्वदंशकः
 आत्मबुद्धया त्वमेवाह मिति मे निश्चला मतिः ॥ ७ ॥
 पुण्योहं पुण्यकर्माहं पुण्यात्मा पुण्यसंभवः
 त्वमहं पुंडरीकाक्ष न भेदोऽस्ति कदाचन ॥ ८ ॥

आर्यावृत्तम्.

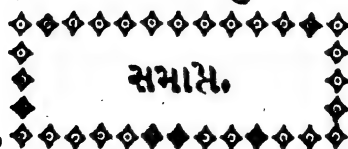
सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीन स्त्वम् ।
 सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः ॥ १ ॥

स्रग्विणीवृत्तम्

अच्युतं शाश्वतं निष्पपंचात्मकं
 निर्गुणं निष्कलं निर्मलं व्यापकं
 निष्क्रियं सच्चिदानंद रूपं शिवं
 निर्द्वयं केवलं शुद्ध देवं भजे ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचित द्वादशरत्नानि स्तोत्राणि :
 वेदांत कवि हीरालाल जादवराय शर्मणा गुर्जर भाषायां
 व्याख्यातानि संपूर्णतां गतानीति शिवम्.

सर्वत्र सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः ।
 सर्वे भद्राणि पश्यंतु मा कश्चिदुःखमाप्नुयात् ॥

શુદ્ધિપત્ર.

—૦—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ
દ્રષ્ટાંત ...	દ્રષ્ટાંત ...	૨ ...	૫
અલ્પ ...	અલ્પ ...	૪ ...	૧
રગ્રયમ્ ...	રગ્રયમ્ ...	૮ ...	૧
વીણી ...	વાણી ...	૮ ...	૨
મી ...	મિ ...	૮ ...	૧૮
શાસ્ત્ર અને ...	અને શાસ્ત્ર...	૯ ...	૩
નિવર્તકાર ...	વિવર્તકાર ...	૧૦ ...	૬
નિવિદ્ધ ...	નિવિદ્ધ ...	૧૨ ...	૧૨
ચિરાનંદ ...	ચિદાનંદ ...	૧૩ ...	૯
કલાની ...	કાયાની ...	૧૬ ...	૫
લેવાં ...	લેવા ...	૧૬ ...	૬
અહ્યાંબુદ્ધિ ...	અહ્યાંબુધિ ...	૧૬ ...	૩૩
ગૌણ ...	ગૌણ ...	સર્વત્ર એમ વાંચવું.	
અલ્પરૂપનીજ ...	અલ્પરૂપનીજ ...	૨૪ ...	૧૧
કૃષ્ટા ...	દ્રષ્ટા ...	૩૧ ...	૧૨
અને વૃદ્ધિપાત ...	અને વૃત્તિ વૃદ્ધિપાત	૫૩ ...	૧૪
હેવાય ...	કહેવાય ...	૫૫ ...	૧૩
પ્રત્યગેરસ ...	પ્રત્યગેકરસ	૫૬ ...	૪
લેવાનું ...	લેવાનું ...	૭૫ ...	૬
તેને ...	તને ...	૮૫ ...	૩
સૂત્રભાષ્યાદિ ...	સુત્રભાષ્યાદિ	૧૧૯ ...	૪
પ્રમાણ ...	પ્રમાણ ...	૧૧૯ ...	૯
ચિત્ત ...	ચિત્ત ...	૧૩૧ ...	૭

ચતન્ય	ચૈતન્ય	...	૧૪૮	...	૧૦
યોગ્ય	યોગ્યજ્ઞ	...	૧૬૬	...	૧૮
જાણુવવાળો	જાણુવાવાળો	...	૨૨૦	...	૧૮
તત્વથી ૪૨	૪૨ તત્વથી	...	૨૨૪	...	૧૮
અંતઃકર	અંતઃકરણ	...	૨૨૫	...	૩
વસ્તુત્રય	વસ્તુત્રય	...	૨૩૫	...	૪
છે	હું	...	૨૫૨	...	૭
તસ્મિન	તસ્મિન્	...	૧૧૨	...	૪
વથી	નથી	...	૨૪૭	...	૪
ઉદાહરણ	ઉદાહરણ	...	૨૫૮	...	૪
એકતા	એકતા	...	૨૫૯	...	૧૦
થાય છે	થાય છે	...	૨૫૯	...	૧૫
પરાભાક્તિ	પરામક્તિ	...	૨૬૪	...	૨૧
અકૃષ્ટ	અદ્રષ્ટ	...	૨૭૦	...	૧૧
ચતન્યરૂપ	ચૈતન્યરૂપ	...	૨૭૩	...	૨૦
નિશ્ચયરૂપ	નિશ્ચયરૂપ	...	૨૮૪	...	૭
અસત્યથી	સત્યથી	...	૨૮૫	...	૨૦
પુત્રાત્પત્તિ	પુત્રોત્પત્તિ	...	૩૨૨	...	૬
અધિક્ષાન	અધિક્ષાન	...	સર્વત્ર એમ વાંચવું	...	
દ્વંદ્વ	દ્વંદ્વ	...	સર્વત્ર એમ વાંચવું.	...	

* આ ગ્રંથમાં શતશ્લોકીના શ્લોકોના સમન્વય જાળવી શ્લોકની ગોઠવણી થઈ શકી નથી તેમ પ્રેસદોષો પણ ડાઈ ડાઈ સ્થળે છે વાસ્તે ગ્રાહકોએ તેટલી ભૂલ તરફ ક્ષમાદ્રષ્ટિ રાખવી.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય ભગવદ્ પ્રણીત

:- નવ રત્ન :-

છપાય છે. [વિવેચન સહિત ટીકા] છપાય છે.

સુંદર આઈન્ડીંગ કિંમત ૧-૦-૦ લગભગ ૪૦૦ પૃષ્ઠ.

અમારા તરફથી હવે પછી ઉપરનો સુંદર ગ્રંથ બહાર પડવાનો છે. દ્વાદશરત્નની જેમ આ ગ્રંથનાં નવ રત્નો પ્રકાશ પ્રત્યેક અધિકારી હૃદયમાં આત્મવિદ્યાનો પ્રકાશ પાડનારો છે એટલુંજ નહીં પરંતુ ખાસ કરીને શંકરના માયાવાદના અભ્યાસી જીવોને સિદ્ધાન્તમાં ઘણીજ સુગમતા આપનારાં છે. એટલું તો સુસ્પષ્ટ છે કે અદ્વૈતવિદ્યા એ વિશ્વનો વેદ છે અને તેજઃ જન્ય ફળ તે સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ છે. ભગવત્પાદ શંકરાચાર્યની વાણીજ એવી વિજયવંતી છે તો પછી તે વાણીનો આસ્વાદ કયા મનુષ્યને લેવા ન ગમે ! જે પદ્ધતિ અને શૈલીમાં દ્વાદશરત્નનું અમુલ્ય પુસ્તક ગ્રાહકોના કર કમળમાં શોભાવ્યું છે તેજ પદ્ધતિની પૂર્વક આ નૂતન પ્રમંથ પણ અમે ગ્રાહકોની ગૃહલાયઞ્ચેરીને શોભાસ્પ રજી કરશું. સર્વાનુમતે પસંદ થયેલાં કર્તવ્યની વિશેષ પ્રશંસા અમારે કરવા જરૂર નથી પરંતુ અમારી પ્રસિદ્ધિપ્રાંતી મળતો લાભ આર્થજન્યુઓ પામે એજ શુભેચ્છા છે.

લી. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે.

❀ સ્પર્શ-કાન્ત ❀

પ્રથમ પુસ્તક

ધર્મ

(પ્રહર્ષ પરિશીલન)

તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક દૃષ્ટાંત અને સિદ્ધાંતોથી ભરપુર
વર્તીના રૂપમાં લખાયેલું.

સદરહુ પુસ્તક એક સંસ્કારી ચંદ્રકાન્ત દત્તાદિ ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચનાર
ધર્મજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુજનોને માટે ખાસ શ્રમપૂર્વક લખાયેલું તેમજ સ્ત્રી પુરુષ
અખલાવૃદ્ધ સર્વને સરખી રીતે અનન્ય લાભદાયક સર્વોપરિ રસિક અને સરલ
શૈલિમાં છે. ચંદ્રકાન્ત જુદી જુદી વાતોના દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતમાં લખાયું છે
પણ સદરહુ પુસ્તક એકજ વર્તીના અનુસંધાનમાં અનેક તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક
દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતોથી લખવામાં આવ્યું છે જે મુમુક્ષુ વાંચક વર્ગને વાંચવાથી
ખાત્રી થશે. માટે એકવાર અનુભવ કરવા ભલામણ કરીએ છીએ. દરેક ડુ-
ટુંગમાં રાખવા લાયક અને પાપાણ જેવા હૃદયવાળા સ્ત્રીપુરુષોને એકજવાર
વાંચવાથી દીવ્યજ્ઞાનને આપનાર અતિ ઉત્તમ સંસ્કારોને હૃદયમાં પાડનાર સ-
દરહુ પુસ્તક નેત્રોને અર્શ થવાથી જેમ સ્પર્શમણિ લોહને કંચન બનાવા સ-
મર્થ છે તેવીજ રીતે દીવ્ય આંતર્યક્ષુને આપનાર છે. સદરહુ પુસ્તકનું કદ
રૂમી ૧૨ પેજ થશે. ઉત્તમ ગ્લેજ કાગળ સોનેરી બાઈન્ડીંગ છતાં
કિંમત ર-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૩-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર નાગુડે

બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ-ત્રણદરવાજા, અમદાવાદ.

